

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 5 (2003)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

E.C. Coppens (KUN)
G. Donker, secretaris
S. Faber (VUA)
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (Gelders Archief, UvA)
R.C.H. Lesaffer (Universiteit Tilburg en KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
P.L. Nève (KUN en Universiteit Tilburg)
C.H. van Rhee (UM)
T.J. Veen (UvA), voorzitter

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Correspondentie en boeken ter recensie:

Mr.dr.s. G. Donker
Parklaan 10, 2011 KV Haarlem
tel: ++31(0)23-5314150
e-mail: promemorie@chello.nl

Prof.dr. T.J. Veen
Heemsteedse dreef 156, 2102 KR Heemstede
tel. ++ 31 (0)23-5292898
e-mail: T.J.Veen@uva.nl

Prof.dr. D. Heirbaut
Vakgroep Grondslagen van het recht
Universiteit Gent
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteitstraat 4, B-9000 Gent
tel. ++ 32 (0)9-2646840
fax ++ 32 (0)9-2646707
e-mail: dirk.heirbaut@UGent.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De Stichting OVR stelt zich krachtens artikel 2 van haar Statuten ten doel het uitgeven en ontsluiten van rechtsbronnen in de ruimste zin van het woord, het publiceren van verslagen van haar werkzaamheden en van mededelingen omtrent hetgeen voor de kennis van het oud-vaderlandse recht belangrijk is, alsmede het vestigen van een of meer leerstoelen op het gebied van de studie van de bronnen van het oud-vaderlandse recht.

De Stichting OVR geeft Werken uit voor de publicatie van bronnen. Ze publiceert in het tijdschrift *Pro Memorie* voornamelijk artikelen, kronieken, mededelingen, opiniërende stukken en recensies. De Stichting heeft een bijzondere leerstoel 'oud-vaderlands recht, in het bijzonder het onderzoek der bronnen' aan de Universiteit van Amsterdam; deze leerstoel wordt thans bezet door Prof.dr. F. Keverling Buisman.

Contribuantenadministratie van de Stichting OVR:

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
Het Gelders Archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
tel. ++ 31 (0)26-3521600
fax ++ 31 (0)26-3521699
e-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie € 20,-; met ingang van 1 januari 2004: € 25,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is € 15,-.

REDACTIONEEL

Aflevering 5.2 van *Pro Memorie*, waarmee de vijfde jaargang is voltooid, bevat zoals inmiddels gebruikelijk een aantal grotere en kleinere rechtshistorische bijdragen, die naar de redactie hoopt de lezer weer zullen verrassen en boeien. Bovendien is aan het slot een index op de tot dusverre in *Pro Memorie* verschenen bijdragen opgenomen.

Een speciaal tintje heeft dit nummer gekregen doordat vijf artikelen gewijd zijn aan de koloniale rechtsgeschiedenis. Vier daarvan zijn de vrucht van het door de tweede ondergetekende georganiseerde congres over de overzeese Nederlandse rechtsgeschiedenis 'Tot regel en richtsnoer? Recht en maatschappij in de Nederlandse koloniën in de Compagniestijd', dat op 30 september 2000 in Amsterdam, in de Waalse Kerk, plaatsvond. Het thema van dit congres was de verhouding en wisselwerking tussen het recht in brede zin (dat wil zeggen: alle gesanctioneerde regelgeving) en de maatschappij in de Nederlandse koloniën in de Compagnies-periode en daarna. De redactie is de M.A.O.C. gravin van Bylandt Stichting erkentelijk voor de toekenning van een bijdrage in de kosten van uitgave van deze artikelen. Het vijfde artikel, dat van Schiltkamp, is met instemming van de auteur overgenomen uit *de Halve Maen. Magazine of the Dutch colonial period in America*, een tijdschrift uitgegeven door de Holland Society of New York (een vereniging van afstammelingen van de eerste kolonisten in Nieuw Nederland).

Ofschoon de plaatselijke overheden in de koloniën wel probeerden normen uit Nederland toe te passen, bleek de maatschappij die ontstond noch een copie van de Nederlandse noch van de lokale samenleving te zijn, maar eerder een nieuwe maatschappij, eigensoortig en met eigen normen. Schiltkamp bespreekt de *Ordre van Regeringe van 1629* voor de West-Indische Compagnie, waarin een generale regeling met Nederlandse normen was vastgelegd, en de veranderingen die toch nodig bleken. De praktijk dwong er vaak toe eigen regels of varianten te ontwerpen ('tot regel en rigtsnoer') om deze maatschappij te sturen. Dat werd al impliciet in 1632 erkend, toen de Heeren XVII de Gouverneur-Generaal in Batavia met een zekere berusting schreven het Romeinse recht toe te passen 'voor soo veel die met de gelegenheit van dese landen overeen comen ende practicabel sullen sijn.' Maar uiteraard oefenden de plaatselijke maatschappij en de lokale omstandigheden weer invloed uit op deze regelgeving in die zin, dat iets eigens kon ontstaan. Jacobs laat dit in het algemeen voor Nieuw-Nederland zien, Sirks spitst het punt toe op de adoptie in Oost-Indië. Anderzijds kwam het voor, dat uit onbegrip of eigenbelang een eenzijdige rechtsopvatting opgelegd werd, die de inheemsen tekort deed en tot spanning kon leiden, zoals Den Heijer laat zien voor de periode dat de Nederlanders op de kust van Guinee actief waren. De grote zelfstandigheid van de Hoge Regering in Batavia en de omstandigheden in

Indië droegen er ook toe bij, dat de VOC, theoretisch slechts een bestuursorgaan, zich in de praktijk, zoals uit de bijdrage van Somers duidelijk wordt, onbekommerd als souverain tegenover de Indische vorsten gedroeg en als zodanig verdragen sloot. Zo leidde de rechts-toepassing soms tot een conflict van rechtsopvattingen, maar vaker, hier meer dan daar, was het gevolg dat in een aantal koloniën een mengvorm van geïmporteerd Nederlands en zelf ontworpen eigen lokaal recht ontstond, toegesneden op de eigen behoeften.

De samenstelling van de redactie onderging kort geleden enkele wijzigingen. Mr. Geert Bossers, die het vak heeft verlaten, is als redacteur teruggetreden; in zijn plaats is door het Algemeen Bestuur van de Stichting OVR benoemd mr.drs. Gretha Donker. Zij zal tevens als secretaris van de redactie fungeren. De zittende redactieleden die voor herbenoeming in aanmerking kwamen (Coppens, Faber, Heirbaut, Keverling Buisman, Van Rhee en Veen) verkregen deze ook, weer voor vijf jaar. Van Rhee overigens niet alleen omdat hij zonder reëel vooruitzicht op een OVR-lepeltje in Maastricht ruim 25 nieuwe abonnees heeft weten te werven! Wegens het bereiken van de gestelde leeftijdsgrens zal prof. Paul Nève per 1 januari a.s. afscheid nemen van de redactie. Om niet onmiddellijk verstoken te raken van zijn constante bereidheid snel van advies te dienen en commentaar te leveren, benoemde de redactie hem op haar novembervergadering spontaan tot ereredacteur.

Amsterdam, 30 november 2003

Sjoerd Faber
Boudewijn Sirks
Theo Veen

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN (6): INTERVIEW MET G. VAN DIEVOET

‘De mogelijkheid van een academische loopbaan heb ik als een vervulde wens ervaren. Met name in het onderzoek kan ik echt mijn hart ophalen. Maar ik doceerde ook heel graag.’

Op 14 januari 2003 richtten een redacteur van Pro Memorie en een bestuurder van OVR hun schreden naar Leuven voor een bezoek aan de veelzijdige emeritus-hoogleraar jonkheer G.C.E. van Dievoet. Prof. van Dievoet heeft aan vijf faculteiten van de oudste universiteit van de Nederlanden onderwijs gegeven, en dat in een groot aantal juridische disciplines. Maar het hart van de wetenschapsman van Dievoet gaat vooral uit naar de rechtsgeschiedenis.

Guido van Dievoet (in 1924 te Leuven geboren) studeerde rechten en geschiedenis in zijn geboortestad en werd daar in 1947 doctor in de rechten en in 1948 licentiaat in de geschiedenis. Nadien behaalde hij in 1950 nog het licentiaat in het notariaat en het jaar daarop werd hij – na de verdediging van een proefschrift over Jehan Boutillier en de Somme rural (Leuven 1951) – geaggregeerde voor het hoger onderwijs. In 1951 werd hij plaatsvervanger voor het burgerlijk procesrecht en vanaf 1954 doceerde hij (vanaf 1957 als gewoon hoogleraar) onder meer burgerlijke rechtsvordering en rechtsgeschiedenis. Toen hij in de jaren 1974-1978 decaan van de faculteit der rechtsgeleerdheid was, moest hij – in verband met de splitsing van de Leuvense alma mater in een Nederlands- en een (in Louvain-la-Neuve te vestigen) Franstalige universiteit (UCL) – samen met prof. Godding, decaan van de Franstalige juridische faculteit, de facultaire bibliotheek verdelen.

Prof. van Dievoet ging in 1990 met emeritaat maar hij bleef actief, vooral als rechtshistorisch onderzoeker en als voorzitter (sinds 1967) van de naar zijn vader genoemde Commissie-van Dievoet: de ‘Commissie belast met de voorbereiding van de Nederlandse tekst van de Grondwet, de wetboeken en de voornaamste wetten en besluiten’.

De familie van Dievoet

Ik ben geboren te Leuven op 12 oktober 1924.¹ Mijn vader was hoogleraar.² Minder bekend is het voorgeslacht. Mijn grootouders van vaders zijde waren uit Sint-Katharina-Lombeek (Brabant). Ze hadden een hopkwekerij en verkochten aan brouwerijen. Zelf brouwden ze

¹ Een korte bio-bibliografie, van de hand van Fred Stevens, verscheen in F. Stevens en D. van den Auweele, (ed.), “Houd voet bij stuk”. *Xenia iuris historiae G. van Dievoet oblata* (Leuven: Faculteit Rechtsgeleerdheid, 1990), p. 23-30.

² Emile van Dievoet (1886-1967) was hoogleraar en politicus, zie verder in dit interview; voor een vollediger levensschets: F. Stevens, ‘Emiel van Dievoet (10 juni 1886 – 24 juni 1967)’, *Tijdschrift voor Privaatrecht* 38 (2001), p. 233-237.

Prof. Van Dievoet in Leuven op de dag van het interview, 14 januari 2003. Foto: Louis Berkvens.

niet. Mijn vader vertelde onder meer het verhaal dat de brouwer op een bepaald moment, rond 1900 moet dat geweest zijn, de prijs niet meer wilde geven, omdat hij zei 'ik koop liever Tsjechische hop'. Mijn grootvader liet toen zijn naamkaartje in enkele zakken hoppe achter en verkocht deze op de Brusselse markt, waar ze werden opgekocht door dezelfde firma. Men stelde zich dan ook de vraag: 'wat komt dat naamkaartje hier doen in die Tsjechische hop?'

De dorpsonderwijzer heeft mijn grootouders overtuigd om hun zoon te laten studeren. Er waren anders geen universitaires in de familie. Wel waren er enkele geestelijken. Zo was een oom pastoor in Hamme bij Wemmel en enkele tantes waren in het klooster bij de Zusters van de Christelijke Scholen. Aan vaders kant was men dus overduidelijk Katholiek, terwijl moeders familie eerder liberaal was. Grootvader langs moeders zijde was hoofdonderwijzer van de gemeenteschool aan de Naamsestraat te Leuven.

Ik had drie broers, waarvan twee nog in leven zijn. De oudste, Frans (1920-1991), heeft voor technisch ingenieur gestudeerd en hij is zijn hele leven bij de radio en televisie geweest. Mijn twee jaar oudere broer Paul (° 1922) is, na eerst een tijdje in de advocatuur te hebben gewerkt, notaris geworden. Hij had zowel rechten en notariaat als politieke en sociale wetenschappen gevolgd, omdat een eventuele politieke carrière hem wel had aangesproken. Hij is inmiddels als notaris opgevolgd door zijn zoon. Ikzelf ben de derde zoon. En de jongste, de zeven jaren jongere Walter (° 1931), is burgerlijk ingenieur. Hij was een tijd werknemer bij Philips, ging vervolgens over naar een verzekeringsmaatschappij en is zo uiteindelijk geëindigd als directeur-generaal van de Controledienst der Verzekeringen (CDV). Hij is inmid-

dels ook gepensioneerd. Hij heeft vrij veel geschreven over de geschiedenis van de waarborgkantoren voor goud en zilver en over de zilversmeden en hun merken.³

De jeugdijaren en de studiekeuze

Gezien vaders carrière, was het voor mij aangewezen om aan universitaire studies en met name rechten te beginnen. Toen ik zeventien was, wilde ik aardrijkskunde gaan studeren, maar nadat mijn vader inlichtingen had ingewonnen bij professor Verriest,⁴ werd mij dat ontraden. Het was immers volle oorlogstijd en met aardrijkskunde kon men toen dus niets aanvangen. Slechts in enkele grote athenea was er een leraar geografie. Elders werd dit vak gegeven door historici en in het vrije,⁵ katholieke, onderwijs kon men zo'n leraar gewoonweg niet betalen. Die middelbare scholen – in tegenstelling tot het lagere onderwijs – waren toen immers niet gesubsidieerd.

Mijn lager en middelbaar onderwijs heb ik genoten in het Leuvense Sint-Pieterscollege. Een deel van de basisschool heb ik echter in Sint-Pieters-Jette gevolgd, toen vader minister was (hij was Minister van Landbouw in de regering Renkin, 1931-1932). De hele familie is dan in Brussel gaan wonen, in een achttiende-eeuws gebouw op de hoek van de Wetstraat en de Kunstlaan (waar nu het metrostation Kunst-Wet is). Dat huis was ooit gebouwd voor een Spaanse prinses die naar België gekomen was. Elke minister kreeg een woonhuis toegewezen en het was de gewoonte dat hij, met zijn hele gezin, naar de hoofdstad kwam.

Vader is anderhalfjaar minister geweest. Na die ambtstermijn zijn we teruggekeerd naar Leuven en heb ik mijn studies aan het Sint-Pieterscollege voortgezet. En daarna de Leuvense universiteit. Maar intussen was de Duitse bezetter België binnengevallen.

Oorlogsherinneringen

Mijn familie en ikzelf hebben gelukkig niet veel geleden onder de oorlog. Voor mij waren het mijn laatste collegejaren en de eerste universitaire jaren. Het waren natuurlijk geen aangename tijden, maar de lessen gingen door, zij het met wat kleine onderbrekingen. 10 mei 1940 bleef de school dicht. Toen zijn wij gevlucht naar West-Vlaanderen, na een tussenstop bij onze oom in de pastorie in Hamme. Vanuit de Belgische kustprovincie zijn wij verder naar Frankrijk getrokken, naar Anjou en de Vendée. De Duitsers zijn immers tot over de Loire doorgestoten. Van daar zijn we dan teruggekeerd. Eind juli of begin augustus waren we opnieuw in Leuven. Het schooljaar liep intussen nog door. Het eerste examen

³ Zie onder meer zijn *Dictionnaire des orfèvres de Bruxelles au XIXe siècle* (Leuven 2003), 488 pp.

⁴ G.Ch. Verriest (° 1880) was gewoon hoogleraar te Leuven.

⁵ Dit is het niet op initiatief van de (gemeentelijke, provinciale of rijks-) overheid georganiseerde (maar wel deels door de overheid gesubsidieerde) onderwijs. De grootste groep van vrije scholen in België is die van het katholieke onderwijs.

dat ik moest afleggen, was Grieks thema: vertalen van het Nederlands naar het Grieks. Dat was geen sinecure.

Het vervelende of lastige was vooral om voldoende en goed voedsel te vinden. De eerste winter ging het nog redelijk, maar daarna werd alles op de gram gerantsoeneerd. Gelukkig was er wat 'vrije markt'. Zo kon men in Leuven redelijk gemakkelijk aan suiker geraken, wellicht omdat werknemers in Tienen⁶ een aantal kilo's konden kopen en dan verder verkopen. Ook problematisch was natuurlijk het gebrek aan brandstof en dus verwarming. In het college zaten we vaak in de kou. De steenkool die we konden krijgen, was overigens van een abominabele kwaliteit. Bij het branden hoorde je allerlei ontploffingen en werd een sterke gasgeur verspreid.

Een voorval uit de oorlogstijd dat in mijn geheugen gegrift blijft, betreft een inval van de Duitse militaire politie in de klas, ik denk in 1941 of begin 1942. Ze doorzochten de bank van de leerling voor mij, omdat ze vermoedden daar pro-Engelse propaganda te vinden. Het betrof iemand die met krijt opschriften aanbracht op de muren, 'RAF' (Royal Air Force) en dat soort dingen. Ze hebben hem dan ook meegenomen, maar hij is vrij vlug weer vrijgelaten. Wel heeft hij die winter met een emmer en een spons moeten rondtrekken om de muren schoon te maken. Hij is daarna echter naar Engeland getrokken en is er militair piloot geworden.

Mijn eerste kennismaking met de gebouwen van de huidige rechtsgeleerde faculteit, de 'Oude Valk', dateert uit de periode onmiddellijk na de oorlog. Het militair hospitaal was er toen nog gehuisvest. Ik ben zelf geen milicien geweest, maar ik heb me hier wel moeten aanbieden voor de keuring. Ik was overigens goedgekeurd voor de dienst, maar studenten – behalve die van geneeskunde en farmacie – kregen uitstel. Het was immers onmogelijk om iedereen op te roepen. Er waren vier lichtingen (1940-1944) niet opgeroepen en er waren onvoldoende kazernes en onderofficieren om zo'n massa op te vangen. Enkele van mijn generatiegenoten zijn dan wel vrijwilliger geworden in het Engels leger. Ze kregen een opleiding in Noord-Ierland.

Drie diploma's

Ik startte de opleiding rechten en niet aardrijkskunde, zoals reeds gezegd. Ik had evenwel ook veel interesse voor geschiedenis en dus zei mijn vader: 'dan doe je ze maar beide'. De kandidaatsjaren heb ik dan inderdaad gecombineerd, een zware klus. Na die paar jaren heb ik enkel het doctoraat in de rechten – dat op dat ogenblik na twee kandidaatsjaren en drie doctoraatsjaren nog automatisch werd toegekend en dus niet een doctoraat op proefschrift was – verder gevolgd. Enkel het laatste jaar heb ik mij dan weer ingeschreven voor geschiedenis, maar daar heb ik jammer genoeg nogal wat last mee gehad. Ik kon namelijk

6 In Tienen, arrondissement Leuven, was een belangrijke suikerfabriek gevestigd.

niet alle colleges volgen en er waren slechts zeer weinig studenten (het was immers een slechte tijd, want er werden bijna geen oud-studenten van Leuven benoemd door het Ministerie van Onderwijs, toen onder leiding van Collard, de man van de latere schoolstrijd)⁷. Omdat ik tegelijk colleges had in de rechten, kon ik vaak niet aanwezig zijn en dit werd niet in dank aanvaard. Vooral Van der Essen⁸ heeft daarover moeilijk gedaan. Eerst zou ik zelfs mijn jaar moeten overdoen, maar uiteindelijk heeft men mij toegelaten, nadat ik een grondig gesprek gevoerd had met professor Van Houtte (de specialist van de Brugse geschiedenis, die onlangs overleden is)⁹ en na een kritische bespreking van twee boeken te hebben gemaakt, op verzoek van Van der Essen.

Zo heb ik dus mijn geschiedenisdiploma behaald in 1948, nadat ik al in 1947 mijn rechte diploma had gehaald. In 1950 behaalde ik ook nog de licentie in het notariaat.

Het thesisonderzoek: Lousse, vader, en Jean Boutillier

Voor mijn licentiaatsverhandeling geschiedenis heb ik mij gebogen over de *Somme rural* van Jean Boutillier († 1395 of 1396). Eigenlijk was dat onderwerp andermaal een suggestie van mijn vader. Enkele jaren na de vernederlandsing van de colleges heeft hij ‘Historische inleiding tot het burgerlijk recht’ en ‘Encyclopedie van het recht’ gedoceerd. Gent was al volledig vernederlandst in 1930 en enkele jaren later ging Leuven in dezelfde richting. Hier waren eerst wel al enkele Vlaamse leergangen aangeboden, maar pas na enkele jaren werd het hele programma rechten in het Nederlands georganiseerd. Ik denk dat mijn vader vanaf 1931 de genoemde cursussen verzorgde.

In zijn historisch vak had vader de indruk opgedaan dat er naast de bekende Franse en Noord-Nederlandse juristen toch ook wel enkele belangrijke Zuid-Nederlandse moesten zijn, maar dat die nog onvoldoende belicht waren. Zo was hij uitgekomen op de naam van Boutillier. Misschien moet hij zelfs al iets eerder voor die figuur interesse hebben getoond, want toen het Leuvense gerechtsgebouw begin de jaren 1930 werd opgetrokken, werd aan mijn vader door het provinciebestuur, dat verantwoordelijk was voor de gebouwen van de rechtbanken van eerste aanleg, om suggesties gevraagd voor namen van oude rechtsgeleerden, om die op de gevel te vermelden. Oorspronkelijk dacht men aan Romeinse juristen, maar mijn vader stelde voor om ‘Belgische’ juristen te vermelden. Boutillier nu kreeg

7 De naam van de Waalse socialist Léo Collard (1902-1981), minister in de linkse regering Van Acker (1954-1958), zal in de politieke geschiedenis van België verbonden blijven met de schoolstrijd, die duizenden leraars en leerlingen op de been bracht tijdens soms heel gewelddadige protestacties. In 1954 volgde Collard Pierre Harmel op als minister van onderwijs en nam onmiddellijk maatregelen die radicaal tegen het beleid van zijn voorganger ingingen. In 1958 verhuisde hij opnieuw naar de oppositie en nog hetzelfde jaar werd het Schoolpact getekend. Ook in 1946 was Collard al een korte tijd minister van onderwijs geweest.

8 De historicus Leon Van der Essen (1883-1963) was hoogleraar aan de K.U. Leuven en lid van onder meer de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Hij schreef een groot oeuvre bij elkaar.

9 Historicus Jan Arthur Van Houtte (1913-2002), hoogleraar aan de K.U. Leuven en lid van de Koninklijke Vlaamse Academie, was gespecialiseerd in de sociaal-economische geschiedenis, vooral van Antwerpen en Brugge.

Prof. Lousse, promotor, ondervraagt Guido van Dievoet tijdens de verdediging van zijn proefschrift voor de aggregatie hoger onderwijs rechten (1951)

een naambord op de gevel juist recht tegenover het huis waar ik geboren ben. Verder werd natuurlijk Wielant vermeld, alsook enkele namen uit de negentiende eeuw.

Mijn promotor voor die licentiaatsverhandeling was professor Emile Lousse (die ook rechten en geschiedenis had gestudeerd).¹⁰ In de benoemingsstrijd had hij het gewonnen van de Gentenaar Hendrik Elias, die ook wel de beide diploma's had, maar omwille van zijn politieke standpunten (hij zou later voorzitter van het Vlaams Nationaal Verbond worden) in Leuven niet zo gewenst was.¹¹ Lousse was eigenlijk de enige Leuvense rechtshistoricus in die tijd. Romeins recht werd gedoceerd door de Franstalige hoogleraar Fernand De Visscher¹² en door Lucien Caes¹³ in het Nederlands.

De wensdroom van een academische carrière en de tussenstop in de advocatuur

Met beide diploma's, rechten en geschiedenis, hoopte ik op een benoeming aan de universiteit. Een echt juridische carrière als advocaat of magistraat of een politieke loopbaan

¹⁰ De Franstalige Emile Lousse (1905-1986) was hoogleraar aan de K.U. Leuven en onder meer decaan van de faculteit der letteren.

¹¹ Hendrik J. Elias (1902-1973) haalde als student geschiedenis in Leuven prachtige resultaten en behaalde reisbeurzen voor buitenlandse onderzoek. Deels via de centrale examencommissie en deels aan de Rijksuniversiteit Gent behaalde hij ook het doctoraat in de rechten. Na een tijdje leraar geschiedenis te zijn geweest aan het Gentse atheneum en na de mislukte poging om benoemd te worden in Leuven (wat aanleiding had gegeven tot studentenprotest) schreef hij zich in aan de Gentse balie. Hij werd als Vlaams-nationalistisch parlementslid verkozen en volgde Staf de Clercq op als leider van het VNV (Vlaamsch Nationaal Verbond). Door de Duitse bezetter werd hij aangesteld als commissaris-burgemeester van Gent. Na de oorlog werd hij veroordeeld tot de doodstraf, die later werd omgezet in levenslange hechtenis. Hij kwam in 1959 om gezondheidsredenen vrij en spendeerde de laatste jaren van zijn leven aan historisch onderzoek.

¹² Fernand de Visscher (1885-1964) is onder rechtshistorici natuurlijk bekend van de *Société Internationale pour l'Histoire des Droits de l'Antiquité* die naar hem werd genoemd. Samen met J. Pirenne stichtte hij ook de *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*. Na zijn carrière gestart te zijn in Gent, verliet hij deze universiteit omwille van de vernederlandsing, om hoogleraar te worden in Leuven. Van 1945 tot 1949 was hij ook voorzitter van de Academia Belgica in Rome. Zie R. Feenstra, 'In memoriam Fernand de Visscher, 1885-1964', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 33 (1965), p. 159-161.

¹³ Zie over de Leuvense hoogleraar Lucien Caes (1908-1977) R. Feenstra, 'In memoriam Lucien Caes, 1908-1977', *Tijdschrift voor*

heb ik niet geambieerd. Er werd rond die periode ook niemand opgeleid om de leerstoel rechtsgeschiedenis in te vullen en ik was, naast de latere hoogleraar staatsrecht Jan De Meyer, de enige die de beide opleidingen rechten en geschiedenis had gevolgd. Hij interesseerde zich echter vooral voor modern recht. In 1951 haalde ik de aggregatie hoger onderwijs in de rechten (in Vlaanderen is die graad, destijds ingevoerd naar Frans model, intussen afgeschaft, maar de Walen hebben die behouden). Daarvoor waren een proefschrift¹⁴ en een openbare les, een paar weken na de verdediging van het proefschrift, nodig. Een eigenlijke opleiding was er niet.

Een politieke loopbaan heb ik, niettegenstaande het vaderlijke voorbeeld, nooit geambieerd. Wel ben ik lid geweest van de christen-democratische Jong-CVP, maar dat was tijdens mijn studies. Na mijn studies had ik andere interesses. Zolang ik de gewenste plaats aan de universiteit niet had, moest ik evenwel op zoek naar iets anders. Zo ben ik een tijdje aan de balie geweest, maar dan kon ik in 1948 een beurs bekomen van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en dit sloot cum¹⁵ uit, zodat ik schorsing moest vragen bij de balie. Ik heb in die periode ook één keer gekandideerd, maar zonder veel aandringen, voor een ambt bij het Openbaar Ministerie. Ik heb de formulieren ingevuld voor een betrekking als substituut-procureur des Konings in Brussel of Leuven, maar er waren niet onmiddellijk plaatsen vrij en uiteindelijk werd dat niets.

Inclusief de schorsing wegens het N.F.W.O.-mandaat ben ik uiteindelijk negen jaren aan de balie geweest. Een groot kantoor is het nooit geworden. Ik was zelfstandig en kon wel werk krijgen van mijn stagemester Paul Anciaux, maar de facto gebeurde dit weinig. Omdat enerzijds de richtlijnen van het Ministerie van Onderwijs waren dat cumulerende professoren buitengewoon moesten worden en omdat ons gezin anderzijds intussen verhuisd was van Leuven naar Heverlee, heb ik dan uiteindelijk in 1956 mijn advocatenbezigheden gestaakt. Aan een kleine balie als de toenmalige Leuvense zag men ook niet graag 'cumulars' komen. Als ik bijvoorbeeld bij een zitting van de rechtbank durfde te vragen om voor te mogen gaan, omdat ik nog college moest geven, dan steigerden de confraters. In een regio als Leuven verdiende men overigens ook niet zo goed als in Brussel. Een advocaat als Anciaux bijvoorbeeld was bijzonder onderlegd en zou met zijn bekwaamheid in Brussel een omvangrijk kantoor hebben kunnen opbouwen en belangrijke zaken behandelen, maar in Leuven kon dat niet. Leuvense advocaten moesten ook alles pleiten en konden zich niet specialiseren. Specialisatie werd zelfs niet aanvaard. Men mocht het bijvoorbeeld nergens uitdrukkelijk vermelden.

Rechtsgeschiedenis 46 (1978), p. 92-94.

¹⁴ Van de verdediging van het proefschrift tegen het spervuur van vragen van professor E.M. Meijers, lid van de examencommissie, is een foto opgenomen in "Houd voet bij stuk". *Xenia iuris historiae* G. van Dievoet oblata, p. 18 en een bijna identieke in Theo Veen, 'En voor berisping is hier ruime stof'. Over codificatie van het burgerlijk recht, legistische rechtsbeschouwing en herziening van het Nederlandse privaatrecht in de 19de en 20ste eeuw (Amsterdam 2001; bijlage bij *Pro Memorie* 3.2 (2001)), p. 39.

Professor, secretaris, decaan

De mogelijkheid van een academische loopbaan heb ik als een vervulde wens ervaren. Met name in het onderzoek kan ik echt mijn hart ophalen. Maar ik doceerde ook heel graag.

Van bij het begin van mijn benoeming, in 1954 officieel, na al sinds 1951 plaatsvervanger te zijn geweest, had ik zeven uren college per week. Later is dat opgelopen tot achttien op een bepaald ogenblik. In den beginne ben ik ook aangesteld voor een aantal vakken, waar ik eigenlijk geen kandidaat voor was, *Législation du bâtiment* bijvoorbeeld. Drie weken voor het begin van het academiejaar werd ik door de rector ingelicht dat ik die cursus zou moeten verzorgen. Ik had nog nooit in het Frans les gegeven. Het Belgische recht was destijds nog grotendeels Franstalig én het was niet zo omvangrijk en ingewikkeld als vandaag. Dat maakte het gemakkelijker. Het publiek waren studenten ingenieur-architect en ‘burgerlijk conducteur’. Toen gaf ik in de ingenieursfaculteit ook ‘Nijverheidsrecht’ en ‘Bouwrecht’ (in het Nederlands). De grootste groep was die voor de cursus ‘Burgerlijk recht’ in de faculteit economie. In de eerste jaren ging dat om een honderddertigtal studenten, maar op het einde van mijn loopbaan was dat bijna het tienvoudige, zodat de groep verdeeld werd over twee of drie professoren. In de rechtsgeleerde faculteit zelf had ik oorspronkelijk alleen het vak ‘Burgerlijke rechtsvordering’.

Dit vak bracht mij op een bepaald ogenblik tot de (plaatsvervangende) magistratuur. Ik werd in 1967 plaatsvervangend rechter bij de Rechtbank van Eerste Aanleg te Leuven. De maximumleeftijd is 67, maar ik ben toen ik 64 was (in 1989) weggegaan. Mijn benoeming dateerde nog van onder het oude Wetboek van burgerlijke rechtspleging. Het was de voorzitter van de rechtbank, die vond dat het interessant zou zijn dat wie de colleges burgerlijke rechtsvordering gaf ook de praktijk zou kennen en blijven volgen. Ze zouden mij met name nu en dan eens laten zitting nemen wanneer er procesrechtelijke moeilijkheden of onduidelijkheden beslecht dienden te worden. Na de invoering van het Gerechtelijk Wetboek in 1970 is mijn taak echter vooral beperkt gebleven tot het afnemen van getuigenverhoren. In wellicht negentig procent van de gevallen was dit in het kader van echtscheidingen op grond van bepaalde feiten. Ook maakte ik geregeld deel uit van de vakantiekamers, vooral in strafzaken. Dan moest elke rechter ongeveer één derde van de vonnissen maken. Ik heb het altijd interessant gevonden om als plaatsvervanger op te treden, omdat men uit die ervaring veel kon putten voor de praktische voorbeelden in het kader van de hoorcolleges. En natuurlijk heeft men hoe dan ook een beter zicht op het totstandkomen van vonnissen, de rol van de griffie, enz...

Lesgeven binnen de juridische opleiding of daarbuiten was mij om het even. In het begin maakte het me ook niets uit of ik aan grote of kleine groepen moest doceren, maar op het einde had ik liever kleine aantallen. Ik probeerde het boeiend te maken met praktische voorbeelden. Wat echter steevast tegenviel, waren de examens. Vele studenten van het eerste jaar gaven al op na het partiële examen, anderen kwamen in juni niet opdagen. Het gebeurde zelfs dat ik bij gebrek aan studenten weer naar huis vertrok, waar ik opgebeld werd

Studentenpleitoyefening van het Vlaams Rechtsgenootschap: Prof. Van Dievoet onder de toehoorders (1984).

dat er toch een paar studenten van de verwachte twaalf waren opgekomen.

Het docerend korps in de rechtsgeleerde faculteit was bij het begin van mijn loopbaan zeer klein. Vlamingen en Walen samen waren er, denk ik, in de jaren vijftig niet meer dan dertig professoren. Al redelijk vlug, in 1955, werd ik secretaris van de faculteit. Dat moest een tweetalige zijn en afwisselend een Vlaming en een Franstalige, telkens voor vier jaren. Het was geen begerenswaardige job, want er was nog bijna geen administratief en technisch personeel. Er was één pedel, maar dat was alles. Gebrek aan middelen was het probleem voor vrije universiteiten als Leuven en Brussel. Er was wel een vaste staatssubsidie, maar daarmee moest de universiteit het doen. Dit betekende dat bijkomende financieringsbronnen moesten aangeboord worden, tot en met collectes in de kerk eens in het jaar. Monseigneur Van Waeyenbergh¹⁶ was een meester in het bekomen van schenkingen en giften.

In de jaren zeventig was ik vier jaar decaan (1974-1978). Toen heb ik heel wat energie gestoken in de oprichting van een academische lerarenopleiding. Er was immers nogal wat verzet tegen. In de faculteitsraad heb ik het er met moeite door gekregen, want enkele collega's vonden dat juristen dat niet nodig hadden, omdat men volgens de wetgeving in het onderwijs kon benoemd worden met enkel en alleen het universitair rechtendiploma. Ik had echter vernomen dat men in het Ministerie van Onderwijs nooit iemand zou voordragen, die niet – zoals de taalkundigen, de historici en de licentiaten in de wetenschappen – een aggregatie middelbaar onderwijs had gevolgd. Jurist zijn, zonder enige pedagogische vorming, was dus niet voldoende.

Verder heb ik mij tijdens mijn decanaat ontfermd over de bibliotheek en de praktische

¹⁵ Voor de Nederlandse lezer: het tegelijkertijd uitoefenen van verschillende functies.

¹⁶ Honoré Marie Louis Van Waeyenbergh (1891-1971) was rector van de K.U. Leuven van 1940 tot 1962. Hij was seminarist toen hij in 1914 werd opgeroepen voor de oorlog, waarin hij zwaar verwond werd. In 1924 behaalde hij het doctoraat in de klassieke filologie en aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werd hij rector benoemd. Wegens zijn weigerachtige houding werd hij door de Duitse bezetter gevangen genomen. Na de oorlog werden hem de titels van hulpbisschop van Mechelen en bisschop van

gevolgen van de splitsing van de Leuvense universiteit. De splitsing van de faculteitsbibliotheek was al begonnen. In de rechten is die overigens zeer vlot verlopen. De rechtshistorici hebben daarin een belangrijke rol gespeeld. Godding¹⁷ was toen decaan van de Franstalige faculteit.

Ik ben tenslotte ook jaren voorzitter geweest van de Afdeling Romeins recht en rechtsgeschiedenis. Dirk van den Auweele heeft mij daar opgevolgd. En vóór mij bestond die afdeling niet. Er was een soort scheiding tussen de professoren Romeins recht enerzijds en die van rechtsgeschiedenis anderzijds, net zoals ook de professoren canoniek recht volledig apart stonden.

Bibliotheken, boeken en tijdschriften: verwerven en verdelen

Voor de splitsing van de facultaire bibliotheek was een commissie opgericht, met onder anderen Cambier¹⁸ en nadien Lagasse,¹⁹ Suetens²⁰ en Van Gerven.²¹ Ik ben er maar laat bijgekomen. De commissie had al rek na rek de bibliotheek, ongeveer 18.000 boekdelen, verdeeld. Nummer na nummer werd besproken en toegewezen. Als een reeks als *Pandectes Belges* naar de ene ging, dan kreeg de andere bijvoorbeeld *La Belgique Judiciaire*. Met Godding moest ik het maar eens worden voor wat er nog overbleef. Dat waren onder meer de oude waardevolle boeken. Ik maakte twee pakketten van gelijkwaardige omvang en riep dan de commissieleden van de twee faculteiten bijeen met het voorstel om de toewijzing bij lottrekking te doen. In het ene pakket had ik nogal veel modern recht gezet; onder meer de *Revue de la Banque* was vrij belangrijk. In het andere pakket zaten de oude drukken. De Wahlen wilden liever het pakket met de moderne werken en vroegen dus een akkoord te sluiten in de plaats van de toewijzing bij lottrekking. En zo kregen we alle oude boeken voor onze afdeling rechtsgeschiedenis.

Na de verdeling was het dan een grote opdracht om de lacunes weer op te vullen. De *Revue de la Banque* bijvoorbeeld heb ik gereconstrueerd door bepaalde delen aan te kopen, sommige nummers van mijn vader te krijgen en andere delen bij de Kredietbank te bedelen. Soms was het de gelegenheid om nieuwe edities aan te schaffen of verouderde standaardwerken te vervangen door nieuwe. De *Pandectes périodiques*, een tijdschrift naast de

Gilba toegekend.

¹⁷ Zie over professor emeritus Philippe Godding (°1926) het interview in *Pro Memorie*, 2.1 (2000), p. 3-16.

¹⁸ Cyrille Cambier (°1913), hoogleraar aan de U.C.L. (Université Catholique de Louvain), schreef veel over staats- en bestuursrecht.

¹⁹ André Lagasse (1923-1984) was hoogleraar aan de U.C.L. en senator.

²⁰ Louis-Paul baron Suetens (1936-1996) was hoogleraar aan de Economische Hogeschool Limburg en de K.U. Leuven en was korte tijd politiek actief als gemeenteraadslid en schepen van Holsbeek tot hij in 1979 benoemd werd als Staatsraad en in 1983 als rechter in het Arbitragehof. Zie L. Suetens, *Op de grens van het ideaal denkbare en het praktisch haalbare* (Brugge 1997), een postume bundeling van zijn belangrijkste geschriften, voorafgegaan door een levensschets en bibliografie.

²¹ Professor emeritus Walter Van Gerven (° 1935) is een van de grootste coryfeeën van het Belgisch recht (bestsellers of klassiekers zijn bijvoorbeeld zijn *Algemeen deel*, *Het beleid van de rechter*, *Hoe blauw is het bloed van de rechter*, *Met recht en rede*, ...). Aan de K.U. Leuven doceerde hij verbintenissenrecht, handels- en economisch recht en algemene rechtstheorie. Hij was ook advocaat, vervolgens magistraat en uiteindelijk topambtenaar (Voorzitter Bankcommissie). Tussen 1970 en 1976 was hij ook vice-rector van de K.U. Leu-

Pandectes Belges met veel rechtspraak, waar vandaag, vrees ik, geen kat meer naar kijkt, was bijvoorbeeld naar de UCL gegaan. Dat hiaat moest ingevuld worden en daartoe heb ik onder meer heel wat veilingen bezocht, vaak samen met Luc Ballon.²² Ik heb de *Pandectes périodiques* gekocht in twee beurten, de ene voor 200, de andere voor 400 Belgische franken. Dat ging niet om veel geld, want er was geen vraag naar. Ik herinner mij dat de veilingmeester zei: 'ik wijs ze u toe, op voorwaarde dat ze vanavond buiten zijn'. We waren toen gelukkig met twee wagens en zo konden we alles naar Leuven krijgen. Sporadisch konden we zo ook al eens een antiquarisch koopje doen. Zo herinner ik mij een druk van 1520 of 1540, die we voor negentig of honderd frank in de wacht konden slepen. Maar dat zijn uitzonderingen!

Dankzij Luc Ballon heeft de Leuvense faculteit ook een prachtige reeks boeken kunnen aankopen van de abdij van Affligem (het *ex libris* prijkt nog in de boeken). De pater bibliothecaris had Luc ingelicht over een aantal oude juridische werken (vooral Romeins recht, maar ook oude Nederlandse, Franse en Duitse rechtswerken), die nooit meer geraadpleegd werden. De abt stelde voor dat we die konden krijgen, mits we in de plaats moderne boeken van theologie leverden. Van onze zijde hebben we echter voorgesteld om te betalen en toen we vroegen naar de prijs, zei de pater bibliothecaris dat we die zelf maar moesten bepalen. Dat was bijzonder moeilijk. Ons uiteindelijke voorstel werd aanvaard en we kochten al wat we konden betalen. Jan De Meyer was toen decaan en hij had een speciaal budget beschikbaar gesteld. In totaal ben ik tien jaar – officieel – bibliotheekverantwoordelijke van de rechtsgeleerde faculteit geweest. Ik ben de collectie echter ook later van nabij blijven volgen.

Bij de splitsing van de centrale bibliotheek van de Leuvense Alma Mater waren er meer problemen dan in de facultaire bibliotheek. Er waren gelukkig een paar honderdduizend dubbels, waarvan telkens het ene exemplaar naar de ene ging en het andere naar de andere. Voor de boeken die verworven waren bij schenking, werd beslist om aan de schenkers – of hun erfgenamen – te vragen naar welke universiteit zij wensten dat de boeken zouden gaan. Daar heb ik mij erg voor ingespannen, want bij het opzoeken van de schenkers en hun nog levende verwanten kwam vaak heel wat kijken. Er was immers, na de vernietiging van de collectie door Duits bombardement in de oorlog, ontzettend veel verworven via schenkingen en legaten, zowel uit het binnen- als buitenland.

Eén van de meest waardevolle dingen, die we teruggevonden hebben, betrof het legaat van ene juffrouw Suzanne Minns uit Boston. Zij had een indrukwekkend aantal handschriften en drukken verzameld, vooral in verband met de dood, zo bijvoorbeeld boeken met allerhande Christusafbeeldingen. Ze had onder meer ook gravures van Dürer, die ze geschonken heeft aan het Louvre in Parijs. De boekencollectie zou bij helften verdeeld worden, tenzij we de nabestaanden van die dame nog konden vinden om die te laten beslissen aan welke afdeling, de Waalse of de Vlaamse, de boeken dienden toe te komen. Via

een kennis in Boston die op haar beurt de bibliothecaresse van één van de Bostonse universiteiten kende zijn een zestal Minns gevonden in telefoonboeken en adressenlijsten. Naar al de adressen is dan een brief geschreven met de vraag of men familie was van wijlen Suzanne Minns en zo ja, of men als nabestaanden wenste dat ‘alles samen bleef te Leuven’, dan wel dat de collectie in twee helften zou gedeeld worden. Een drietal neven en nichten hebben een familievergadering belegd, waarop beslist is dat alles in Leuven moest blijven.

Uiteindelijk kijk ik op de hele verdelingsoperatie, vooral omdat die wat de rechtsgeleerde faculteit betreft op een zeer constructieve manier verlopen is, en op het daaropvolgende bibliotheekbeleid met tevredenheid terug. Natuurlijk hebben de royale kredieten in die tijd daartoe bijgedragen. We hebben ontzettend veel kunnen aankopen. Bij de splitsing moesten 18.000 volumes verdeeld worden. Vandaag telt de bibliotheek van de rechtsgeleerde faculteit meer dan 80.000 boekdelen. Wat de centrale bibliotheek betreft, zit het gebouw intussen propvol. Daarom is geopteerd om zoveel mogelijk over te dragen naar gespecialiseerde faculteitsbibliotheken. Bovendien is er thans een nauwe samenwerking tussen de twee universiteiten: uitwisseling van professoren, lenen van boeken, enz.

De Commissie van Dievoet en andere bezigheden

De liefde voor boeken en de interesse voor taal liggen niet ver van elkaar. Mijn specifieke aandacht voor de taal van de wetgeving is echter vooral een gevolg van mijn vaders taak in de ‘Commissie belast met de voorbereiding van de Nederlandse tekst van de Grondwet, de wetboeken en de voornaamste wetten en besluiten’ of kortweg ‘Commissie van Dievoet’.²³ Die commissie is natuurlijk niet naar mij genoemd, maar naar mijn vader. Van in den beginne was ik er secretaris van en vervolgens heb ik mijn vader opgevolgd als voorzitter. Hij vond dat er een rechtshistoricus nodig was in die commissie, naast de juristen en de taalkundigen. Voor de evolutie van Franse en Nederlandse termen is het bijvoorbeeld nuttig om te gaan zoeken in de oude Franse en Noord-Nederlandse literatuur en wetteksten.

Er had al voorheen een commissie voor de vertaling van de wetten bestaan, maar die beschikte niet over voldoende documentatie. Mijn vader eiste dat die er nu wel zou zijn en met name van zowel Franse als (Noord-)Nederlandse werken. Samen met Meijers²⁴ heeft hij het initiatief genomen dat er een fonds van Nederlandse juridische literatuur zou komen, dat naar het Belgische Ministerie van Justitie in Brussel kwam, en dat in ruil een fonds van Belgische juridische werken in het Vredespaleis in Den Haag zou gevormd wor-

²² Luc Ballon (°1945), hoogleraar aan de K.U. Leuven.

²³ G. van Dievoet, ‘Het Nederlands als wetstaal in België in de negentiende en de twintigste eeuw’, *Pro Memorie*, 5.1 (2003), p. 96-118.

²⁴ Zie over de Leidse hoogleraar E.M. Meijers (1880-1954), onder meer stichter van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, R. Feen-

den.²⁵ De collectie wordt vandaag nog steeds aangevuld. Het Ministerie van Justitie beschikt daardoor over een zeer goed uitgebouwde bibliotheek.

De Commissie vergadert sinds jaren één dag in de week. Pas in 2003 is nu beslist het vergaderritme af te bouwen tot een keer in de maand. Het werk is ongeveer klaar. De Commissie is in principe slechts bevoegd voor de wetten van vóór de eenheidswet van 1898²⁶ en van die periode hebben we praktisch alles behandeld. Alle wetboeken zijn verschenen. Er resten alleen nog een aantal disparate teksten. Volgens de secretaris hebben we ook nog meer dan honderd teksten al aan de Minister bezorgd, maar zijn die nog niet in het Staatsblad verschenen. Wat echter frustrerend is aan die bezigheid, is dat men soms een paar jaren werkt aan een vertaling en dat dan juist beslist wordt een nieuwe wet af te kondigen, zodat eigenlijk alle werk voor niets is geweest. Naast de vertalingcommissie was er binnen het Ministerie van Binnenlandse Zaken ook nog een ‘Centrale commissie voor de Nederlandse rechtstaal en bestuurstaal in België’.

Officieel telt de commissie twaalf leden, maar tegenwoordig zijn we nog met vijf aanwezig tijdens de vergaderingen. Ik stel de Minister niet meer voor om nog nieuwe leden te benoemen. Ik ben voorzitter geworden in 1967, het jaar van het overlijden van vader. Hij had echter daarvoor al ontslag genomen. Mijn benoeming als voorzitter heeft een klein incident veroorzaakt. De toenmalige minister was een liberaal. En nu was er een liberaal lid van de commissie die niet kon aanvaarden dat iemand van zijn politieke strekking een christen-democraat zou benoemen als voorzitter en dan nog wel op voordracht van een socialist, namelijk oud-minister Vranckx.²⁷ Het is inderdaad op Vranckx’ aandringen dat ik benoemd ben.

Daarnaast heb ik nog deel uitgemaakt van een aantal andere commissies, onder meer de examencommissie voor de kandidaat-gerechtsdeurwaarders. Die bestaat vandaag evenwel niet meer, aangezien alle kandidaten gerechtsdeurwaarder nu licentiaat in de rechten moeten zijn. Natuurlijk besteed ik anderzijds ook heel wat tijd aan de ‘Commissie voor de Uitgave van de Oude Wetten en Verordeningen’. De laatste tijd ben ik bijna voltijds daarmee bezig, naast het weinige werk dat er nog is voor de commissie voor de vertaling van de oude wetboeken.

Wetenschappelijke interesses: het Doornikse, Jozef II en het notariaat

Voor de ‘Commissie oude Wetten’ heb ik de uitgave voorbereid van drie ordonnanties uit de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw inzake het procesrecht van de streek van Doornik. Tevens ben ik aan het werken aan de uitgave van de costumen van het Door-

stra in BWN, I, p. 382-384.

²⁵ G. van Dievoet, ‘E.M. Meijers en de herziening van de vertaling van het Belgisch Burgerlijk Wetboek door een Nederlands-Belgische commissie (1938-1941)’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 65 (1997), p. 497-504.

²⁶ De wet van 18 april 1898 heeft het Nederlands als taal voor de wetgeving op dezelfde voet geplaatst als het Frans.

²⁷ (Willem) Alfons Vranckx (1907-1979) was advocaat, staatsraad en hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Gent, minister van Bin-

nikse. Dat zal een 400 bladzijden worden. Die costume is nooit uitgegeven, noch in het Ancien Régime, noch later. De uitgave staat wel al meer dan honderd-en-twintig jaar op het programma van de Commissie. Toen ik eraan begon, vermoedde ik ook niet dat de uitgave, en met name het vinden van goede basisteksten, zo moeilijk zou zijn. De streek rond Doornik heeft namelijk enorm geleden tijdens de oorlogen en er is veel archiefmateriaal definitief verloren. Wat vandaag in het Doornikse Rijksarchief zit, komt grotendeels uit de dépôts van Mons en Brussel. Vooral in Noord-Frankrijk heb ik afschriften gevonden, maar ook in de Universiteitsbibliotheek van Gent en in het Hof van Cassatie.

En dan is er natuurlijk Jean Boutillier. Wat ik ten tijde van mijn proefschrift²⁸ nog niet wist, is dat men bij de redactie van het gewoonterecht van het Doornikse enkele bladzijden heeft overgeschreven van de *Somme rural*, bijvoorbeeld over de breedte en de indeling van de wegen. In de inleiding van die rechtsoptekening wordt uiteengezet dat men oude boeken gebruikt heeft en dat blijkt dus onder andere Boutillier te zijn. Na mijn proefschrift over Boutillier heb ik eigenlijk altijd een zekere voorliefde voor die streek rond Doornik behouden. Zo heb ik mij gebogen over het tabellionaat,²⁹ een Franse koninklijke instelling die in die streek ten tijde van Lodewijk XIV is ingevoerd; ook de Henegouwse *hommes de fief* hebben mijn aandacht weggedragen. De Franse taal is daarbij nooit een obstakel geweest. Van in mijn studententijd heb ik mij in die taal verdiept. Het zou overigens onmogelijk geweest zijn in die tijd geschiedenis te studeren, zonder Frans te kennen.

Naast het Doornikse is een favoriet terrein het procesrecht geweest en in het bijzonder de hervormingen dienaangaande van Jozef II. Wat mij daarin vooral interesseerde, was de manier waarop men vernieuwing wou brengen. Ten tijde van Boutillier heb je de invloed van het geleerde recht en ten tijde van Jozef II heb je die algemene nieuwe ideeën van de Verlichting. Van procesrecht en rechterlijke organisatie komt men dan ook vrij snel bij de algemene politieke geschiedenis terecht. Zo is een ander klassiek thema, dat alle Zuid-Nederlandse gewesten categoriek tegen die vernieuwingen waren, zeker niet helemaal juist. In sommige gewesten is er zelfs protest geweest na het intrekken van de hervormingen (vooral in perifere gebieden, in Gelre bijvoorbeeld, maar ook in Nijvel, Chimay en Binche).

Verder heb ik mij ook bezig gehouden met de Brabantse Blijde Inkomst. Toen Lousse in Leuven de *Journées Internationales* van de *Société d'Histoire du Droit des Pays flamands, picards et wallons* organiseerde, vroeg hij mij om een Brabants onderwerp te belichten. En wat is meer Brabants dan de Blijde Inkomst? Met de oudste versies hield mevrouw Van Bragt³⁰ zich al bezig en dus heb ik dan gefocust op een latere versie, met name die van Jozef II. Ei-

nenlandse Zaken in de regering Harmel (1965-1966) en minister van Justitie onder Gaston Eyskens (1968-1972).

²⁸ Jehan Boutillier en de *Somme rural* (Leuven 1951), onder meer besproken door R. Feenstra in *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 1954, p. 604-617 en in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 67 (1954), p. 247-252; zie ook het interview met Feenstra in *Pro Memorie*, 5.1 (2003), p. 23.

²⁹ Tabellion is de benaming van de Franse koninklijke ambtenaar belast met de bewaring van notariële akten van zijn ambtsgebied en de afgifte van grossen of expedities. De instelling van het tabellionaat (1675-1795) werd in de door Lodewijk XIV veroverde gebieden (en met name in het rechtsgebied van de in 1668 opgerichte Soevereine Raad van Doornik) ingevoerd, onder het voorwendsel dat het notariaat in de Nederlanden op dat ogenblik slecht georganiseerd was.

³⁰ R. Van Bragt, *De Blijde Inkomst van de Hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas* (3 januari 1356). Een inleidende studie en tekstuitgave (= *Standen en Landen*, XIII; Leuven 1956).

1989: Presentatie van Costumen van de stad en van de Kasselrij Kortrijk, II, Turben afgenomen door de Kortrijkse schepbank (1485-1581) in het stadhuis van Kortrijk, met links auteur Jos Monballyu en in het midden burgemeester Antoon Sansen.

genlijk was het in die periode mijn bedoeling om een doctoraat in de geschiedenis te behalen met een proefschrift over de gerechtelijke hervormingen van Jozef II. Het is uiteindelijk echter bij een – weliswaar lijvig – artikel gebleven in *Standen en Landen*.³¹ Enkele jaren geleden echter heb ik het thema opnieuw kunnen belichten voor een instellingenoverzicht van het hertogdom Brabant, uitgegeven door het Rijksarchief, waar de redactiecommissie overigens gediscussieerd heeft over de vraag of de Blijde Inkomst wel een instelling is. Men heeft mijn artikel niettemin wel degelijk opgenomen, alsook een bijdrage over het notariaat.³² Dan is er in ditzelfde kader, maar dan voor Vlaanderen, mijn bijdrage over het tabellionaat.³³ Wat nu nog moet verschijnen tenslotte is een gelijkaardige bundel voor Henegouwen, waarvoor mijn tekst moest ingezonden worden voor juni 1996, maar een aantal andere auteurs waren blijkbaar niet klaar.

In verband met de hervormingen van Jozef II heb ik inmiddels zoveel documenten verzameld dat dit moeilijk nog in één boek kan. Er is misschien zelfs meer uit te puren voor verschillende artikelen, waarvan sommige met lokale aandacht. Zo hebben sommige steden van de gelegenheid gebruik gemaakt om te ijveren voor een degelijk gerechtsgebouw. Tot in de details krijgt men dan beschrijvingen van de lokale situatie. Dit soort dingen is natuurlijk niet belangrijk voor een algemeen werk, maar des te meer voor de lokale historici. Er zijn rechtskringen waar men zich zo verzet heeft, dat er werkelijk niets gebeurd is, maar deze zijn eerlijk gezegd zeldzaam. In Vlaanderen bijvoorbeeld was men over het algemeen niet zo tegen. De meer conservatieve provincies waren Brabant en Henegouwen. Voor Brabant was er natuurlijk de Blijde Inkomst als basis van verzet.

³¹ G. van Dievoet, 'L'empereur Joseph II et la Joyeuse Entrée de Brabant. Les dernières années de la Constitution brabançonne', *Standen en Landen*, XVI (1958), p. 87-140.

³² R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (= *Studia*, LXXXII), I (Brussel 2000), p. 19-31 resp. p. 333-358.

³³ W. Prevenier en B. Augustyn (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (= *Studia*, LXXII; Brussel 1997), p. 629-634.

Verschillende juristen, op het einde van het Ancien Régime, zagen wel in dat wat Jozef II wilde, eigenlijk goed was, maar ze beseften maar al te goed dat een te snelle invoering tegen de oude tradities zou stoten. Daarenboven liet Jozef II veel te vaak en te manifest zijn misprijzen blijken. Bij de Blijde Inkomst te Brussel bijvoorbeeld heeft hij zich gewoon laten vertegenwoordigen door de landvoogden Albert van Saksen-Teschen en Maria Christina, zijn schoonbroer en zus.

Bij de afschaffing van de oude instellingen zouden ongeveer tweeduizend oude rechterlijke colleges verdwijnen. Uit statistieken van de Oostenrijkers bleek nu dat eigenlijk vele daarvan weinig of niet meer actief waren. Vele wezen slechts één vonnis per jaar of zelfs nog minder. Onder meer door de techniek van de preventie³⁴ werden vele zaken naar de vorstelijke instellingen gehaald.

Hoewel de hervormingen van Jozef II veel van mijn interesse hebben weggedragen, kan ik niet zeggen dat ik een echt geliefkoosde periode heb. Ik heb mij met verschillende periodes, verschillende onderwerpen en verschillende bronnen ingelaten. De veertiende eeuw bijvoorbeeld heb ik nooit zó grondig bestudeerd. In het kader van mijn studie over Boutillier heb ik natuurlijk een en ander moeten opzoeken over de Franse instellingen in die periode, maar ik ben geen specialist van de veertiende-eeuwse algemene geschiedenis. Boutillier verwerkt ook meer dan honderd arresten van het Parlement van Parijs. Daarvoor ben ik nog naar Parijs getrokken, om aan de hand van de namen de originele bronnen terug te vinden. Degelijke inventarissen waren er op dat ogenblik nog niet. Ik herinner mij heel goed de bestofte fichiers, waarmee ook Van Caenegem³⁵ nog gewerkt heeft. Professor Timbal heeft intussen heel wat mooi werk dienaangaande verricht of laten verrichten, onder andere qua microfilmering en opmaak van registers van plaats- en persoonsnamen en onderwerpen die in al die arresten aan bod komen. Maar in die tijd ging het dus nog om de originele stukken, de dikke perkamenten registers van arresten, willige rechtspraak, beaardslagingen en pleidooien. Na enige tijd had ik gelukkig het verwijzingsstelsel door van de toenmalige griffiers, die in de marge een aantal vermeldingen aanbrachten. Qua ordening rangschikte men toen, naar ik mij herinner, volgens de Franse gewesten ('*les jours de Troyes, ...*'), en dat was natuurlijk een gevolg van het feit dat het Parlement aanvankelijk een rondreizende rechtbank was.

De geschiedenis van het notariaat heeft mij ook geïnteresseerd. Daar ben ik eigenlijk terecht gekomen toen Monballyu mijn assistent was. Als seminarie-onderwerp hebben we toen gekozen voor de juridische beroepen: advocaten, gerechtsdeurwaarders, notarissen De studenten lieten we werken op notarieel archief, dat we van het Rijksarchief konden laten overkomen naar de bibliotheek en dat ook leesbaar was (vooral achttiende-eeuwse stukken dus). Nadien hebben we dan met de studenten van het seminarie, een dertigtal ge-

³⁴ Preventie is een soort recht van voorrang waarbij een zaak, die aan een bepaalde instelling wordt voorgelegd (in casu een koninklijke), verder door diezelfde instelling behandeld wordt, ook al valt de betrokken materie in principe onder een andere (bijvoorbeeld heerlijke, feodale, kerkelijke of stedelijke) rechtsmacht.

³⁵ Zie over de Gentse professor emeritus Raoul baron van Caenegem (°1927) het interview in *Pro Memorie* 1 (1999), p. 3-18.

loof ik, gewerkt op het archief van notaris Hollanders. Die heeft nog alle akten van zijn voorgangers tot twee eeuwen terug. Dit onderzoek heeft tot een boek geleid.³⁶ Fred Stevens heeft daarna onder mijn promotorschap ook zijn proefschrift over het Antwerpse notariaat gemaakt. Michel Oosterbosch volgde iets later met zijn studie van het middel-eeuwse Antwerpse notariaat, maar dat was onder leiding van Dirk van den Auweele.

De leerlingen

Mijn assistenten voor rechtsgeschiedenis waren Fernand Van Hemelryck, Jos Monballyu (die beiden heel lang zijn gebleven) en Fred Stevens. Die hebben allen een doctoraat gemaakt, in Gent of in Leuven. En ik was promotor van mijn generatiegenoot Jan Van Den Broeck,³⁷ maar dat was meer als opvolger van de oorspronkelijke promotor. Mijn assistenten voor gerechtelijk recht bleven nooit lang en niemand heeft een doctoraat gemaakt. Samen met De Meyer heb ik wel het doctoraat van Paul Lemmens³⁸ mede begeleid, omdat dat gedeeltelijk publiekrecht en gedeeltelijk burgerlijk procesrecht was.

En dan heb ik ook nog een student uit Zaïre gehad ... Etana Jabeka Mwamapoti, die een doctoraat gemaakt heeft over *L'enquête en droit national zaïrois*. Hij is dan als docent benoemd aan de universiteit van Kinsjasa. Hij heeft me nog wel een keertje geschreven, maar ik weet niet wat er intussen met hem gebeurd is.

De toekomst van de rechtsgeschiedenis

Het is te vrezen dat er in de toekomst minder middelen zullen zijn voor metajuridische vakken in de rechtenopleiding en de aangekondigde BaMa-structuur. Men stelt over de rechtsgeschiedenis altijd de nutsvraag, maar de vraag is of dat eigenlijk de goede vraag is. Inzicht hebben in de evolutie is op zichzelf beschouwd al nuttig, los van de vraag of dit dan van belang is voor het beter of dus nuttiger begrijpen van de huidige situatie. De hedendaagse discussie over de invoering van de BaMa-structuur volg ik niet van nabij, maar ik pleit zeker voor het behoud van goede rechtshistorische cursussen.

Wat de algemene rechtsgeschiedenis betreft, heb ik de indruk dat de historici, ten on-

³⁶ G. van Dievoet (ed.), *Tweehonderd jaar notariaat: het kantoor Hollanders de Ouderaen te Leuven (1783-1983)* (Leuven 1983).

³⁷ Professor emeritus Jan Van Den Broeck studeerde ook geschiedenis en rechten in Leuven en startte vervolgens zijn academische carrière aan de Kadettenschool. Hij behaalde het doctoraat met een proefschrift over Jan-Baptist Verlooy, zie o.a. J. Van Den Broeck, J.B.C. Verlooy, *voortreffend jurist en politicus uit de achttiende eeuw*, Antwerpen, 1980; Id., 'J.B.C. Verlooy, jurist, taalflamingant en politicus (1746-1797)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 66 (1997), p. 221-226. Als lid van het wetenschappelijk comité rechtsgeschiedenis van de Koninklijke Vlaamse Academie bezorgde Van Den Broeck in de reeks *Juris Scripta Historica* (delen II en XV): *De historiografie van het recht in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 18de eeuw* (1990) en *De rechtsleer in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 18de eeuw* (2001).

³⁸ Professor Paul Lemmens (*1954) studeerde rechten in Antwerpen, Leuven en Chicago. Zijn proefschrift handelde over artikel 6 E.V.R.M. In Leuven doceerde hij eerst gerechtelijk recht en nu grondwettelijk recht en mensenrechten. Hij was tevens advocaat en auditeur bij de Raad van State, waar hij nu Staatsraad is.

rechte, de laatste jaren de aandacht voor de instellingen wat aan het opgeven zijn. Die hebben nochtans hun belang. Lousse was indertijd een groot voorstander van de instellingen binnen de algemene geschiedenis. Vermoedelijk heb ik zijn invloed ondergaan. Wellicht moet na de negentiende ook de twintigste eeuw door rechtshistorici belicht worden. Toen ik promoveerde, keken vele historici al neerbuigend naar wie zich met de negentiende eeuw bezig hield, maar eigenlijk moeten we inderdaad inzien dat de geschiedenis tot vandaag loopt. In mijn studententijd liep de geschiedenis tot de Franse Revolutie en de meest vooruitstrevenden, zoals Pirenne bijvoorbeeld, kwamen nog tot aan de Eerste Wereldoorlog, maar niet verder. En ook de juristen besteden te weinig aandacht aan de historische inleiding op hun vak, ook wat de recente periode betreft. Er is hier dus werk aan de winkel voor de rechtshistorici. Het probleem is natuurlijk onder andere dat de bronnen nog niet beschikbaar zijn. In België schermde de archiefwet alles een eeuw af.

Ook denk ik dat er nog veel kan gebeuren op het vlak van de Belgisch-Nederlandse rechtsvergelijking en misschien nog wel in het bijzonder de gemeenschappelijke periode 1815-1830. Dat is nog grotendeels een braakliggend terrein.³⁹

België-Nederland

Mijn vader heeft op rechtsvergelijkend vlak veel gedaan, maar ik vrees dat er te weinig opvolging is. Gedurende een periode is zijn boek *Het burgerlijk recht in België en in Nederland van 1800 tot 1940*⁴⁰ aanbevolen lectuur geweest aan de Universiteit van Amsterdam, in het kader van een vak rechtsterminologie. Intussen is die studie natuurlijk verouderd, het boek is zestig jaren oud en het is overigens minder grondig voor Nederland dan voor België.

Mijn vader had wel interessante bronnen daarvoor gevonden, namelijk van de Luikenaar Nicolai. Hij was aan het Rijksarchief gaan vragen of er daar papieren van die man waren en daar had men hem aangeraden om eens 'op te bellen naar de familie'. Op het eerste gezicht leek dit een gek idee, maar dat was het niet! De documenten waren nog in familiebezit. In 1940 hebben de Duitsers het familiekaasteel bezet en alle papieren door elkaar gegooid. Een personeelslid heeft echter veel gerecupereerd in een aantal manden en zo is dat bewaard gebleven.

Veel interessants zit wellicht ook in de archieven, voor zover die bestaan, van de Belgisch-Nederlandse Commissie voor een Nieuw Burgerlijk Wetboek. In 1830 was haar ontwerp klaar. Twee titels ervan zijn bekendgemaakt in het *Staatsblad* en zijn blijven gelden. De wetten over erfpacht en opstal hebben in België zelfs een heuse revival gekend.

³⁹ Collega Dirk Heirbaut (Universiteit Gent) meldt ons dat hij al heel wat materiaal verzamelde en in de nabije toekomst over deze periode zal publiceren.

⁴⁰ E. van Dievoet, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland van 1800 tot 1940: de rechtsbronnen* (Antwerpen-Den Haag 1943).

DOODSLAGERS EN MOORDENAARS VOOR DE RAAD VAN BRABANT

ANNOTATIE BIJ ENKELE STRAFZAKEN UIT DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

1 Inleiding

Hij die een ander van het leven berooft, dient zelf ook te sterven. ‘Alle steden zijn vol bibliotheken, alle bibliotheken vol boecken ende alle boecken voornamentlijk criminele zijn vol, ende ijder bladt van deselve staet gelaeden met alsulcke leeringe’, aldus de Bredase gerechtsofficier Daniel Buijcx, die in 1657 Cornelis van Houten wegens doodslag tot de doodstraf wilde laten veroordelen. Deze straf werd echter niet over de verdachte uitgesproken, noch door de schepensbank van Breda in eerste aanleg, noch door de Raad van Brabant in hoger beroep. Van Houten werd door de Raad – die nochtans de beschikking had over een bibliotheek vol boeken – uiteindelijk voor twee jaar verbannen uit de Baronie van Breda.¹ De zaak van Cornelis van Houten is één van de circa 25 processen die wegens aanslagen tegen het leven hebben gediend voor de Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze te Den Haag. Gedurende de periode van de Republiek was dit gerechtshof het hoogste college van justitie voor de Brabants-Limburgse generaliteitslanden die deel uitmaakten van de Noordelijke Nederlanden.² Tot zijn bevoegdheden behoorde mede de competentie om in eerste instantie kennis te nemen van bepaalde strafbare feiten.³

Aan 's Raads berechting van delicten tegen het leven wil ik in dit opstel aandacht besteden. Eerst dient evenwel te worden vastgesteld wat destijds onder doodslag werd verstaan en waarin dit delict verschilde van met name moord (paragraaf 2). Vervolgens zal worden gezien aan de hand van welke rechtsregels de rechter deze delicten moest berechten (paragraaf 3). In de daarop volgende paragrafen komen dan de processen ter sprake die voor de Raad hebben gediend ter zake van vechtpartijen met een dodelijke afloop (paragraaf 4), pogingen iemand om het leven te brengen (paragraaf 5) en doodslag en moord (paragraaf 6). Nadat is gezien voor welke straffen de plegers van deze geweldsdelicten in aanmerking kwamen, zal nog kort worden stilgestaan bij de vorderingen tot schadevergoeding die de slachtoffers of hun nabestaanden bij de rechtbank aanhangig konden maken (paragraaf 7).

1 Rijksarchief in Noord-Brabant (verder RANB), Archief Raad van Brabant (verder RvB), inventarisnr. 447, dossiernr. 68; inventarisnr. 819, vonnisnr. 3499. Op deze zaak zal nog worden teruggekomen in paragraaf 4. Hoewel in Brabant in strafzaken in beginsel geen hoger beroep openstond, heeft de Raad incidenteel aan gerechtsofficieren en aan zijn procureur-generaal toegestaan te appelleren of te reformeren. Vgl. B.C.M. Jacobs, ‘De Raad van Brabant als appel- en reformatierechter’ in: Th.E.A. Bosman e.a. (red.), *De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn (Assen/Maastricht 1989)*, p. 35-50.

2 Voor dit gerechtshof (1586-1795) zie recentelijk E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, *Procesgids Staatse Raad van Brabant (Hilversum 2000)*, met nadere literatuuropgave.

3 Voor deze competentie zie nader W.M. Lindemann, ‘Enige beschouwingen over de competentie in strafzaken in eerste aanleg van de Raad van Brabant in 's-Gravenhage’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek 2 (1985)*, p. 45-73.

2 Doodslag in de Brabantse rechtspraak

Voor de beantwoording van de vraag wat er in de voorliggende periode onder doodslag en moord werd verstaan, wil ik het *Boec van der loopender practijken der Raidtcameren van Brabant* van Willem van der Tanerijen uit circa 1496 tot uitgangspunt nemen.⁴ In dit handboek geeft de auteur een uiteenzetting van de procespraktijk van het hoogste rechtcollege van het oude hertogdom, de oorspronkelijke Raad van Brabant te Brussel, waaraan hij gedurende een aantal jaren verbonden is geweest. Het is evenwel niet uitsluitend de ‘lopende praktijk’ van dit gerechtshof geweest die de voormalige raadsheer bij het schrijven van zijn commentaar voor ogen heeft gestaan. Behalve uit de procespraktijk van de Brusselse Raad heeft Van der Tanerijen geput uit een groot aantal andere bronnen, waaronder het Romeinse recht.⁵ Dat deze praktijkjurist zich in belangrijke mate op het overgeleverde rechtsgoed der Romeinen heeft georiënteerd, blijkt ook uit hoofdstuk 29 van het eerste deel van zijn werk, waarin hij de doodslag aan de orde stelt.⁶ De voorbeelden die hij van dit delict geeft, heeft hij merendeels rechtstreeks ontleend aan de *Digesten*. Zo worden onder meer de gevallen genoemd van de valse getuigenverklaring die tot iemands doodvonnis leidt, de valse aanklacht van een kapitaal delict en het vonnis van de corrupte rechter waarbij de doodstraf wordt opgelegd aan een onschuldig persoon (D. 48.8.1.1), gifmengerij (D. 48.8.3), het veroorzaken van een schipbreuk (D. 48.8.3.4) en het afbreken van een zwanerschap (D. 48.8.8). Ook de wijze waarop Van der Tanerijen het element van de verwijtbaarheid van de doodslag aan de dader onder woorden brengt, vertoont een zekere Romeinsrechtelijke signatuur. Volgens de bepalingen van de *Digesten* moet een doodslag aan de dader worden toegerekend als er opzet aan diens handelen ten grondslag heeft gelegen. Deze *dolus* (D. 48.8.7) of *dolus malus* (D. 48.8.1 pr.) houdt in dat de dader een *animus occidendi* (D. 48.8.1.3) ofwel een *voluntas* om het slachtoffer te doden (D. 48.8.14) heeft gehad. Dit subjectieve vereiste wordt door Van der Tanerijen aldus verwoord, dat de dader de doodslag ‘bij opsette’, ‘willens ende wetens’ ofwel ‘in meyninge ... te dooden’ moet hebben gepleegd.⁷

Uit het vervolg van schrijvers uiteenzettingen blijkt echter dat onder het onderhavige delict méér moet worden begrepen dan enkel opzettelijke doodslag. Bij geweldsdelicten gold namelijk van oudsher een gevolgaansprakelijkheid.⁸ Dit betekent, dat de dader zich voor

4 Willem van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken der Raidtcameren van Brabant*. Ingeleid en uitgegeven door Eg.I. Strubbe (2 delen, Brussel 1952).

5 G. van Dievoet, ‘De invloed van de “Somme rural” van Jehan Boutillier op het “Boec van der loopender practijken” van Willem van der Tanerijen’ in: Th.E.A. Bosman e.a. (red.), *Brabant's recht dat is... Opstellen aangeboden aan prof.mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant (Assen/Maastricht 1990)*, p. 77-85, aldaar p. 77.

6 *Boec van der loopender practijken*, boek I, cap. 29 (deel I, p. 138-150).

7 *Boec van der loopender practijken*, loc. cit.: ‘bij opsette’ (deel I, p. 139, 146, 149), ‘willens ende wetens’ (p. 139, 140, 144, 149), ‘in meyninge ... te dooden’ (p. 139, 140, 142). Andere uitdrukkingen waarvan schrijver zich bedient, zijn ‘met liste’ (p. 139, 144) en ‘met archeyden’ (p. 144).

8 E. Pouillet, *Histoire du droit pénal dans la Duché de Brabant* [Brussel 1870], p. 442-443; L.Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht (Antwerpen/s-Gravenhage 1947)*, p. 260; R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel 1954), p. 87-88; J. Monballyu, ‘Strafbare poging bij Damhouder en Wielant en in de 15de- en 16de-eeuwse Vlaamse rechtspraak’,

de strafrechter moest verantwoorden voor de gevolgen die uit zijn optreden waren voortgevloeid, ongeacht of hij deze gevolgen had gewild of niet, dan wel of het hem om iets anders te doen was geweest. In het *Boec van der loopender practijken* komt deze gevolgaansprakelijkheid allereerst naar voren in de passages die zijn gewijd aan de poging tot doodslag. Overeenkomstig het Romeinse recht, waarin de poging tot doodslag de dader even zwaar wordt aangerekend als het voltooide delict⁹, stelt de schrijver dat doodslag ook ten laste moet worden gelegd aan

‘diegene die heymelijc oft openbaer wandelt met eenen messe ende met liste eenen anderen quetst, oft zijn wapene op hem trect ende zijn beste doet om te quetsene in meyninge hem te dooden, al en doots hijs niet, want in sulcken lieden wordt den wille ende dat werck alleens geacht’.¹⁰

Later merkt hij echter op dat de mislukte doodslag weliswaar ‘nae de strengicheyt van rechte’ – dat wil zeggen bij een strikte toepassing van het Romeinse recht – wordt gelijkgesteld met het voltooide delict, maar dat dit ‘nae gewoenten’ anders is. Volgens het gewoonterecht namelijk dient de dader in het voorliggende geval niet te worden gestraft voor datgene wat hij wilde doen, maar slechts voor hetgeen hij feitelijk heeft gedaan:

‘want al eest dat iemant eenen anderen quetst in meyningen dijen doot te slaen ende dijen nochtans niet doot en slaet, hij sal alleen gepunieert worden van der quetsueren ende niet van den doodslage’.¹¹

Eenzelfde geobjectiveerde toerekening van aanslagen jegens andermans persoon ligt besloten in Van der Tanerijens behandeling van de ‘oploop’, waarbij de dader ‘in grammen moede’ een ander provokeert en hem in een handgemeen betreft. Heeft dit handgemeen tot gevolg dat iemand zijn leven verliest, of later aan de hem toegebrachte wonden komt te overlijden, dan moet de dader worden veroordeeld wegens doodslag. Resulteert het treffen daarentegen slechts in een verwonding van het slachtoffer, dan moet de dader dienovereenkomstig worden gestraft. En wordt de ander in het geheel niet gekwetst maar enkel aangevat en bedreigd, dan is een veroordeling wegens *iniuria* – dit is krenking, belediging – op haar plaats.¹²

Van doodslag was derhalve niet alleen sprake als de dader het slachtoffer opzettelijk om het leven bracht, maar ook als hij de ander met opzet verwondde en deze aan zijn verwon-

Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 58 (1990), p. 301-316, aldaar p. 309 en 311.

⁹ Zie met name D. 48.8.1.3, waarin is bepaald dat als iemand een ander heeft willen doden, maar hij daarin niet is geslaagd en hij die ander slechts heeft verwond, hij desondanks schuldig is aan doodslag.

¹⁰ *Boec van der loopender practijken*, loc. cit. (deel I, p. 139).

¹¹ *Boec van der loopender practijken*, loc. cit. (deel I, p. 142-143).

¹² *Boec van der loopender practijken*, loc. cit. (deel I, p. 140, 143, 144-145). Dat de schrijver de oploop behandelt bij de doodslag, en niet in een afzonderlijk hoofdstuk, zal te maken hebben met de dodelijke afloop die dit handgemeen kan hebben.

ding overleed. In de latere rechtsdogmatiek werd in dit verband wel een onderscheid gemaakt tussen indirect opzet, dat enkel was gericht op de daad, en direct opzet, dat mede was gericht op het gevolg van die daad.¹³ Van doodslag werd moord aldus onderscheiden, dat de moordenaar handelde met een vooropgezette bedoeling om zijn slachtoffer te doden. Door Van der Tanerijen wordt het verschil tussen beide vormen van levensberoving als volgt onder woorden gebracht:

‘dootslach gevalt bijwijlen haestelijc in een gekijf, ende bijwijlen buyten taggingen en[de] rixen van lieden, ende met opsette ende voirdachten coelen bloede; ende dese maniere van dootslage zijn verscheiden, want dierste is simplen dootslach, ende dander is moort’.¹⁴

In geval van moord had de dader dus niet slechts opzettelijk gehandeld, maar had hij tevens zich vooraf over deze handeling beraden en vervolgens in koelen bloede zijn plan uitgevoerd. Ook bij moord echter treft men wel een zekere objectivering van het toerekenen van het delict aan de delinquent aan, in die zin dat door sommige schrijvers het accent niet zozeer wordt geplaatst op de wil van de dader als wel op de wijze waarop hij deze wil ten uitvoer heeft gebracht. Zo verstaat Van der Tanerijens tijdgenoot Filips Wielant in diens *Corte instructie in materie criminele* onder moord een heimelijk of verraderlijk gepleegde doodslag, een doodslag die bijvoorbeeld 's nachts is gepleegd, of op een afgelegen plaats, of een doodslag waarvan de sporen door de dader zijn uitgewist.¹⁵ Ook in de latere rechtsliteratuur wordt het begrip moord zowel subjectief als objectief ingevuld. Simon van Leeuwen bijvoorbeeld verstaat onder moord een doodslag die ‘met opset en voorbedagten raad’ wordt gepleegd.¹⁶ Voor Hugo de Groot daarentegen is er sprake van moord als de dader het slachtoffer ‘luipende en loerende’ het leven beneemt, ‘ofte anderzins den misdadige des zaecks gewaer, ende den geslager des zaecks onghewaer zijnde’.¹⁷ De heimelijkheid waarmee hij was te werk gegaan, werd de dader intussen zwaar aangerekend. Evenals doodslag was moord een kapitaal delict, maar in tegenstelling tot de doodslager kon de moordenaar zijn straf niet ontlopen door het betalen van compositie of het verkrijgen van remissie.¹⁸

13 Vgl. Dionysius Godefridus van der Keessel, *Praelectiones in Libros XLVII et XLVIII Digestorum exhibentes jurisprudentiam criminalem ad usum fori Batavi applicatam et in novum Codicem Criminalem 1809*. Uitgegeven en in het Engels vertaald door B. Beinhart en P. van Warmelo (6 delen, Kaapstad etc. 1969-1981), boek 48, tit. 8, par. 3 (deel III, p. 951 en 955).

14 Boec van der loopender practijken, loc. cit. (deel I, p. 149).

15 Filips Wielant, *Verzameld werk*. Deel I, *Corte instructie in materie criminele*. Uitgegeven en toegelicht door J. Monballyu (Brussel 1995), cap. 87, par. 1 (p. 213). In tegenstelling tot de ‘moderne’ opvatting van Van der Tanerijen heeft Wielant zijn definitie van moord afgestemd op hetgeen van oudsher onder dit delict werd verstaan. Vgl. Pouillet, *Histoire du droit pénal*, p. 442-443.

16 Simon van Leeuwen, *Manier van procederen in civile en criminele saaken*. Begrepen in de aantekeningen ... op het Edict, ende Ordonnantie van koning Philips op de criminele justitie, ende manier van procederen in criminele saaken van den jare 1570 (Leiden 1666), ad art. 25, aant. 1 (p. 173).

17 Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*. Uitgegeven en van aantekeningen en bijlagen voorzien door F. Doering, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers (2e druk, Leiden 1965), boek III, cap. 33, par. 5 (p. 305).

18 Bepalingen dienaangaande zijn opgenomen in de ordonnances van Karel V van 21 oktober 1541 en 19 mei 1544; *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, deel IV, p. 326 resp. deel V, p. 53. Vgl. Wielant, *Corte instructie in materie criminele*, cap. 87, par. 2 en 3 (p. 213). Zie voorts Pouillet, *Histoire du droit pénal*, p. 443; F. Vanhemelryck, ‘Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk voornamelijk te Brussel in de XVe eeuw’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 34 (1966), p. 375-401, aldaar p. 384-386; F. Vanhemel-

3 Doodslag in de rechtsbronnen

In zijn *Codex Batavus*, waarin hij behalve het recht van Holland en Zeeland ook dat van de Generaliteit bespreekt, merkt Eduard van Zurck voor de bestraffing van doodslag op: ‘Doodslagen moeten gestraft worden na de Placcaten, of volgens usantie van den Lande, deze ontbrekende, naer het beschreven regt’.¹⁹ Hij verwijst bij deze stelling naar artikel 57 van de Criminele Ordonnantie van Filips II van 5 juli 1570.²⁰ In dat artikel wordt in algemene zin bepaald dat de rechter misdaden moet bestraffen overeenkomstig de ordonnanties, plakكاتen en geboden die door de centrale overheid zijn afgekondigd. Indien deze wetten hem evenwel geen houvast bieden, dient hij uitspraak te doen op grond van ‘de geschreven regten en wetten’.²¹ In zijn aantekeningen op de Criminele Ordonnantien breidt Simon van Leeuwen deze bepaling aldus uit, dat de rechter zijn uitspraak in de eerste plaats moet baseren op ‘de eygen wetten’, te weten de plakكاتen en ordonnanties en de costumen – het (opgetekende) gewoonterecht –, en als die er niet zijn, dan op de beschreven rechten, dat wil zeggen op het Romeinse recht.²² Deze algemene hiërarchie van rechtsbronnen vindt men in de *Codex Batavus* terug bij de bestraffing ter zake van doodslag. Het vonnis dat de rechter over de doodslager moet uitspreken, dient volgens Van Zurck immers in overeenstemming te zijn met het eigen wettenrecht (‘de placcaten’), het gewoonterecht (‘usantie’) dan wel het Romeinse recht (‘het beschreven regt’). Wat was nu het recht dat uit deze bronnen voortvloeide met betrekking tot de straf die bij doodslag moest worden opgelegd?

Voor het wettenrecht kan men vaststellen dat in oudere ordonnanties, behalve bepalingen aangaande de aanhouding en vervolging van de dader door de gerechtsofficier, voornamelijk voorschriften zijn opgenomen met betrekking tot de remissie (kwijschelding van straf) die aan deze dader kon worden verleend. De wetgever heeft daarbij slechts terloops vastgelegd dat doodslag een kapitaal delict was. In de ordonnanctie van Karel V van 19 mei 1544 bijvoorbeeld is in artikel 25 bepaald dat deze wet alleen van toepassing is op die doodslagen waarop de doodstraf staat:

‘Dat desen ordonnanctie te verstaen is alleenlyc van den dootslach, om die welcke die dootslagher behoort criminelycken gheexecuteert ende ter doot ghebracht te wordene, ende niet soe wanneer den dootslach sal wesen ghecommitteert verwerens slyfs, by on-

ryck, ‘Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in enkele Brabantse steden in de XVIe eeuw’, *Varia Historica Brabantica* 3 (1969), p. 89-114, aldaar p. 94-95. Nadere gegevens over gratieverlening bij doodslag bij M. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)* (Nijmegen 2001) *passim*.

¹⁹ Eduard van Zurck, *Codex Batavus, waar in het algemeen kerk-, publyk, en burgerlyk recht van Hollant, Zeelant, en het ressort der Generaliteit, kortelyk is begrepen* (4e druk, 2 delen, Leiden 1757-1764), sub ‘doodslagen’, par. 17 (deel I, p. 320).

²⁰ De rechtskracht van de Criminele Ordonnantien was weliswaar in 1576 officieel opgeschort, maar in de Noordelijke Nederlanden bleef aan deze wetten in de praktijk een groot gezag toekomen. Voor de procespraktijk van de Staatse Raad van Brabant, zie B.C.M. Jacobs, ‘De Raad van Brabant en de procesgang in criminele zaken’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985), p. 75-94, aldaar p. 79; Jacobs, ‘De Raad van Brabant als appel- en reformatierechter’, p. 36.

²¹ Vgl. Van Leeuwen, *Manier van procederen*, ad art. 57 (p. 214).

²² Van Leeuwen, *Manier van procederen*, ad art. 57, aant. 2 (p. 214).

gheval oft wanneer den persoon ghequetst is maer niet totter doot ende niet te min bi andere accident aflivich worde'.²³

Ook in de reeds genoemde Criminele Ordonnantie van 1570 komt de doodslag aan de orde in het kader van de kwijtschelding van straf. Uit artikel 24, *Aangaande die doodslagen, ende andre crimen ende misdaden, ende van gratien ende remissien, ende by wien die geotcroyeert moeten wesen*, blijkt dat enkel de pleger van een delict dat met de 'peyne van der dood' werd bestraft, voor een dergelijke gunst in aanmerking kon komen.²⁴ Het opschrift van deze bepaling maakt duidelijk dat doodslag tot deze delicten werd gerekend.²⁵

Op eenzelfde impliciete wijze komt het kapitale karakter van de doodslag naar voren in de plakkaten die in de zeventiende en achttiende eeuw door de Staten-Generaal zijn uitgevaardigd voor Staats-Brabant.²⁶ Zo bevat het *Placaet jegens het dragen van onbehoorlick geweer, vechtereyen en doodslagen* van 6 september 1661 een bepaling inzake de doodslag die is gevallen in een vechtpartij waaraan diverse personen hebben deelgenomen, waarin indirect wordt gesteld dat aan de pleger van de doodslag de doodstraf moet worden opgelegd:

'Ende hoe wel in 't faict van doodtslagen geenen capitalen lijfstraffe en valt, dan tegens den geenen die den dootsteeck gegeven ende geinfligeert heeft, ordonneren, statueren ende willen wy nochtans, dat gestraft sullen worden met bannissement, ende anderen arbitraire straffen, alle die geene die den aflyvige gequetst ofte gewont sullen hebben, hoe wel dat het bleecke dat sy hem de dootwonde niet gegeven en hadden'.²⁷

De door de Hoog Mogenden afgekondigde plakkaten bevatten evenwel hoofdzakelijk voorschriften voor de ambtenaren van justitie en de ingezetenen met betrekking tot het opsporen, arresteren en vervolgen van doodslagers, moordenaars en andere geweldplegers. Om doodslag en geweldpleging te voorkomen, zijn in enkele van deze plakkaten tevens bepalingen opgenomen aangaande het dragen, trekken en gebruiken van vuur- en steekwapens. Nu opeenvolgende wetgevers eerder procesrechtelijke dan materieelrechtelijke voorschriften aan doodslag hebben gewijd, mag men veronderstellen dat deze wetgevers het kapitale karakter van dit delict voldoende duidelijk en genoegzaam bekend achtten. Dat bij doodslag in beginsel de doodstraf werd opgelegd, was dan ook een – min of meer – vaste gewoonte in de Brabantse rechtspraktijk. Het gewoonterecht van Brabant is in 1682

²³ *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, deel V, p. 55. Gelijklopende bepalingen zijn opgenomen in de ordonnances van Karel V van 20 oktober 1541 en 17 augustus 1546; *Recueil*, 2e serie, deel IV, p. 327-328 resp. deel V, p. 332.

²⁴ Van Leeuwen, *Manier van procederen*, ad art. 24 (p. 169-170).

²⁵ In zijn aantekeningen op dit artikel verwijst Van Leeuwen naar de ordonnantie van Karel V van 19 mei 1544 en memoreert hij dat remissie alleen kan worden verleend ter zake van die doodslag 'om dewelke de doodslager behoort criminelijken geexecuteert ende ter doot gebragt te worden'. Van Leeuwen, *Manier van procederen*, ad art. 24, aant. 1 (p. 169-170).

²⁶ B.v. de plakkaten van 6 september 1661, 25 november 1665, 4 juni 1683, 6 januari 1707, 23 september 1713 en 1 april 1738. Zie Cornelis Cau e.a. (ed.), *Groot placaet-boeck* (10 delen, 's-Gravenhage/Amsterdam 1658-1797), II, p. 2669; III, p. 599; IV, p. 501 en p. 760; V, p. 700; VI, p. 568.

²⁷ *Groot placaet-boeck*, II, p. 2671.

opgetekend door Jan Baptist Christijn in zijn *Brabandts recht, dat is generale costumen vanden lande ende hertoghdomme van Brabant*.²⁸ In het trefwoordenregister van dit werk heeft de editeur, onder verwijzing naar de costumen van Diest,²⁹ bij doodslag kort aangetekend: 'doodt-slagher verbeurt sijn lijf'. De door hem verzamelde rechtsgewoonten vertonen op zichzelf genomen evenwel een grote lokale diversiteit. Inderdaad zijn er costumen die, net als die van Diest, het onderhavige delict met de doodstraf bedreigen, bijvoorbeeld de costumen van Bergen op Zoom.³⁰ Andere bevatten daarentegen uitsluitend een strafbaarstelling van een gekwalificeerde vorm van doodslag, te weten moord, zoals de costumen van Antwerpen.³¹ En weer andere costumen, waaronder die van 's-Hertogenbosch, getuigen van een gewoonte van geheel andere aard, namelijk de verzoening van de doodslager met de familie van het slachtoffer.³² In de dagen van Christijn had deze private verzoening echter al veel terrein moeten prijsgeven aan de publieke bestraffing van de dader door de overheid. Voor verzoening was, aldus Christijns beroemde tijdgenoot Hugo de Groot, eigenlijk alleen nog plaats als bestraffing achterwege bleef omdat aan de dader remissie of pardon werd verleend.³³

Dat doodslag een kapitaal delict was, lag evenwel niet slechts besloten in het costumiere recht, maar vloeide ook voort uit de derde bron die Van Zurck noemt: het beschreven recht, meer bepaald het Romeinse recht van het *Corpus iuris civilis*, waarvan vanaf de zestiende eeuw een grote invloed uitging op het rechtsleven in de Nederlanden. Dit corpus bevat in het achtste hoofdstuk van boek 48 van de Digesten, getiteld *De actione legis Corneliae de siccariis et veneficiis*, een regeling gewijd aan de doodslag. Nadat de verschillende wijzen zijn behandeld waarop iemand willens en wetens de dood van een ander bewerkstelligt of daaraan bijdraagt, wordt in D. 48.8.3.5 bepaald dat aan deze persoon de doodstraf moet worden opgelegd. Deze capitale straf is in de plaats gekomen van de deportatie en de confiscatie van goederen waarmee doodslag oorspronkelijk werd bestraft. Voor deze oude straffen komt alleen nog diegene in aanmerking, die gezien zijn hoge status niet ter dood mag worden veroordeeld. In hoofdstuk 18 van boek 4 van de Instituten van datzelfde corpus, waarin de publiekrechtelijke procedures aan de orde worden gesteld, keert deze laatste bepaling evenwel niet terug. In paragraaf 5 van dat hoofdstuk wordt de doodslager steeds de doodstraf in het vooruitzicht gesteld, ongeacht zijn status.

28 Jan Baptist Christijn, *Brabandts recht, dat is generale costumen vanden lande ende hertoghdomme van Brabant*, mitsgaders van het hertoghdom van Limborgh, stede en lande van Mechelen; met verscheide ordonnantien, reglementen, statuten, ende manieren van procederen (2 delen, Antwerpen 1682).

29 Costumen van de stad en vrijheid van Diest, cap. 6, art. 7: 'Item soo wie eenen anderen doot slaat uyt quaden wille ende proposte, invaderende, oft op-loopende ... die sal verbeuren sijn lijff ...'. Christijn, *Brabandts recht*, I, p. 108.

30 Costumen en usantiën van de stad Bergen op Zoom, tit. 8, cap. 3: 'Item die eenen man-slach doet ... die verbeurt daer aene lijff ende goet ...'. Christijn, *Brabandts recht*, II, p. 778.

31 Rechten en costumen van Antwerpen betreffende de jurisdictie, cap. 16, art. 9: 'Item alle moorders ... die verbeuren allegader aen den heer lijff ende goet, ende worden metter vier geexecuteert ...'. Christijn, *Brabandts recht*, I, p. 388.

32 Costumen, usantiën en stijl van procederen van de stad 's-Hertogenbosch, cap. 3, art. 33 e.v. Christijn, *Brabandts recht*, II, p. 885. Voor voorbeelden van verzoening ter zake van doodslag, zie J.P.J. Lijten, 'Oirschotse zoen-accorden; zoenen wegens doodslag', *Campinia* 19 (1989), p. 56-68, 72-78, 146-164.

33 De Groot, *Inleidinge*, boek III, cap. 33, par. 3 (p. 304).

4 Vechtpartijen met een dodelijke afloop

In paragraaf 2 heeft men kunnen lezen dat in het Brabants recht een gevolgaansprakelijkheid voor geweldsdelicten bestond en dat deze onder meer inhield, dat als een dergelijk delict een fatale afloop had, de dader moest terechtstaan voor doodslag. Ook in de rechtspraak van de Staatse Raad van Brabant komt de aansprakelijkheid van de dader voor datgene wat hij feitelijk had aangericht duidelijk naar voren. Uit diezelfde rechtspraak blijkt echter ook dat zich omstandigheden konden voordoen waaronder deze aansprakelijkheid haar uitzondering leed. Als voorbeeld kan het strafproces tegen Mart Martens uit 1777 worden genoemd.³⁴ De feiten die aan dit proces voorafgingen, waren de volgende. Op zondag 17 juni 1764 had Martens in een herberg te Steijn woorden gekregen met Johannes de Voux naar aanleiding van een laatdunkende opmerking die deze over zijn vader had gemaakt. Tijdens de gewelddadigheden die op deze ruzie waren gevolgd, had Martens zowel Johannes de Voux als diens broer Nicolaas met een mes neergestoken. De aan Nicolaas toegebrachte verwonding bleek dodelijk te zijn. Toen deze enkele uren later daaraan bezweek, had Martens evenwel reeds een veilig heenkomen gezocht en pas op 18 april 1777 kon hij in Rotterdam worden aangehouden. In het proces dat nu tegen de messentrekker werd aangespannen voor de Raad van Brabant, werd hem door de procureur-generaal ten laste gelegd dat hij eerst in de bewuste herberg Johannes de Voux ‘onvoorsiens van agteren’ had aangegrepen en verwond met zijn mes. Daarna was hij op de openbare weg diens broer Nicolaas tegengekomen en had hij deze ‘zonder eenige reden, onvoorsiens, en op een moordadige wijze’ een wond toegebracht waaraan hij kort daarop was overleden. De woordkeuze van de procureur-generaal maakt aannemelijk, dat hij Mart Martens in eerste instantie heeft willen laten terechtstaan voor moord respectievelijk poging tot moord.³⁵

Nadat de verdachte diverse malen was verhoord, getuigen waren ondervraagd en confrontaties waren gehouden, was evenwel de ware toedracht van de gebeurtenissen komen vast te staan. Het was Johannes de Voux geweest die aan de woordenwisseling in de herberg een voorlopig einde had gemaakt door Mart Martens met een bierkruik op diens hoofd te slaan. Toen hij eenmaal van deze klap was bijgekomen, was Martens door de gebroeders De Voux geprovoceerd en uitgedaagd het gevecht buiten voort te zetten. Tijdens de schermutselingen die daarop waren gevolgd, hadden partijen elkaar over en weer aangevallen, waarbij Johannes de Voux gebruik maakte van een mes en Nicolaas zelfs van een geweer. Martens had hen beiden echter met stokslagen en messteken buiten gevecht weten te stellen en was daarop het strijdtoneel ontvlucht. Dat hij een van zijn tegenstanders dodelijk had getroffen, was ‘buiten zijn intentie ... en bij ongeluk’ gebeurd, aldus de verdachte. Dat het niet de bedoeling van betrokkene was geweest om iemand te doden, deed volgens de procureur-generaal echter niet terzake. Hij eiste de doodstraf en wel onthoof-

³⁴ RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 287.

³⁵ Voor de poging tot moord zie nader paragraaf 5.

ding door middel van het zwaard. Om deze straf te kunnen opleggen, zo overwoog hij in de memorie waarin hij zijn eis toelichtte, moest er sprake zijn van opzettelijke doodslag. Daarvoor nu was voldoende dat de dader, zoals hij had bekend, het slachtoffer met opzet had neergestoken en dat deze laatste vervolgens aan zijn verwonding was overleden. Vereist was met name niet dat Martens Nicolaas de Voux had verwond om hem te doden. In dit laatste geval, aldus de procureur-generaal, zou er sprake zijn van een 'directe moorddadige doodslag', waarvoor een veel zwaardere straf op haar plaats was dan de '*poena ordinaria gladii*'.

Deze overwegingen gaan duidelijk uit van een gevolgaansprakelijkheid van de dader bij geweldsdelicten. Ongeacht zijn intentie immers werd Martens schuldig geacht aan doodslag omdat een van diens slachtoffers was komen te overlijden. Interessant zijn deze overwegingen ook voor de inhoud van het begrip moord. Aanvankelijk lijkt de procureur-generaal namelijk de heimelijkheid van een moordaanslag te benadrukken ('onvoorsiens'). In zijn memorie echter wordt de intentie tot het plegen van een dergelijke aanslag gelijkgesteld met het enkele opzet om iemand te doden ('directe ... doodslag'). In paragraaf 6 zal hierop nog worden teruggekomen.

De Raad van Brabant kwam op 25 november 1777 tot een uitspraak en veroordeelde Martens allereerst om op het schavot door de scherprechter met het zwaard over het hoofd te worden geslagen. Na het ondergaan van deze symbolische doodstraf moest hij voor de duur van 25 jaar in een tuchthuis worden tewerkgesteld en daarna voor de rest van zijn leven uit Brabant en de Landen van Overmaze worden verbannen.³⁶ Uit de redactie van het vonnis blijkt niet dat Martens de doodstraf bespaard bleef omdat het niet zijn bedoeling was geweest Nicolaas de Voux te doden. De overwegingen van de Raad maken eerder aannemelijk dat in het onderhavige geval deze straf niet op haar plaats was omdat het slachtoffer en zijn broer zich ook niet onbetuigd hadden gelaten. Zij hadden de dader gekrenkt en gekwetst, hem uitgelokt om hen aan te vallen en toen hij dit deed, hadden zij diens aanval met een grote mate van geweld beantwoord.

Ook in een eerder geval van een vechtpartij met een dodelijke afloop was de dader door het Brabantse gerechtshof niet ter dood veroordeeld. Het betreft het reeds in de inleiding aangestipte proces tegen Cornelis van Houten, dat in 1659 in hoger beroep voor de Raad diende.³⁷ Aanleiding tot deze procedure was een vechtpartij die zich op 18 oktober 1657 te Breda voordeed. Cornelis van Houten en zijn metgezel Johan van Bernagien kwamen toen een groepje militairen tegen, onder wie zich Esaias Gibbs bevond, die eerder tegenover Van Bernagien enkele verdachtmakingen had geuit aan het adres van Van Houten. Nadat van weerskanten beledigingen en dreigementen waren gevallen, trokken Van Houten en Van Bernagien hun degens en gingen Gibbs te lijf. Ook Gibbs en een van zijn companen, Jan de Ras, grepen hun degens en tijdens het gevecht dat toen volgde, stak Van Houten

³⁶ RANB, Archief RvB, inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.624.

³⁷ RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 68.

Gibbs in zijn borst. Op 3 november kwam het slachtoffer aan deze verwonding te overlijden. De gerechtsofficier van Breda, Daniel Buijcx, spande daarop een criminele procedure tegen Van Houten aan en legde hem doodslag ten laste. De opzet tot het plegen van dit delict leidde hij in de eerste plaats af uit het feit dat de dader als eerste zijn degen had getrokken. Hij nu die een dergelijk wapen ter hand nam, zo was bepaald in D. 48.8.1.3, werd geacht dat niet anders dan ‘met voorgenomen wille om te doden’ te doen.³⁸ Dat de dader deze wil had gehad, bleek ook uit de plaats op het lichaam van het slachtoffer waar hij de wond had toegebracht. Geëist werd dat Van Houten ‘aen lijve en soodanich in goederen, tsij confiscatie ofte andersints’ zou worden gestraft als de schepenbank gepast oordeelde.

Van Houten antwoordde op deze eis, dat niet hij maar Gibbs de ruzie was begonnen, aangezien deze hem had uitgescholden en geprovoceerd. Bovendien was het Gibbs die als eerste zijn degen had getrokken en die hem daarmee aan zijn hals en in zijn buik had geraakt. Tegen al deze agressie had hij zich moeten verweren, zoals hij ook had mogen doen. De schepenen van Breda konden zich blijkbaar vinden in deze argumenten want op 30 mei 1659 legden zij slechts een lichte straf op aan de aangeklaagde, te weten een geldboete van 200 guldens. Officier Buijcx berustte in dit vonnis, maar de procureur-generaal van Brabant ging in hoger beroep en verzocht de Raad de uitspraak van de schepenbank te vernietigen en opnieuw recht te doen. De vader en moeder en verdere bloedverwanten van Esaias Gibbs voegden zich aan zijn zijde met een vordering tot schadevergoeding. Zij eisten dat Van Houten zou worden veroordeeld de kosten te betalen die waren gemaakt in verband met de verpleging en de begrafenis van het slachtoffer.

Op 23 december 1661 werd het gewraakte vonnis door de Raad vernietigd en werd Van Houten voor twee jaar uit de Stad en Baronie van Breda verbannen. Tevens werd hij veroordeeld om aan de gevoegde partij de kosten van dokters, chirurgijns en apothekers en de begrafenskosten te vergoeden.³⁹ Hoewel in het vonnis van de Raad van Brabant noch in dat van de schepenbank van Breda de relevante feiten zijn opgenomen waarop de beslissing is gebaseerd, mag men aannemen dat aan Van Houten slechts een lichte straf is opgelegd omdat zijn slachtoffer deels mede verantwoordelijk was voor hetgeen was gebeurd.⁴⁰ Evenals in de eerder besproken zaak van Mart Martens zal de Raad in het onderhavige geval een zekere mate van eigen schuld van het slachtoffer hebben aangenomen en daarmee de doodstraf voor de dader een te zware straf hebben gevonden.

³⁸ D. 48.8.1.3: ‘... nam si gladium strinxerit et in eo percusserit, indubitate occidendi animo id eum admisisse’.

³⁹ RANB, Archief RvB, inventarisnr. 819, vonnisnr. 3499.

⁴⁰ Van de onderhavige zaak is slechts een dictum overgeleverd, d.w.z. een kort vonnis waarin enkel de beslissing van de rechter op de ingestelde eis is opgenomen. In het eerder beschreven proces tegens Martens daarentegen is een *geëxtendeerde sententie* opgesteld, waarin behalve de beslissing ook de feiten waarop deze beslissing is gebaseerd, zijn vermeld. Voor beide typen vonnissen zie nader Broers en Jacobs, *Procesgids Staatse Raad*, p. 40.

5 Poging tot moord

Waren er enerzijds gevallen zoals dat van Mart Martens, waarin de procureur-generaal niet wilde letten op de intentie van de dader, anderzijds waren er waarin hij dat juist wel wenste te doen. Zulks blijkt uit de Notulen betreffende Hubert Scheepers en andere gevallen van J.C.S. de Limpens van 1791.⁴¹ Aanleiding tot het opstellen van deze notitie was een voorval dat zich een jaar tevoren in Heerlen had voorgedaan. Ene Hubert Scheepers had toen de president-schepen van die plaats, Jan Gerard Schaefsberg, zeer onheus bejegend. Hij had Schaefsberg uitgescholden voor schelm en hem toegevoegd dat hij en zijn mede-schepenen allen zouden moeten worden opgehangen. Daarmee was het echter nog niet gedaan. 'Ik steek uw in het lijff dat de darne op de grond zullen rollen', had Scheepers bedreigd. Daarna had hij Schaefsberg beetgepakt en een vuurtang ter hand genomen, waarmee hij de president-schepen zou hebben geslagen als hij niet door enige omstanders was overmeesterd. Het officie-fiscaal van de Raad van Brabant wilde nu nagaan, of tegen Hubert Scheepers een criminele procedure aanhangig gemaakt kon worden en machtigde drossaard J.C.S. de Limpens, de gerechtsofficier van Maas-Mechelen, om de mogelijkheden daartoe te onderzoeken.⁴² In de uitvoerige notulen die deze daarop heeft vervaardigd, kan men lezen dat een 'injurie' – een aantasting van andermans persoon, meer bepaald een belediging – in de regel geen aanleiding geeft tot een criminele actie vanwege de overheid. Hubert Scheepers echter heeft zijn slachtoffer 'niet alleen opentlijk met woorden gelasterd, maar daar en boven deezē tot in zijn eijgen huijs opgevolgd, geinsulteert, aangevat, den jas gescheurt'. Hij heeft de vuurtang gegrepen, 'daar mede [hij] den selven scheepen zoude geslaagen hebben indien [hij] niet door andere met geweld in zijn voorneemen wederhouden was'. Deze feiten maken het gebeurde tot een *iniuria atrox*, een zware aanranding van het slachtoffer waarvoor de dader criminaliter kan worden berecht. En dan wordt vervolgd:

'En al is het dat de moribus den wil niet voor de daad gehouden en gestraft word, zo blijft altoos waar dat den wille voornamentlijk, zo de daad met geweld tegengegaan en verhinderd word poena extraordinaria moet gestraft worden'.

Door De Limpens wordt derhalve vooropgesteld dat het in Brabant de gewoonte is, dat iemand wordt gestraft voor hetgeen hij heeft gedaan en niet voor hetgeen hij heeft willen doen. Het optreden van Hubert Scheepers wordt door hem echter dermate ernstig geacht, dat van deze gewoonte moet worden afgeweken en rekening moet worden gehouden met de omstandigheid dat de dader handtastelijk is geworden en hij het slachtoffer – op zijn

⁴¹ RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 322. Voor deze notulen zie nader E.J.M.F.C. Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (diss. Tilburg, Assen 1996), p. 215-217.

⁴² Het officie-fiscaal wilde, indien mogelijk, een strafzaak tegen Scheepers aanhangig maken omdat door de gerechtsofficier van Heerlen geen actie tegen de dader werd ondernomen. Voor het voorzien door de Raad in nagelaten rechtspleging (*iuris subsidium*), zie A. Gaillard, *Le Conseil de Brabant. Histoire, organisation, procédure* (3 delen, Brussel 1898-1902), II, p. 40.

minst – lichamenlijk letsel heeft willen toebrengen, of wellicht zelfs heeft willen doden. Scheepers zou volgens drossaard De Limpens dus in een criminele procedure kunnen worden vervolgd en gestraft. Uit de archiefstukken blijkt intussen niet dat het officie-fiscaal er daadwerkelijk toe is overgegaan een dergelijke procedure aan te vangen, of dat de Raad dit aan zijn procureur-generaal heeft toegestaan.⁴³ Wellicht is de handelwijze van Scheepens, met name gezien het feit dat hij Schaefsberg geen ernstig letsel had toegebracht, te weinig gewelddadig geacht om hem strafrechtelijk te kunnen vervolgen. In enkele andere gevallen echter, waarin het slachtoffer er minder goed van afgekomen was, werd wel een strafprocedure tegen de dader aanhangig gemaakt. In deze zaken werd, hoewel het slachtoffer enkel een – ernstige – verwonding had opgelopen, rekening gehouden met de intentie die de dader had toen hij de ander deze verwonding toebracht. Zeer duidelijk blijkt dit bijvoorbeeld in het proces van Gerard Adriaens uit 1662.⁴⁴ De feiten die aanleiding gaven tot deze procedure, waren de volgende.

Gerard Adriaens uit Veldhoven kreeg op 4 januari 1661 ruzie met twee plaatsgenoten, de broers Jan en Jacob Lambrechts, die graafwerkzaamheden aan een sloot aan het verrichten waren. De ruzie liep volledig uit de hand en Adriaens wilde Jan Lambrechts doorsteken met zijn riek, hetgeen broer Jacob wist te verhinderen. Adriaens nu, 'sijne quade intentie niet hebbende connen volbrengen', haalde 'met quaden opsette en[de] grammen moede' een hagelgeweer en schoot daarmee 'verraedelijcken en[de] sonder spreekken' op Jan Lambrechts, die in beide benen werd getroffen. 'Ende sijnen grammen moordadigen moet alnoch niet gebeurt sijnde', herlaadde hij zijn geweer en vuurde het af op Jacob, die een wond aan zijn hals opliep. Nadat de gebroeders Lambrechts gedurende enkele maanden door een chirurgijn waren verpleegd, waarbij zij 'in perijckel des doots' hadden gelegen, spanden zij een civiele procedure tegen Adriaens aan voor de schepenbank van Veldhoven. In hun aanspraak van 29 september 1661 stelden zij allereerst dat hun wederpartij van overheidswegen tot de doodstraf zou moeten worden veroordeeld, omdat ingevolge de costumen van Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch deze straf moest worden opgelegd aan degene die een geweer op een ander had afgeschoten, ongeacht of hij doel had getroffen of niet.⁴⁵ Nu Adriaens niet alleen op hen had geschoten, maar hun ook wonden had toegebracht die in beginsel dodelijk waren, achtten de aanleggers de doodstraf zoveel te meer op zijn plaats. Als civiele partij volstonden zij echter met een vordering tot schadevergoeding en eisten primair terugbetaling van het aan de chirurgijn betaalde meestersloon ten bedrage van 600 guldens en secundair uitkering van een smartegeld van 200 guldens per persoon.⁴⁶

⁴³ In het procesdossier bevinden zich namelijk alleen stukken die betrekking hebben op het voorbereidend onderzoek dat namens het officie-fiscaal is uitgevoerd, terwijl voorts in de notulen van de raadsvergaderingen geen melding wordt gemaakt van een verzoek aan de Raad om tot vervolging te mogen overgaan.

⁴⁴ RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 75.

⁴⁵ Costumen van 's-Hertogenbosch, cap. 3, art. 27: 'Maer die met eenen boghe ofte bussche schoote naer eenen anderen, weder hy die raect of niet, verbeurt sijn lijf'. Vgl. Christijn, *Brabandts recht*, II, p. 885.

⁴⁶ De onderhavige schadeposten kwamen voor vergoeding in aanmerking op grond van de costumen van 's-Hertogenbosch, cap. 3, art. 32. Vgl. Christijn, *Brabandts recht*, II, p. 885.

Hiermee was het echter nog niet gedaan. Vermoedelijk omdat door de gerechtsofficier van Veldhoven vooralsnog geen actie tegen Adriaens werd ondernomen, vroegen de gebroeders Lambrechts de procureur-generaal van Brabant om de dader strafrechtelijk te vervolgen. Deze benaderde daarop de Staatse Raad en verzocht een mandement van dagvaarding in persoon, dat hem op 22 februari 1622 werd verleend. De strafbare feiten die ge-daagde werden tenlastegelegd, werden bijna woordelijk overgenomen uit de civiele aanspraak van de gelaedeerden: de dader had ‘met grammen en insolenten moede’ zijn geweer gehaald, hij had het eerste slachtoffer ‘verradelijk’ neergeschoten, met ‘moordadigen moede’ het geweer herladen en opnieuw afgevuurd, de beide broers zodanig verwond dat zij lange tijd ‘in perickel des doots’ hadden gelegen etcetera. Dit alles waren ‘quade, violente, moordadige, of onbehoorlijcke feijten’ die niet konden worden getole-reerd, maar anderen ten voorbeeld moesten worden bestraft.

Uit de processen die tegen Gerard Adriaens werden aangespannen, waarvan de afloop niet bekend is, kunnen de volgende gevolgtrekkingen worden gemaakt. Allereerst kan men concluderen dat Adriaens niet alleen werd aangerekend dat hij Jan en Jacob Lam-brechts zware verwondingen had toegebracht, maar ook dat hij hen had proberen te do-den, meer bepaald had trachten te vermoorden. De intentie die de dader had toen hij zijn slachtoffers met riek en geweer te lijf ging, werd derhalve mede in ogenschouw genomen. Voorts kan worden vastgesteld dat ook de wijze waarop de dader deze intentie had willen verwezelijken van belang werd geacht. De moorddadige feiten immers die betrokkene werden verweten, bestonden hierin dat hij zijn gramme, insolente moed om zijn slacht-offers te doden verraderlijk en zonder te spreken had ten uitvoer gebracht.

Ook in enkele andere gevallen waarin een gewelddadig optreden had geresulteerd in een zware verwonding, werd veel nadruk gelegd op de bedoeling die de dader had toen hij het slachtoffer deze verwonding toebracht.⁴⁷ In één daarvan werd de handelwijze van de dader ook met zoveel woorden aangemerkt als een poging tot moord.⁴⁸ De processtukken delen echter niets mede over de straffen die aan de pleger van een mislukte of verhinderde moordaanslag konden worden opgelegd. Tijdens eerder verricht onderzoek naar de recht-spraak van de schepensbank van Tilburg is evenwel naar voren gekomen dat een langdurige verbanning of een lijfstraf tot de mogelijkheden behoorde.⁴⁹ Ook op dit punt leed de ge-volgaansprakelijkheid voor geweldsdelicten haar uitzondering, aangezien de dader, ook al had hij de ander slechts verwond, voor een zwaardere straf in aanmerking kwam dan de geldboeten waarmee de wetgever verwondingen had bedreigd.⁵⁰

47 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 6.

48 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 153.

49 Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Archief Schepensbank Tilburg, criminele dossiers, nrs. 38, 46, 76, 80, 154, 163, 216.

50 Deze geldboeten waren met name neergelegd in de plakkatens van de Staten-Generaal van 6 september 1661 en 25 november 1665. Zie Cau, *Groot plaacaet-boeck*, II, p. 2669 resp. III, p. 599.

6 Doodslag en moord

In paragraaf 2 is geconstateerd dat in het oude inheemse recht een onderscheid werd gemaakt tussen doodslag en moord. Daarbij is opgemerkt dat in de juridische handboeken zowel een subjectieve als een objectieve invulling aan het begrip moord werd gegeven, waar sommige schrijvers stelden dat de moordenaar handelde met een vooropgezette bedoeling om zijn slachtoffer te doden en anderen dat hij deze bedoeling op een heimelijke, verraderlijke wijze ten uitvoer bracht. In de moordzaken die aan de Raad van Brabant zijn voorgelegd, is door de procureur-generaal slechts incidenteel benadrukt dat de dader handelde met voorbedachten rade. In een procedure uit 1675 bijvoorbeeld stond de drossaard van Wouw, Sebastiaan van der Schoot, terecht omdat hij een andere gerechtsofficier, Christiaan Block, stadhouder van de drost van Oudenbosch, had doodgeschoten. Hem werd moord ten laste gelegd omdat hij zijn pistool ‘met een gedelibereert gemoet, en dolo malo’ op de ander had afgeschoten.⁵¹ In andere gevallen echter heeft de procureur veel meer de heimelijkheid waarmee de moordenaar was te werk gegaan onder de aandacht van de Raad gebracht. Zo werd in de hierboven besproken zaak van Gerard Adriaens aangevoerd dat deze zijn voornemen om – met name – Jan Lambrechts om het leven te brengen ‘verradelijcken en[de] sonder spreecken’ had uitgevoerd. Voorts ging tegen Jan Klaasen Slootmaker uit Oudenbosch op 12 februari 1720 een arrestatiebevel uit omdat hij zijn plaatsgenoot Huijbert Keldermans ‘seer ellendigh en moordadigh’ om het leven had gebracht. Hij had Keldermans namelijk onverhoeds met een mes ‘eene steek van achteren tusschen sijne schouderbladen’ gegeven en hem daarna ‘nogh aght a negen sneeden’ toegebracht.⁵² Gerrit Riems op zijn beurt werd vervolgd voor oudermoord omdat hij op 14 maart 1789 zijn oude moeder Jenneke van Nooten plotseling en zonder aanleiding tegen de grond had geslagen en haar vervolgens, terwijl hij had uitgeroepen ‘doe vervloekte oude teef, gij moet er aan’, zodanig had geslagen en geschopt dat zij een week later aan haar verwondingen was komen te overlijden.⁵³ En ook in de zaak van Mart Martens was de procureur-generaal er in eerste instantie van uitgegaan dat deze zijn slachtoffer Nicolaas de Voux ‘onvoorsiens’ en daarmee ‘op een moordadige wijze’ had neergestoken, zoals men heeft kunnen lezen in paragraaf 4.

In deze laatste zaak treft men evenwel nog een andere invulling van het begrip moord aan. Martens werd uiteindelijk verweten dat hij De Voux met opzet had neergestoken en dat hij daarmee, aangezien laatstgenoemde aan zijn verwonding was overleden, een opzettelijke doodslag had gepleegd. Als Martens daarentegen zijn slachtoffer ook had willen doden, zou er volgens de procureur-generaal sprake zijn geweest van een ‘directe moorddadige doodslag’. Moord werd hier derhalve op één lijn gesteld met directe doodslag, dat wil zeggen doodslag waarbij het opzet van de dader niet alleen op de daad maar ook op het

⁵¹ RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 102.

⁵² RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 174.

⁵³ RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 312.

gevolg van die daad was gericht.⁵⁴ Eenzelfde opvatting van moord lijkt ten grondslag te hebben gelegen aan de tenlastelegging die in 1721 werd opgesteld tegen een drietal inwoners van Voerendaal, Pasman Hirts, zijn vrouw Helena Maus en Hester Andries.⁵⁵ Deze drie verdachten werd namelijk voorgeworpen dat zij, nadat zij in de nacht van 27 maart 1721 met geweld het huis van Gerard van Braamt waren binnengedrongen, de bewoners ‘moordadigh’ hadden mishandeld door hen ‘aan handen en voeten te binden, ende verscheijde quetsuren en contusien te infligeren, soodanig dat de voorn. Van Braamt ses weken daarnae vande mishandeling is overleden’. Daarop hadden de ‘moordenaers’ zich met geld en goederen uit de voeten gemaakt. Met name gezien de aard van de aanslag – grove mishandeling – en het feit dat slechts een van de slachtoffers daarbij het leven had gelaten, komt het mij voor dat de daders eerder direct opzet tot doden werd verweten dan voorbedachten rade daartoe.

De straf die de procureur-generaal tegen een doodslager of moordenaar eiste, was de doodstraf.⁵⁶ Hij liet deze eis vooral steunen op bepalingen uit de Digesten en de Instituten – waaronder D. 48.8.1.3 en I. 4.18.5 – en op passages uit commentaren op het Romeinse recht en uit andere juridische handboeken.⁵⁷ Een enkele maal werd door hem verwezen naar een eerdere uitspraak van de Raad.⁵⁸ De criminele eis was evenwel niet uitsluitend gebaseerd op het wereldlijke recht, maar ook op het Goddelijke recht, waarvoor teksten uit – vooral – het Oude Testament werden aangehaald.⁵⁹ Waar hij dit in andere gevallen naliet, sprak de procureur-generaal zich in de zaak Martens ook uit over de wijze waarop de doodstraf aan de dader moest worden voltrokken. Martens diende namelijk door middel van onthoofding met het zwaard te worden terechtgesteld, welke executiemethode werd aangemerkt als *poena ordinaria*, derhalve als gebruikelijke straf voor doodslag. Hierin onderscheidde doodslag zich van moord, waarvoor volgens de procureur-generaal een veel zwaardere straf geïndiceerd was, zonder dat hij daarbij overigens aangaf waarin deze zou kunnen bestaan.⁶⁰ Dat er echter ook moordenaars door de Raad zijn veroordeeld om te worden onthoofd, blijkt uit het vonnis dat op 18 mei 1744 werd uitgesproken over Anthonij Andriesz. Schepens uit Oirschot, die de drossaard van zijn woonplaats, Joan de Marcq,

54 Zie paragraaf 2.

55 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 176. Een uitvoerige beschrijving van deze zaak vindt men bij Jacobs, ‘De Raad van Brabant en de procesgang in criminele zaken’, p. 82-87.

56 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernrs. 68, 102, 176, 210, 287; inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.509, 10.509a en 10.510 (geëxtendeerde sententiën).

57 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernrs. 68, 102, 176, 245, 287. Verwezen wordt naar het werk van zowel Noord- en Zuid-Nederlandse juristen als buitenlandse auteurs. Gelet op het aantal allegaties mogen *De criminibus* van Antonius Matthaeus, *Practijcke ende handbocck in criminele zaecken* van Joos de Damhouder en *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium* van Benedict Carpzov niet onvermeld blijven.

58 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 287. Verwijzing naar het vonnis van de Raad van 8 mei 1744, waarbij Anthonij Andriesz. Schepens wegens moord tot de doodstraf werd veroordeeld (inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.585).

59 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernrs. 68, 245, 287. Verwijzingen naar Genesis 9:6; Exodus 21:12, 21:18-19; Leviticus 24:17; Numeri 35:16, 35:30-31 en Deuteronomium 27:24. Van het Nieuwe Testament wordt Openbaring 13:10 geciteerd.

60 Vgl. Poulet, *Histoire du droit pénal*, p. 442-443, die opmerkt dat in het oude inheemse recht onthoofding en ophanging de gebruikelijke vormen van doodstraf voor doodslagers waren. Moordenaars daarentegen werden door radbraking of verbranding ter dood gebracht.

had doodgeschoten.⁶¹ Schepens had in de avond van 10 februari 1735 zijn snaphaan geladen met hagel, het slachtoffer opgezocht, neergeschoten en zodanig getroffen dat deze kort daarop was overleden. Hoewel de schutter de Raad wilde doen geloven dat hij had gehandeld uit noodweer – hij dacht dat de drossaard, met wie hij eerder hooglopende ruzie had gehad, een pistool of mes wilde trekken –, werd hij uiteindelijk veroordeeld voor moord en terechtgesteld door middel van het zwaard.

De pleger van een moordaanslag kon evenwel ook op een andere wijze worden geëxecuteerd, zoals in het geval van de roofmoord te Voerendaal, dat hierboven reeds ter sprake is gebracht. In deze procedure, die in eerste aanleg diende voor de schepenbank van Heerlen, werden Pasma Hirts, Helena Maus en Hester Andries op 27 april 1723 veroordeeld te worden gezeseld met de strop om de hals, te worden gebrandmerkt en voor het leven te worden verbannen uit Brabant en de Landen van Overmaze. De doodstraf – hier in de vorm van ophanging – zou dus slechts symbolisch op de daders ten uitvoer worden gebracht. De gerechtsofficier die het strafproces had aangespannen, de hoogdrossaard van het Land van Valkenburg, vond de opgelegde straffen echter te licht in vergelijking met de ernst van de gepleegde delicten en ging in hoger beroep bij de Raad van Brabant. Deze vernietigde op 25 januari 1724 de vonnissen in kwestie en legde aan de daders aanzienlijk zwaardere straffen op. Pasma Hirts en Helena Maus werden veroordeeld om daadwerkelijk te worden opgehangen.⁶² Hester Andries zou worden gezeseld en gebrandmerkt, vervolgens voor 33 jaar in een tuchthuis worden opgesloten en daarna ten eeuwigden dage worden verbannen.⁶³

Ook in de zaak van Geertruid van der Wael en Gerard Dalenbergh van Kervel uit 1740 werd de doodstraf niet door middel van onthoofding voltrokken.⁶⁴ Van der Wael, de dienstmeid van Dalenbergh van Kervel, schout van Willemstad, had in de nacht van 15 januari 1740 heimelijk een kind ter wereld gebracht en dat vervolgens vermoord, waarna zij zich van het lijkje had ontdaan door het in het secrete te werpen. Uit hoofde van zijn functie diende haar werkgever een onderzoek in te stellen naar hetgeen was gebeurd, maar hij was nu juist degene die het kind had verwekt en die Van der Wael had geholpen de sporen van het misdrijf uit te wissen. Het onderzoek van schout Van Kervel vertoonde dan ook weinig voortgang en de Raad van Brabant besloot de zaak aan zich te trekken en zelf af te handelen.⁶⁵ Van der Wael legde ten overstaan van de Raad een volledige bekentenis af en zij werd op 8 februari 1742 veroordeeld tot de dood aan de wurgpaal.⁶⁶ Haar partner in de

61 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.585.

62 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.509 en 10.509a.

63 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.510.

64 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 210. Voor deze zaak zie ook mijn opstel "Oneerbaerheden, tot groote kleynachtinghe van de publijcque autoriteyt, ende verswaringe van den toorn Godts over desen Staet": de Raad van Brabant en het Echartreglement 1656' in: Erik-Jan Broers en Bart van Klink (red.), *De rechter als rechtsvormer* (Den Haag 2001), p. 47-63, aldaar p. 55.

65 Zie noot 42 voor de bevoegdheid van de Raad om supplerend op te treden als een delict bij een lagere rechtbank niet of niet naar behoren werd vervolgd.

66 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.576.

liefde en de misdaad had zich evenwel tijdig uit de voeten weten te maken en kon niet meer worden achterhaald. Omdat hij in concubinaat met zijn dienstmeid had geleefd, werd hij op 23 november van datzelfde jaar bij verstek veroordeeld tot de geldboete van 100 guldens waarmee dit delict in artikel 72 van het Ectreglement voor de Generaliteit was bedreigd. Zijn medeplichtigheid aan de kindermoord, tegenwerking van de justitie en weigering zich daarvoor te verantwoorden voor de Raad van Brabant kwamen hem op een levenslange verbanning te staan.⁶⁷

De vonnissen die zijn geweest tegen Pasmaan Hirts en Helena Maus en tegen Geertruid van der Wael maken aannemelijk, dat in geval van een bijzonder kwalijk geachte, gekwalificeerde vorm van levensberoving, zoals roofmoord of kindermoord, de ernst van het misdrijf tot uitdrukking kon worden gebracht in de wijze waarop de dader zou worden geëxecuteerd. Het vonnis van Hester Andries doet vermoeden dat de Raad bij de bestraffing van moord en doodslag wel rekening heeft gehouden met de grootte van het aandeel dat elk van de daders in het plegen van de aanslag had gehad. Bij het opstellen van het vonnis kon de Raad ook rekening houden met een eventueel aandeel van het slachtoffer in hetgeen was gebeurd. In paragraaf 4 zijn in dit verband de strafprocessen van Marten Martens en Cornelis van Houten ter sprake gebracht. Ook in deze processen heeft de Raad ervan afgezien de doodstraf over de dader uit te spreken en heeft hij in plaats daarvan een (levenslange respectievelijk tijdelijke) verbanning aan hem opgelegd.

Een laatste opmerking betreft de veroordeling van Gerard Dalenbergh van Kervel. Tegen de schout van Willemstad werd een verstekvonnis gewezen omdat vier achtereenvolgende arrestatiebevelen annex openbare indagingen zonder resultaat waren gebleven. De levenslange verbanning waartoe hij werd veroordeeld, was de standaardstraf die de Raad oplegde aan personen die zich aan zijn rechtspleging onttrokken, ongeacht van welk delict zij werden verdacht.⁶⁸

7 Schadevergoeding aan de gelaedeerde partij

Waar in het bovenstaande is gesproken over strafprocessen die ter zake van aanslagen tegen het leven zijn aangespannen, zijn terloops ook vorderingen tot schadevergoeding genoemd die deswege door particulieren zijn ingesteld. Uit een misdaad konden namelijk twee acties voortvloeien, aldus Hugo de Groot in zijn *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*: één tot bestraffing van de dader en de andere tot vergoeding van de door hem veroorzaakte schade.⁶⁹ Indien nu de dader het slachtoffer het leven had benomen, konden de

67 RANB, Archief RvB, inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.580.

68 Bijvoorbeeld RANB, Archief RvB, inventarisnr. 448, vonnisnr. 10.560 en 10.561 (afleggen van valse verklaringen), 10.577 (concubinaat en afleggen van valse verklaringen in dezen), 10.602 (illegaal turf steken en daarmee verband houdende valsheid in geschrifte), 10.613 en 10.614 (valsheid in geschrifte en knevelarij), 10.615 (belediging en bedreiging), 10.658 en 10.659 (overspel en moord); inventarisnr. 820, vonnisnr. 4129 (incest). Zie nader Broers, 'Oneerbaerheden', p. 53-54.

69 De Groot, *Inleidinge*, boek III, cap. 32, par. 7 (p. 297).

weduwe en kinderen van dit slachtoffer – en eventuele anderen die door hem werden onderhouden – de dader aanspreken tot betaling van een vergoeding voor gederfd levensonderhoud. Daarnaast konden de nabestaanden eisen dat hun de kosten van de begrafenis werden vergoed, alsook, ‘zoo daer eenighe kosten meer door de misdaed zijn veroorzaekt’, deze verdere schadeposten.⁷⁰ Bij de bespreking van het proces van Cornelis van Houten in paragraaf 4 is gebleken dat deze verdere schadeposten met name konden bestaan in uitgaven die waren gedaan in verband met de behandeling en verpleging van het slachtoffer. Deze zaak laat intussen ook zien dat de nabestaanden hun eis niet in een aparte, civiele procedure aanhangig hoefden te maken, maar zich ook konden voegen aan de zijde van de officier die de dader strafrechtelijk vervolgde.

Had de aanslag van de dader slechts geresulteerd in een verwonding, dan kon het slachtoffer daarvoor een vergoeding eisen. Deze vordering, zo leert opnieuw Hugo de Groot, kon zowel materiële als ideële schadeposten omvatten. De gelaedeerde kon de laedens namelijk niet alleen aanspreken om hem gederfde inkomsten en gemaakte medische kosten te vergoeden, maar ook om hem een smartegeld te betalen voor de vermindering van zijn lichaam en het ondervonden leed.⁷¹ Zoals gezien in paragraaf 5 werd een dergelijke vordering ingesteld door Jan en Jacob Lambrechts tegen Gerard Adriaens, die hen beiden met een hagelgeweer had neergeschoten. In dit geval, waarin de lokale gerechtsofficier naliet een criminele procedure tegen de dader te beginnen, maakte de gelaedeerde partij zijn eis aanhangig in een civiele procedure.⁷²

8 Conclusie

Bij aanslagen tegen het leven werd een onderscheid gemaakt tussen doodslag en moord. Daarbij werd moord aangemerkt als een gekwalificeerde vorm van doodslag, in die zin dat de moordenaar handelde vanuit een vooropgezette bedoeling zijn slachtoffer om het leven te brengen. Legde de procureur-generaal aan iemand moord ten laste, dan benadrukte hij soms de heimelijke wijze waarop de dader zijn voornemen in de praktijk had gebracht. In andere gevallen echter achtte hij het voldoende dat de dader op het bewuste moment de stellige bedoeling had de ander te doden. De voorbedachten raad van de moordenaar werd hiermee vernauwd tot een direct opzet tot levensberoving.

Bij de vervolging van aanslagen tegen het leven kon de procureur-generaal van Brabant zijn eis tot de doodstraf niet baseren op een wettelijke strafbepaling. In de plakkatens en ordonnanties die ter zake van doodslag en moord waren uitgevaardigd, waren namelijk na-

⁷⁰ Inleidinge, boek III, cap. 33, par. 2 (p. 303-304).

⁷¹ Inleidinge, boek III, cap. 34, par. 2 (p. 306).

⁷² De slachtoffers baseerden hun vordering overigens op de costumen van 's-Hertogenbosch, die in cap. 3, art. 32 eenzelfde regeling bevatten als de desbetreffende paragraaf uit de Inleidinge. Voor de bronnen waaruit De Groot kan hebben geput voor zijn schadevergoedingsacties bij doodslag en verwonding, zie R. Feenstra, *Vergelding en vergoeding* (2e druk, Deventer 1993), p. 21-26.

genoeg uitsluitend formeelrechtelijke voorschriften opgenomen.⁷³ Op costumiere rechtsregels heeft de procureur-generaal nimmer een beroep gedaan. Ter toelichting van zijn criminele eis haalde hij vooral bepalingen uit het Romeinse recht en passages uit de rechtsgeleerde literatuur aan. Daarnaast beriep hij zich op het Goddelijke recht, waarvoor hij teksten uit diverse boeken van het Oude Testament citeerde.

Was onthoofding door middel van het zwaard de gebruikelijke executiemethode om de doodstraf op een doodslager en ook een moordenaar te voltrekken, bij ernstige gevallen van levensberoving kon de Raad ook kiezen voor een andere, zwaardere en meer smadelijke vorm van terechtstelling, zoals ophanging of wurging. De Raad van Brabant ging er intussen niet in alle gevallen toe over de gevorderde doodstraf aan de dader op te leggen. Met name als de doodslag was voorgevallen in een vechtpartij waarin het slachtoffer zelf zich ook niet onbetuigd had gelaten, had de dader goede kans er met een vrijheidsbenedende straf van af te komen. Alle boeken in alle bibliotheken ten spijt, maakte de Raad van Brabant inbreuk op het beginsel 'een leven voor een leven' als hem dat goeddunkte.

73 In een aantal zaken werd intussen wel een beroep gedaan op deze voorschriften. Zo werden bepalingen aangehaald uit de ordonnanties van Karel V van 14 mei 1530 en 30 januari 1545, de *Constitutio Criminalis Carolina* 1532, de *Criminele Ordonnantien* van 5 en 9 juli 1570 en het plakkaat van de Staten-Generaal van 6 september 1661. RANB, Archief RvB, inventarisnr. 447, dossiernr. 68, 80, 176, 245, 287, 312.

POGINGEN TOT CODIFICATIE VAN HET BURGERLIJK PROCESRECHT IN DE LAGE LANDEN BIJ DE ZEE (1798-CA. 1819)

NAAR EEN 'OUDVADERLANDSE' PROCEDURE IN DE TRADITIE VAN HET IUS
COMMUNE? (VERVOLG)

3 Het Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging in het Koninkrijk Holland (1809)

3.1 Totstandkoming

Zoals wij in het eerste deel van dit artikel zagen, stelt koning Lodewijk Napoleon op het moment dat Van der Linden nog werkzaam is aan zijn Ontwerp Burgerlijk Wetboek, te weten op 18 november 1807, drie commissies in, waarvan er een zich zal gaan bezighouden met het samenstellen van een *Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging in het Koninkrijk Holland*.¹ Voor de tijdgenoten was dit verwarrend. Het in 1802 opgerichte Hoog Nationaal Gerechtshof bijvoorbeeld, dat met een onderzoek naar het Ontwerp Van der Linden was belast, vroeg zich af of het met dit onderzoek verder diende te gaan. Op 3 december 1807 antwoordde de koning als volgt op deze vraag: 'Il sera répondu que la Haute Cour n'a plus besoin de s'occuper de cette affaire, à cause de la nomination de la commission du Code Napoléon adapté à la Hollande par notre décret du 18 Novembre dernier, no. 3.'² Hoewel Van der Linden, zoals wij zagen, blijft voortwerken aan zijn ontwerp en nog in januari 1808 zijn vierde en laatste boek betreffende de burgerlijke rechtspleging aan de koning overhandigt, wordt hij feitelijk reeds eind 1807 aan de kant geschoven. Zoals uit het antwoord van de koning blijkt, hing dit ten nauwste samen met de wens van Napoleon Bonaparte om de Franse wetgeving ook in de Lage Landen in te voeren. Vandaar dus de drie commissies van november 1807.

Leden van de commissie rechterlijke instellingen (rechterlijke organisatie) en rechtspleging (procesrecht) waren J.L. Farjon (voorzitter), die ook betrokken was geweest bij het Wetboek van 1799, J. Both Hendriksen (1744-1817)³ en D. Fockema (1771-1855),⁴ respectievelijk raadsheren in de departementale hoven van Holland, Utrecht en Friesland (ik zal in het vervolg kortweg spreken van de Commissie Farjon). Hun werd opgedragen te

1 Koninklijk Decreet, 18 november 1807, no. 3.

2 Van der Linden, a.w. (1967), p. 380.

3 J. Both Hendriksen had volgens Van Boven geen belangrijk aandeel in codificatiewerkzaamheden onder Lodewijk Napoleon. Zie over hem Van Boven, a.w., p. 198-199, en A.J. van der Aa (red.), *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem z.j.), sub voce 'Hendriksen'.

4 Zie over hem Van Boven, a.w., p. 197-198, en *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* (deel 4, Leiden 1918), kolom 606-608.

Jan Lodewijk Farjon (1766-1824), lid van verschillende codificatiecommissies (links zittend). Schilderij door Adriaan de Lelie getiteld 'Regenten, binnenvader en binnenmoeder van het Nieuwezijds Huiszittenaalmozeniershuis, tevens regenten van het weduwenhof'. Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam.

Utrecht te vergaderen en een eindrapport in te leveren vóór 1 april 1808.⁵ Op 2 december 1807 begon de Commissie Farjon met haar werkzaamheden. Wat betreft het burgerlijk procesrecht zou Fockema zich bezighouden met de regels voor de 'Kleine Zaken' (het uiteindelijke hoofdstuk 15, titel 5 van boek 2). Deze regeling voor kleine zaken werd waarschijnlijk nodig geoordeeld in verband met de ook in het *Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging*, overigens tegen de zin van de koning,⁶ ontbrekende vrederechter. De overige gedeelten van het burgerlijk procesrecht, alsmede de memories bij de ontwerpen, zouden door Farjon worden voorbereid.⁷

De commissie diende op 31 maart 1808 haar definitieve rapport in, vergezeld van onder

⁵ Van Boven, *a.w.*, p. 194.

⁶ Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Van Maanen 1900, toegangnr. 2.21.114.03, inventarisnr. 28, document 11.

⁷ Van Boven, *a.w.*, p. 199-200.

andere de ontwerpen voor het procesrecht.⁸ Op 7 mei 1808 daaraan volgende beval de koning de voorzitters van de drie codificatiecommissies, te weten A. van Gennep (1766-1846),⁹ J.E. Reuvens en J.L. Farjon, om de gereed gekomen ontwerpen voor het *Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging* alsmede een *Crimineel Wetboek* en het *Wetboek Napoleon* (het *Burgerlijk Wetboek*) zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen. In augustus-september 1808 waren de voorzitters met hun werk gereed, waarna de gereviseerde ontwerpen door de koning naar de Staatsraad werden gezonden. Daar zouden zij in de maanden september en oktober behandeld dienen te worden. Haast was geboden, aangezien de koning het Wetgevend Lichaam had toegezegd dat in november 1808 de ontwerpen van de drie wetboeken aan dit Lichaam ter goedkeuring zouden worden aangeboden.¹⁰

Intussen kwam het ontwerp rechterlijke instellingen en rechtspleging in het gedrang, vooral waar het de rechterlijke organisatie betrof.¹¹ Dit hield verband met bezuinigingswensen. Minister van justitie Van Maanen¹² kwam met een plan voor een rechterlijke organisatie dat afweek van hetgeen door de Commissie Farjon was voorgesteld.¹³ Volgens dit Plan Van Maanen zou het aantal rechterlijke instanties worden beperkt en zou op het gebied van de rechterlijke organisatie enige uniformering worden doorgevoerd. Dientengevolge bleef bespreking van het ontwerp van de Commissie Farjon in de Staatsraad voorlopig achterwege. De koning wilde eerst het oordeel van deze Raad over de gedachten van Van Maanen afwachten. Dit oordeel kwam op 12 november 1808 voorhanden en was van een negatieve toonzetting.¹⁴ Vervolgens zocht de koning naar een compromis. Uiteindelijk begonnen op 6 januari 1809 de besprekingen in de Staatsraad toch op basis van het ontwerp van de Commissie Farjon.¹⁵ Hierbij waren Van Maanen en Farjon aanwezig. Deze laatste maakte ten behoeve van de beraadslagingen een *Memorie van veranderingen, welke in-gevolge of naar aanleiding van het plan van den Minister van Justitie zullen noodig zijn in de ontwerpen van de commissie tot Organisatie der Rechterlijke Magt en de Algemeene Manier van Procederen*.¹⁶ Wat betreft de procedure waren de benodigde wijzigingen te verwaarlozen. De veelal kleine wijzigingen hielden vooral verband met het feit dat de oorspronkelijk voorziene rechterlijke organisatie in het Plan Van Maanen werd gewijzigd. Dit bracht met zich dat, hoewel uiteindelijk het voorstel van Van Maanen in grote lijnen werd gevolgd ondanks het

8 Voor dit rapport en de ontwerpen, zie Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras 1892, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 17.

9 Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 7, Leiden 1927), kolom 465-466.

10 Van Boven, a.w., p. 208.

11 Van Boven, a.w., p. 209-217. Zie over deze kwestie ook Moorman van Kappen, a.w., p. 200 e.v.

12 Die, saillant detail, een tegenstander was van de motiveringsplicht voor rechters bij het opstellen van een vonnis. Zie Van Boven, a.w., p. 263. De motiveringsplicht vinden we overigens in geen der in dit artikel besproken ontwerpen uitdrukkelijk genoemd.

13 Dit plan is afgedrukt bij Van Boven, a.w., p. 407-433.

14 Van Boven, a.w., p. 211.

15 De door Van Maanen tijdens deze beraadslagingen gemaakte aantekeningen zijn bewaard gebleven: Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Van Maanen 1900, toegangnr. 2.21.114.03, inventarisnr. 28, documenten 5-21. Een gedeelte van deze aantekeningen is uitgegeven door Van Boven, a.w., p. 443 e.v. Het deel dat op het procesrecht betrekking heeft (vervat in de documenten 10-14), is door Van Boven weggelaten.

16 Een gedrukt exemplaar van deze memorie (met exh. 6 januari 1809) kan o.a. worden gevonden in Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 17.

feit dat het ontwerp van de Commissie Farjon het uitgangspunt voor de beraadslagingen had gevormd, de door deze commissie vastgestelde procedureregels slechts op ondergeschikte plaatsen werden gewijzigd.

De beraadslaging in de Staatsraad werd op 3 februari 1809 afgesloten.¹⁷ Het gewijzigde ontwerp is vervolgens op 20 maart 1809 aan het Wetgevend Lichaam ter goedkeuring aangeboden. Op 14 april 1809 werd het met grote meerderheid van stemmen aangenomen en op 14 juli 1809 door de koning geratificeerd en afgekondigd. Echter, door moeilijkheden op het vlak van de rechterlijke organisatie¹⁸ liet de invoering van het wetboek op zich wachten. Uiteindelijk bleef deze invoering achterwege tot aan de inlijving bij Frankrijk in juli 1810, en daarmee werd het wetboek terzijde geschoven.¹⁹

Maar laten we desalniettemin naar de inhoud van het wetboek kijken. Door Cerutti is reeds in 1965 opgemerkt dat bij het samenstellen van het ontwerp van 1809 vooral is teruggegrepen op het Wetboek van 1799, en dat daarentegen van het Ontwerp Van der Linden in veel bescheidener mate gebruik is gemaakt.²⁰ Dit blijkt ook uit een schrijven van de Commissie Farjon aan de koning, waarin wordt gesteld dat de *Algemeene Manier van Procederen* zoveel mogelijk tot uitgangspunt is genomen, althans ‘voor zooverre de door ons [i.e. de leden van de commissie] gelegde gronden, betrekkelijk de inrigting van de regterlijke magt, of andere redenen en omstandigheden, daarin geene veranderingen noodzakelijk maakten.’²¹

Wat betreft de gebruikte terminologie is vaak een middenweg gevolgd tussen het Wetboek van 1799 en het Ontwerp Van der Linden. Sprak Van der Linden bijvoorbeeld opnieuw van ‘defauten’ en ‘absolutie van instantie’, in 1809 wordt slechts gesproken van ‘absolutie van instantie’, terwijl de terminologie ‘defauten’ zorgvuldig wordt vermeden²² (conform het Wetboek van 1799).

3.2 Inhoud

Het *Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging* bestaat uit drie boeken.²³ In deze paragraaf staat, uit de aard der zaak, het tweede boek over de manier van procederen in civiele

17 Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Van Maanen 1900, toegangnr. 2.21.114.03, inventarisnr. 28, document 21.

18 Van Boven, a.w., p. 217.

19 Van Boven, a.w., p. 227. Zie ook Moorman van Kappen, a.w., p. 193: ‘Naar alle waarschijnlijkheid ten gevolge van de omstandigheid, dat de invoering ervan werd verhinderd door het *Décret Impérial portant réunion de la Hollande à l'Empire* d.d. 9 juli 1810 en het daarop volgende *Décret Impérial contenant Règlement général pour l'Organisation des départemens de la Hollande* van 18 oktober 1810, dat alle bestaande rechterlijke autoriteiten ‘de la ci-devant Hollande’ afschafte met ingang van 1 januari 1811 (art. 53) [...]’

20 Cerutti, a.w. (1965), p. 69. Echter, dat ook het Ontwerp Van der Linden is gebruikt, blijkt uit een aantal ontleningen aan dit Ontwerp, bijvoorbeeld art. 639 (1809), dat is gebaseerd op de art. 4.9.3.22-24 van het Ontwerp Van der Linden. Overigens kwam een gelijkaardig artikel reeds voor in het ontwerp voor de *Manier van Procederen in Civiele Zaken* (1799) in de papieren van Bondt. Dit artikel is echter later geschrapt.

21 Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 17, document met als exh. 1 april 1808 (Definitief Rapport van de Commissie Farjon), 3-4. Dit gedeelte van het definitief rapport is afgedrukt bij Van Boven, a.w., p. 331 e.v. Voor het citaat, zie ibidem, p. 335-336.

22 Art. 584 e.v.

23 Deze boeken dragen de volgende opschriften: *Regterlijke instellingen en werkzaamheden*; *Regtspleging of manier van procederen in civiele zaken*; *Regtspleging of manier van procederen in criminele zaken*.

zaken centraal. Dit boek bevat 435 artikelen, die zijn verdeeld over titels en hoofdstukken. De inhoudstafel ziet er als volgt uit:

- Titel 1: Algemeene bepalingen betreffende den aanleg der regtsgedingen;
 Titel 2: Van verzoeken tot het verkrijgen eener regterlijke dispositie buiten regtsgeding;
 Titel 3: Van dagvaarding en het exploicteren van dezelve;
 Titel 4: Van de rolle en het voldingen en instruëren der zaken op dezelve;
 Titel 5: Van zaken in welke eene meer bijzondere procesorde plaats heeft;
 Hoofdstuk 1: Van zaken rakende wisselbrieven;
 Hoofdstuk 2: Van zaken rakende boedels in welke, uit hoofde van des schuldenaars onvermogen, eene regterlijke voorziening noodig is;
 Hoofdstuk 3: Van arresten;
 Hoofdstuk 4: Van autorisatiën de facto en interdictiën;
 Hoofdstuk 5: Van regtsmiddelen rakende bezitregt;
 Hoofdstuk 6: Van appointementen om actie te instituëren en van willig decreet;
 Hoofdstuk 7: Van dagvaardingen tot vrijwaring tegen evictie;
 Hoofdstuk 8: Van dagvaardingen om getuigenis der waarheid te geven;
 Hoofdstuk 9: Van beneficie van inventaris;
 Hoofdstuk 10: Van cessie of boedelafstand;
 Hoofdstuk 11: Van atterminatie;
 Hoofdstuk 12: Van relief of herstelling;
 Hoofdstuk 13: Van het geven van staat en inventaris, het doen of vereffenen van rekening, mitsgaders van vergoeding van kosten, schaden en interessen;
 Hoofdstuk 14: Van begrooting van proceskosten;
 Hoofdstuk 15: Van kleine zaken;
 Titel 6: Van het vervolgen der zaken na het voldingen, en van de vonnissen;
 Titel 7: Van executiën;
 Titel 8: Van appèl, reformatie of cassatie;
 Titel 9: Van revisie;
 Titel 10: Van arbiteren.

In deze inhoudstafel zijn duidelijk invloeden te onderkennen van de voorgaande ontwerpen. Anders dan in het Ontwerp Van der Linden, maar in overeenstemming met het Wetboek van 1799, begint de inhoudstafel met ‘Algemeene bepalingen betreffende den aanleg der regtsgedingen’ (in 1799 wordt nog gesproken van ‘twistgedingen’).

Belangrijke verschillen tussen 1799 en 1809 zijn te vinden in titel 5 van de respectieve wetboeken. Hoewel in beide wetboeken een afdeling c.q. een hoofdstuk over wisselbrieven voorkomt, is de regeling betreffende dit onderwerp in 1809 danig gekortwiekt. Oorspronkelijk

hadden de ontwerpers van het Wetboek van 1809 zelfs het plan alle regels met betrekking tot wisselbrieven uit het procesrecht te schrappen, omdat men in de veronderstelling verkeerde dat ‘het wisselregt en andere regten tot de commercie betrekkelijk in een afzonderlijk wetboek [i.e. een Wetboek van Koophandel] [zouden] worden behandeld [...]’.²⁴

In 1809 is wel, en dit in navolging van het Ontwerp Van der Linden, de afdeling over zaken van ‘assurantiën, averijen en zeezaken’ verdwenen. Blijkbaar was de Commissie Farjon met Van der Linden van oordeel dat voor dit soort kwesties geen afzonderlijke procesrechtelijke regels nodig waren.

Afdeling 5 van titel 5 van het Wetboek van 1799, getiteld ‘Van auctorisatiën de facto, interdiciën, en appointementen van cassatie’ bevat, zoals uit het opschrift blijkt, regels met betrekking tot cassatie. Ook Van der Linden neemt regels betreffende cassatie op in een afdeling over ‘auctorisatiën de facto’. In 1809 licht men de cassatieregels echter uit bedoelde afdeling en brengt ze onder bij de rechtsmiddelen in titel 8, handelend over appel, reformatie en cassatie. Daarmee wordt de ontwikkeling om de rechtsmiddelen onder te brengen in een afzonderlijke titel in plaats van in een titel betreffende bijzondere wijzen van procederen, afgerond. (Anders dan het Wetboek van 1799 had Van der Linden aan hoger beroep reeds een afzonderlijke titel gewijd.)

In 1799 draagt afdeling 10 van titel 5 de naam ‘Van zaken van mainctenue en spolie’. ‘Mainctenue’ en ‘spolie’ waren in het oudvaderlandse procesrecht de benamingen voor de meest frequent gebruikte bezitsacties.²⁵ Reeds bij Van der Linden zijn die oudvaderlandse termen verdwenen. Deze tooit de achtste afdeling van titel 7 van zijn ontwerp met de benaming ‘Van regtsmiddelen rakende bezit-regt’. In hoofdstuk 5 van titel 5 van het Wetboek van 1809 wordt laatstgenoemde terminologie eveneens gehanteerd.

Afdeling 13 van titel 5 van het Wetboek van 1799 heeft als opschrift ‘Van uitstel van betaaling’. Van der Linden keert terug naar de traditionele terminologie en tooit de afdeling die handelt over uitstel van betaling met de meer traditionele titel ‘Van atterminatie en surcheance van betaling’. Ook in 1809 wordt de traditionele terminologie gehanteerd en krijgt het hoofdstuk het opschrift ‘Van atterminatie’ mee.

Zoals wij hierboven zagen, was reeds bij Van der Linden de afdeling over geschillen tussen ouders en kinderen over het toestaan van een huwelijk verdwenen. In 1809 keert deze afdeling evenmin terug. Daar staat tegenover, dat een nieuw hoofdstuk betreffende kleine zaken wordt toegevoegd (titel 5, hoofdstuk 15; zie hierboven).

Het Wetboek van 1809 kent, anders dan het Wetboek van 1799, een titel over arbiters. Ook in het Ontwerp Van der Linden vinden we een titel gewijd aan arbitrage. Echter, anders dan bij Van der Linden, waar titel 3 over arbitrage handelt, wordt de regeling met betrekking tot scheidslieden in 1809 aan het einde van het wetboek geplaatst en wel in titel 10.

²⁴ Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 17, document met als exh. 1 april 1808 (Definitief Rapport van de Commissie Farjon), 41 (links). Zie ook ‘Oorzaken der codificatie in Nederland’, in: *Rechtsgeleerde Bijdragen en Bijblad* (1886/87), p. 42 e.v.

²⁵ Van der Linden, *Judiciele Practijq* (a.w., deel 1), p. 298 e.v.

Rest mij in deze paragraaf op te merken dat formulieren, die een uniforme toepassing van de in het wetboek vervatte procedure moeten garanderen,²⁶ het wetboek completeren, en dat regels van materieel procesrecht, bijvoorbeeld die betreffende het bewijsrecht, zijn te vinden in het *Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland* (zie de artikelen 1231 e.v.).

3.3 De procedure van het Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging (1809) vergeleken met de Manier van Procedeeren (1799) en het Ontwerp Van der Linden (1807/1808)

De procedure van het Wetboek van 1809 is in grote lijnen identiek aan die van de *Algemeene Manier van Procedeeren* van 1799 (zo vangt bijvoorbeeld, anders dan in het *Ontwerp Van der Linden* en met uitzondering van procedures in kleine zaken (zie hieronder), elk geschil aan met een verzoekschrift).²⁷ Ook aan het *Ontwerp Van der Linden* werd een aantal regels ontleend.²⁸ Dit laatste valt reeds op aan het begin van de procedure in eerste aanleg. Immers, net als in het *Ontwerp Van der Linden* is de vrederechter in 1809 de grote afwezige. Hiermee is koning Lodewijk Napoleon, zoals wij zagen, slechts met tegenzin akkoord gegaan.²⁹ Anders dan in het Wetboek van 1799 en het *Ontwerp Van der Linden* kent het Wetboek van 1809 echter, zoals gemeld, wel procedureregels voor kleine zaken.³⁰ Daaronder worden verstaan ‘alle regtsvorderingen, beneden en tot de som van honderd guldens, in te stellen bij de hoven, vierscharen³¹ en de civiele regtbanken in de steden van de eerste klasse; en tot vijftig guldens bij de overige regtbanken; zonder dat iemand tot dat einde zijne vordering zal mogen splitsen.’³² De procesgang in kleine zaken wordt beschreven in hoofdstuk 15 van titel 5. Uit artikel 783 van dit hoofdstuk blijkt dat er in principe bij iedere vierschaar, iedere civiele rechtbank (beide rechterlijke instanties worden in artikel 783 aangeduid met de verzamelterm ‘regtbank’) en ieder gerechtshof elke week op een of meer rechtsdagen tijd dient te worden gereserveerd voor de afhandeling van dit soort zaken.³³

26 Dat het doel van formulieren de uniforme toepassing van het procesrecht is, wordt met zoveel woorden gesteld in *Précis des objets traités dans les discussions sur le Code Judiciaire et qui doivent être discutés ultérieurement*, Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Van Maanen 1900, toegangnr. 2.21.114.03, inventarisnr. 28, document 23 (zie noot 48 van het eerste deel van dit artikel).

27 Op een verzoekschrift om rechtsingang wordt, net als in het stelsel van het Wetboek van 1799, een ‘appointment’ en niet een ‘mandement’ verleend. Het is mij niet duidelijk waarop Van Boven, a.w., p. 129, doelt als hij stelt dat mandementen wél in het Wetboek van 1809 voorkomen.

28 Zie ook Van Boven, a.w., p. 119-120. Zie verder Cerutti, a.w. (1965), p. 69: ‘De directe invloed van het ontwerp-Van der Linden heeft nog twee andere aspecten. Op de eerste plaats betreft zulks het in het vierde boek geregelde procesrechtelijke en organisatorische gedeelte. Dit gedeelte, exclusief de in het W[etboek] N[apoleon ingerigt voor het Koninkrijk] H[olland] opgenomen onderdelen van het bewijsrecht, heeft tot de bronnen behoord van de ontwerpen, opgesteld door de – eveneens in november 1807 ingestelde – Commissie-Farjon. Deze schijnt echter veel meer rechtstreeks te hebben teruggegrepen op het hierboven genoemd ontwerp van 1799, dat ook Van der Linden’s voornaamste bron was geweest en vooral op het Hollandse procesrecht was afgestemd.’

29 Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Van Maanen 1900, toegangnr. 2.21.114.03, inventarisnr. 28, document 11.

30 Door de Commissie Farjon wordt hierover opgemerkt, dat getracht is ‘het nuttige van de instelling van vrederegters algemeen te maken, zonder echter daarvoor eene bijzondere regterlijke autoriteit te scheppen, die door de bepalingen, welke dienaangaande gemaakt zijn, zeer wel schijnt gemist te kunnen worden.’ Verder wordt gesteld dat gezorgd is ‘dat zaken van gering belang, bij alle gerechtshoven en regtbanken, zonder figuur van proces en met geringe kosten zal [sic] kunnen worden beslist, waartoe de nodige voorschriften bij de manier van procederen gemaakt zijn’ (Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 17, document met als exh. 1 april 1808 (Definitief Rapport van de Commissie Farjon), 4).

31 Zie met betrekking tot deze vierscharen Van Boven, a.w., p. 220, en hierna.

32 Art. 788.

33 Art. 783.

De bijzondere rechtscolleges die in sommige steden bestonden voor het afhandelen van kleine zaken, werden vooralsnog gehandhaafd. Deze zouden recht blijven spreken volgens hun eigen instructies en procesrecht.³⁴

De bijzonderheden van de procedure in kleine zaken kunnen als volgt worden samengevat. Nadat de eiser een acte van dagvaarding heeft overhandigd aan een 'exploiteur',³⁵ wordt de wederpartij gedagvaard op korte termijn (minimaal tweemaal 24 uur).³⁶ Vervolgens verschijnen partijen in rechte voor twee commissarissen,³⁷ die hen trachten te bewegen tot een minnelijke schikking.³⁸ Als dit niet lukt, volgt een summiere procedure 'zonder figuur van proces'³⁹ (i.e. een procedure *de plano, sine strepitu et figura iudicii*, dat wil zeggen, zonder dat al de gebruikelijke vormen in acht worden genomen).⁴⁰ Partijen dienen aan de commissarissen hun bewijsstukken over te geven,⁴¹ getuigen kunnen mondeling worden gehoord⁴² en vervolgens wordt uitspraak gedaan.⁴³ De rechters kunnen in deze uitspraak een betalingsregeling opleggen.⁴⁴ Overigens mogen partijen zich laten vertegenwoordigen, maar de kosten hiervan kunnen bij een kostenveroordeling niet ten laste van de wederpartij worden gebracht.⁴⁵

Laten wij onze blik nu wenden tot de reguliere burgerlijke procedure. Ten opzichte van

Daam Fockema (1771-1855), lid van de commissie belast met het opstellen van het Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging in het Koninkrijk Holland (1809). Tekening toegeschreven aan Willem Bartel van der Kooi. Foto Iconografisch Bureau RKD, 's-Gravenhage.

34 Art. 785.

35 Art. 792.

36 Art. 794.

37 Art. 784.

38 Art. 803.

39 Art. 787.

40 Hierover bijvoorbeeld Ph. Wielant, *Practijke Civile* (Antwerpen 1573; heruitgave verzorgd door Eg. I. Strubbe, *Fontes Iuris Batavi Rariores*, nr. 3, Amsterdam 1968), p. 19 (inleiding, cap. xxiii). De terminologie is ontleend aan de decretale *Saepe* van paus Clemens V (c. 2 Clem. V, 11). Zie ook mijn Adam, *ubi es? Het burgerlijk procesrecht als juridische wetenschap met Europese allure* (rede Maastricht 1999), p. 23-24.

41 Art. 804.

42 Art. 806.

43 Art. 807.

44 Art. 812.

45 Art. 786.

de voorgaande ontwerpen, vertoont het Wetboek van 1809 belangrijke verschillen wat betreft de rechterlijke organisatie.⁴⁶ In het stelsel van dit wetboek bestaan twee soorten rechtbanken die van burgerlijke zaken in eerste aanleg kunnen kennisnemen, namelijk de vierscharen en de civiele rechtbanken⁴⁷ (in het wetboek wordt zo nu en dan de aanduiding ‘regtbank’ gebruikt om naar beide rechterlijke instanties te verwijzen).⁴⁸ Daarnaast zijn de gerechtshoven van appel en zelfs het Hooggerechtshof in sommige gevallen bevoegd te oordelen in eerste aanleg.⁴⁹ Overigens zijn de vierscharen nieuw in de rechterlijke organisatie van het Wetboek van 1809 (zij hebben niets van doen met de Vierschaar uit het Wetboek van 1799, die belast is met het vervolgen van ambtsmisdrijven). Het Hooggerechthof komen we als civiele rechtbank evenmin tegen in het Wetboek van 1799 en in het Ontwerp Van der Linden. Het Wetboek van 1799 kende wel een Hooggerechtshof, maar hiervoor was geen jurisdictie in civiele zaken voorzien. Echter, toen Van der Linden zijn ontwerp opstelde, bestond er wel een Hooggerechtshof met competentie in civiele zaken; dit Hof was namelijk in 1802 opgericht.⁵⁰ Waarom Van der Linden niet aan dit Hof refereert in zijn ontwerp is mij niet duidelijk.

Een belangrijk verschil met zowel het Wetboek van 1799 als het Ontwerp Van der Linden is dat in 1809 procesvertegenwoordiging verplicht wordt gesteld⁵¹ (behalve dan in kleine zaken, zie hierboven). Hiervoor wordt de volgende reden opgegeven: ‘Het is niet alleen de drift of onkunde van de meeste twistende partijen [een reden waarom volgens het Wetboek van 1799 en het Ontwerp Van der Linden de bevoegdheid om zelfstandig op te treden door de rechter aan partijen kon worden ontzegd], maar wij durven ‘er gerustelijk bijvoegen, het is de ongeschiktheid van allen, die niet in de praktijk onderwezen zijn, welke niet toelaat, om hun dit werk toe te vertrouwen.’⁵² Ook tijdens de beraadslaging in de Staatsraad naar aanleiding van het Plan Van Maanen wordt hierover gesproken. Hoewel de koning en één der staatsraden wel gecharmeerd blijken te zijn van het niet verplicht stellen van enige procesvertegenwoordiging, stelt Van Maanen dat dit ‘allernadeeligst’ zou zijn, en het ‘op niets dan schelden en razen’ uitloopt. Farjon voegt hier nog aan toe, dat men zelfs in Frankrijk van het afschaffen van de verplichte procesvertegenwoordiging is teruggekomen.⁵³ Overigens komen volgens het stelsel van het Wetboek van 1809 bij een veroordeling van de wederpartij in de proceskosten, slechts de kosten van één practizijn voor vergoeding in aanmerking.⁵⁴

⁴⁶ Zie hierover uitgebreid Van Boven, *a.w.*, p. 218-221.

⁴⁷ Art. 528. Dat dit artikel ook van toepassing is op de vierscharen blijkt indirect uit de artikelen 43 sub 3 en 367.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld art. 783.

⁴⁹ Zie art. 530 en 531.

⁵⁰ Van Boven, *a.w.*, p. 148.

⁵¹ Art. 534 en 535.

⁵² Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 17, document met als exh. 1 april 1808 (Definitief Rapport van de Commissie Farjon), 4.

⁵³ Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Van Maanen 1900, toegangnr. 2.21.114.03, inventarisnr. 28, document 11.

⁵⁴ Art. 775. Zie ook Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 17, document met als exh. 1 april 1808 (Definitief rapport Commissie Farjon), 5. Dit stuk is afgedrukt bij Van Boven, *a.w.*, p. 333 e.v. Zie in het bijzonder p. 336-337.

De verplichte procesvertegenwoordiging betekent niet dat partijen bij de instructie van de zaak met een bescheiden rol genoeg moeten nemen. Er wordt immers bepaald dat zij wel zelf mondeling mogen pleiten dan wel schriftelijke memories mogen opstellen,⁵⁵ tenzij zij hiervoor door de rechter in verband met drift of onkunde buiten staat worden geacht.⁵⁶ Bovendien kan de rechter partijen in elke stand van het geding persoonlijk voor zich doen verschijnen.⁵⁷

Wat betreft het overleggen van bewijsstukken wordt teruggekeerd naar het systeem van het Wetboek van 1799. Van der Linden had, geheel volgens de Hollandse praktijk, voorgesteld deze bewijsstukken te laten opnemen in inventarissen van processtukken die partijen na het voldingen der zaak dienden te wisselen. In zijn ontwerp behoefden partijen bij het nemen van conclusies slechts die stukken in copie aan hun wederpartij te verstrekken waarnaar zij expliciet in de tekst van hun conclusie verwezen; lijstjes met stukken onder de inleidende processtukken en de conclusies, zoals wij ze kennen uit het Wetboek van 1799, ontbreken dus bij Van der Linden. Zijn argumenten voor het volgen van dit systeem waren eenvoud en lage kosten.⁵⁸ In het Wetboek van 1809 is echter voor het systeem van het Wetboek van 1799 gekozen omdat volgens de Commissie Farjon het verschaffen van volledige informatie in een vroeg stadium van de procedure partijen zou kunnen bewegen tot het afzien van verder procederen.⁵⁹

Wat betreft de termijnen wordt ook teruggekeerd naar het systeem van het Wetboek van 1799. Met andere woorden, er gelden uniforme termijnen onafhankelijk van de vraag of partijen binnen dan wel buiten het departement waar de rechter zitting heeft wonen.⁶⁰ Op het vlak van de rolzittingen kiest het Wetboek van 1809 daarentegen wel voor het systeem van het Ontwerp Van der Linden. Anders dan in 1799, toen voor elke rechterlijke instantie twee rolzittingen per week werden voorgeschreven, laten Van der Linden en nu dus ook het Wetboek van 1809⁶¹ het aantal rolzittingen in belangrijke mate afhankelijk zijn van de behoefte op de plaats van vestiging van het rechterlijk college. Ook wat betreft de inhoud van de conclusie van antwoord wordt het Ontwerp Van der Linden gevolgd: niet alleen moeten (zoals in het Wetboek van 1799 en het Ontwerp Van der Linden) ‘alle de middelen en daadzaken onderscheidenlijk ter neder’ worden gesteld, maar hieraan dient, net als in het Ontwerp Van der Linden, te worden toegevoegd ‘eene presentatie’, althans, ‘zoo hij [i.e. de gedaagde] den eisch zijner partij voor een gedeelte gegrond oordeelt’, of een conclusie ‘tot geheele ontzegging van denzelven [eis]’⁶² (deze toevoegingen vinden we niet in het Wetboek van 1799). Geheel nieuw is in 1809 de

55 Art. 536.

56 Art. 537.

57 Art. 538 en 539.

58 Van der Linden, *a.w.* (1967), p. 300.

59 Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 17, document met als exh. 1 april 1808 (Definitief rapport Commissie Farjon), 5. Dit stuk is afgedrukt bij Van Boven, *a.w.*, p. 333 e.v. Zie in het bijzonder p. 337.

60 Zie bijvoorbeeld art. 571 voor de termijn van dagvaarding.

61 Art. 578.

62 Art. 611.

bepaling van artikel 626 over de mogelijkheid van een nadere productie na dupliek.

Wat betreft het 'beleggen' van getuigen bevat artikel 632 een verbetering ten opzichte van de eerdere (ontwerp)wetgeving. Het artikel stelt duidelijk vast dat de partij die de getuigen geen tegenvragen wenst te stellen desalniettemin deze getuigen kan doen dagvaarden tot bevestiging van hun verklaring onder ede. In 1799 en in het Ontwerp Van der Linden was onduidelijk of dit tot de mogelijkheden behoorde (zie hierboven). Overigens wijkt ook de verdere regeling rond de getuigen in 1809 enigszins af van de regeling uit 1799 en die van het Ontwerp Van der Linden.

Naar aanleiding van het ontwerp voor het Wetboek van 1809 werd in de Staatsraad onder andere gesproken over het uiteindelijke artikel 826 (toen nog artikel 324).⁶³ In de eerste plaats vroeg men zich af of het pleidooi al dan niet in het openbaar diende plaats te vinden. Van Maanen stelde voor hierover niets in het wetboek op te nemen maar de beslissing van deze vraag aan de rechter over te laten. Zijn opvatting heeft ertoe geleid dat het Wetboek van 1809 (net als dat van 1799 en het Ontwerp Van der Linden) inderdaad omtrent bedoelde materie niets bepaalt. Ook vond een gedachtenwisseling plaats over de verdere formulering van het uiteindelijke artikel 826. Het luidde oorspronkelijk als volgt: 'Alle zaken zullen mondeling moeten bepleit en geene derzelve beschreven worden, ten ware de regter uit hoofde van den aard der zaak, of om andere redenen en omstandigheden, zulks mogt ordonneren.'⁶⁴ Het cursief gedrukte gedeelte was opgenomen, aangezien het in sommige van de voormalige gewesten gebruikelijk was te allen tijde schriftelijk te pleiten en men deze gewoonte wenste te sauveren. Later werd het cursief gedrukte gedeelte echter geschrapt aangezien men van mening was dat het wetboek een uniforme procesgang voor het hele land moest brengen.⁶⁵

In appel verandert weinig ten opzichte van het Wetboek van 1799 en het Ontwerp Van der Linden, zij het dan dat nu ook het Hooggerechtshof als een der appellinstanties figureert. Bovendien kent het Wetboek van 1809 naast appel het rechtsmiddel reformatie (hoger beroep is in het wetboek de algemene term die zowel appel als reformatie omvat). Het verschil tussen appel en reformatie is, dat dit laatste rechtsmiddel de tenuitvoerlegging van het vonnis *a quo* niet schorst, terwijl appel wel schorsende werking heeft. Overigens kan bij executie van een vonnis dat aan reformatie onderworpen is, een 'cautie voor de restitutie' (i.e. een zekerheidsstelling voor het geval dat de rechter in beroep anders beslist dan in eerste aanleg) verplicht worden gesteld.⁶⁶ Wat betreft het soort zaken dat aan hoger beroep (i.e. appel dan wel reformatie) is onderworpen, geldt het volgende.

63 Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Van Maanen 1900, toegangnr. 2.21.114.03, inventarisnr. 28, document 14.

64 Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 17 (Definitief rapport Commissie Farjon), 67.

65 In de aantekeningen van Van Maanen (Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Van Maanen 1900, toegangnr. 2.21.114.03, inventarisnr. 28, document 14) lezen we hierover het volgende: 'Reuvs: de verandering door de praes. in dit art. gemaakt hadt ten doel om in Friesland en elders, waar men nooit pleit maar altijd beschrijft, dit te houden. Dit kan er nu niet door; ik wil alles uniform.' Deze laatste zin geeft waarschijnlijk de mening van Van Maanen weer.

66 Art. 912.

Begin van een plakkaat bevattende de Invoeringswet voor het (nimmer ingevoerde) Wetboek van 1809. In het bezit van de auteur.

Hoger beroep kan slechts tegen een vonnis in eerste aanleg worden ingesteld.⁶⁷ Bovendien geldt voor beroep tegen vonnissen van vierscharen en civiele rechtbanken als vereiste dat het belang van de zaak 200 gulden overtreft in 'gemeenten van de eerste klasse', en 50

67 Art. 888 jo. 889.

gulden in de overige gemeenten. Voor eerste-aanleg-vonnissen van het gerechtshof geldt een grens van 400 gulden.⁶⁸ Tegen vonnissen met een belang dat groter is dan de genoemde minimumbedragen maar lager dan 600 gulden (rechtbanken in gemeenten van de eerste klasse) of 300 gulden (rechtbanken in de overige gemeenten) dan wel 1200 gulden (vonnissen van de gerechtshoven) kan slechts reformatie worden ingesteld. Louter bij een belang van 600 of 300 gulden en meer (rechtbanken) dan wel 1200 gulden en meer (gerechtshoven) is appel toegestaan.⁶⁹ Voor het overige gelden in het Wetboek van 1809 dezelfde regels voor appel en reformatie.⁷⁰

Ook in het Wetboek van 1809 komen twee vormen van cassatie voor. In de eerste plaats is er artikel 898, dat 'hoger beroep' openstelt ingeval het vonnis een 'zichtbaar gebrek in den vorm heeft.' In de tweede plaats is er een ander rechtsmiddel cassatie, dat openstaat tegen vonnissen die niet aan hoger beroep zijn onderworpen. De formulering van de cassatiegronden in dit laatste geval wijkt in 1809 af van de formulering die in de vroegere ontwerpen werd gebruikt: cassatie kan in 1809 worden ingesteld bij het Hooggerechtshof in zaken 'waarin op zichzelf, of vergeleken met de gehoudene procedures, zoodanig zichtbaar gebrek in den vorm gevonden wordt, dat hetzelfde onverwijld behoort te worden vernietigd.'⁷¹

4 Het Ontwerp Bijleveld (1814) en het Herzien Ontwerp Bijleveld (1819)

4.1 Totstandkoming

Zoals ik hierboven opmerkte, werd het Wetboek van 1809 uiteindelijk niet ingevoerd. Het werd ingehaald door de geschiedenis: in 1810 werd het 'Koningrijk Holland' ingelijfd bij het Franse keizerrijk en het gevolg hiervan was dat per 1 maart 1811 de Franse *Code de procédure civile* hier te lande van kracht werd (de gebieden ten zuiden van de grote rivieren hebben overigens nooit tot het Koningrijk Holland behoord; zij werden bij Frankrijk ingelijfd en daarom gold de *Code de procédure civile* er reeds vanaf zijn invoering op 1 januari 1807). Zoals bekend zou dit wetboek in Nederland ook na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 blijven gelden en wel tot 1838. Dat het zo lang zou duren voordat een product van eigen bodem kon worden ingevoerd, was in 1813 echter niet te voorzien. Immers, reeds kort nadat het Franse juk definitief was afgeschud, werden hernieuwde codificatiepogingen op touw gezet. Dit was zeker voor het burgerlijk procesrecht geen overbodige luxe, aangezien reeds de tijdgenoten voor de Franse *Code de procédure* weinig lovende woorden

68 Art. 889 a and b.

69 Art. 890.

70 Art. 912.

71 Art. 914.

over hadden. Zo lezen wij in de bekende *Briefwisseling van eenige regtsgeleerden over de aanstaande Nederlandsche wetgeving* (waaronder J.D. Meyer en H.W. Tydeman) het volgende:

‘Wanneer ik aan de Fransche regtspleging den lof, dien zij, mijns bedunkens, boven alle andere regtsoefeningen verdient, toezwaaije, is het geenszins mijne bedoeling, het Wetboek van burgerlijke regtspleging, thans nog in gebruik, te prijzen. – Integendeel beschouwe ik dit, als het gebrekkigste van alle wetboeken, omdat daarin in geenen deele de voorschriften dier practijk zijn opgegeven, maar hetzelfde de kennis daarvan veronderstelt; en bijna niets bevat, dan de veranderingen in de oude Fransche practijk gemaakt.’⁷²

Op 18 april 1814 werd een codificatiecommissie benoemd.⁷³ Lid van de codificatiecommissie waren onder anderen⁷⁴ J.M. Kemper (1776-1824),⁷⁵ A.W. Philipse (1766-1845),⁷⁶ A. van Gennep, J.L. Farjon,⁷⁷ C. Bijleveld (1755-1820),⁷⁸ en J. Walraven. Artikel 4 van het benoemingsbesluit dezer commissie bepaalde dat zij binnen een maand na haar eerste bijeenkomst op 22 april 1814⁷⁹ aan de vorst een rapport diende te presenteren ‘bevattende de gronden tot het zamenstellen van het justitiewezen en de manier van procederen gelegd.’ In hetzelfde artikel werd vastgelegd dat ‘binnen drie maanden, nadat Onze [i.e. des vorsten] beslissing dienaangaande ter kennis van de commissie zal zijn gekomen, [...] het voltooide ontwerp aan Ons [zal] worden aangeboden.’⁸⁰ Met (onder andere) het ontwerpen van een Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering werd een subcommissie belast, waarvan J.L. Farjon (voorzitter), C. Bijleveld, H. van der Burgh en A.W. Philipse lid waren.⁸¹

Uiteindelijk tekende C. Bijleveld voor de bewerking van een Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering.⁸² De werkzaamheden verliepen voorspoedig en nadat J.M. Kemper aan de vorst te kennen had gegeven dat (onder andere) het Ontwerp Rechtsvordering bijna gereed was, bepaalde de vorst op 13 november 1814 dat dit ontwerp evenals de andere bijna voltooide ontwerpen ‘zoodra dezelve door de gezamenlijke leden der commissie zullen zijn herzien en in gereedheid gebragt, dadelijk, en zonder naar de voltooiing van het bur-

72 *Tweede vervolg der briefwisseling van eenige regtsgeleerden over de aanstaande Nederlandsche wetgeving* (Leiden 1815), p. 242-243.

73 J.C. Voorduin, *Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetboeken, volgens de beraadslagingen deswege gehouden bij de Tweede kamer der Staten-Generaal* (deel 1, 1^e stuk, Utrecht 1837), p. 11. Volgens Van Boven, *a.w.*, p. 264, is de datum 14 april.

74 Zie Voorduin, *a.w.*, p. 12.

75 Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 2, Leiden 1912), kolom 658-661.

76 Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 8, Leiden 1930), kolom 1252-1253. Philipse werd in 1803 benoemd tot procureur-generaal bij het departementaal gerechtshof te Middelburg. Op 24 januari 1811 werd hij advocaat-generaal bij het Keizerlijk Gerechtshof te 's-Gravenhage, en vervolgens, op 1 december 1813, procureur-generaal bij het Hooggerechtshof te 's-Gravenhage. Hij was hierna de eerste president van de nieuw opgerichte Hoge Raad der Nederlanden.

77 Door Voorduin wordt abusievelijk van A.L. Farjon gesproken.

78 Zie verder over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 1, Leiden 1911), kolom 532-533. In 1811 werd Bijleveld president van het Keizerlijk Gerechtshof te 's-Gravenhage en in 1813 werd hij president van het Hooggerechtshof der Nederlanden. C. Bijleveld dient overigens niet verward te worden met C.G. Bijleveld, die in 1815 lid van de Tweede Kamer werd en daar het woord voerde over de codificatie van het burgerlijk procesrecht.

79 Voorduin, *a.w.*, p. 12.

80 Voorduin, *a.w.*, p. 13.

81 Voorduin, *a.w.*, p. 14.

82 Voorduin, *a.w.*, p. 14.

Casparus Bijleveld (1755-1820), opsteller van de Ontwerpen 1814 en 1819. Physionotrace door Gilles-Louis Chrétien. Foto Iconografisch Bureau RKD, 's-Gravenhage.

gerlijk wetboek te wachten, aan Ons zullen moeten worden aangeboden.⁸³ Vervolgens werden de ontwerpen op 17 januari 1815 overhandigd, vergezeld van 'eene memorie, waarin de commissie in algemeene trekken rekenschap gaf van haren arbeid, en het gebruik door haar gemaakt van sommige stukken, aan haar door den souverein toegezonden.'⁸⁴ Nadat de eerste president van het Hooggerechtshof der Verenigde Nederlanden (C.F. van Maanen) een voorlopig rapport over de ontwerp-wetgeving had uitgebracht,⁸⁵ werd zij ingevolge artikel 32 van de Grondwet van 1814 ter overweging toegezonden aan de Raad van State.⁸⁶ Bij de Raad van State zouden de ontwerpen aan een 'beredeneerd onderzoek' onderworpen dienen te worden. Dit

onderzoek zou tijdens buitengewone vergaderingen moeten plaatsgrijpen, tot bijwoning waarvan C.F. van Maanen en een lid van de subcommissie die het te onderzoeken ontwerp had vervaardigd, zouden worden uitgenodigd. Het lid van de subcommissie zou de Raad van State dienen voor te lichten 'omtrent bedenkingen, welke met opzigt tot de redactie zouden kunnen voorkomen.'⁸⁷ De vereniging van de noordelijke met de zuidelijke Nederlanden op 9 juni 1815 betekende echter dat een andere werkwijze werd gekozen.

Een belangrijke consequentie van de vereniging van noord en zuid was des vorsten besluit van 5 september 1815, luidende dat '[d]e bereids gedrukte ontwerpen van wetboeken [waaronder dat van Burgerlijke Rechtsvordering],⁸⁸ zullen worden onderzocht door regtsgeleerden uit de zuidelijke gedeelten van het rijk.'⁸⁹ Het Ontwerp Rechtsvordering werd daartoe in handen gesteld van een commissie bestaande uit de Brusselse procureur-generaal Daniëls en de raadsheren P. Wautelée en J.F. de Brabandere, verbonden aan het Hooggerechtshof te Brussel. De Zuidnederlandse commissie werd geassisteerd door de Noordnederlanders Van Gennep en Philipse. De Zuidnederlanders brachten op 11 december 1815

83 Voorduyn, *a.w.*, p. 20.

84 Voorduyn, *a.w.*, p. 21.

85 Volgens Voorduyn, *a.w.*, p. 27, was de dagtekening van dit rapport 31 februari 1815; men leze hier (waarschijnlijk) 31 januari 1815.

86 Voorduyn, *a.w.*, p. 26-28.

87 Voorduyn, *a.w.*, p. 27-28.

88 Gedrukte exemplaren van het Ontwerp Rechtsvordering 1814 kunnen worden gevonden in Nationaal Archief 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 31 en 32. Deze inventarisnr. bevatten tevens ontwerpen in handschrift, alsmede de Nederlandse en Franse versie van het Herzien Ontwerp Bijleveld van 1819.

89 Voorduyn, *a.w.*, p. 73.

een rapport uit met betrekking tot het Ontwerp Rechtsvordering, getiteld *Observations sur le projet de Code de procédure civile*.⁹⁰ In dit rapport wordt de nadruk gelegd op het feit dat het ontwerp lacuneus is (zo ontbreken bijvoorbeeld artikelen met betrekking tot wraking van getuigen).⁹¹ Gezien deze lacunes is het, aldus de opstellers van het rapport, van belang te weten ‘si le droit romain sera maintenu comme loi subsidiaire, ou non.’ Hoe het antwoord op deze vraag ook moge luiden, het is volgens de Zuidnederlandse commissie in ieder geval nuttig om ter vervolmaking van het ontwerp uit het Romeinse recht te putten.⁹² De overige opmerkingen van de commissie betreffen onder meer de artikelen over de absolute en relatieve bevoegdheid van de rechter,⁹³ cassatie,⁹⁴ de exceptieve verweren⁹⁵ en de inhoud van de conclusie van antwoord.⁹⁶ Ik zal op deze onderwerpen later terugkomen.

Op 21 november 1816 benoemde de koning een commissie, bestaande uit de Noordnederlanders A. van Gennep, J.M. Kemper, J.L. Farjon en A.W. Philipse, welke commissie zich, mede naar aanleiding van het rapport van de Zuidnederlanders, onledig diende te houden met de herziening van onder andere het Ontwerp Burgerlijke Rechtsvordering.⁹⁷ Op 10 maart 1819 bleek de koning te hebben kennisgenomen van een rapport dat hem was aangeboden door deze commissie. Bij de stukken die met dit rapport werden overgelegd, bevond zich ‘[e]en veranderd ontwerp van wet op de manier van procederen in civiele zaken’ (i.e. het Herzien Ontwerp Bijleveld). De koning bepaalde dat onder andere dit ontwerp in het Frans vertaald en gedrukt moest worden ‘ten einde nader en op het tijdstip en de wijze, door Ons te bepalen, bij den Raad van State [...] te worden in overweging genomen.’⁹⁸ Of deze beraadslaging bij de Raad van State uiteindelijk ook heeft plaatsgevonden, heb ik vooralsnog niet kunnen vaststellen. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk als wij zien dat Farjon, die vanaf 1798 een vooraanstaande rol had gespeeld in de codificatie van het burgerlijk procesrecht, in 1819 zijn deelname aan de codificatiewerkzaamheden stopt. Hij motiveert deze beslissing in een brief aan Van Maanen met de verzuchting: ‘De wetboeken waaraan ik seedert zoo vele jaren zonder succes gewerkt heb, walgen mij en verdriet is voor mijn gestel zeer nadelig.’⁹⁹

90 Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 31. Over dit rapport, zie Van Boven, *a.w.*, p. 265, noot 146.

91 p. 7 van het rapport, opmerking met betrekking tot art. 142 (1814): ‘Dans tous les articles qui précèdent, on n’a rien dit des reproches des témoins, ni du délai dans lequel ils seront proposés.’

92 p. 1 van het rapport.

93 p. 2-4 van het rapport.

94 p. 4-5 van het rapport; opmerkingen met betrekking tot art. 18 (1814).

95 p. 6 van het rapport.

96 p. 7 van het rapport.

97 Voorduyn, *a.w.*, p. 129.

98 Voorduyn, *a.w.*, p. 129-131; Ten Raa, *a.w.*, p. xxix. Gedrukte exemplaren van dit herziene ontwerp in het Nederlands en het Frans kunnen worden gevonden in Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 31 en 32.

99 Van Boven, *a.w.*, p. 196.

4.2 Inhoud

Het Ontwerp 1814 bevat 480 artikelen, die zijn verdeeld over titels en hoofdstukken. De inhoudstafel van het ontwerp ziet er als volgt uit:

- Titel 1: Algemeene bepalingen betreffende den aanleg der regtsgedingen;
- Titel 2: Van verzoeken tot het verkrijgen eener regterlijke dispositie buiten regtsgeding;
- Titel 3: Van dagvaardingen en het exploicteren van dezelve;
- Titel 4: Van de rolle en het voldingen en instrueren der zaken op dezelve;
- Titel 5: Van zaken in welke eene meer bijzondere procesorde plaats heeft;
 - Hoofdstuk 1: Van zaken rakende boedels in welke uit hoofde van des schuldenaars onvermogen eene regterlijke voorziening nodig is;
 - Hoofdstuk 2: Van arresten;
 - Hoofdstuk 3: Van autorisatiën de facto en interdictiën;
 - Hoofdstuk 4: Van het stuiten der huwelijksafkondigingen of van het huwelijk;
 - Hoofdstuk 5: Van regtsmiddelen rakende bezitregt;
 - Hoofdstuk 6: Van appointementen om actie te institueren en van willig decreet;
 - Hoofdstuk 7: Van dagvaardingen tot garand of vrijwaring tegen evictie;
 - Hoofdstuk 8: Van dagvaardingen om getuigenis der waarheid te geven;
 - Hoofdstuk 9: Van beneficie van inventaris;
 - Hoofdstuk 10: Van cessie of boedelafstand;
 - Hoofdstuk 11: Van atterminatie of uitstel van betaling;
 - Hoofdstuk 12: Van relief of herstelling;
 - Hoofdstuk 13: Van geschillen tusschen ouders en kinderen over het toestaan van een huwelijk;
 - Hoofdstuk 14: Van het geven van staat en inventaris, het doen of vereffenen van rekening, mitsgaders van vergoeding van kosten, schaden en interessen;
 - Hoofdstuk 15: Van begrooting van proceskosten;
 - Hoofdstuk 16: Van kleine zaken;
- Titel 6: Van het vervolgen der zaken na het voldingen, en van de vonnissen;
- Titel 7: Van executiën;
- Titel 8: Van hooger beroep;
- Titel 9: Van revisie;
- Titel 10: Van arbiteren.

Nieuw zijn de hoofdstukken 4 en 13 met procedureregels voor familiezaken, waarbij dient te worden aangetekend dat hoofdstuk 13 niet volledig nieuw is, maar reeds eerder voorkwam in het Wetboek van 1799. Verdwenen is de aparte regeling voor wisselbrieven, die in het Wetboek van 1809, hoewel danig gekortwiekt ten opzichte van de eerdere ontwerpen, nog was opgenomen in hoofdstuk 1 van titel 5. Het verdwijnen van de regels voor wissel-

brieven uit de procesrechtelijke wetgeving houdt waarschijnlijk verband met het feit dat men van mening was dat het wisselrecht in een afzonderlijk Wetboek van Koophandel thuishoorde.

Zoals wij zagen, werd het Ontwerp Bijleveld van 1814 herzien naar aanleiding van opmerkingen van een ‘Belgische’ commissie. Het Herziene Ontwerp Bijleveld uit 1819, dat hiervan het resultaat was, bevat 469 artikelen. Het kent dezelfde indeling als het Ontwerp 1814, met uitzondering van het feit dat een aparte titel betreffende cassatie is ingeschoven tussen titel 9 en titel 10. De titel betreffende cassatie heeft hiermee in 1819 het volgnummer 10 gekregen, terwijl de titel over ‘arbiteren’ nummer 11 draagt. Overigens worden beide ontwerpen gecompleteerd door formulieren.

4.3 De procedure van het Ontwerp Bijleveld (1814) vergeleken met die van het Wetboek van 1799, het Ontwerp Van der Linden (1807/08) en het Wetboek van 1809

Het Ontwerp 1814 kent Hoge Vierscharen en Civiele Rechtbanken, die in eerste aanleg kennisnemen van alle burgerlijke zaken waarvan de kennisneming niet bij uitsluiting aan andere colleges is opgedragen.¹⁰⁰ De provinciale gerechtshoven hebben eveneens een bevoegdheid in eerste aanleg, zij het in een klein aantal gevallen.¹⁰¹ In het Ontwerp 1814 wordt tevens gesproken over een Hoge Raad. Ook deze Hoge Raad heeft een bevoegdheid in eerste instantie.¹⁰²

Het ontwerp kent anders dan zijn voorgangers een onderscheid tussen advocaten en procureurs. De advocaat is met uitsluiting van de procureur bevoegd tot het pleiten en het ondertekenen van de schrifturen en memoriën van rechten.¹⁰³ De procureur is de verplichte vertegenwoordiger van partijen.¹⁰⁴ Requesten om een rechterlijke voorziening dienen door hem te worden getekend.¹⁰⁵ Bovendien zijn de procureurs ‘alleen bevoegd tot het houden der notulen en dingtalen, en in het algemeen, om datgeen te verrigten, hetwelk tot het werk der rolle behoort, het doen der noodige voordragten omtrent geschillen, enkel de wijze van regtspleging betreffende, en welke buiten formeel regtsgeding beslist worden, daaronder begrepen.’¹⁰⁶ In plaatsen waar zich geen advocaten bevinden, staat het de rechter vrij procureurs tot het waarnemen van de taken van een advocaat toe te laten.¹⁰⁷

Ook in het Ontwerp 1814 begint elke rechtszaak met een request.¹⁰⁸ In dit request dient onder andere te worden opgenomen ‘een verhaal van de zaak, zoodanig ingerigt, dat alle

¹⁰⁰ Art. 10 (1814).

¹⁰¹ Art. 13 (1814).

¹⁰² Art. 16 (1814).

¹⁰³ Art. 22 (1814); zie art. 13 (1819).

¹⁰⁴ Art. 19 (1814); zie art. 10 (1819).

¹⁰⁵ Art. 20 (1814); zie art. 11 (1819).

¹⁰⁶ Art. 21 (1814); zie art. 12 (1819).

¹⁰⁷ Art. 22 (1814); zie art. 13 (1819).

¹⁰⁸ Art. 54 (1814); zie art. 45 (1819).

de daadzaken, waarop zich de verzoeker beroepen wil, daarbij summierlijk worden uitgedrukt.¹⁰⁹ Het woord ‘summierlijk’ ontbrak in de voorgaande ontwerpen, en men kan zich afvragen of hier een breuk met die ontwerpen wordt beoogd, in die zin dat kan worden volstaan met een korte aanduiding van de eis.

De dagvaardingstermijn wordt gesteld op acht dagen wanneer de gedaagde woonachtig is binnen de provincie waar de rechter zitting houdt, en op veertien dagen indien hij buiten de provincie woont.¹¹⁰ Wij zien dat hier wordt teruggekeerd naar een gedifferentieerde dagvaardingstermijn naargelang van de afstand van de woonplaats van gedaagde tot het rechterlijk college, een differentiatie die wij eerder aantreffen bij Van der Linden.

De gedaagde kan terstond op de eis antwoorden of excipiëren. Hij kan echter ook een aantal preliminaire, i.e. voorafgaande, verzoeken doen. In dat geval verleent de rechter hem een uitstel (‘dag van beraad’) van vier weken nadat het verzoek is gedaan.¹¹¹ Deze regeling is nieuw, aangezien het Wetboek van 1799 en dat van 1809 vastlegden dat als regel onmiddellijk moest worden geëxcipieerd of geantwoord, terwijl Van der Linden in alle gevallen, dus ook zonder dat een preliminair verzoek werd gedaan, een dag van beraad toestond. Overigens kan een preliminair verzoek in de zin van het Ontwerp 1814 bijvoorbeeld bestaan uit het vragen van copie van de stukken die de eiser op zijn verzoekschrift heeft vermeld (ook in het Ontwerp 1814 wordt onder het verzoekschrift immers een lijst met stukken gesteld) alsmede een copie van het proces-verbaal van de deurwaarder.¹¹² De verzochte copieën dienen binnen een termijn van acht dagen aan de procureur van de gedaagde te worden geleverd.¹¹³

Wat betreft het verhoor van getuigen bevat het Ontwerp 1814 eveneens een nieuwe regel. In artikel 136 wordt namelijk bepaald dat partijen bij het horen van getuigen op tegenvragen niet tegenwoordig zijn. In de voorgaande ontwerpen zoekt men tevergeefs naar een dergelijke bepaling.

Mondeling pleidooi is in het Ontwerp 1814, net als in de eerdere ontwerpen, regel. Beschrijven kan door de rechter worden toegestaan ‘in bijzondere gevallen, waarin de aard, of de buitengewone omslagtigheid der zaken zulks zouden [sic] mogen vorderen.’¹¹⁴ In dergelijke gevallen bepaalt de rechter binnen welke tijd partijen hun stukken en memories van rechten moeten overleggen.¹¹⁵ Verder wordt bepaald dat partijen een copie van hun memories aan elkaar dienen te verstrekken. In de voorgaande (ontwerp)wetgeving werd daarentegen uitdrukkelijk gesteld dat partijen hiertoe niet verplicht waren. De nieuwe regel maakt, dat partijen op elkaars memories kunnen reageren. Het Ontwerp 1814 legt dan ook vast dat partijen dit binnen veertien dagen na het overleggen der memories kunnen doen, en wel door middel van memories van solutiën.¹¹⁶

109 Art. 55 (1814); zie art. 46 (1819).

110 Art. 68 (1814); zie art. 59 (1819).

111 Art. 89 (1814); zie art. 80 (1819).

112 Art. 90 (1814); zie art. 81 (1819).

113 Art. 91 (1814); zie art. 82 (1819).

114 Art. 349 (1814); zie art. 335 (1819).

115 Art. 350 (1814); zie art. 336 (1819).

116 Art. 351 (1814); zie art. 337 (1819).

De definitie van kleine zaken wijkt in 1814 iets af van die van het Wetboek van 1809. Daar werd nog voor vorderingen binnen en buiten de steden gedifferentieerd naar de waarde ervan. Nu gebeurt dit niet meer, maar geldt onverkort dat voor kleine zaken worden gehouden ‘alle regtsvorderingen in personele en petitoire zaken, strekkende tot betaling van eene somme van honderd guldens en daar beneden, zonder dat nochtans iemand zijne vordering zal mogen splitsen.’¹¹⁷ Het Ontwerp 1814 handhaaft, evenals het Wetboek van 1809, de bijzondere rechtscolleges, die in sommige steden met de afhandeling van kleine zaken waren belast.¹¹⁸ Op plaatsen waar deze colleges bestaan, nemen de reguliere rechterlijke colleges geen kennis van kleine zaken.¹¹⁹

Het Ontwerp kent net als het Wetboek van 1809 een onderscheid tussen appel en reformatie (hoger beroep is opnieuw de overkoepelende term). Er komt echter enige verandering wat betreft de bedragen die bepalend zijn voor de vraag of hoger beroep is toegestaan, en indien dit het geval is, wat betreft de vraag of appel dan wel reformatie moet worden ingesteld. In 1814 is hoger beroep namelijk niet mogelijk van vonnissen van de provinciale gerechtshoven in zaken ter waarde van 400 gulden of minder, en van de Hoge Vierscharen en civiele rechtbanken in zaken van 100 gulden of minder.¹²⁰ Aan reformatie zijn onderworpen de vonnissen van de gerechtshoven in zaken tussen 400 en 1200 gulden, en de vonnissen van de Hoge Vierscharen en civiele rechtbanken in zaken tussen 100 en 300 gulden.¹²¹ Appel is in deze gevallen uitgesloten. Hieruit volgt, dat aan appel slechts onderworpen zijn de vonnissen van de gerechtshoven van 1200 gulden of meer, en van Hoge Vierscharen en civiele rechtbanken van 300 gulden of meer. Overigens wordt van vonnissen van Hoge Vierscharen en civiele rechtbanken hoger beroep (i.e. appel dan wel reformatie) aangetekend bij de departementale gerechtshoven.¹²² De Hoge Raad neemt op zijn beurt in tweede instantie kennis van zaken die in eerste instantie voor de departementale gerechtshoven hebben gediend.¹²³ Bovendien is de Hoge Raad cassatierechter. Cassatie is mogelijk van ‘handelingen, dispositiën en vonnissen van alle regterlijke collegiën, welke openlijk strijdig zijn met de wetten op de administratie der justitie en den vorm der regtspleging.’¹²⁴ ‘Cassatie’ in de vorm van hoger beroep bij een departementaal gerechtshof blijft mogelijk indien ‘het vonnis van den regter zoodanig zichtbaar gebrek in den vorm heeft, dat hetzelfde onverwijld behoort te worden vernietigd.’¹²⁵

Tot slot is ten opzichte van voorgaande ontwerpen een afwijkende regeling te vinden in artikel 429 (1814). Nieuw in dit artikel is dat ingeval de geappelleerde in eerste aanleg verstek heeft laten gaan, bij het appelrequest copieën van de stukken moeten worden ge-

117 Art. 310 (1814).

118 Art. 342 (1814).

119 Art. 306 (1814); zie art. 299 (1819).

120 Art. 417 (1814); zie art. 404 (1819).

121 Art. 418 (1814); zie art. 405 (1819).

122 Art. 14 (1814).

123 Art. 17 (1814).

124 Art. 18 (1814).

125 Art. 426 (1814); zie art. 413 (1819).

voegd, 'waarop ter eerster instantie regt verzocht is, zullende dezelve stukken, ten behoeve van den geappelleerden, ter griffie worden gedeponneerd.'¹²⁶

4.4 De procedure volgens het Herzien Ontwerp Bijleveld (1819)

Zoals wij hierboven zagen, werd het Ontwerp Bijleveld (1814) na samenvoeging van de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden, aan een commissie van 'Belgische' juristen voorgelegd. Deze commissie produceerde een stuk, waarin enige veranderingen in het Ontwerp 1814 werden voorgesteld. Op basis van deze voorstellen werd het ontwerp bewerkt en vervolgens in 1819 als Herzien Ontwerp aan de koning gepresenteerd. Het Herzien Ontwerp is goeddeels gelijk aan het Ontwerp 1814; slechts een beperkt aantal wijzigingen kan worden gesignaleerd.

In de eerste plaats is een aantal artikelen geschrapt aangezien zij eerder in een Wet op de Rechterlijke Organisatie dan in een Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering thuishoren. Het gaat hier bijvoorbeeld om de artikelen 10 tot en met 18 van het Ontwerp 1814. Verder zijn de Vierscharen uit het Ontwerp 1819 verdwenen. In het ontwerp wordt het ons bekende systeem van kantongerechten, rechtbanken, gerechtshoven en de Hoge Raad gehanteerd. Het kantongerecht is de bevoegde rechter in kleine zaken¹²⁷ (die zaken worden nu niet meer in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, maar in de Wet op de Rechterlijke Organisatie gedefinieerd).¹²⁸

Bovendien verdienen de volgende wijzigingen onze aandacht. Bij de verstekregeling is op verzoek van de Belgische commissie een bepaling opgenomen voor het geval dat beide partijen niet in rechte verschijnen.¹²⁹ Aan de toegestane excepties is op verzoek van diezelfde commissie de exceptie van verjaring toegevoegd.¹³⁰ Wat betreft het antwoord van gedaagde is toegevoegd dat al hetgeen hij niet expliciet weerspreekt als toegegeven moet worden beschouwd.¹³¹ Ook in afwijking van het Ontwerp 1814, is in 1819 de categorie von-

¹²⁶ Art. 429 (1814); zie art. 416 (1819).

¹²⁷ Art. 299 (1819).

¹²⁸ Art. 298 (1819).

¹²⁹ Art. 73 (1819).

¹³⁰ Art. 87 (1819). Voor de opmerkingen van de Belgische commissie met betrekking tot de excepties, die uiteindelijk slechts hebben geleid tot toevoeging van de exceptie van verjaring, zie Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 31, nota getiteld *Observations sur le Projet de Code de Procédure Civile*, p. 6: 'Il nous semble qu'on peut encore ranger dans la classe des exceptions qui dispenseront le défendeur de contester au fond, les exceptions litis ingressum impediens;

La prescription. Elles est généralement assimilée, sous ce rapport, aux exceptions de la chose jugée et de la transaction;

Exceptio juris deliberandi. On accordera probablement aux héritiers testamentaires et ab intestat un délai quelconque pour délibérer et faire inventaire; assignés dans cet intervalle, en qualité d'héritiers, seront-ils tenus de répondre, ou de renoncer à la succession?;

Exceptio plurium litis consortium. Mais seulement dans le cas où l'action ne peut pas être divisée; par exemple, quand il s'agit d'une servitude ou d'une demande en partage;

Exceptio nominationis seu laudationis. Par exemple, on intente la revendication contre un homme, qui déclare qu'il n'est que dépositaire ou locataire, et qui nomme son auteur; on intente la plainte contre un fermier, qui cependant n'a fait qu'exercer son droit, dont la jouissance lui étoit cédée par son bail, etc.;

Dans les provinces méridionales, le défendeur peut, avant de contester au fond, demander un délai pour mettre son garant en cause, et la demande en garantie est formée devant le juge qui doit prononcer sur la revendication.'

¹³¹ Art. 97 (1819): 'zullende de feiten, bij eisch voorgedragen, welke de eige[n] handelingen van den gedaagden betreffen, en door denzelven niet stellig worden tegengesproken, worden gehouden voor erkend.' Zie voor de opmerkingen van de Belgische commissie met betrekking tot het antwoord van gedaagde, die uiteindelijk slechts wat betreft punt 2 zijn overgenomen in het Her-

nissen die niet aan appel doch aan reformatie onderworpen is, uitgebreid met ‘vonnissen, waarin enkel nopens het bezitregt beslist is, behoudens dat in die gevallen geene cautie zal behoeven gesteld te worden.’¹³² Bovendien zijn de bedragen die gehanteerd worden voor bepaling van de vraag of reformatie al dan niet is aangewezen, enigszins aangepast.¹³³

Een belangrijke vernieuwing in het Ontwerp 1819 vormt, eveneens op aandringen van de Belgische commissie,¹³⁴ de titel betreffende cassatie. Hoewel een uitgebreide regeling betreffende cassatie oorspronkelijk ook voor het Ontwerp 1814 was voorzien, werd zij later danig in omvang beperkt.¹³⁵ Het gevolg is dat het uiteindelijke Ontwerp 1814 geen uitgebreide cassatieregeling bevat. Het Ontwerp 1819 kent deze regeling wel (artikelen 445-460).

Volgens artikel 445 zijn ‘[v]onnissen en alle andere regterlijke dispositiën in het hoogste ressort geweest’ onderhevig aan cassatie. Artikel 449 bepaalt vervolgens dat ‘[g]eene vonnissen of andere regterlijke dispositiën zullen worden gecasseerd, tenzij eene stellige wet daarbij klaarblijkelijk overtreden, of zoodanige informaliteit, hetzij in het vonnis zelve, hetzij in de instructie der zaak betrekkelijk de regtspleging of wijze van procederen, begaan zij, waarop bij de wet het gevolg van nulliteit uitdrukkelijk bepaald is.’

Besluit

Zoals ik in de inleiding stelde, vormt de periode 1798-1819 een tijdvak, waarin werd gestreefd naar de codificatie van een burgerlijk procesrecht dat nauw aansloot bij de procesrechten zoals deze gedurende het *ancien régime* hier te lande werden toegepast. Elk van deze ‘oudvaderlandse’ procesrechten had in verregaande mate de invloed van het geleerde Romano-canonieke procesrecht (het *ius commune*) ondergaan, en daarom kan in de genoemde periode heel wel worden gesproken van codificatiepogingen op de grondslag van het *ius commune*. In hoeverre daarbij het procesrecht van Holland de boventoon voerde, dient na-

zien Ontwerp (1819): Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 31, nota getiteld *Observations sur le Projet de Code de Procédure Civile*, p. 7: ‘Art. 106 [1814]: Il importe peut-être d’ajouter:

Que le défendeur sera tenu de s’expliquer, cathégoriquement et avec précision, sur tous les faits qui peuvent influer sur la décision de la cause, et que l’on suivra de part et d’autre, autant que possible, l’ordre des dates;

Qu’on tiendra pour avéré tout ce qui ne sera pas formellement contredit;

Que le défendeur sera tenu d’indiquer, dans sa réponse, les titres, pièces ou témoins, dont il entend se prévaloir pour faire la preuve contraire;

Qu’on n’admettra plus de preuves, dont le demandeur n’aura pas fait mention dans sa demande, ou le défendeur dans sa réponse, à moins que la défense et la réplique ne contiennent de nouveaux faits.’

¹³² Art. 405 (1819).

¹³³ Art. 405 (1819).

¹³⁴ Voor de opmerkingen van de Belgische commissie met betrekking tot cassatie, die hebben geleid tot een wezenlijke aanpassing van het Ontwerp 1814, zie Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr. 31, nota getiteld *Observations sur le Projet de Code de Procédure Civile*, p. 4-5, art. 18: ‘On autorise par cet article le recours en cassation, lorsque les actes, dispositions ou jugemens d’un tribunal quelconque seront évidemment contraires aux lois relatives à l’administration de la justice et à la forme de procédure, et on établit en principe, que, dans ce cas, la haute cour pourra annuler les actes, et les déclarer comme non avenues (*buiten effect stellen*); mais d’abord, si l’une des parties prétend que, tout en observant les formes prescrites par le code de procédure civile, un tribunal de première instance ou une cour provinciale a fait au fond une fausse application de la loi et en a violé les dispositions textuelles, le recours en cassation contre ce jugement, rendu en dernier ressort, sera-t-il interdit? [etc.]’

¹³⁵ Zie de ontwerpen in handschrift in Nationaal Archief 's-Gravenhage, Collectie Kemper-Cras, toegangnr. 2.21.098, inventarisnr.

der onderzocht te worden. Bij dit onderzoek kan de *Manier van Procedeeren in Civiele Zaaken* van 1799 tot uitgangspunt worden genomen, aangezien deze regeling aan elke latere in dit artikel besproken (ontwerp)wetgeving ten grondslag heeft gelegen. Van die latere regelingen is boek 4 van het Ontwerp Van der Linden uit 1807-1808 overigens het meest originele (hetgeen opvallend mag worden genoemd, nu Van der Linden tevens wordt beschouwd als auteur van de *Manier van Procedeeren* van 1799), maar ook voor dit ontwerp geldt dat het een groot aantal artikelen bevat dat aan de *Manier van Procedeeren* van 1799 is ontleend; het 'nieuwe' bij Van der Linden schuilt vooral in het feit dat het overleggen van processtukken behoort te geschieden na het voldingen van de zaak en wel met behulp van een zogenoemde 'inventaris' die tussen partijen dient te worden gewisseld. Daarmee is het Ontwerp Van der Linden mogelijkerwijze 'Hollandser' dan de andere ontwerpen, aangezien het wisselen van inventaris vooral in het procesrecht van Holland gebruikelijk was. Deze regeling werd echter in de overige ontwerpen niet overgenomen, aangezien men van mening was dat partijen reeds zoveel mogelijk bij het nemen van hun conclusies over het standpunt van de wederpartij dienden te worden ingelicht.

Hoewel de ontwerpen voor het procesrecht uit de periode 1798-1819 in grote mate schatplichtig zijn aan het Wetboek van 1799, is desalniettemin een aantal wijzigingen in de latere ontwerpen aan te duiden, dat op een zekere ontwikkeling in het procesrechtelijk denken wijst. Het gaat dan niet om een verandering in de opvatting over de vraag of de rechter zijn vonnis al dan niet dient te motiveren, want de motiveringsplicht vinden wij vermeld in geen der in dit artikel besproken ontwerpen. Wel gaat het om bijvoorbeeld het feit dat men hier te lande niet gecharmeerd blijkt te zijn van het instituut van de vrederechter. Nadat de vrederechter uit het Ontwerp Van der Linden is verdwenen, blijkt het alternatief voor deze rechter te worden gevormd door de invoering van een eenvoudige procedure in kleine zaken; zowel het Wetboek van 1809 als de Ontwerpen Bijleveld kennen een dergelijke procedure.

Op het gebied van de procesvertegenwoordiging betekent het Wetboek van 1809 eveneens een keerpunt. Tot die tijd was men van mening dat procesvertegenwoordiging niet verplicht moest worden gesteld. Hierop komt men in 1809 terug. Dit betekent echter niet dat men ook het onderscheid tussen procureurs en advocaten invoert; in het Wetboek van 1809 wordt ongedifferentieerd gesproken van 'practizijns'. Pas de ontwerpen van 1814 en 1819 voeren het aloude onderscheid in de functies van procureur en advocaat opnieuw in.

Wat betreft de aanvang van de procedure blijkt de tijd nog niet rijp te zijn voor een stelsel waaruit het verzoekschrift om rechtsingang is verdwenen, in elk geval, voor zover wij hier de kleine zaken buiten beschouwing laten. Immers, hoewel Van der Linden voorstelt dit verzoekschrift althans in rechtbankzaken af te schaffen, behouden de verzoekschriften in de ontwerpen uit 1809, 1814 en 1819 hun centrale rol.

De ontwerpen leveren een wisselend beeld op voor zover het gaat om het hanteren van vaste dan wel gedifferentieerde termijnen voor het verrichten van bepaalde proceshandelingen door procespartijen die in de Republiek woonachtig zijn. Het Wetboek van 1799 kent vaste termijnen die door iedere procespartij in acht dienen te worden genomen. Daar-

bij kan bijvoorbeeld worden gewezen op de termijn waarbinnen een gedaagde die in de Republiek woonachtig is, in rechte dient te verschijnen. Bij vaststelling van deze termijn wordt geen rekening gehouden met de afstand van des gedaagdes woonplaats tot het gerecht. Van der Linden hanteert daarentegen wel gedifferentieerde termijnen voor deze gevallen, waardoor hij de termijn in het geval dat de gedaagde woont binnen het departement waar de rechter zitting houdt vrij kort kan stellen. In het Wetboek van 1809 wil men hier echter niet van weten en wordt een vaste termijn gehanteerd, terwijl men in de ontwerpen van 1814 en 1819 terugkeert naar differentiatie op het vlak van de termijnen.

Aangaande het toestaan van uitstel voor het aanvoeren van excepties dan wel het concluderen voor antwoord, is ook sprake van een wisselend beeld. In 1799 dient de gedaagde onmiddellijk nadat de conclusie van eis is genomen te excipiëren of te antwoorden. Van der Linden staat daarentegen een uitstel voor exceptie of antwoord toe, hetgeen samenhangt met het feit dat in zijn ontwerp, althans in rechtbankprocedures, de conclusie van eis niet reeds bij dagvaarding omstandig aan de wederpartij behoeft te worden bekendgemaakt. In 1809 is echter weer sprake van een verplichting om onmiddellijk te excipiëren of te antwoorden, terwijl in 1814 en in 1819 de regels opnieuw anders zijn; in de ontwerpen uit die jaren vormt onmiddellijk excipiëren of antwoorden weliswaar de regel, maar is er toch een mogelijkheid om uitstel te verkrijgen. Beide ontwerpen kennen immers de mogelijkheid tot het doen van preliminaire verzoeken, waarmee de gedaagde, zo hij dit wenst, enig uitstel kan verkrijgen alvorens te excipiëren dan wel te antwoorden. Het ligt voor de hand dat deze preliminaire verzoeken, zo de Ontwerpen Bijleveld ooit in de praktijk waren toegepast, eerder regel dan uitzondering zouden zijn geworden.

Op het gebied van de rechtsmiddelen is een tweetal interessante ontwikkelingen te signaleren. In de eerste plaats doet het middel reformatie zijn intrede in het Wetboek van 1809. Het gaat dan om een vorm van hoger beroep die mogelijk is bij zaken met een gemiddeld belang. Het bijzondere aan reformatie is dat zij, anders dan appel, niet de tenuitvoerlegging van het bestreden vonnis schorst. Ten tweede wordt tien jaar later, in 1819, de ontwikkeling op het gebied van de rechtsmiddelen voltooid door de invoering van een volwassen cassatieprocedure. Op deze cassatieprocedure werd vooral van 'Belgische' zijde aangedrongen. Deze tegemoetkoming aan de wensen van de Zuidnederlanders mocht echter niet verhinderen, dat betrokkenen overwegende bezwaren behielden tegen het Herzien Ontwerp Bijleveld uit 1819, zodat in de jaren '20 van de negentiende eeuw hernieuwde codificatiepogingen werden ondernomen, die uiteindelijk zouden leiden tot invoering van een Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering in 1838. Deze codificatiepogingen vormen echter het onderwerp van een ander artikel.¹³⁶

¹³⁶ Aanvulling bij § 1 (zie PM 5.1, p. 67 e.v.): Voor informatie over de 'Manier van Procedeeren' (1799) dient hier ook verwezen te worden naar de interessante bijdrage van A. Wijffels getiteld 'A Phantom Code: The 1830 Code of Civil Procedure for the Kingdom of the Netherlands' in M. Faure e.a. (red.), *Towards a European Ius Commune in Legal Education and Research* (Antwerpen/Groningen 2002), p. 283 e.v.

HOE BELANGRIJK IS DE BATAAFSE STAATSREGELING VAN 1798 GEWEEST VOOR DE NEDERLANDSE CONSTITUTIONELE ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS?

Naar aanleiding van: O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (red.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van Dr. Mr. L. de Gou* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 46; Nijmegen 2000)

De vraag in de titel kwam bij mij op toen ik de bundel opstellen *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798* in handen kreeg, vrucht van een tweedaags congres dat in 1998 werd georganiseerd door het Instituut voor Rechtsgeschiedenis van de Universiteit Utrecht en het Gerard Noodt Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen ter herdenking van het feit dat tweehonderd jaar geleden de Staatsregeling voor het Bataafse Volk van 1798 tot stand kwam. Het congres was een vervolg op een in 1995 eveneens door beide instituten georganiseerd colloquium 'De Bataafse Omwenteling en het Recht'.¹ De bundel over de Staatsregeling van 1798 was opgedragen aan de nagedachtenis van de in 2000 overleden Dr. Mr. L de Gou, die in de jaren 1975-1990 een serie bronnenuitgaven van de wordingsgeschiedenis van de verschillende constitutionele documenten uit deze bewogen periode verzorgd heeft; vanaf het Plan van Constitutie uit 1796 tot en met de Constitutie van het Koninkrijk Holland van 1806.² Veelvuldig wordt in de verschillende opstellen naar deze bronnenpublicaties verwezen, die tezamen meer dan 5000 bladzijden omvatten, een formidabele prestatie waarvoor veel archiefwerk is verricht in binnen- en buitenland.

Het is verheugend dat met de beide congresbundels veel informatie en analyse over juridische aspecten van deze revolutionaire periode beschikbaar is gekomen, want recente beschouwingen hierover zijn nog steeds schaars. Terwijl ook in de bundel over de Bataafse omwenteling van 1795 in hoofdzaak publiekrechtelijke aspecten aan de orde komen, betreffen de bijdragen aan het colloquium over de Staatsregeling van 1798 uitsluitend constitutionele kwesties. Daarbij gaat het niet alleen om meer algemene onderwerpen zoals de wetgeving en de mensenrechten, maar komen ook de positie van de kerkgenootschappen en de bepalingen over het slavernijvraagstuk in deze staatsregeling aan de orde. He-

¹ O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (red.), *De Bataafse Omwenteling en het Recht. Acta van het rechtshistorisch colloquium over de betekenis van de Bataafse revolutie (1795) voor de rechtsontwikkeling in Nederland (Utrecht-Nijmegen, 29 en 30 mei 1995)* (Nijmegen 1997).

² Over de totstandkoming: L. de Gou, 'De geschiedenis van een bronnenpublicatie', in: *Grondwetgeving 1795-1806. Voordrachten gehouden bij de presentatie van 'De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming'* op 27 maart 1997 te Haarlem (Haarlem: Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1997), p. 13-49.

laas is geen evaluerende beschouwing aan het eind opgenomen waarin wordt samengevat wat de betekenis is geweest van deze Staatsregeling in onze constitutionele geschiedenis. Ook de inleiding van Moorman van Kappen is op dit punt weinig expliciet, maar legt vooral de nadruk op het feit dat deze Staatsregeling in 1998, dus 200 jaar later, niet herdacht is, behalve dan door middel van het colloquium. Verontwaardigd wordt daarbij gewezen op het feit dat in dit jubileumjaar wel de grondwetsherziening van 1848 met veel bombarie werd herdacht. Onder het verwarrende motto '150 jaar grondwet'! Daarbij stort de inleider ook zijn fiolen van toorn uit over de eenentwintig juristen, 'merendeels staatsrechtgeleerden', die in een speciale aflevering van het *Nederlands Juristenblad* getiteld '150 jaar Grondwet' geen van allen zijn ingegaan op de wordingsgeschiedenis van deze Grondwet.³ Dat prikkelde tot nader onderzoek.

Hoe zat dat nu precies met enerzijds die grootscheepse herdenking van '150 jaar Grondwet' en anderzijds het doodzwijgen van 200 jaar Staatsregeling? Het werd voor mij een intrigerende zoektocht, want nadat ik meer informatie over die actuele discussie had verworven, kwam de achterliggende vraag naar de werkelijke betekenis van die oude Staatsregeling aan de orde. De bundels van de beide colloquia boden daarbij wel enige hulp, maar al gauw bleek het noodzakelijk om meer te weten te komen over wat aan de totstandkoming van de Staatsregeling van 1798 voorafging. Dat betreft eerst de discussies in de Patriottentijd over een nieuwe staatsorde en vervolgens het moeizame proces van het opstellen van een constitutie vanaf 1795 in de Bataafse Republiek. Op dit laatste punt bieden de bronnenpublicaties van De Gou over het Plan van Constitutie van 1796, het Ontwerp van Constitutie van 1797 en van de Staatsregeling van 1798 uiteraard een 'Fundgrube' aan materiaal, maar een nadeel voor degene die zoekt naar meer inzicht is dat men bij de verschillen delen wel tamelijk uitgebreide inleidingen vindt over de feitelijke gang van zaken, maar dat nadere analyse hiervan eigenlijk ontbreekt. De Gou zelf klaagde over het feit dat het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, opvolger van De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, eiste dat een inleiding geen polemische elementen en geen historiografische uiteenzetting mocht bevatten en dat deze ook niet interpretatief mocht zijn en evenmin analytisch. Ook moest hij zijn inleidingen flink bekorten.⁴ Voor mij groeide de zoektocht naar meer achtergrondgegevens uit tot een spannend leesavontuur. Daarvan is dit artikel de neerslag. Hier wil ik alvast zeggen dat Moorman van Kappen mijns inziens gelijk heeft gehad: ten onrechte is in 1998 vrijwel geen officiële aandacht geschonken aan de betekenis van de Staatsregeling van 1798 voor onze constitutionele ontwikkelingsgeschiedenis. Maar waarom is het zo gegaan?

³ *Nederlands Juristenblad* 1998 afl. 5, 30 januari 1998. Van ondergetekende wordt in een voetnoot opgemerkt dat hij als enige vermeldt dat het in 1848 om een herziening van de Grondwet van 1815 ging, maar inderdaad maakt geen van de 21 auteurs ook maar een enkele toespeling op onze Bataafse Staatsregeling van 200 jaar geleden. Ter verdediging zou kunnen worden opgemerkt dat de auteurs gevraagd was om in twee bladzijden aan te geven wat zij in de huidige Grondwet misten, c.q. overbodig vonden.

⁴ De Gou, 'Geschiedenis van een bronnenpublicatie', p. 31.

Waarom wel herdenking van '1848' en niet van '1798'?

Waarom was er in 1998 uitsluitend een officiële herdenking van wat werd aangeduid als 'de Grondwet van 1848'? Die laatste aanduiding is uit staatsrechtelijk oogpunt op zichzelf al een beetje dubieus, want het betrof in 1848 zoals algemeen bekend een herziening van de Grondwet van 1815. Volgens de heersende leer was de Grondwet van 1815 formeel een nieuwe grondwet, zoals onder andere wordt vermeld in het handboek Van der Pot-Donner.⁵ Sommige auteurs, zoals Kortmann,⁶ menen dat de Grondwet van 1815 een herziening van de Grondwet van 1814 was, maar in beide opvattingen ging het dus in 1848 slechts om een herziening. Al was het dan volgens Oud⁷ een herziening die inhoudelijk meer verandering bracht dan de nieuwe Grondwet van 1815 ten opzichte van die van 1814. Opgemerkt dient echter te worden dat in de staatsrechtelijke literatuur wel vaker wordt gesproken van de Grondwet van 1848, 1887, 1922 etc. Na de 'algehele herziening' van 1983 werd zelfs vaak gesproken van 'de nieuwe Grondwet', al was ook hier van een herziening sprake. Een aanduiding als 'de Grondwet van 1848' voor de herziening van dat jaar kan evenwel gemakkelijk verwarring scheppen. Zo bleek in dit geval dat verschillende journalisten en andere scribenten op het verkeerde been waren gezet en dachten dat de huidige Grondwet inderdaad van 1848 dateerde. Zelfs de Raad van State was het spoor even bijster door in een advies over de Miljoenennota 1998 te spreken van 'de viering van het 150-jarig bestaan van de Grondwet'.⁸ Veen vermeldt in zijn bijdrage aan het Staatsregelingcolloquium dat het TV-journaal op 28 november 1998 berichtte: 'In de Tweede Kamer hebben 2000 jongeren het 150-jarig bestaan van de Grondwet gevierd'.⁹ Zo werden dus tegelijk ook honderdduizenden kijkers misleid.

Navraag waarom Binnenlandse Zaken in 1998 uitsluitend voor de Grondwet (herziening) van 1848 gekozen had, leerde mij dat er te veel jubilea in één jaar te vieren waren: 1648 (vrede van Munster), 1798, 1848, 1898 (troonsbestijging Wilhelmina) en 1948 (Universele verklaring van de rechten van mens). Terwijl Algemene Zaken voor de herdenking van de erkenning in 1648 van de Republiek der Verenigde Nederlanden door de internationale gemeenschap van staten zorg zou dragen, heeft men op Binnenlandse Zaken toen gekozen voor 1848 met als argument dat er sindsdien een ononderbroken (democratische) rechtsontwikkeling heeft plaats gehad. De staatsregeling van 1798 heeft immers maar tot 1801 gegolden en ook daarna volgden de grondwetten elkaar in hoog tempo op, uitlopend in de inlijving bij Frankrijk. Men zocht kennelijk naar een democratische oppepper voor een groot en vooral jong publiek, waarbij de geschiedenisles niet te ingewikkeld mocht worden. Maar spreekt de Staatsregeling van 1798 met zijn radicale vernieuwingen niet

5 Van der Pot – Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, veertiende druk bewerkt door L. Prakke, J.L. de Reede en G.J.M. van Wissen (Deventer 2001), p. 120.

6 C.A.J.M. Kortmann, *Constitutioneel recht*, vierde druk (Deventer 2000), p. 27-28.

7 P.J. Oud, *Het constitutionele recht van het koninkrijk der Nederlanden*, deel I, tweede druk (Zwolle 1967), p. 35.

8 Aldus Moorman van Kappen in *Staatsregeling 1798*, p. 1.

9 *Staatsregeling 1798*, p. 24.

meer tot de verbeelding dan de introductie van de politieke ministeriële verantwoordelijkheid in 1848? Wellicht hebben de betrokken ambtenaren hier wel even aan gedacht, maar worstelden zij nog met herinneringen aan de geschiedenislessen op de lagere school, bijvoorbeeld over de aanhouding van prinses Wilhelmina in 1787 door patriotten bij Goejanverwellesluis. Hoe moest dat nu met een herdenkingstoespraak door de koningin, gezien het feit dat de Oranjes eerst in 1787 de Pruisen te hulp hadden geroepen om de patriotten te verjagen en in 1795 zelf het land hadden moeten verlaten om bij de aartsvijand Engeland hun toevlucht te zoeken, toen de gevluchte patriotten terugkeerden met de Franse legers? Ik weet niet of zulke overwegingen een rol hebben gespeeld, maar ambtenaren proberen altijd te vermijden wat 'de Majesteit' in verlegenheid zou kunnen brengen. Met de keus voor de grondwetsherziening van Thorbecke speelde men in ieder geval op veilig.

Men had binnen het ministerie overigens wel enig oog voor de betekenis van 1798, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de door het ministerie uitgegeven herdenkingsbundel *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*. In het voorwoord schreef de toenmalige Minister van Binnenlandse Zaken Peper: 'De grondwetsherziening van 1848 is het uitgangspunt van de viering, omdat deze via een ononderbroken lijn de grondslag vormt van ons huidige constitutionele bestel. Dit neemt niet weg dat de totstandkoming van de Staatsregeling van 1798, de eerste Nederlandse Grondwet, eveneens een feit van grote historische betekenis is. De grondwetsherziening van 1848 is immers niet denkbaar zonder de Staatsregeling van 1798. Terecht hebben de redacteurs van de bundel daarom gekozen voor een brede opzet van deze bundel. Daarmee wordt recht gedaan aan het belang van de 'constitutionele kernjaren' 1798 en 1848 in hun onderlinge samenhang.'¹⁰ Maar bij de officiële herdenkingstoespraak op 5 mei in de Haagse Ridderzaal zei Dijkstal, de toenmalige bewindsman op Binnenlandse Zaken, dat de staatsregeling van 1798 een grondwet voor een republiek was, 'dus al daarom is er geen rechtstreekse lijn naar het heden te trekken'.¹¹ Zoals de Leidse politicoloog Van den Berg hierover opmerkte: 'Men gelooft zijn eigen ogen niet: zonder Oranje geen Nederlandse geschiedenis!'.¹² Niessen, plaatsvervangend directeur-generaal constitutionele zaken, redeneerde in de 'Uitleiding' bij de tweede herdenkingsbundel ter ere van de Grondwet van 1848 ongeveer op dezelfde wijze als Dijkstal. Van verschillende zijden was er gezegd dat ten onrechte de Staatsregeling van 1798 niet herdacht was, maar 'Men vergat dan maar even dat er geen rechtstreekse historische lijn te trekken is tussen die Staatsregeling en ons huidige constitutionele bestel'.¹³ Een zeer formeel juridische en onhistorische manier van redeneren. Heeft men niet in 2002 de oprichting van de VOC grootscheeps herdacht, terwijl er geen rechtstreekse lijn hiermee te trekken valt, want de VOC werd reeds aan het einde van de 18^e eeuw opgeheven. Het is

¹⁰ N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998), p. 7.

¹¹ Officiële bundel, genoemd bij Van den Berg.

¹² J.Th.J. van den Berg, 'Tweehonderd jaar grondwetgeving: historie en actualiteit', *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1998, p. 299 nt. 2.

¹³ C.R. Niessen, 'De constitutionele agenda voor de volgende eeuw', in M.C. Burkens e.a. (red.), *Gelet op de Grondwet* (Deventer 1998), p. 154.

bovendien maar de vraag of er geen rechtstreekse lijnen te trekken zijn van de Staatsregeling van 1798 naar het huidige constitutionele bestel. Die Staatsregeling was namelijk onze eerste grondwet en bracht de eenheidsstaat die – na het intermezzo van de inlijving bij Frankrijk – is herleefd en blijven voortbestaan.

Grondige studie van de geschriften van Thorbecke kan aan de genoemde visie van Binnenlandse Zaken niet ten grondslag hebben gelegen. Deze heeft namelijk zelf de betekenis van de Staatsregeling van 1798 voor de constitutionele rechtsontwikkeling herhaalde malen onderstreept. In zijn *Aanteekening op de Grondwet* (1839; 2^e druk 1841/43) die een belangrijke rol heeft gespeeld in het constitutionele debat dat uitmondde in de herziening van 1848 verwijst hij bij vele artikelen naar de dienovereenkomstige bepalingen uit de Bataafse staatsregelingen. In zijn bundel *Historische Schetsen* (1860) staat hij herhaalde malen stil bij de betekenis van de Bataafse Staatsregeling van 1798 en de daaraan voorafgaande omwenteling. Zo gaat hij in het opstel 'Rutger Jan Schimmelpenninck. Samuel Iperusz. Wiselius', een in 1846 verschenen bespreking voor *De Gids* van biografieën over de twee genoemde personen die beide een belangrijke rol hebben gespeeld in de Bataafse tijd, uitgebreid in op de betekenis van die periode en de rol van de Fransen daarbij. Daarbij merkt hij op dat de omwenteling van 1795 niet minder 'een vrije volksdaad' was dan 'de herneming onzer vrijheid in 1813'. Hij benadrukt ook dat de Bataafse revolutie een lange voorgeschiedenis heeft gehad: 'De voorboden der omwenteling waren bij ons vroeger verschenen, en hadden sterker aangeklopt dan in Frankrijk. De drang naar politieke vernieuwing, sedert het midden der XVIIIde eeuw in gansch westelijk Europa werkzaam, had zich bij ons, vooral sedert 1747, zoowel in verschijnselen eener ongeneeslijke ziekte van hetgeen bestond, als in levensteekenen van hetgeen zou opvolgen geopenbaard'.¹⁴

Het was in 1998 overigens niet de eerste keer dat een officiële herdenking van belangrijke gebeurtenissen uit de Bataafse tijd achterwege bleef, want bij het eerste Nijmegen-Utrecht congres in 1995 over de Bataafse omwenteling werd al geklaagd dat er helemaal geen aandacht werd geschonken aan de revolutie van 1795 en dat er uitsluitend werd teruggeblikt naar het einde van de Duitse bezetting vijftig jaar geleden. Een tentoonstelling in het Rijksmuseum over de omwenteling van 1795 werd op het laatste moment afgelast en de posterijen weigerden een herdenkingszegel in verband met de plechtige afkondiging van de eerste mensenrechtencatalogus in Nederland in datzelfde jaar uit te geven.¹⁵ In het begin van de jaren tachtig was er een soortgelijke klacht, namelijk dat er geen belangstelling was voor de herdenking van het overlijden van Joan Derk van der Capellen in 1784. Diens geschrift *Aan het volk van Nederland* (1781) vormde toch de belangrijkste aanzet voor de acties van de patriotten en daarmee de inleiding tot het einde van het ancien régime? Maar in dat zelfde jaar was er wel een grootscheepse herdenking van de sterfdag van Willem de Zwijger. In 1961 klaagde de historicus Rogier dat nooit een herdenking is gehouden

¹⁴ De Wit, Thorbecke, p. 280.

¹⁵ A.H. Huussen jr., 'Tweehonderd jaar grondwet', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 113 (1998), p. 496. Wel werd in de Staatscourant van 31 januari 1995 de tekst van deze mensenrechtenverklaring van 200 jaar geleden afgedrukt.

van de eerste bijeenkomst van de met algemeen stemrecht en in vrijheid gekozen Nationale Vergadering op 1 maart 1796.

Kortom het verhaal van stilzwijgend gepasseerde jubilea van belangrijke gebeurtenissen uit die periode wordt eentonig. De patriottentijd van 1780-1787 en het Bataafse tijdperk dat in 1795 begon hebben heel lang in een slechte reuk gestaan. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te voeren. Voor de hand liggend is natuurlijk het feit dat de Franse hulp aan de patriotten Nederland uiteindelijk voor een aantal jaren tot een vazalstaat van het machtige Frankrijk maakte, terwijl Nederland in de 17^e en een gedeelte van de 18^e eeuw tot de Europese grootmachten had behoord. Daarbij was de verdrijving van de stadhouder voor orangisten uiteraard een moeilijk punt, en in recente literatuur over de patriottentijd wordt vaak benadrukt dat een van de weinige officiële herdenkingen van gebeurtenissen en personen uit die periode bestond in de oprichting van een bronzen standbeeld bij paleis Soestdijk in 1937, onthuld door prinses Juliana ter nagedachtenis van de soldaat Christoffel Pullman, een van de weinige slachtoffers in de strijd met de patriotten. Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw is het negatieve beeld zowel in de Nederlandse als in de buitenlandse historische literatuur echter wel grondig bijgesteld.

Veranderingen in het beeld van de patriotten en de Bataafse republiek in de literatuur¹⁶

Lange tijd is de driedelige bronnenuitgave van H.T. Colenbrander *De Patriottentijd*, waarvan het eerste deel in 1897 als dissertatie verscheen en die in 1908 werd aangevuld met de monografie *De Bataafsche republiek*, in de literatuur beeldbepalend geweest. Deze auteur stak zijn niet zelden in snierende taal vervatte minachting voor de patriotten niet onder stoelen of banken. Zo zegt hij over de zojuist genoemde publicatie *Aan het volk van Nederland*: 'Welk een laag peil van geestesbeschaving wijst het aan, dat de gansche revolutionnaire literatuur van den patriottentijd geen leesbaarder stuk telt dan dit oppervlakkig en op vele plaatsen laaghartig geschrift!'¹⁷ Zijn verhaal over de totstandkoming van de Staatsregeling van 1798 die, na een staatsgreep door radicale elementen met Franse hulp, in korte tijd zou zijn opgesteld op basis van een ontwerp dat uit Parijs was meegenomen (gebaseerd op de Franse grondwet van 1795) door de Franse ambassadeur Delacroix, werd door vrijwel alle auteurs overgenomen, maar bleek uiteindelijk niet te kloppen.

Pas na de tweede wereldoorlog kwam er een andere meer positieve benadering van de patriottenbeweging en de Bataafse tijd. In dit verband wordt meestal het eerst de naam van Geyl genoemd, die in de naoorlogse jaren uitlegde dat de patriotten niet met de NSB-ers

¹⁶ Voor een beknopt, zij het niet meer zo actueel overzicht: E.O.G. Haitsma Muller, 'De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse Tijd', in: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983), p. 206-227.

¹⁷ H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden – eerste deel. 1776-1784*, diss. Leiden ('s-Gravenhage 1897), p. 262.

konden worden vergeleken!¹⁸ Jan en Annie Romein waren hem met hun waardering voor de patriotten al in de jaren dertig voorgegaan in hun overzichtswerken *De lage landen bij de zee* en *Erflaters van onze beschaving*. Nadat de Amerikaanse historicus Palmer aan het begin van de jaren zestig de patriottenbeweging als een onderdeel van de democratische revolutie in de westerse wereld van de tweede helft van de 18^e eeuw had geschetst,¹⁹ keerde De Wit in zijn dissertatie uit 1965 *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* (met de veelzeggende ondertitel *Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode*), het standpunt van Colenbrander om. De patriottenbeweging betekende niet de laatste fase van het ancien régime, maar het begin van een nieuwe periode, de strijd tussen aristocratie en democratie, die pas met Thorbecke in 1848 werd afgesloten.²⁰ Hoewel er wel de nodige kritiek is geuit op diens aanpak, met name op de te scherpe tegenstelling die hij maakt tussen aristocraten en democraten, heeft zijn werk de belangstelling en de waardering voor deze periode gestimuleerd. Dat geldt eveneens voor het bekende werk van Simon Schama, *Patriots and Liberators* (1977), waarin in belangrijke mate op De Wit werd voortgebouwd.²¹ In de jaren tachtig, twee eeuwen na de patriottentijd, verscheen een reeks studies die een aanmerkelijk positievere visie op deze periode laten zien. Wat bij auteurs als De Wit en Schama opvalt is de nadruk die zij leggen op de continuïteit in de discussie over staatsrechtelijke vernieuwing, niet alleen in de patriottentijd en de Bataafse tijd, maar ook reeds in de voorafgaande decennia. Zij hadden zoals boven bleek Thorbecke als voorbeeld, die er immers op wees dat de voorboden van vernieuwing hier eerder hadden aangeklopt dan in Frankrijk.

Constitutionele discussies in de patriottentijd

Over noodzakelijke wijzigingen van de Unie van Utrecht is in de 18^e eeuw veel en vruchteloos gediscussieerd.²² Bekend zijn de bezwaren geuit in de geschriften van Simon van Slingelandt, die aan het begin van die eeuw in handgeschreven vorm circuleerden: de vereiste unanimiteit van de zeven gewesten voor alle belangrijke zaken blokkeerde vaak de besluitvorming in de Staten-Generaal. Op gewestelijk niveau gold hetzelfde uitgangspunt, waar-

18 P. Geyl, *Patriotten en N.S.B.-ers. Een historische parallel* (Amsterdam 1946) (gebaseerd op een lezing voor mede-gegijzelden in St. Michielsgestel), gevolgd door *De patriottenbeweging 1780-1787* (Amsterdam 1947) en in deel 5 en 6 van zijn onvoltooid gebleven hoofdwerk *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (Amsterdam/Antwerpen 1961-1962).

19 R.R. Palmer, *The age of the democratic revolution. A political history of Europe and America. 1760-1800* (Princeton N.J. 1959-1964), voorafgegaan door 'Much in Little; the Dutch Revolution of 1795', *Journal of Modern History* 1954, p. 15-35.

20 C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1965). Zie ook van deze auteur: *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw; oligarchie en proletariaat* (Oirschbeeck 1974).

21 S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977). In de Nederlandse vertaling *Patriotten en bevridders, Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989) zijn veel correcties in het oorspronkelijke notenapparaat aangebracht.

22 Voor een overzicht: G.J. Schutte, 'Van grondslag tot breidel der vrijheid', in S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979), p. 199-225.

door een enkele stad de hele Unie stil kon leggen. De Grote Vergadering van 1716-1717 leverde echter geen structurele wijzigingen op. In 1747-1748 verkeerde het land, dat ongewild in de Oostenrijkse successieoorlog werd betrokken, door een aanval van Frankrijk in een noodsituatie. Zoals ook in een dergelijke situatie in 1672 was gebeurd werd onder druk van het volk de stadhouderlijke macht hersteld. Willem IV werd stadhouder voor alle provincies en het stadhouderschap werd erfelijk verklaard, ook in de vrouwelijke lijn. Fruin spreekt van de opkomst van een democratische partij in die jaren, die zich onder meer keerde tegen de positie van de regenten, maar hiervoor vergeefs steun zocht bij de stadhouder. 'Daar de Prins niet aan de eischen van het volk voldeed, scheidde zich een afzonderlijke democratische partij van de Oranjepartij af, en daarin lag de kiem van de latere omwenteling'.²³ Wat die democratische partij wilde was onder andere dat de regenten de openbare ambten niet meer ten eigen bate zouden kunnen verkopen maar dat een openbare verkoop hiervan plaats zou vinden en dat de schutterijen hun eigen kapiteins zouden mogen verkiezen. De stadhouder verwierf in deze periode echter het benoemingsrecht voor vele regentenfuncties, waardoor hij met behulp van een netwerk van luitenant-stadhouders beslissende invloed kon uitoefenen op de politieke gang van zaken in de Republiek: een patronagesysteem dat wel aangeduid wordt als 'het stadhouderlijk stelsel'.²⁴

Ondanks de toenemende onvrede tegen het oligarchische systeem was men aanvankelijk verdeeld over de te volgen richting, maar na de Declaration of Independence van de voormalige Amerikaanse kolonie (1776), ontstond er grote belangstelling en ook enthousiasme voor hetgeen daar gebeurde: een gematigde revolutie.²⁵ De reeds bestaande onvrede over de economische teruggang wordt nog sterker als in 1780 de vierde Engelse oorlog uitbreekt en de ergernis over het feit dat de Republiek volstrekt niet tegen de Engelsen was opgewassen richt zich vooral tegen de stadhouder, wegens diens banden met het Engelse hof en de verwaarlozing van de vloot waarover hij opperbevelhebber was. De ontevreden noemden zich patriotten hoewel dat tevoren juist een term was geweest waarmee orangisten zich tooiden. Het begin van de discussie over een nieuwe staatsstructuur door de patriotten legt men vaak bij het verschijnen van het anonieme pamflet *Aan het volk van Nederland* in 1781, dat zoals later bleek geschreven was door de edelman Joan Derk baron van der Capellen tot den Pol.²⁶ Opvallend was hierin de felle kritiek op het Oranjestelsel, dat als de oorzaak van de achteruitgang werd aangewezen.

Colenbrander merkte op dat er in de patriottentijd nog geen sprake van was dat de Republiek een eenheidsstaat zou moeten gaan worden. Dat zou een aan de Fransen ontleende conceptie zijn die pas na de Bataafse revolutie naar voren kwam. De patriotten wil-

²³ R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, uitgegeven door H.T. Colenbrander, tweede bijgewerkte druk ('s-Gravenhage 1922), p. 329.

²⁴ Hierover A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaars en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de 18de eeuw*, diss. Leiden (Leiden 1989).

²⁵ Hierover J.W. Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte. De invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland* (Baarn 1979).

²⁶ Voor een moderne en geannoteerde uitgave van deze tekst: *Aan het Volk van Nederland. Het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pol 1781*, ingeleid door W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink (Weesp 1981).

Joan Derk van der Capellen. Opsteller van het (anonieme) pamflet 'Aan het volk van Nederland' (1781) dat een aanzet vormde tot de discussie over een nieuwe staatsstructuur.

den nog slechts dat de burgerij ook deel zou krijgen aan de macht, die aan een oligarchie van regentenfamilies ten deel was gevallen: 'de gegoede en onderwezen middenklasse' wilde de regeermacht veroveren.²⁷ Men richtte zich op vroeger en zocht naar veranderingen door naar de totstandkoming van de Unie van Utrecht of zelfs de Bataven terug te kijken. Men ziet dit volgens hem al in de titel van het tweedelige werk *Grondwettige Herstelling* (1784-86)! De Wit en Schama stellen hiertegenover dat het genoemde boek afkomstig was uit de kring van de aristocratische patriotten, terwijl de meer radicale visie van de democratische patriotten te vinden is in het zogeheten *Leids Ontwerp* (1785). Schama zegt zelfs dat dit manifest met zijn revolutionaire strekking 'een vroege voorloper [was] van de democratische constitutie die uiteindelijk na 1848 de definitieve grondslag van het Koninkrijk der Nederlanden zou gaan vormen'.²⁸ In enkele meer recente publicaties is duidelijk gemaakt dat het *Leids Ontwerp* minder radicaal was dan wel is beweerd en dat de verschillen met de ideeën uit

de *Grondwettige Herstelling* minder groot zijn dan de overeenkomsten.²⁹ 'Beide geschriften keren zich tegen directe democratie en bepleiten een volksregering bij representatie', op basis van een kiesrecht voor de gegoede burgerij en met uitsluiting van 'het gepeupel'.³⁰ Velema wijst erop dat in *Grondwettige Herstelling* de idee doorbreekt dat de Republiek een geschreven constitutie nodig heeft, naar het voorbeeld van 'de nieuwe Amerikaansche Republieken', terwijl tevoren het begrip constitutie gelijk stond met de regeringsvorm, zoals nog bij Montesquieu en ook in het *Leids Ontwerp* het geval was.³¹

Ook al houdt men rekening met de onderlinge verschillen binnen de brede beweging van patriotten, er zijn slechts weinig auteurs meer die zoals de historicus Wessels het revolutionaire karakter van de patriotse beweging ontkennen of spreken van 'een conservatieve revolutie'.³² Een congres van historici in Nijmegen in 1988 hield zich expliciet met deze problematiek bezig en de conclusie van de meerderheid was dat 'de Nederlandse democratische revolutie' al in de jaren tachtig begonnen is en dat met name het jaar 1787,

27 H.T. Colenbrander, *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1908), p. 3.

28 Schama, *Patriotten en bevrijders*, p. 129-131.

29 Zie met name S. Klein en J. Roosendaal, 'Democratie in context. Nieuwe perspectieven op het Leids Ontwerp (1785)', *De Achttiende Eeuw* 1985, p. 71-100 en E.J. van Himbergen, 'Grondwettige Herstelling', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979), p. 27-39.

30 Aldus E. Pechler en T.J. Veen in de recensie van de in noot 26 genoemde heruitgave van *Aan het Volk van Nederland* in *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1983, p. 284-291, met name p. 288.

31 W.R.E. Velema, 'Revolutie, Republiek en Constitutie', in *De eeuw van de Grondwet*, met name p. 27-29.

32 L.H.M. Wessels, 'Over heden en verleden in het tweede tijdvak. Historie, Verlichting en Revolutie: enkele impressies bij een beoordeling van de ideologische positie van Nederlandse Patriotten', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Roosendaal en P.G.B. Thissen (red.), *1787 De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988), p. 218-245. In die geest ook I.L. Leeb, *The ideological origins of the Batavian Revolution. History and politics in the Dutch republic 1747-1800* (Den Haag 1973).

toen een massale radicalisering van de patriotse beweging plaats vond, van cruciale betekenis is geweest.³³ Na de vestiging van een democratisch bewind in Utrecht in het najaar van 1786 volgden omwentelingen in steden en dorpen van verschillende gewesten. In de Staten van Holland ontstond een heftig conflict toen de stad Haarlem op 30 januari 1787 het voorstel deed om te komen tot een volksregering bij representatie.³⁴

Uit staatsrechtelijk oogpunt lijkt mij naast het nieuwe constitutiebegrip de belangrijkste vernieuwing uit de patriotse periode de centrale plaats die het concept van een representatieve gekozen volksregering in de vele plannen en ontwerpen inneemt. Deze idee werd gebaseerd op de volkssouvereiniteit, waarbij ook dit oude begrip volgens Kossmann een nieuwe inhoud kreeg: 'De zestiende-eeuwse aanhangers van de volkssouvereiniteit verkondigden de in wezen conservatieve opvatting dat de staat de beschermer was van een in vaste standen geordende maatschappij. In de achttiende eeuw had het begrip volkssouvereiniteit de neiging uit te groeien tot de opvatting dat de dynamische staat de rechten van zelfstandige individuen diende te bevorderen. Wie nu zouden dat beter kunnen dan die individuen zelf? In de ogen van de achttiende-eeuwse liberalen werd de staat zodoende een vereniging van belanghebbenden met een door de leden gekozen bestuur'.³⁵ Bij de discussie over de vraag of de ideeën van de patriotten nu nog bij het ancien régime thuishoren of de aanzet vormen van het gedachtegoed van de Bataafse omwenteling, hebben voorstanders van de eerste opvatting, zoals Colenbrander, teveel gelet op de beperkte aandacht in die periode voor wat er op centraal niveau zou moeten veranderen, afgezien dan van de bij alle stromingen binnen de patriotse beweging levende de kritiek op de stadhouder. Klein, die in zijn dissertatie een uitgebreide analyse heeft gemaakt van de patriotse politieke en staatsrechtelijke ideeënwereld, benadrukt dat de discussies over politieke representatie vooral gingen over het tweede niveau van politieke representatie, waarbij een belangrijk punt was dat kleinere steden en het platteland vaak niet voldoende in de statenvergaderingen vertegenwoordigd waren, en sterker nog over het eerste niveau van representatie, de stedelijke regeringen. 'Het is bekend dat de patriotse hervormingspogingen zich vooral op dit parterreniveau van het staatsgebouw afspeelden, terwijl de orangisten eerder vanuit het dak te werk wilden gaan'.³⁶ Het politieke debat was dus een democratedebat, gericht op een representatieve democratie met controle op de uitvoerende macht en niet geporteerd voor directe democratie, zoals de orangisten de patriotten wel in de schoenen wilden schuiven. Een debat dat – en ook in die zin kan men hier van een nieuw tijdperk spreken – met een ongekennde intensiteit werd gevoerd en met deelname van velen die tot dan toe bui-

33 J.D.J. van Oss en J.G.J.M. Rosendaal, '1787: De Nederlandse Revolutie. Een balans', in Van der Zee e.a., 1787 *De Nederlandse revolutie?*, p. 246-254.

34 Idem, p. 252.

35 E.H. Kossmann, 'Aan het volk van Nederland', in: *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987), p. 250-251.

36 S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*, diss. UvA (Amsterdam 1995), p. 217-218.

ten de discussies waren gebleven. Van Sas wijst daarbij ook op het feit dat bij die discussies voor het eerst werd gebruik gemaakt van een periodieke opiniepers.³⁷

De Nederlandse ontwikkelingen in de jaren tachtig van de 18^e eeuw waren niet geënt op Franse voorbeelden maar eerder op wat in Amerika was gebeurd. Bij het democratiEDEBAT uit die tijd bevond de Republiek zich in Europa in de voorste gelederen Men ziet in dit verband wel een uitspraak van de geleerde orangist Ryklof van Goens aangehaald: 'It is not in France ... it is in Holland and utimately in America that the Demon of Revolution has served his prenticeship!'.³⁸

Vestiging Bataafse Republiek in 1795

Zoals bekend komt er in 1787 een abrupt einde aan de Patriotse revolutie als de koning van Pruisen, op verzoek van zijn zuster prinses Wilhelmina, de echtgenote van stadhouder Willem V, die op haar weg naar Den Haag door patriotten werd tegengehouden bij Goejanverwellesluis, met een sterk leger de Oranjes te hulp schiet.³⁹ Vergeefs hoopten de patriotten op hulp van Frankrijk. Een groot aantal van hen vluchtte daarop naar Noord-Frankrijk of België. Daar ging de discussie over de noodzakelijk geachte vernieuwing van het constitutionele bestel door en kreeg ze meer radicale trekken. Dat gebeurde ook bij degenen die achterbleven, al werd hier de persvrijheid aan banden gelegd. De idee van een herstel van de oude structuren verdwijnt naar de achtergrond. Vaak wordt als illustratief hiervoor een uitspraak aangehaald van Samuel Wiselius, een briljante jonge jurist met grote historische kennis die lezingen gaf over staatkundige onderwerpen voor het Amsterdamse genootschap Doctrina et Amicitia (een verkapte voortzetting van de patriotse Vaderlandsche Sociëteit), die zei dat de Unie van Utrecht een treurig staaltje van 'staatkundige wartaal' was.⁴⁰

Inmiddels was in 1789 in Frankrijk de revolutie losgebarsten en in 1793 werd de Republiek in de oorlog van Frankrijk tegen Oostenrijk, Pruisen en Engeland betrokken. Afgevaardigden van de patriotten vroegen in 1794 de Fransen de oorlog tegen de stadhouder voort te zetten en toen de Franse legers in de winter van 1795 over de bevroren rivieren het land binnengetrokken waren wist men een garantie van onafhankelijkheid voor de Bataafse republiek te verkrijgen. Het verdrag van Den Haag dat op 16 mei met Frankrijk werd gesloten bracht evenwel zware financiële verplichtingen voor het land mee. Oude patriot-

37 N.C.F. van Sas, 'Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriottentijd.. Enkele kanttekeningen', in: Van der Zee e.a., 1787 *De Nederlandse revolutie?*, p. 174-184. Zie hierbij ook de recente dissertatie van P.J.H.M. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787)*, diss. KU Nijmegen (Hilversum 2002).

38 W.H. de Beaufort, *Brieven aan R.M. van Goens en uitgegeven stukken hem betreffende*, Ie deel (Den Haag 1884), p. 91.

39 In A.H.J. Wilschut, *Goejanverwellesluis. De strijd tussen patriotten en prinsgezinden, 1780-1787* (Hilversum 2000), wordt de betekenis van dit incident belicht tegen de achtergrond van de patriotse periode.

40 Zie bijv. J.W. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de republiek (Groningen 1958)*, p. 76. Over Wiselius' denkbeelden: Leeb, *The ideological Origins*, p. 229-251. Ook De Wit besteedt in zijn dissertatie veel aandacht aan hem (*De strijd tussen aristocratie, onder andere p. 122-138*).

ten en nieuwe revolutionairen zetten de orangistische stadsbesturen af en benoemden in hun plaats 'provisieele representanten', die leden in de provinciale staten aanstelden, die vervolgens weer de leden van de Staten-Generaal aanwezen. Zo was al in maart 1795 dit proces zonder enig bloedvergieten voltooid en werd besloten een Nationale Vergadering bijeen te roepen die een constitutie moest gaan opstellen.

Interessant is de *Publicatie behelzende de erkentnis en verklaring der Rechten van den Mensch en van den Burger*, op 31 januari 1795 aangenomen door de provisieele representanten van 'het Volk van Holland', samengevat als 'gelijkheid, vrijheid, veiligheid, eigendom en tegenstand aan onderdrukking'.⁴¹ Naast rechten als vrijheid van godsdienst, meningsuiting, bescherming tegen willekeurige gevangenneming, die nog steeds de kern van de moderne grondrechtencatalogi vormen, vindt men sterke nadruk op politieke beginselen zoals soevereiniteit bij het gehele volk en afschaffing van erfelijke waardigheden en 'het regt van een iegelijk om van ieder amptenaar van het publiek bestuur rekening en verantwoording van zyn bewind te helpen afvorderen'. Pas aan het eind van 1795 werd door de Staten-Generaal een Reglement voor de Nationale Vergadering vastgesteld, waarin de instelling van een commissie voor het ontwerpen van een constitutie werd voorgeschreven.⁴² De trage gang van zaken was vooral het gevolg van de onenigheid die bestond over de toekomstige staatsstructuur, waarbij de noodzaak van een amalgama der schulden bij het verlaten van de federale structuur een belangrijk struikelblok vormde, daar het gewest Holland veruit de grootste schuld had.

Constitutionele discussies blijven moeizaam

Zoals Van Sas opmerkt is de politieke discussie in die drie jaar na de Bataafse omwenteling van 1795 'notoir moeilijk in kaart te brengen. De orangisten waren buiten spel gezet, zodat alle deelnemers patriotten waren. De vaak gemaakte indeling in federalisten en unitariërs kijkt alleen naar het probleem van de staatsvorm en dekt dus slechts een deel van de politieke realiteit'.⁴³ Die in revolutionairen en moderaten is volgens deze auteur veel bruikbaar, omdat daarbij het accent ligt op tactiek en methode en minder op de politieke inhoud. Deze tegenstelling werd ook in die tijd veel gebruikt maar heeft als nadeel dat de scheidslijn tussen beide groepen vaak moeilijk is te trekken, ook al omdat daarbij zich weer verschillende stromingen voordeden en hechte partij- en fractieverbanden ontbraken. Velema gebruikt het mijns inziens vrijwel overeenkomstige onderscheid van radicalen versus liberalen.⁴⁴ Zoals bekend hanteert De Wit consequent de tegenstelling aristo-

⁴¹ Tekst in G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland* (Zwolle 1936), p. 13-16. Zie hierover ook het onderdeel *Mensenrechten/grondrechten* aan het slot van dit artikel.

⁴² Bannier, *Grondwetten*, p. 17-35, zie met name art. 102-109.

⁴³ N.C.F. van Sas, 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie, 1795-1798', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), p. 622-637.

⁴⁴ Velema, 'Revolutie, Republiek en Constitutie', p. 33-37.

craten versus democraten, maar afgezien van het feit dat critici vinden dat hij dit onderscheid te zwaar aanzet, is er het probleem dat de term aristocraat in de patriotse en Bataafse tijd tot een scheldwoord werd. Dat geldt overigens ook voor de term Jacobijnen, die Colenbrander vaak gebruikte voor de revolutionairen. Ook de benaming federalisten had een negatieve bijklank en zij zeiden zelf voor gematigde eenheid te zijn. De Gou concludeert dat als het ging om de een- en ondeelbaarheid van de republiek dan wel over een daarvan afgeleid onderwerp, er in de eerste Nationale Vergadering een unitaristische en een federalistische stroming te onderscheiden viel, en dat er meer in het algemeen van drie politieke fracties gesproken kon worden, die der democraten, moderaten en aristocraten, terwijl alleen bij de eerste twee genoemde fracties van een partijverband sprake was, het sterkst bij de democraten.⁴⁵

De werkzaamheden aan de op te stellen constitutie verliepen moeizaam. Eerst wilden verschillende gewesten niet deelnemen aan de Nationale Vergadering, zodat pas eind april 1796 de Commissie van Constitutie met de werkzaamheden kon starten. Weliswaar was deze op 10 november, dus binnen de toegemeten termijn van zes maanden gereed met het 'Plan van Constitutie voor het Volk van Nederland', maar dit ontwerp van 775 artikelen was een volstrekt verwaterd compromis.⁴⁶ Doordat de samenstelling van deze commissie gerelateerd was aan de gewesten streefde de meerderheid van de leden naar zoveel mogelijk zelfstandigheid van de gewesten. In artikel 1 werd vastgelegd dat de Nederlandse republiek 'niet langer (bestaat) als een geconfoedereerde staat van onafhankelijke Gewesten, maar als één eenig oppermagtig Volk'. Zoals Colenbrander echter opmerkte 'dreef, bij de behandeling der onderscheiden onderdeelen, de meerderheid haar federalistische zienswijze bij stukken en beetjes door'.⁴⁷ De provincies zouden nu weliswaar departementen gaan heten, maar behielden sterke financiële en regelgevende bevoegdheden, verder kwam er geen amalgama van schulden en bleef de volksinvloed zeer beperkt. Geen wonder dat de overstemde unitaristische minderheid uit de commissie ervoor pleitte dat de Nationale Vergadering dit ontwerp niet in behandeling zou nemen. Na langdurig overleg besloot men dit toch te doen, maar op voorstel van de politieke tacticus Schimmelpenninck zou eerst een commissie moeten nagaan hoe de één- en ondeelbaarheid van het Nederlandse volk in het plan zou kunnen worden ingevoegd, terwijl een tweede commissie zou onderzoeken hoe de gewestelijke schulden konden worden samengevoegd. Vermeld dient nog wel dat de Nationale Vergadering inmiddels in de nazomer van 1796 bij een tweetal decreten de scheiding van kerk en staat had doorgevoerd en de joden als staatsburgers had erkend, al maakte men door de uitvaardiging hiervan inbreuk op de positie van de Commissie van Constitutie.⁴⁸

45 L. de Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie 1797 I* ('s-Gravenhage 1983), p. XL.

46 De tekst en een samenvatting van de notulen van deze eerste constitutioneelcommissie vindt men in deel I van de bronnenpublicaties van De Gou: *Het plan van Constitutie van 1796* ('s-Gravenhage 1975).

47 Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, p. 91.

48 Zie hierover Geyl, *Geschiedenis Nederlandse stam*, dl. VI, p. 1640-1649.

Ontwerp van constitutie uiteindelijk verworpen

Van 2 januari tot 30 mei 1797 werd het Plan met de aanpassingsvoorstellen van de beide commissies in de Nationale Vergadering besproken, waarbij het ontwerp aangroeide tot 918 artikelen plus 2 bijlagen van 52 artikelen. Vandaar de bekende bijnaam 'het dikke boek' voor wat officieel werd aangeboden als 'Ontwerp van Constitutie voor het Bataafse Volk'.⁴⁹ Het was een onwerkbaar compromis, waar eigenlijk niemand tevreden over was, maar dat de Nationale Vergadering op 30 mei toch met een kleine meerderheid aanvaardde. Felle discussies ontbrandden toen vervolgens de stemgerechtigden zich over het ontwerp moesten uitspreken. Daarbij werden zich vooral de democraten, met bezwaren tegen de gehandhaafde soevereine macht van de departementen (weliswaar amalgamerend van schulden maar handhaving van eigen niet aan hoger toezicht onderworpen regeling), de deling van het Wetgevend Lichaam in twee kamers waarvan de Kamer der Oudsten met zijn aristocratische samenstelling veel macht kreeg en de betrekkelijk hoge eisen van welstand waaraan men moest voldoen om als kiezer te kunnen optreden in een stelsel van getrapte vertegenwoordiging.⁵⁰ De scherpste kritiek vindt men in het zogeheten Manifest der Twaalf Apostelen, met name tegen de voorgestelde machtscheiding en de geringe volksinvloed, met opmerkingen als: 'Het [volk] bevindt zich onder een aristocratisch juk, dat met een zagt fluweel is overtrokken, om wat minder hard op de schouders te drukken; en dat met smaek verguld is, om het oog te verblinden'.⁵¹ Uiteindelijk werd het Ontwerp door de stemgerechtigde burgers met grote meerderheid verworpen (afgerond: 108.000 stemmen tegen, 27.000 voor), waarbij in alle provincies de meerderheid tegenstemde, zodat het probleem of het resultaat per provincie dan wel nationaal diende te worden vastgesteld, waarover men het in de Nationale Vergadering niet eens had kunnen worden, niet meer hoefde te worden opgelost.

Opvallend is dat van Franse zijde aangedrongen was op aanvaarding van het Ontwerp, omdat men vond dat het niet veel van de Franse grondwet van 1795 afweek.⁵² Colenbrander en De Gou benadrukken dat het de Fransen er vooral om ging dát de Bataafse Republiek een constitutie zou krijgen. Zonder constitutie werd de Republiek als bondgenoot van Frankrijk niet voor vol aangezien. Zo wilde het Pruisische hof geen diplomatieke vertegenwoordiger van de Bataafse Republiek erkennen zolang er geen constitutie tot stand was gekomen.⁵³ Handhaving van rust en orde waren daarbij belangrijker dan het zegevieren van de democratische beginselen. Na de verwerping van het Ontwerp door de stemgerechtigde burgers vonden op basis van het nog steeds geldende Reglement voor de Nationale Vergadering nieuwe verkiezingen plaats (dus nog op provinciale grondslag), die

49 Facsimiletekst in De Gou, *Het Ontwerp van Constitutie van 1797 III*.

50 Zie hierover De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, p. 146-149, die zich echter bij de weergave van de eisen gesteld aan kiezers heeft vergist (vgl. artikel 60-64 Ontwerp).

51 Tekst van dit manifest: De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. 492-500, citaat p. 493

52 De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. XIII.

53 De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. XII.

Spotprent op de verwerping van de grondwet door het Bataafse volk op 8 augustus 1797.

slechts in een beperkte verandering in de samenstelling resulteerden. Ook in de nieuwe Constitutiecommissie zag het er niet naar uit dat de democraten hun eisen zouden kunnen doorzetten, want de federalisten waren met 11 tegen 10 nog steeds in de meerderheid. Aangemoedigd door de Franse staatsgreep van de 18^e Fructidor (4 september 1797) met een meer radicaal karakter, zochten de democraten in Parijs contact met Barras, de belangrijkste man van het Directoire, die toezegde de ambassadeur Noël, die met een Nederlandse vrouw uit het milieu der moderaten gehuwd was en zich steeds zeer terughoudend had opgesteld, te vervangen, evenals de commandant van de Franse troepen. Barras eiste voor deze medewerking een smeergeld van 1 miljoen gulden. De 'door intriges en hete tranen van Madame de Staël' nieuw benoemde minister van Buitenlandse Zaken Talleyrand zond zijn voorganger Delacroix als ambassadeur naar Nederland, zodat eerstgenoemde in Parijs vrij spel zou hebben met de echtgenote van Delacroix, aldus De Gou.⁵⁴

Delacroix kreeg een 'Projet de constitution' mee, dat evenwel geen grote invloed heeft gehad op de uiteindelijke tekst van de Staatsregeling van 1798, zoals hierna zal blijken.

Bij de contacten tussen de ambassadeur en de democraten, speelde als tussenpersoon de Fransman Ducange een belangrijke rol, een ogenschijnlijk charmante operetteschurk die echter bij ernstige misdrijven betrokken was geweest, maar die goed Nederlands sprak. Begin januari 1798 werd door enkele democraten tezamen met generaal Daendels, de Franse opperbevelhebber Joubert en Delacroix een draaiboek voor een staatsgreep opgezet. Dit werd in Parijs goedgekeurd en is door De Gou in het archief van het Ministère des Affaires Etrangères teruggevonden.⁵⁵ Conform dit plan werden op 22 januari – terwijl Binnenhof en Buitenhof, andere belangrijke plaatsen in het centrum van Den Haag en alle uitvalswegen door militairen onder leiding van Daendels waren bezet, met Franse troepen op de achtergrond – een twintigtal tegenstanders van de democraten bij binnenkomst van het gebouw van de Nationale Vergadering voor een buitengewone vergadering om 8 uur in de morgen gevangengenomen. De zes leden van de Commissie voor Buitenlandse Zaken hadden al enkele uren eerder huisarrest gekregen, terwijl elf leden die de voorgelegde verklaring van afkeer van het stadhoudelijk bestuur, aristocratie, federalisme en regeringsloosheid niet wilden ondertekenen de vergadering moesten verlaten. De volgende dagen zouden nog 21 leden die de verklaring wel hadden ondertekend, schriftelijk te kennen geven geen lid meer van de Nationale Vergadering te willen zijn. Het romp-parlement dat nu geheel uit unitariërs bestond, riep zich uit tot Constituante, terwijl het Reglement werd ingetrokken. Bij decreet werd de soevereiniteit van de provincies vernietigd en een Provisioneel Uitvoerend Bewind ingesteld. Een nieuwe kleinere Constitutiecommissie werd benoemd, die in korte tijd een tekst voor een constitutie bleek te kunnen afronden.

De gang van zaken rond de staatsgreep en de tekst van de staatsregeling zoals deze tot stand kwam hebben lange tijd in een ongunstig daglicht gestaan. Colenbrander achtte de staatsgreep overbodig en kwalificeerde de Staatsregeling van 1798 als ‘geen nationaal denkproduct’. Die standpunten zijn in de literatuur lang tijd gevolgd, maar de dissertatie van De Wit en vooral het intensieve archiefonderzoek van De Gou hebben bijgedragen tot meer genuanceerde opvattingen hierover, al zijn er meningsverschillen gebleven. Zowel de noodzakelijkheid van de staatsgreep als de wijze van totstandkoming van de Staatsregeling zullen hier kort nader worden belicht.

Was de staatsgreep van 22 januari 1798 onvermijdelijk?

De Wit merkt op dat de nieuwe Franse ambassadeur Delacroix die hier rond de jaarwisseling arriveerde eerst met de moderaten in zee had willen gaan, maar al spoedig zag dat ‘alleen de democraten de eenheid konden bewerken, al zou dat door een staatsgreep moeten

⁵⁵ De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. XXXVIII-LII over de gang van zaken op 22 januari 1798.

⁵⁶ De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, p. 156.

gebeuren'.⁵⁶ De meeste hedendaagse auteurs delen die mening, zij het meestal meer impliciet door de machtsovername als onvermijdelijk te beschrijven, maar Schama spreekt van 'de nodeloze revolutie' met het argument dat er toch eigenlijk al min of meer overeenstemming was bereikt over de belangrijkste punten van een nieuwe constitutie tussen de gematigde unitariërs en de radicalen.⁵⁷ Het Manifest van 43 radicale representanten van de Nationale Vergadering met een reeks basispunten voor een nieuwe constitutie, dat op 12 december 1797 bekend gemaakt werd en inhoudelijk veel leek op het eerdergenoemde Manifest der Twaalf Apostelen, werd immers inmiddels door een meerderheid geaccepteerd.⁵⁸ De Gou wijst daarentegen op het ontbreken van werkelijke eensgezindheid en op het feit dat de staatsgreep voor Delacroix de enige mogelijkheid was om zijn prestige dat door Bataafse weigeringen op andere punten ernstig was aangetast te kunnen herstellen. Ook waren er geruchten van dreigende contrarevolutionaire acties.⁵⁹ Hij geeft ook citaten van verschillende politieke tegenstanders die achteraf de staatsgreep onvermijdelijk hebben genoemd. Opvallend vind ik wel dat Wiselius, die voortdurend bij het overleg over de pogingen een doorbraak te forceren betrokken was, afstand nam van de gewelddadige coupplannen toen hij op het laatste moment hierover werd ingelicht; zoals ook een groepje andere vooraanstaande democraten deed. Hij wist echter nog gedaan te krijgen bij Delacroix te mogen bepleiten dat de bezittingen van de te arresteren leden van de Nationale Vergadering niet geconfisqueerd zouden worden, door er bij de coupplanners op te wijzen dat Ducange (een groot voorstander van dergelijke maatregelen) zich tijdens het schrikbewind persoonlijk had verrijkt met goederen van de slachtoffers.⁶⁰

Na de staatsgreep zou de Staatsregeling in snel tempo gereedkomen, maar mag nu gezien het voorgaande gesproken worden van 'onze eerste op democratische wijze tot stand gekomen grondwet', zoals De Gou concludeert?⁶¹ Mijns inziens is dit onjuist. De uiteindelijke totstandkoming van de constitutie was immers het gevolg van een staatsgreep, waarbij weliswaar geen bloed vloeiende, zoals ook de omwenteling van 1795 een fluwelen karakter droeg, maar waarbij een aanzienlijk aantal leden van de Nationale Vergadering werd afgezet en gedeeltelijk ook gevangen genomen, terwijl daarna via zuiveringen nog vele personen hun functie kwijt raakten en ook de grondvergaderingen op soms vergaande wijze van tegenstanders werden ontdaan. De Wit, die de staatsgreep als onvermijdelijk beschouwt, noemt het zuiveren van de grondvergaderingen 'door Delacroix doorgedreven ... overbodig, foutief en psychologisch onhandig'.⁶² Velema heeft recentelijk geconcludeerd: 'De manier waarop de Staatsregeling van 1798 tot stand was gekomen, verdiende zeker geen schoonheidsprijs. Toch was dit een document waarvoor de Bataven zich niet hoefden te

57 Schama, *Patriotten en Bevrjders*, p. 360-369 en 372-374. J. Stouten deelt in haar dissertatie over Ockerse die mening: Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). *Leven en Werk*, diss. Nijmegen (Amsterdam en Maarssen 1982), p. 110.

58 Zie voor de tekst: De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. 574-577.

59 Idem, p. XLI.

60 De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, p.158. Wiselius slaagde erin Delacroix over te halen van confiscatie af te zien.

61 De Gou, 'Geschiedenis van een bronnenpublicatie', p. 30

62 De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, p. 165.

schamen. Het was, anders dan in de oudere historiografie wel gesuggereerd is, bepaald geen slaafse navolging van de Franse constitutie van 1795, maar droeg het duidelijke stempel van het voorafgaande nationale constitutionele debat'. Kortom niet de putsch zelf maar het uiteindelijke resultaat verdient waardering.

Hoe belangrijk was de Franse voorbeeld-functie?

Ook hierover zijn de meningen lang verdeeld geweest. Volgens De Wit meende Colenbrander ten onrechte dat Delacroix al een ontwerp voor een constitutie had meegebracht uit Frankrijk, 'een eenvoudige adaptatie der Fransche constitutie van 1795 op de Bataafsche Republiek', met daarin enkele benamingen voor organen ontleend aan de in 1797 verworpen constitutie.⁶³

Volgens De Wit wordt in de instructie die Delacroix meekreeg gesproken over een ontwerp dat was opgesteld door enkele vooraanstaande patriotten.⁶⁴ In Frankrijk dacht men namelijk dat in de Bataafse Republiek al een dergelijk ontwerp zou zijn voorbereid door moderaten. Daarvan bleek bij aankomst hier te lande nog geen sprake van te zijn en zo togen daarop Delacroix en Ducange zelf aan het werk om een aantal grondbeginselen op te stellen, aangeduid als 'symbole constitutionnel'. Het 'Projet de Constitution pour la République Batave' werd later nagezonden en duikt pas op 27 januari 1798 voor het eerst in de stukken op. Dit ontwerp speelde echter pas een zekere rol toen de Derde Constitutiecommissie onder leiding van Ockerse al een heel eind gevorderd was met haar ontwerp, aldus De Wit.⁶⁵ Uit het onderzoek van De Gou blijkt dat de zaken anders lagen en dat Delacroix wel degelijk een dergelijk Projet reeds had meegenomen, zoals af te leiden is uit de oorspronkelijke tekst van de opdracht die hij meekreeg, maar die was doorgehaald en vervangen door een tekst die suggereerde dat het ontwerp in overleg met de Bataven was opgesteld. De Gou kwam mede met behulp van de in Nederland onbekend gebleven Duitse

Samuel Wiselius, briljant jurist die verschillende malen een brugfunctie vervulde ten tijde van de Bataafse republiek. (Uit: P. van Limburg Brouwer, *Het leven van mr. Samuel Iperuszoon Wiselius (Groningen 1846)*)

⁶³ Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, p. 120.

⁶⁴ De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, p. 160, nadere uitwerking in Bijlage II, p. 397 e.v.

⁶⁵ Idem, p. 161-162.

dissertatie van K.F. Bauer, *Die Französische Einfluss auf die Batavische und die Helvetische Verfassung des Jahres 1798*,⁶⁶ tot de conclusie dat het 'projet' was opgesteld door de bekende Franse staatsrechtgeleerde Daunou, die in deze tekst niet alleen teruggreep op de Franse constitutie, maar ook op het verworpen Bataafse Ontwerp van Constitutie en bovendien enkele nieuwigheden opnam.⁶⁷ In zijn dissertatie uit 1978 over oude zakelijke rechten had ook Ketelaar op grond van Franse bronnen al opgemerkt dat Delacroix wel degelijk een Projet voor een constitutie had meegekregen, opgesteld door Daunou en La Revellière.⁶⁸ Alle moderne auteurs zijn het er in tegenstelling tot Colenbrander echter over eens, dat dit Projet slechts een beperkte invloed heeft gehad op de uiteindelijke tekst van de Staatsregeling 1798. Dit behoeft nadere toelichting.

Delacroix heeft na discussies met moderaten en unitariërs een samenvatting van een aantal beginselen opgesteld op basis van het Projet onder de titel 'Espèce de symbole constitutionnel contenant tous les principes essentiels', welke tekst hij door zoveel mogelijk leden van de Nationale Vergadering wilde laten ondertekenen.⁶⁹ Op verzoek van een aantal democraten werd hieraan nog een aantal punten toegevoegd en deze tekst werd uiteindelijk door 49 afgevaardigden aan de vooravond van de staatsgreep ondertekend. Deze tekst droeg als titel 'Points constitutionnels convenus'.⁷⁰ Verwarrend was dat Delacroix deze tekst bleef aanduiden als de 'Symbole'. De 'Points' vormden de grondslag voor het op 25 januari na de staatsgreep aangenomen decreet inzake de hoofdbeginselen van de constitutie, die als richtlijnen zouden gelden voor de nieuw te benoemen (Derde) Constitutiecommissie. Aldus De Gou, die erop wijst dat de inhoud hiervan voor de Democraten 'bepaald geen overwinning was', omdat hierin verschillende punten zaten waartegen men zich kort tevoren nog heftig had verzet, zoals een tweekamerstelsel, een sterke regering, beperking van de politieke rechten van de burgers tot de grondvergaderingen en reglementering van de sociëteiten.⁷¹ Men zou er echter in slagen om in de uiteindelijke tekst weer een aantal belangrijke eigen elementen op te nemen.

Na de staatsgreep ging de Derde Constitutiecommissie aan het werk en kreeg ze in zes weken de tekst voor de Staatsregeling gereed. Zoals door meerdere auteurs wordt onderstreept, was dit vooral het gevolg van het feit dat de Tweede Constitutiecommissie al zo ver gevorderd was met dit werk en dat alle leden van de nieuwe commissie evenals voorzitter Ockerse ook in deze vorige commissie zitting hadden gehad. Ducange nam tegen forse betaling deel aan het werk van de commissie en bracht voortdurend verslag uit aan

66 Dissertatie Erlangen-Nürnberg 1962.

67 De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. XXV-XXXII. Tekst p. 441-483. Zie over de door Daunou voor de Bataafse Republiek ontworpen tekst: P. Villard, 'L'influence de la Constitution française de l'an III sur le projet Constitution batave de Charles Daunou', in *De Bataafse omwenteling en het recht*, p. 23-34.

68 F.C.J. Ketelaar, *Oude zakelijke rechten vroeger, nu en in de toekomst*, diss. Leiden (Leiden-Zwolle 1978), p. 25-27.

69 De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. XXXV-XXXVI. De tekst hiervan is verloren gegaan.

70 Tekst: De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. 626-631.

71 De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. XXXVII-XXXVIII.

72 De Gou, 'Geschiedenis van een bronnenpublicatie', p. 27.

Delacroix, aan wie zoals De Gou opmerkt, ‘door gebrekkige kennis van de Nederlandse taal alles wijsgemaakt kon worden’, terwijl de intrigant Ducange alleen belang had bij een snelle afhandeling.⁷² Voorzitter Ockerse schijnt ook een meester te zijn geweest in het presenteren en verdedigen van vergaande veranderingen en afwijkingen alsof deze niets om het lijf hadden. De Gou is het dan ook, evenals De Wit en Schama, volstrekt niet eens met de opvatting van Colenbrander dat de Staatsregeling van 1798 ‘geen nationaal denkproduct’ was. Colenbrander is volgens De Gou vaak ‘lichtvoetig te werk gegaan’, en was bijvoorbeeld onbekend met het werk van de Tweede Constitutiecommissie.⁷³ De Derde Constitutiecommissie kreeg het Franse ‘Projet’ waarschijnlijk begin februari overhandigd, maar in het eindverslag aan Delacroix verklaarde men het te betreuren dat het ‘Projet’ door de loop der omstandigheden pas in handen was gesteld, nadat de werkzaamheden al aanmerkelijk gevorderd waren’.⁷⁴ Op de valreep heeft de Commissie bovendien zelf nog een aantal belangrijke wijzigingen aangebracht. Later gaf Delacroix in zijn eindrapport aan Talleyrand ook toe dat hij weliswaar zijn best had gedaan om de tekst van het Projet zoveel mogelijk in de Bataafse constitutie op te laten nemen, maar dat men al zover op weg was en dat hij door zijn gebrekkige kennis van het Nederlands ook niet alles had kunnen controleren.⁷⁵ Hij troostte zich met de gedachte, zo schreef hij, dat hij toch zoveel mogelijk in de geest van zijn opdrachtgevers had gehandeld. Zoals eerder opgemerkt wilden de Fransen in de eerste plaats bewerken dát er eindelijk een constitutie kwam, want anders kon de Bataafse Republiek geen volwaardige zusterstaat zijn. Inhoudelijk wilde de Franse regering geen radicale tekst, omdat men hier situaties zoals tijdens het schrikbewind en daarna bij de vergaande gelijkheidsplannen zoals verkondigd door Babeuf wilde voorkomen, onder meer omdat daardoor de betalingen aan Frankrijk in gevaar zouden kunnen komen. De tekst van het ‘Projet’ dat dus slechts een bescheiden rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van de staatsregeling, was op zichzelf reeds een ontwerp dat rekening hield met de eerdere constitutiewerkzaamheden hier te lande en met bijzondere nationale omstandigheden.

De uiteindelijke tekst werd op 23 april 1798 in de grondvergaderingen met grote meerderheid aanvaard (afgerond 127.000 voor en 11.000 tegen), terwijl de opkomst nu ook groter was dan bij de stemming over het ontwerp een jaar tevoren, al lag die in beide gevallen onder de vijftig procent. Ook al hadden in de grondvergaderingen zuiveringen plaats gevonden, De Wit verwerpt naar mijn mening met recht de opvatting van Colenbrander, dat de bevolking ‘op bevel’ de grondwet aannam. Er bestond geen stemplicht en de stemmingen waren geheim.⁷⁶ ‘Dat de rechtsopvatting van de meerderheid van het volk deze staatsgreep goedkeurde, was vooral te danken aan de anarchie van de voorafgaande periode en de gebleken onmacht der parlementaire methode’, aldus De Wit, die daarbij ook enkele

73 Idem, p. 17-18.

74 De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. LVIII.

75 De Gou, *Staatsregeling 1798 II*, p. 477 e.v. (samenvatting in deel I, p. LXVI-LXVII).

76 De Wit, *Strijd tussen aristocratie en democratie*, p. 165.

uitspraken van vertegenwoordigers van de oppositie aanhaalt.⁷⁷ Op 1 mei 1798 trad de Staatsregeling in werking.

Dat men niet braaf aan de Franse leiband liep blijkt ook uit het ongenoegen dat ontstond, toen het (intermediaire) Uitvoerend Bewind op 4 mei onder druk van Delacroix verklaarde dat er geen verkiezingen van het Vertegenwoordigend Lichaam zouden plaats vinden en dat door dit laatste ook niet een nieuw Uitvoerend Bewind zou worden gekozen, maar dat van beide een derde van de leden zou worden vervangen zoals de Staatsregeling als normale jaarlijkse procedure voorschreef. Zo konden de beide na de staatsgreep zonder verkiezingen voorlopig gevormde organen rustig verder regeren, omdat Delacroix vreesde dat een nieuwgekozen radicaal georiënteerd parlement te vergaande beslissingen zou kunnen nemen.⁷⁸ Uit kritiek op deze schending van de nieuwe constitutie volgt dan op 12 juni een tweede coup onder leiding van Daendels, maar met op de achtergrond de agenten/ministers Gogel en Spoor. De coupplagers legden in een uitgebreide memorie verantwoording af aan het Vertegenwoordigend Lichaam, met scherpe kritiek op machtsmisbruik door het afgezette Uitvoerend Bewind. In juli vinden vervolgens de door de Staatsregeling voorgeschreven verkiezingen plaats en wordt enkele weken later een nieuw Uitvoerend Bewind gevormd. Men wilde verzoening van de oude tegenstellingen en veel personen die hun ambt en kiesrecht verloren hadden kregen beide weer terug. De moderaten hadden nu de meerderheid in de vergadering en de nieuwe voorzitter Van de Kastelee zei in zijn openingstoespraak 'De revolutie is geëindigd'.⁷⁹ De nieuwe grondwet werd echter niet gewijzigd.

Als men de tekst van de Staatsregeling van 1798 beziet, dan blijkt dat de volgorde van de onderwerpen en vele formuleringen zijn ontleend aan de Franse grondwet van 1795, maar dat de inhoud van de Staatsregeling van 1798 toch hoofdzakelijk te vinden is in Nederland, in het bijzonder in het blad *De Democraten*, aldus de conclusie van De Wit. 'De eigenlijke strijdpunten [waren] in al die jaren: de eenheid, de invloed van het volk en de scheiding der machten'.⁸⁰ Na de ervaringen met de terreur had men in de Franse grondwet van 1795 de volksinvloed beperkt en door middel van machtscheiding beveiligingen aangebracht. Daarom had men ook censuskiesrecht en getrapte verkiezingen ingevoerd alsmede een tweekamerstelsel met kamers die op verschillende wijze werden gekozen en verschillende bevoegdheden hadden. In de Bataafse Republiek verkeerde men nog in een ander stadium van de revolutie en had de patriotse aristocratie in de voorgaande jaren wettelijke hervormingen tegen weten te houden, aldus De Wit. De Nederlandse democraten wilden geen censuskiesrecht en voerden wel in naam getrapte verkiezingen in, maar de betekenis hiervan werd afgezwakt doordat de stemgerechtigden in de grondvergaderingen niet alleen de kiezers kozen, maar ook de kandidaat-representanten aanwezen en in

77 De Wit, *Strijd tussen aristocratie en democratie*, p. 159.

78 Schama, *Patriotten en bevrjders*, p. 400.

79 J. de Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830* (Amsterdam 1860), p. 285.

bepaalde gevallen rechtstreeks de representanten. Het parlement bestond in naam wel uit twee kamers, maar de kiezers kozen het Vertegenwoordigend Lichaam in zijn geheel, dat daarna zichzelf in twee kamers splitste. De machtscheiding werd slechts beperkt doorgevoerd onder andere door het Vertegenwoordigend Lichaam als het hoogste orgaan van de staat aan te merken.⁸¹ Kiesstelsel en parlement komen hierna overigens nog uitgebreider aan de orde.

De Gou merkt samenvattend op dat de Staatsregeling van 1798 vergeleken met de constituties van de zusterrepublieken (zoals Helvetië, Rome, Napels, de Cispadaanse en de Cisalpijnse republiek), die eveneens onder Franse invloed/begeleiding tot stand kwamen, de meeste afwijking laat zien van de Franse grondwet van 1795.⁸²

Hoe belangrijk was de Staatsregeling van 1798 in constitutioneel historisch perspectief?

Hoewel in de bijdragen van het Utrechts-Nijmeegse colloquium over de Staatsregeling niet uitgebreid op deze vraag wordt ingegaan, geven de verschillende studies genoeg informatie om tot een aantal globale conclusies te komen. De Staatsregeling van 1798 was de eerste echte grondwet van Nederland, omdat de Unie van Utrecht toch niet veel meer was dan een samenwerkingsverdrag tussen zeven soevereine gewesten. Nauw hiermee verbonden was de belangrijkste inhoudelijke vernieuwing: de overgang naar de eenheidsstaat, waarbij het tussenstation van de federale staat werd gepasseerd. Het grondgebied werd ingedeeld in acht departementen, elk bestaande uit zeven ringen, die weer in verschillende gemeenten waren verdeeld. Om de breuk met de vroegere soevereine provincies zo duidelijk mogelijk te maken kregen deze departementen niet alleen nieuwe namen maar ook sterk afwijkende grenzen. Volgens art. 147 van de Staatsregeling waren de departementale en gemeentelijke besturen ondergeschikt en verantwoordelijk aan het Uitvoerend Bewind, de regering. Kortom de structuur van een gecentraliseerde eenheidsstaat. Al heeft men in de Staatsregeling van 1801 de departementen weer de oude grenzen van de provincies gegeven en kregen zij een deel van de vroegere bevoegdheden terug, het concept van de eenheidsstaat is overleefd. Nauw verbonden met de invoering van de eenheidsstaat was ook de opheffing van het stelsel van last en ruggespraak. Een ingrijpende verandering vergeleken met de vroegere Republiek was ook dat niet alleen het (erfelijk) stadhouderschap maar ook het oligarchische regentenbestel bij de Bataafse revolutie werd opgeheven. Beide waren nauw verbonden geraakt en men kan hier spreken van een democratisering van het staatsbe-

80 De Wit, *Strijd tussen aristocratie en democratie*, p. 164.

81 De Wit, *Strijd tussen aristocratie en democratie*, p. 163-164. Aldaar meer voorbeelden van een eigen geluid.

82 De Gou, *Staatsregeling 1798 I*, p. x. Vgl over de grondwetten van deze zusterrepublieken J.L. Harouel, 'L'Attitude Directoire envers les Républiques soeurs', in *De Bataafse Omwenteling en het Recht*, p. 35-53 en G.F.M. van der Tang, *Grondwetsbegrip en grondwetsidee*, diss. Erasmus Universiteit (Rotterdam 1998), p. 116-121.

stuur, omdat in de staatsregeling het beginsel van volksvertegenwoordiging centraal werd geplaatst waarbij functies door middel van verkiezingen werden toegekend.

Aan vier belangrijke elementen uit de Staatsregeling wordt hierna wat meer aandacht geschonken: het kiesrecht, het vertegenwoordigend lichaam, het uitvoerend bewind en de grondrechten. Daarbij volgt steeds ook een globale vergelijking met de situatie bij de grondwetsherziening van 1848: het jaar dat bij de recente grootscheepse herdenking van onze constitutionele ontwikkelingsgeschiedenis als beginpunt is gekozen.

a kiesrecht

Veen richt zich in zijn bijdrage aan het colloquium over de Staatsregeling op het democratisch gehalte van de Staatsregeling⁸³ en merkt om te beginnen op dat democratie iets anders is dan volkssoevereiniteit, welke laatste blijkens artikel 2 de basis vormde van de nieuwe constitutie: 'De Oppermagt berust in de gezamenlijke Leden der Maatschappij, Burgers genoemd'. Het staatsbestel van 1798 was volgens Veen 'nu niet direct wat wij in navolging van Lincoln een democratie zouden noemen' (= government of the people, by the people, for the people). In artikel 10 was vastgelegd het beginsel van 'Volks-Regeering bij Vertegenwoordiging', maar uit democratisch oogpunt is daarbij een eerste probleem dat de stemgerechtigden slechts indirect die vertegenwoordigers verkozen. Er was namelijk een getrapte kiesstelsel, waarbij de stemgerechtigde burgers in elke grondvergadering van ongeveer 500 'zielen' een kiezer aanwezen, die in districtsvergaderingen gevormd door de kiezers uit veertig grondvergaderingen de leden van het Vertegenwoordigend Lichaam kozen. Men vreesde namelijk dat de gewone burger gemakkelijk het slachtoffer kon worden van demagogie.⁸⁴ De volkswil moest gezuiverd worden voor hij tot gelding kwam. Afgezien van het getrapte kiesstelsel, dat minder democratisch is maar dat wij overigens nog altijd bij de Eerste Kamer tegenkomen, kwam het Bataafse kiesrecht lang niet aan alle volwassen inwoners toe. In de eerste plaats waren de vrouwen uitgesloten, maar dat was in die tijd nog zo vanzelfsprekend dat het niet uitdrukkelijk was vastgelegd (een dergelijke uitdrukkelijke uitsluiting zou pas in 1887 plaats vinden). Wel werd er op toegezien dat op de tribunes van de Nationale Vergadering evenveel plaatsen voor mannen als voor vrouwen werden gereserveerd. Verder moest men voor het actief kiesrecht tenminste twintig jaar zijn (een lage leeftijdsgrens, pas in 1963 zou de kiesgerechtigde leeftijd verlaagd worden van 23 tot 21 jaar), maar ook 'zijn aandeel dragen...in de lasten der Maatschappij', dus een zekere welstand genieten. Hoe dit laatste vereiste in de praktijk werd getoetst is niet duidelijk, maar waarschijnlijk kreeg dit vooral inhoud doordat men in ieder

⁸³ Th. Veen, 'Het volk, de leden van de maatschappij en de ingezetenen van de Republiek. Enkele opmerkingen over het democratisch gehalte van de Bataafse Staatsregeling van 1798', in: *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, p. 9-33.

⁸⁴ D.A.J. Overdijk, 'Regeling en praktijk van het algemeen kiesrecht in Nederland in de jaren 1795-1798', in: *De Bataafse Omwenteling en het recht*, met name p. 56.

geval niet tot een van de van het stemrecht uitgesloten groepen mocht behoren: onder anderen bedeeden (in sommige van de grote steden 25%) en in inrichtingen opgenomen beoefenden, alsmede 'lijf- en huisbedienden die tot persoonlijken dienst behooren, en inwoonen bij hen, welken zij dienen', failliete en onder curatele gestelde personen. Een dergelijke uitsluiting van bedienden en bedeeden werd in die tijd normaal geacht vanwege hun afhankelijke positie.⁸⁵ De beoordeling of men stemgerechtigd was geschiedde bij de inschrijving in 'het openbaar Stemregister der Gemeente', niet alleen noodzakelijk voor 'stembevoegdheid', maar ook 'om eenigen Post, van Bestuur, eenig Ambt of Bediening in de Maatschappij te kunnen waarnemen...of behouden' (Titul II art. 10). Als men bovendien leest dat dit 'behouden' ook voor pensioenen gold, dan wordt het duidelijk welke belangrijke gevolgen die al of niet inschrijving in het stemregister meebracht. Door die inschrijving werd men burger en verkreeg 'om niet eene uitdrukkelijke Acte van Burgerschap'(art. 12 Staatsregeling).

Uit democratisch oogpunt is vooral een bedenkelijk punt dat voor deze inschrijving een verklaring van trouw aan het Bataafse volk en 'van onveranderlijken afkeer van het Stadhouderlijk Bestuur, het Foederalismus, de Aristocratie of Regeeringloosheid' moest worden afgelegd (art. 11 Staatsregeling). Volgens artikel 15 zouden gedurende tenminste tien jaar na de aanneming van de Staatsregeling de openbare aanhangers van het stadhouderlijk bestuur en de andere genoemde categorieën van tegenstanders niet tot de inschrijving worden toegelaten. Zwager spreekt in zijn dissertatie over de motivering van het algemeen kiesrecht in Europa in dit verband van een 'revolutionair kiesrecht', zoals ook bij de invoering van het algemeen kiesrecht na de Russische revolutie bestond en zoals Marat vergeefs bij de Franse revolutie trachtte in te voeren.⁸⁶ Dit was dus niet gekopieerd naar Frans voorbeeld! Afwijkend van de Franse grondwet van 1795 was ook dat de Staatsregeling geen censuskiesrecht invoerde: uitgangspunt was toch het kiesrecht van alle burgers. Een belangrijke verbetering vergeleken met de situatie onder het stadhouderlijk stelsel was dat toen slechts de aanhangers van de gereformeerde religie, de publieke kerk, deel konden hebben aan het bestuur, terwijl sinds de decreten van 1796 ook katholieken, dissenters en joden als volwaardige burgers werden erkend.⁸⁷

Bij een beoordeling van het kiesrecht als mogelijkheid tot participatie in het staatsbestuur dient nog gewezen te worden op de plaats van de grondvergaderingen in het geheel. Bij de bespreking van de totstandkomingsgeschiedenis van de Staatsregeling is al even gewezen op het feit dat de grondvergaderingen van in beginsel 500 zielen niet alleen bij absolute meerderheid van stemmen uit hun midden een persoon als 'kiezer'(plus een plaatsvervanger) naar de districtsvergadering (gevormd door de kiezers van 40 grondver-

⁸⁵ Overdijk wijst erop dat aan deze uitsluiting echter ook een politiek facet zat, omdat het Oranje-huis vaak bedeeden gebruikte bij acties contra politieke tegenstanders (Overdijk, 'Regeling en praktijk algemeen kiesrecht', p. 65).

⁸⁶ H.H. Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa*, diss. UvA (Groningen 1958), p. 161 en 196.

⁸⁷ Zie over de moeizame wijze waarop de nieuwe godsdienstvrijheid gedeeltelijk werd gerealiseerd de bijdrage van M. van de Vrugt: 'De Staatsregeling van 1798 en de kerkgenootschappen', *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, p. 169-182

gaderingen) afvaardigden, maar ook een kandidaat-representant (plus plaatsvervanger) voor het Vertegenwoordigend Lichaam aanwezig (art. 25 resp. 24 Staatsregeling). Die kandidaat-representant mocht geen lid van de desbetreffende grondvergadering zijn en moest voldoen aan de eisen voor het passief kiesrecht. Ten slotte dient vermeld dat de grondvergaderingen ook een rol speelden bij herziening van de Staatsregeling, evenals bij de verkiezingen van de departementale en gemeentebesturen en een deel van de rechterlijke macht. Al met al kan het instituut van de grondvergaderingen, waarin vaak levendig gedebatteerd werd over politieke en staatsrechtelijke items, uit democratisch oogpunt als een bijzonder element worden aangemerkt: een mengvorm van directe en vertegenwoordigende democratie.⁸⁸

In de tekst van de Daalder-lezing die J. Th. J. van den Berg in het herdenkingsjaar 1998 onder de titel 'Tweehonderd jaar grondwetgeving: historie en actualiteit' in *Themis*⁸⁹ publiceerde, wordt opgemerkt dat het kiesrecht in de Bataafse Staatsregeling van 1798 ruimhartiger was dan in alle grondwetgeving van 1814 tot en met de huidige grondwetstekst, omdat dit aan alle ingezetenen toekwam, mits zij indien elders geboren hier tien jaar hadden verbleven. Veen relateert dit omdat het hier maar om een zeer beperkte groep vreemdelingen zou gaan. Bovendien konden vreemdelingen na 1848 door naturalisatie het Nederlanderschap verwerven, ook al na een korter verblijf hier dan 10 jaar.⁹⁰ In 1798 kende men de Nederlandse nationaliteit nog niet. Naar mijn mening kan men echter toch wel spreken van een zekere voorsprong van de Staatsregeling van 1798 op dit punt. De stap naar het aanvragen van naturalisatie is voor vreemdelingen nog steeds vaak een moeilijke beslissing. Overigens was er ook in 1798 al een soort inburgeringsvereiste, doordat men voor het verkrijgen van de acte van burgerschap ook de 'Nederduitsche taal' moest kunnen lezen en schrijven.

Samenvattend kan men enerzijds betwijfelen of door de politieke eisen aan het burgerschap gesteld wel van algemeen kiesrecht gesproken kan worden – maar in de Staatsregeling deed men dat ook niet meer in tegenstelling tot de eerder geciteerde mensenrechtenverklaring uit 1795 en werd in dit verband van rechten van het Bataafsche volk gesproken – anderzijds was aan de vooravond van de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 het percentage stemgerechtigden nog niet op het peil van 1798 beland. Overdijk vermeldt dat naar een schatting uit die tijd ongeveer 90 personen van de 500 inwoners die een grondvergadering vormden stemgerechtigd waren en zij noemt het stelsel 'ondanks de uitsluitingen, voor de opvattingen van toen redelijk algemeen'.⁹¹

⁸⁸ Schama spreekt over 'de indrukwekkende regelmaat' waarmee zij vergaderden (*Patriotten en bevridders*, p. 426).

⁸⁹ *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1998, p. 299-307.

⁹⁰ Staatsregeling opstellen, p. 30-31.

⁹¹ Overdijk, a.w., p. 77.

b het parlement

Zoals reeds eerder opgemerkt werd het Vertegenwoordigend Lichaam in de Staatsregeling duidelijk op de eerste plaats gesteld. De Staatsregeling van 1798 gaat minder uit van de leer van de machtscheiding van Montesquieu dan van het beginsel van de volkssoevereiniteit van Rousseau.⁹² Uit democratisch oogpunt interessant is de hier gekozen structuur van het parlement. Het Franse tweekamerstelsel met een senaat met bijzondere bevoegdheden werd hier te lande door de democraten afgewezen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het boven vermelde Manifest der Twaalf Apostelen van 1 juli 1797 en het Manifest van 43 representanten van 12 december 1797. Daarbij gebruikte men de argumenten van Thomas Paine, die een adelskamer zoals verdedigd door Montesquieu principieel onjuist vond en een tweekamerstelsel waarbij de ene kamer de andere controleerde een inbreuk op het vertegenwoordigingsbeginsel achtte. In haar eindverslag aan Delacroix heeft de Derde Constitutiecommissie gesteld dat de belangrijkste reden van de eerdere verwerping van het Ontwerp van constitutie door de bevolking was dat de kiezers volgens die tekst de beide kamers van de volksvertegenwoordiging afzonderlijk zouden verkiezen. Daarbij bestond het gevaar dat een der kamers het karakter van een aristocratische vertegenwoordiging zou krijgen. 'Le peuple batave, par caractère, est ennemi prononcé de toute aristocratie', aldus de Constitutiecommissie.⁹³

Vandaar de gekozen oplossing waarbij het Vertegenwoordigend Lichaam zichzelf in twee kamers verdeelde (art. 52 e.v. Staatsregeling), terwijl 'het ontwerpen en voorstellen van alle wetten en besluiten' uitsluitend aan de Eerste Kamer (ongeveer 70 leden) toekwam en 'het al of niet bekrachtigen van dezelve' de taak van de Tweede Kamer (30 leden) vormde. Naar mijn idee moet men hier van een radicaal democratische opvatting spreken, die op verschillende plaatsen in de Staatsregeling van 1798 naar boven komt en primair gericht is op verwezenlijking van het gelijkheidsbeginsel. Het is opvallend dat dit Bataafse vertegenwoordigingsstelsel betrekkelijk weinig aandacht gekregen heeft in de Nederlandse staatsrechtelijke literatuur. Vaak wordt voor de geschiedenis van het tweekamerstelsel verwezen naar de dissertatie van De Ruwe uit 1957, waarin evenwel slechts enkele zinnen aan het Bataafse stelsel zijn gewijd met de toevoeging dat dit 'kennelijk alleen steunt op het voorbeeld van de Franse constitutie van 1795'.⁹⁴ Dat klopt in ieder geval niet zoals eerder bleek en is weer een voorbeeld van hoe men de Staatsregeling van 1798 vaak als een Franse schepping heeft afgedaan. In de tweedelige herdenkingsuitgave ter herdenking van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer met uitgebreide historische overzichten van de verschillende ontwikkelingsstadia vindt men ook één bladzijde over het Bataafse stelsel, maar in het hoofdstuk over buitenlandse tweekamerstelsels als onderdeel van de behandeling

92 Aldus samenvattend R. van den Berg, 'Macht van wetgeving en wetsbegrip', in: *De staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, p. 113.

93 De Gou, *Staatsregeling II*, p. 102.

94 J.Th. de Ruwe, *De Eerste Kamer der Staten-Generaal*, diss. UvA (Nijmegen 1957), p. 1. In dezelfde geest M.J. Kramer, *De Eerste Kamer in Nederland*, diss. UvA (Amsterdam 1918), p. 2.

van het Noorse stelsel!⁹⁵ Twee recente dissertaties over de Eerste Kamer besteden een halve bladzijde aan deze periode en richten vervolgens hun aandacht op het tweekamerstelsel zoals dit in 1815 gestalte kreeg.⁹⁶ Toen kwam er echter een kamer van aanzienlijken, en bij de herziening van 1848 'vreesde men voor een zeer democratische stroming in de nieuwe tweede kamer, nu deze rechtstreeks zou worden gekozen, en wilde men een tegenwicht scheppen in de andere kamer door haar als een bijzondere vertegenwoordiging van het grootgrondbezit te doen functioneren'.⁹⁷ Pas in 1917 werd het passief kiesrecht voor de Eerste Kamer voor iedereen opengesteld. In de nog altijd voortdurende discussies over wat tegenwoordig vaak 'de Senaat' wordt genoemd, is wel enkele malen gewezen op de aantrekkelijke kanten van het zogeheten Bataafs-Noorse stelsel, maar met weinig succes.⁹⁸ In Noorwegen is in 1814 naar het voorbeeld van de Bataafse Staatsregeling van 1798 een stelsel ingevoerd waarbij alle parlementsleden in één keer worden gekozen en de vorming van twee kamers eerst daarna plaats vindt. IJsland heeft dit stelsel met aanpassingen overgenomen en ook in de andere Scandinavische landen heeft dit bij de overgang naar een gematigd eenkamerstelsel een belangrijke rol in de discussie gespeeld.⁹⁹ Naar mijn mening zou ook voor Nederland (een variant van) dit Bataafs-Noorse stelsel een aantrekkelijke optie kunnen zijn nu het probleem van de gebrekkige democratische legitimatie van de Eerste Kamer onoplosbaar lijkt, maar in ieder geval kan men constateren dat de in de Staatsregeling van 1798 gekozen oplossing uit democratisch oogpunt hoger scoort dan de negentiende-eeuwse Eerste Kamer van aanzienlijken/plutocraten. Maar deze was dan ook bedoeld als bolwerk rond de troon en later als rem op de 'volkskamer'. Voor de beide kamers van het Vertegenwoordigend Lichaam golden, doordat splitsing pas na de verkiezingen plaats vond, dezelfde eisen voor het passief kiesrecht, namelijk minimum leeftijd dertig jaar en vaste woonplaats in Nederland gedurende de laatste 10 jaar (15 jaar als men buiten de Republiek geboren was volgens art. 32 Staatsregeling).

c Uitvoerende macht

Een belangrijk punt bij de beoordeling van het democratisch gehalte van de Staatsregeling is uiteraard ook de positie van wat wij nu als de regering aanduiden, maar toen als de uitvoerende macht, want aan het hoofd van de staat stond de door de burgers gekozen 'Volksregering bij vertegenwoordiging': het Vertegenwoordigend Lichaam. De uitvoerende

95 A. Postma, 'De Eerste Kamer vergeleken met zusterinstellingen in het buitenland', in: *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* ('s-Gravenhage 1992), p. 430-431.

96 B.H. van den Braak, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis*, diss. Leiden (Den Haag 1998), p. 13; F. de Vries, *De staatsrechtelijke positie van de Eerste Kamer*, diss. Groningen (Deventer 2000), p. 19.

97 Van der Pot-Donner, a.w., p. 462.

98 Bijvoorbeeld in *Het Nederlandse parlementaire stelsel, Rapport van de commissie Parlementaire Democratie van de Partij van de Arbeid*, z. pl. 1965, p. 21 e.v.

99 Hierover: J.M. de Meij, 'Eenkamerstelsels in Noord-Europa', in *Grensverleggend staatsrecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. C.A.J.M. Kortmann* (Deventer 2001), p. 275-298.

macht werd in de Staatsregeling (art. 83 e.v.) aangeduid als het Uitvoerend Bewind (orgaan en functie), bestaande uit vijf leden (directeuren) gekozen door het Vertegenwoordigend Lichaam 'buiten zig'. In de discussies van de voorgaande jaren was de positie van de uitvoerende macht steeds een moeilijk punt geweest. De radicale democraten vonden de oplossing uit 'het dikke boek' met een Staatsraad bestaande uit vijf personen onjuist omdat deze te veel macht zou bezitten, meer nog dan tevoren de stadhouder. Men streefde daarom naar een verantwoordelijke uitvoerende macht. Artikel 12 van de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels, die met de Algemene Beginselen aan het begin van de Staatsregeling staan, zegt dat alle bewindvoerende lichamen 'ondergeschikt en verandwoordelijk' zijn aan de Vertegenwoordigende Macht.

Volgens art. 92 Staatsregeling bedient het Uitvoerend Bewind zich ter volbrenging van zijn verschillende werkzaamheden, van de volgende door henzelf te benoemen Agenten: 'Eén van buitenlandsche Betrekkingen, Marine, Oorlog, Financie, Justitie, inwendige Politie, Nationale opvoeding en Nationale Oeconomie'. Iedere Agent was blijkens art. 95 Staatsregeling aan het Uitvoerend Bewind verandwoordelijk voor 'all' het verzuim of nadeel, het geen uit wanbestuur, in zijn bijzonder vak, voor den Lande mogt voortspruiten'. Art. 96 voegt hieraan toe 'De agenten vormen nimmer onder elkanderen eenen afzonderlijke Raad, maar zijn bepaaldlijk, ieder aan zijne persoonlijke werkzaamheden gebonden'. Hun instructies werden opgesteld door het Vertegenwoordigend Lichaam. De departementale en gemeentebesturen waren administratieve lichamen, volledig ondergeschikt aan het Uitvoerend Bewind (art. 147 e.v. Str.), met als een soort vierde bestuurslaag daartussen in elk departement zeven 'ringen'.

Secker onderzoekt in haar bijdrage aan het colloquium over de Staatsregeling van 1798 of de huidige regering en het moderne ministerschap hun oorsprong vinden in de uitvoerende macht zoals die werd ingevoerd in 1798 en concludeert dat het 'plausibel en gerechtvaardigd [is] te stellen dat de eerste directeuren te samen met hun agenten regelrechte voorgangers waren van de leden van de regering, koning en ministers'.¹⁰⁰ Zij relateert deze conclusie weer enigszins door erop te wijzen dat de directeuren eigenlijk niet gelijk te stellen zijn met de onschendbare koning, omdat zij verantwoordelijk waren ten opzichte van het Vertegenwoordigend Lichaam, maar opvallend is dat bepaalde agenten, die vaak bekwamere figuren (zoals bijvoorbeeld Gogel en Van der Palm) waren dan de directeuren, zich tijdens de korte geldingsduur van de Staatsregeling van 1798 tot 'de kern van een nationaal bestuur hadden kunnen ontwikkelen'.¹⁰¹ Eerder is reeds vermeld dat het agenten waren die bij de tweede fluwelen staatsgreep van 12 juni 1798 met hun kritiek op het Uitvoerend Bewind een belangrijke rol speelden. Secker wijst ook op het feit dat aan een departementale beleidsgerichte indeling van het landsbestuur na 1801 niet meer is ge-

100 Secker, 'Van de uitvoerende magt', p. 134.

101 Idem, p. 130.

tornd en dat de in 1798 gemaakte keuze voor departementshoofden in plaats van collegiale besturen op enkele uitzonderingen gehandhaafd bleef.¹⁰²

Afgezien van het aspect van de continue ontwikkeling kan men toch ook wel zeggen dat de uitvoerende macht in de Staatsregeling van 1798 met zijn afhankelijkheid ten opzichte van de volksvertegenwoordiging een democratischer karakter had dan de regering volgens de grondwetten van 1814 en 1815, met een machtige en zelfstandige koning en ministers die tot 1840 zijn persoonlijke dienaren waren. Ook na 1848 bleef het koninklijk gezag nog sterk en pas door de machtsstrijd van 1866-1868 kreeg de ministeriële verantwoordelijkheid een duidelijke inhoud door de aanvaarding van de vertrouwensregel, waardoor het laatste woord bij het parlement kwam te liggen.

d Mensenrechten/grondrechten

Op geen gebied van het staatsrecht was de verandering op het eerste gezicht groter dan bij de mensenrechten die in de staatsregeling van 1798 werden geïncorporeerd. Bevatte de Unie van Utrecht niet veel meer dan de vrijheid van particulier beleden godsdienstige overtuiging, in omvang en verscheidenheid kan ook de huidige Grondwet niet tippen aan de waslijst van rechten en beginselen die hier is opgenomen. Het ligt voor de hand om hierbij naar de Franse voorbeelden van de Verklaring van de rechten van de mens en van de burger van 1789 en die van 1793 te verwijzen. Inderdaad leek de eerder aangehaalde Verklaring van de rechten van de mens en van de burger die werd aangenomen op 31 januari 1795 door de provisionele representanten van het volk van Holland, en die was opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van Pieter Paulus, inhoudelijk vrij sterk op deze voorbeelden.¹⁰³ De Bataven konden evenwel ook bogen op een tekst die nog aan de Franse Verklaringen voorafging, namelijk de door Mirabeau in zijn *Avis aux Bataves sur le Stadhoudérat*, dat in 1788 was opgesteld op verzoek van gevluchte patriotten, opgenomen 'Déclaration du tout peuple qui veut la liberté'.¹⁰⁴ Deze bondige mensenrechtenverklaring zou tot op zekere hoogte weer gebaseerd zijn op de Bill of Rights of Massachusetts, zoals overigens ook voor de Franse Verklaring van 1789 is aangetoond dat deze in ruime mate op Amerikaanse voorbeelden is geënt.¹⁰⁵ De verschillende Amerikaanse mensenrechtenverklaringen, beginnende met die van Virginia van 1776, waren echter ook al eerder bekend in onze Republiek en vonden veel belangstelling in patriotse kringen, evenals na-

¹⁰² Idem, p. 130.

¹⁰³ De andere gewesten namen deels de Verklaring van Holland over, deels kwamen zij met eigen teksten. Een overzicht hiervan biedt H. Boels, 'Mensenrechtenverklaringen in de andere gewesten van de Bataafse republiek', in: F.H. van der Burg en H. Boels (red.), *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland* (Leiden 1994), p. 21-32.

¹⁰⁴ Deze tekst is evenals de Verklaring van 1795 en de beide Franse Verklaringen opgenomen in Van der Burg en Boels, *Twee honderd jaar rechten van de mens*.

¹⁰⁵ F.H. van der Burg, 'De verklaring van 31 januari 1795: historisch perspectief en hedendaagse betekenis', in Van der Burg en Boels (red.), *Twee honderd jaar rechten van de mens*, met name p. 11-12. Zie over de tekst van Mirabeau ook W.J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen*, diss. VU ('s-Gravenhage 1936), p. 26-36, die echter alles door een oranje en gereformeerde bril beziet en interpreteert.

tuurrechtelijke ideeën in deze sfeer van Duitse en Engelse denkers. In dit verband wordt vaak de naam van de Groningse hoogleraar in het natuurrecht F.A. van der Marck genoemd. Van grote betekenis is ook het werk van Pieter Paulus *Verhandeling over de Gelijkheid der Menschen* (1793) geweest. Kortom de idee van de mensenrechten vormde een belangrijk onderdeel van de democratiediscussie zoals die in kringen van patriotten reeds voor de Franse revolutie op gang was gekomen. Het is opvallend dat in de genoemde Verklaring van 1795 evenals in het Dikke Boek niet de vrijheid maar de gelijkheid voorop wordt gesteld. Men moet dit zien als een gevolg van het feit dat de ongelijkheid binnen het staats- en maatschappelijk bestel door de patriotten als het grootste kwaad werd beschouwd. ‘Bills of rights are bills of wrongs’. Vergeleken met andere landen bestond hier tijdens de Republiek in de praktijk een redelijke mate van vrijheid van drukpers, godsdienst, vereniging en vergadering.¹⁰⁶

In de staatsrechtelijke literatuur wordt nog al eens enigszins geringschattend gesproken over ‘de leerstellige inleiding van niet minder dan 72 artikelen’.¹⁰⁷ Dit geheel van ‘Algemeene Beginselen’ (art.1-8) en ‘Burgerlijke en Staatkundige Grondregels’ (art. 9-72) bevat echter met name in het tweede gedeelte veel helder geformuleerde grondrechtelijke bepalingen, zowel vrijheidsrechten, gelijkheidsrechten, burgerschapsrechten als wat wij thans sociale grondrechten noemen. Vrijheid van godsdienst (art. 19-23) en vrijheid van meningsuiting (art. 16) waren bijv. duidelijker geregeld dan in 1848. Opvallend waren ook de waarborgen in de strafrechtelijke sfeer, waaronder de afschaffing van de pijnbank. Als voorbeelden van wat wij thans sociale grondrechten noemen vindt men niet alleen aanmoediging en bevordering van handel, industrie, landbouw en visserij, maar als eersten werden daarbij genoemd ‘konstenaars’ (art. 51), waaraan de huidige Grondwet geen aandacht schenkt. Modern doen aan ‘verschaffing van arbeid aan de Nijveren’, ‘onderstand aan Onvermogenden’ (art. 47) en zorg voor de opvoeding van ‘verworpen kinders’ (art. 49). Opvallend in deze tijd van vreemdelingenangst is art. 50: ‘De Maatschappij ontvangt alle Vreemdelingen, die de weldaaden der vrijheid vreedzaam wenschen te genieten, in haar midden, verleenende denzelfen alle zekerheid en bescherming’. Interessant zijn ook een aantal bepalingen over verplichtingen van de mens en van de burger, waarbij niet alleen gelijkheid maar ook vrijheid van handelen de grondslag vormden.

In zijn bijdrage ‘Vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten’ aan het colloquium over de Staatsregeling van 1798 merkt P.A.J. van den Berg op, dat bij de Staatsregeling van 1798 een Verklaring van de rechten van de mens voorafgaand aan de Staatsregeling ontbreekt, dit in tegenstelling tot wat bij de eerste Franse constituties het geval was.¹⁰⁸ De Staatsregeling begint in de aanhef immers meteen met het sluiten van een maatschappelijk verdrag.

¹⁰⁶ Aldus onder anderen P.W.C. Akkermans, C.J. Bax en L.F.M. Verhey, *Grondrechten. Grondrechten en grondrechtsbescherming in Nederland*, derde druk (Deventer 1999), p. 20-21

¹⁰⁷ Aldus bijvoorbeeld Van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, veertiende druk, p. 112.

¹⁰⁸ De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798, p. 34-71, met name p. 38.

Als in de Staatsregeling gesproken wordt over rechten van de mens, zoals in art. 5 van de Algemene Beginselen waar deze ‘onvervreemdbaar’ worden genoemd, dan wordt hieraan onmiddellijk toegevoegd ‘in de Maatschappij’. Naar mijn mening is dit echter geen tekort maar juist een winstpunt. Door de mensenrechten op deze wijze te incorporeren in de Staatsregeling werden het in de hedendaagse terminologie grondrechten, want mensenrechten die zijn geïncorporeerd in het positieve recht.

Conclusie

Wat begon met het plan voor een recensie van de colloquiumbundel over de Staatsregeling van 1798 groeide uit naar een speurtocht in de literatuur over de oorzaken van de veronachtzaming van deze eerste Nederlandse grondwet. Naar mijn mening ondersteunt het voorgaande de klacht dat de herdenking van de Staatsregeling van 1798, zoals Moorman Kappen die bij het colloquium in het jaar 1998 formuleerde, ten onrechte gepasseerd is ten gunste van ‘de constitutie van 1848’. In verschillende opzichten was de Staatsregeling van 1798 de herziening van 1848 vooruit. Het vage criterium van het ontbreken van continuïteit gaat slechts ten dele op. Het is natuurlijk waar dat de Staatsregeling van 1798 al in 1801 werd opgevolgd door een nieuwe (wederom via een fluwelen staatsgreep) en dat Bonaparte het land uiteindelijk bij Frankrijk inlijfde, maar dat doet aan de betekenis van de Staatsregeling zelf niet wezenlijk af. Is de vestiging van de eenheidsstaat niet belangrijker dan de invoering van het toen nog zeer onduidelijke beginsel van de politieke ministeriële verantwoordelijkheid in 1848, die bovendien ook al in 1798 in rudimentaire vorm aanwezig was? Minstens zo belangrijk lijkt mij de doorvoering van het gelijkheidsbeginsel in de Bataafse republiek: de gelijkstelling van de protestantse dissenters, katholieken en joden met de lidmaten van de zolang bevoorrechte gereformeerde staatskerk enerzijds, afschaffing van het hele erfelijke ambtenstelsel anderzijds.

Het einde van het Nederlandse ancien régime, geforceerd door een nieuwe elite van dominees, advocaten, artsen, fabrikanten, pasteibakkers en andere middenstanders, dat in hoofdzaak niet meer werd teruggedraaid. Waarom zouden wij daar niet trots op kunnen zijn? Dat men echter het toch volgens algemeen gevoel vermoldme confederale stelsel van de Republiek niet zonder Franse hulp kon veranderen bleef echter kennelijk moeilijk te verteren. Ook het radicale karakter van de Staatsregeling van 1798 zal een belangrijke factor geweest zijn bij het nationale verdringingsproces en daarbij weer met name de afwijzing van het stadhoudelijk régime. Want het oranjebloed kruipt waar het niet gaan kan en volkssoevereiniteit is hier altijd een belast begrip in de staatsrechtelijke literatuur gebleven.

De slechte reuk waarin de Staatsregeling van 1798 lang heeft gestaan is niet alleen het gevolg van de eerder genoemde factoren, maar ook van onkunde over wat er nu precies gebeurd is bij de totstandkoming hiervan en over de inhoud van de Staatsregeling. Na de

sterk gekleurde en gedeeltelijk ook gebrekkige bronnenuitgave en commentaar van Colenbrander bleef het lang stil rond deze eerste constitutie. De Wit en Schama hebben niet alleen nieuwe informatie over de patriotse en de Bataafse periode gebracht maar ook een andere uitleg en waardering. De uitgebreide bronnenstudie van De Gou bracht tenslotte veel materiaal over de totstandkoming van de verschillende grondwetten bijeen, maar De Gou mocht en kon zelf niet veel tijd besteden aan de analyse en nadere interpretatie van al dit materiaal. De beide Utrechts-Nijmeegse colloquia hebben op dit punt een begin gemaakt, maar het doet verlangen naar meer. De moderne Nederlandse constitutionele ontwikkelingsgeschiedenis begon niet in 1848 bij de hervormingen van Thorbecke maar aan het einde van de 18^e eeuw.

LEGISLATION, GOVERNMENT, JURISPRUDENCE, AND LAW IN THE DUTCH WEST INDIAN COLONIES: THE ORDER OF GOVERNMENT OF 1629*

De Ordre van Regieringe van 1629, or, the ‘Order of Government, for Police¹ as well as Justice, in the places captured or still to be captured in the West Indies,’² as the full title in translation reads, has, to my knowledge, never been studied by historians in the United States. The Order is dated October 13, 1629, and was meant to be the foundation for government, governmental institutions, law, and jurisprudence for all Dutch colonies in the Americas. This paper introduces the importance of the 1629 Order in the establishment of the Dutch legal and governmental system in the New World.

Shortly after its incorporation in 1621, the West India Company (the Company) became active in occupying or conquering territories in the Americas. In Brazil, San Salvador at the Bahia de todos os Sanctos was taken in 1624 but was soon retaken by the Portuguese in 1625. About this time, a small settlement in New Netherland, on Manhattan Island, was about to develop into New Amsterdam. With respect to colonists going to New Netherland came a provisional order in 1624 and, for the first (provisional) director Willem Verhulst, an ‘Instruction’ and ‘Further Instruction’ in 1625. Both instructions can be found in F.C. Wieder’s *De Stichting van New York in juli 1625* (‘The Founding of New York in July 1625’), which, unfortunately, has never been translated into English.³ In the Caribbean, several small islands including St. Eustatius, Tobago, and St. Croix were issued as patroonships to merchants, mainly from Zeeland. The patroons had feudal rights when colonizing these islands, as they had in such other places as Rensselaerswijck in New Netherland. As the Company left the colonization of its possessions mainly to individuals rather than considering it its own duty, several ‘Freedoms and Exemptions’ were granted by the States General for further colonization.⁴ When Admiral Pieter Heyn was lucky enough to capture a Spanish ‘silver’ fleet off the coast of Cuba in 1628, the Company obtained the financial resources to attempt further ventures. In this atmosphere of success, grand aspirations, and

* First published in *de Halve Maen. Magazine of the Dutch Colonial Period in America*, vol. 70, no. 4 (Winter 1997), p. 73-80.

1 ‘Police’ is the literal translation of the Dutch word *politie* as used in the Order. In those days *politie* entailed the complete exercise of the duties of government, including government-administration and legislation, but without the administration of justice.

2 ‘Ordre van Regieringe soo in Policie als Justitie, in de plaetsen veroverd ende te veroveren in West-Indien’, published in *Groot Plakaatboek* 2, col. 1235 ff.

3 F.C. Wieder, *De Stichting van New York in juli 1625* (Linschoten-Vereniging XXVI; ’s-Gravenhage 1925), p. 25. This book is based on the so-called ‘Van Rappard Documents’ in the possession of the Henry E. Huntington Library in San Marino, California. They have been published as A.J.F. van Laer (trl., ed.), *Documents relating to New Netherland 1624-1626*, in the Henry E. Huntington Library (San Marino, Calif. 1924).

4 G.J. Van Grol, *De Grondpolitiek in het West-Indisch Domein der Generaliteit* (’s-Gravenhage 1934-1947; reprint Amsterdam 1980), p. 27. Examples are the ‘Conditien en articulen voor het stichten van een kolonie aan de Berbice’ dated Apr. 22, 1627; the ‘Vrijheden en Exemption voor de Wilde Custe van Brasil ofte de eylanden daeraen ende omtrent liggende’ (the Zeeland Charter) dated Mar. 8, 1629; the ‘Vrijheden ende Exemption voor Nieuw Nederland’ (the Amsterdam Charter), dated June 7, 1629.

'Nieuw Amsterdam op 't Eylant Manhattans'. Onderste gedeelte van kaart van Nieuw Nederland in A. van der Donck, Beschrijvinge van Nieuw-Nederlant, gelijk het tegenwoordigh in staet is (Amsterdam 1656); exemplaar Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

great hopes, the idea must have crossed the minds of the directors of the Company to have one large colonial empire in the Americas with a centralized government from which all colonies could be governed. It is possible that the Dutch East Indies were taken as an example where Batavia became the capital for the east. The first success for the Company came in 1630 when Olinda and Recife de Pernambuco in the north of Brazil were taken. It was extremely important that the Company again have a foothold in Brazil. This success was followed in 1634 with the conquest of Curaçao, followed by Bonaire and Aruba.

Anticipating the possession of new colonies, the directors drafted the rules and regulations for the colonial empire they foresaw. They did not make it very difficult for themselves. Almost every word of this grand idea, and what would become 'the Order,' was copied from the 'Concept of Government' for police (government) and justice that on November 1, 1624, was executed for San Salvador in Brazil.⁵ The main change was that the tenor of the Order was not limited to Brazil but that it was meant to be for all places 'with the help of God to be conquered in the West Indies.' In this respect it is worthwhile to note that the States General not only granted a charter to the West India Company but, in addition, also to two different societies, the *Societeit van Suriname* in 1682⁶ and the *Directie van Berbice* in 1732,⁷ owners of the colonies Surinam and Berbice, respectively. Although these colonies were situated in the charter area of the Company, the newly formed societies were independent of the Company. There were no feudal relationships; the Company was only co-shareholder of the *Societeit van Suriname*, not, however, of Berbice. Their independence is shown, among other aspects, by the fact that the liquidation of the societies took place

5 November 1, 1624, 'Concept van Regieringe. soo in politie als justitie in de Bahia de todos los Sanctos, ende andere plaetsen noch te veroveren in Brasil', Nationaal Archief (hereafter: NA), The Hague, Archives States-General nr. 5770.

6 Surinam was taken from the British by a fleet from Zeeland in 1667. It was transferred to the Company in 1683. In the same year the Company accepted as partners the City of Amsterdam and Cornelis van Aersen van Sommelsdijck, a nobleman from Zeeland, and in that year formed together the *Societeit van Suriname*, to which a charter was granted by the States General.

7 The colony of Berbice was as early as 1627 issued as a patroonship by the Company to Abraham van Pere, a merchant from Zeeland, who was in 1632 joined by Pieter van Rhee, also from Zeeland. The colony was taken in 1713 by a French fleet. The owners refused to pay the requested ransom and transferred the colony to the French, who were not interested in the possession, and transferred it to a combination of Amsterdam and Zeeland merchants, who formed a corporation for the exploitation of the colony in 1720. Problems arose with the Company that considered the colony still to be a feudal possession, an opinion contested by the owners. The matter was settled in 1732 when the States General issued a charter to the *Directie van Berbice*.

at a different moment than that of the West India Company at the end of the eighteenth century. It was the States General who determined this infringement on the charter of the Company. The Order had full power in the two societies as well.

The Order of 1629 is sometimes called the constitution, the fundamental law of the Dutch West India Company for all its colonies in the west. In sixty-nine articles, the Order comprises, if not the entire Dutch system of government, legislature, jurisprudence, and law, then, at least, most of it. The Order is the conduit through which the Dutch system was transferred to Dutch America.

The Order of 1629 had two main purposes. The first was the idea of one central government for all Dutch colonies, with governmental institutions based on those in the Netherlands. The second was the uniformity of law between the colonies and the Netherlands and among the colonies themselves and, therefore, to apply the same Dutch laws and legal institutions to all colonies.

It is remarkable that the States General had decided to such uniformity, as such uniformity did not exist in the Dutch Republic itself. The Republic had a great diversity of law and law enforcement in the different provinces and even in the cities. A uniformity that did not exist within the Republic was, nevertheless, imposed on the colonies.

The Centralization of Government

As to the centralization of government the intention was to have one central or high government to be established in Brazil, which was at that time the most prominent Dutch colony. Colonial government was maintained, according to Article 1 of the Order of 1629, through a board of councillors consisting of nine members, all inhabitants of the Dutch Republic and members of the Dutch Reformed Church. Annexed to the board was an ‘assessor’, or secretary, who had to be an attorney and a notary, the latter in order to draw up contracts, declarations, last wills, antenuptial agreements, and other legal deeds (Articles 2 and 3).

The board had the supreme power in all matters of government, including finances, administration of justice, and military matters. It was also granted the right to make local laws or ordinances regarding minor matters, such as those pertaining to markets, inns, small businesses, and trades. These ordinances, however, had to be approved by the directors in Holland (Article 62).

One of the first duties of the board was to have a minister of the Dutch Reformed Church appointed according to the rules of that church in the Netherlands (Article 9). Another obligation was to establish schools; the school teachers had to come from Holland and to belong to the Dutch Reformed Church as well (Article 13).

The Dutch Republic was at war with Spain, and, at that time, Portugal was part of Spain. It was from those countries that colonies could and should be taken. A reflection of this is

1235

Placaten. 5. Boeck. 5. Tit. 9. Deel.

1236

HET NEGENDE DEEL.

1. *Ordre van Regieringefoo in Policie als Justitie, inde Plaetsen veroveret, ende te veroveren in West-Indien. In date den 13 October 1629.*

DE Staten Generael der Vereenighe Nederlanden, Allen den geen die desen sullen sien ofte hooren lesen, Saluyt. **DOEN TE WETEN**, Alsoo ons wegen de gheoetroyeerde West-Indische Compagnie is vertoont ende te kennen gegeven, dat tot beter directie van saecken, der selver Compagnie noodigh ende dienstigh soude zijn, dat onder onse autoriteyt, by de selve gheoetroyeerde Compagnie seecker ordre van regiering, soo in Policie als Justitie, inde Plaetsen ofte Plaetsen (met Godes hulpe) te veroveren, wierde ghesstatueert, ons tot dien eynde gepresenteert hebbende seecker Concept ende beraminge van ordre by haer in gestelt: Versoekende daer op onse approbatie. **SOO IST**, dat Wy de selve rypelijck gheexamineert hebbende, ende op alles naer behooren gelet, onvermindert het Octroy aende selve Compagnie gegeven, ghesstatueert ende geordonneert hebben, statueren ende ordonneren by desen de Poincten hier nae volgende.

I.

DE Kamenen vande gheoetroyeerde West-Indische Compagnie, elck voor haer contingent inde administratie, sullen displicieren negen eerlijcke Perfoonen, Ingeboornen der geuineerde Provincien, ofte inde selve ghewoont hebbende den tijdt van seven Jaren, de Gereformeerde Religie toe ghedaen, ende ervaren in saecken van Policie, Justitie ende Commercien, immers in eenige der selver soo veele mogelijck sal zijn te bekomen; de Kamer van Amsterdam vier, Zeelandt twee, de Maze, Noort-Hollandt, Groeningen elcx een, welke ter Vergaderinge vande Negenthien ingebracht, ende daer geapprobeert zijnde van wegen de selve, sullen werden gepresenteert aende Heeren Staten Generael, om oock by haer Ho: Mo: geapprobeert, ende geordonneert te werden tot een Collegie van Raden over de te veroveren Plaetsen, onder de ghehoorfaemhey van haere Ho: Mo:, die de selve daer toe sullen doen expedieren behoorlijcke Commissie.

II.

't Voorz Collegie van Raden sal worden geadjungeert een Rechts-geleerde, met Tytel van Assessor, te eligeren by de Vergaderinge vande Negenthien, die alle beoignen ende Vergaderingen vanden Raedt by wesen, ghevraecht zijnde, sijn advis geven, alle notitien ende Registers houden, Brieven depescheren, de selve, ende alle Acten onderteykenen; kortelijck het Ampt van Pensionaris ende Secretaris, in Policie ende Justitie, op den voer vande goede Steden inde Vereenighe Provincien, bedienen sal.

III.

Den Assessor sal 't voorz Collegie onderworpen zijn, ende ghehouden te gehoorfamen, ende sal by 't selve uyt suffisante redenen mogen afgestelt, ende r'huys gefonden worden.

IIII.

Den Assessor voor sijn vertreck sal hem laten creëren Notaris, om tot mascken van Testamenten, ende andere legale Acten te konnen werden gebruyckt, ende sal hebben de emolumenten van de Secretarye, op sulcken lyste als hem mede sal werden gegeven.

V.

Alsoo de Raden sullen ghelijck zijn in Ampt ende qualiteyt, sal een vande selve by Maentlijcke ommevangh Presideren, die de propositien doen, stemmen collecteren, ende by de pluraliteyt van de selve, concluderen sal.

VI.

Het sitten, ende de beurten van 't presideren in den Raedt sal voor eerst gaen op dese ordre: dat Amsterdam sal hebben de eerste plaetse: Zeelandt de tweede: Amsterdam de derde: de Maes de vierde: Amsterdam de vijfde: Zeelandt de sesste: Noorder-quartier de sevenste: Groeningen de achtste: Amsterdam de negende. Ende soo wanneer by afgangh van eenige Raeds-Perfoonen, andere inde plaetse werden ghesurrogeert, sullen voortaan de nieuw aengestelde in 't sitten ende presideren hebben de sesste plaetse, sonder aenfien van wat Kamenen die voor gestelt worden.

VII.

De Raden ende Assessor sullen op hare Commissie doen den eedt van ghehoorfaemhey ende ghetrouwighey aende Heeren Staten Generael, ende de West-Indische Compagnie, ende dat sy hare Instructie, generalen ende particulieren last, by naerder Resolutie vande Negenthien te gheven, naer sullen komen ende gehoorfamen, sonder eenige particuliere beveelen van eenige Kamenen, regen of buyten de selve te ontvangen, ende breeder volgens 't Formulier van eedt, daer toe hier nae geconcipieert.

VIII.

't Collegie vanden Raedt sal hebben het opperste gesach ende directie in alle saecken van Regeeringe, Policien, Finantien ende Justitie; Ende sal een yegelijck van wat qualiteyt, ampt, dienst, conditie ofte natie hy zy, op alle Plaetsen, Havenen ende Reeden ende limten vande Compagnie, staende onder 't ghebeid vande Heeren Staten Generael, gehouden zijn hare Resolutien, Geboden ende Verboden te gehoorfamen, ende naer te komen, op pene van ghestraft te worden, of daer ter Plaetsen, ofte herwaert over te werden ghesonden, naer meriten ende gelegentheyt van saecken.

IX.

Ende voor eerst sal den Raedt door de Kerckedienaers doen aenstellen ende oeffenen den publijcquen Godts-dienst, naer de ordre vande Christelijcke Gereformeerde Kercken deser Provincien, conform Godes heylige Woort, ende de Formulieren van eenigheyt by de selve aen genomen.

X.

De Spaigraerts, Portugiesen ende Naturelen van

1237 **Ordre van Regieringe in West-Indien.** 1238

van den Lande, 't zy Roomsche ofte Joots-gefinde, fullen gelaten werden by hare vryheyt, sonder moeynisse ofte onderfoeck in hare conscientien, ofte particuliere Huysen: Ende en sal oock niemant hem bevorderen de selve eenigh belet, verstoornisse of hinderinge te doen, alles op arbitrale, oock naer ghelegentheit rigoureuze ende exemplare correctie.

XI.

Alle Jesuiten, soo Paters ofte Priesters, als Monicken, of hoe die zijn ende heeten, fullen uyt alle Plaetsen vande ghehoorfaemheyt vande Heeren Staten Generael wesen ende blyven ghebannen, sonder daer in te mogen komen, op pene van ghevancckelijck naer dese Landen te werden gevoert.

XII.

Van alle andere Geestelijckheyt, ende ordren van Mans ofte Vrouwen, geene uytgefondert, en fullen geen Kloosters, Conventen ofte Collegien mogen wesen.

XIII.

De Raden fullen metten eersten in stellen een ofte meer Scholen naer eyfche ende gelegentheit, daer over settende Meesters die professie doen vande Gereformeerde Religie, goet van leven zijnde, ende bequaem om de Jonge Jenght in lesen, schrijven, kennisse ende dienst Gods ende anders te onderwyfen, daer toe voor alle andere fullen werden gebuyckct, de Perfoonen die totten Schooldienst van hier werden aen genomen ende gefonden, ten ware datter wettelijke redenen voor quamen ter contrarie.

XIII.

De Raden fullen met alle mogelijke middelen ende devouren doen houden ende conserveren de publicque ruste, stilligheyt ende eendracht tuschen alderley Luyden, ende Perfoonen onder haer gebiedt verkeerende, Inwoonders, Soldaten, Scheeps-volck ende andere, van wat Natie, staet ofte conditien die zijn, voor al ende sonderlinge sorge dragen, dat de Spaignaerden, Portugefen ende Naturelen vanden Lande, die haer inde Steden, Forten, te Lande, aende Zee, ofte oock te Schepe, onder 't ghe gebiedt ende protechie vande Heeren Staten Generael begeven, in hare Perfoonen, Vrouwen, Kinderen, Familie, Huysen, Gelt, Koopmanschappen, ende alle goederen geen uytgefondert, geen geweld, overlact of ongelijck aen ghedaen en werde, maer tegens alle 't selve wel ende behoorlijck werden beschermt, doende alle de geene, die contrarie deden, straffen met rigueur aenden lyve, anderen ten exemple, naer meriten vande saecke.

XV.

Sullen voorts de Raden trachten met alle ghelegentheit, vrientchap, handelinge ende Commerce te maecten met Naebuyrige ende omtrent gelegene Heeren ende Volcken, oock Alliantien ende Verbonden, tot afbreuck ende swackinge vanden Coningh van Spaignen, sijne Onderdanen ende Adherenten, ende meeste vorderinge van 't ghemene beste vande Compagnie, maeckende de voorfz Tractaten van wegen ende inden name vande Ho: Mo: Heeren de Staten Generael, ende de West-Indische Compagnie: ende fullen oover alle de selve eerst ende alvooren nemen het

advys vanden Generael ende Gouverneur.

XVI.

Alle Landen, Huysen, Ingenios, gronden van Erven, Dominiale Rechten, ende inkomen, toebehoorende den Coninck van Spangien, syne Adherenten ende Onderfateit, oock de Portugefen die haer onder de Regieringe vanden Coninck van Spaignen fullen houden, mitfgaders alle goederen aenkommende de Jesuiten, ende andere Cloosters of Collegien van Geestelijckheyt, van wat ordre die mogen wesen, fullen dadelijck by de Raeden werden ghesayfeert, ende tot profijre vande Compagnie geconfisqueert, doende de selve pertinentelijck registreren, administreren ende beneficiëren, ende het innemen verantwoorden nae behooren.

XVII.

Maer de Spaignaerts, Portugefen ende Naturelen vanden Lande, die haer begeven onder de Regieringe ende ghehoorfaemheyt vande Heeren Staten Generael, fullen haere Ingenios, Landen, Huysen ende andere goederen behouden, ende in 't vrye besit ende ghebruyck der selver werden gemainteneert ende beschermt, als vooren gesegt is: Ende wanneer sy komen te sterven, fullen alle hare goederen by successie, ab intestato, ofte by Testamente komen op hare Erfgenamen, niet woonachtigh ten tyde van haer overlyden, onder de ghehoorfaemheyt vanden Coninck van Spaignen ofte sijne Adherenten, Vyanden vande Geuniteerde Provintien, in welken ghevall alle de voorfz successien confiscabel fullen zijn ten profijte vande West-Indische Compagnie.

XVIII.

De Landen die onbeheert zijn, ofte woest ende ongebouwt blyven leggen, ende tot culture konnen werden gebracht, fullen de Raden uyt geven aende Colonien, die daer van wegen de Compagnie zijn, ofte fullen komen, om te werden ghebruyckct ende gebouwt, elck naer haer aert, eyfche ende meeten oorbuer, ende op de selve gewinnen Vruchten, soo tot de Lijf-rochte als Negotie noodigh. De Colonien fullen de uytgegeven Landen besitten, voor de eerste vijf Jaren vrye, alleenlijck met recognitie, ende registratie vande selve, alsoo van wegen de Compagnie te hebben aengenomen, ten eynde van welke vijf Jaren, daer op gestelt, ende by de Possesseurs ten behoeve vande Compagnie Jaerlijcks uyt ghereyckct sal worden sulcken recht van Chijs ofte Erfpacht, midtfgaders van Thienden van Vruchten, als de Compagnie naer gelegentheit redelijck vinden ende ordonneren sal.

XIX.

De Jacht, Visscherye ende Vogelerye, sal alle Inwoonderen ende Onderfaten vry staen, 't midts dat de Raden sorge dragen, ende ghevoeghlijcke ordre fullen stellen, dat de specien van Wildt niet en werde door de ongeregeltheit in 't excess van vangen verniet ende uyt geroeyt, maer de geene die daer zijn geconserveert, ende andere die daer noch niet en zijn, ende souden konnen aerden, noch werden geset ende voort geplant.

XX.

De Raden en fullen geen Coloniers op andere Plaetsen mogen senden ofte planten, sonder al

found in the Order. Protection was granted to those ‘Spaniards, Portuguese and natives of the land, Catholics or Jews,’ who had submitted themselves to the Dutch authority, in which case they were left with freedom of their religion to be exercised in their own houses. No such liberty was granted to the Jesuits, who had to leave the colony, while all Catholic cloisters were confiscated on behalf of the West India Company (Articles 10, 11, 12).

It is remarkable that the Jews are specifically mentioned in the Order of 1629. Since the Inquisition existed under Portuguese rule and, therefore, in Portuguese Brazil, I assume that in this context Jews means the *Marranos*, or the New Christians, Sephardic Jews who, in Spain and Portugal and their colonies, publicly converted to Christianity in order to avoid persecution but secretly remained Jewish. Under Dutch rule they could openly return to their old faith, but in the instruction for Brazil of 1636 they and the Catholics were warned to abstain from public scandals and from dishonoring God’s name. In some colonies particular exemptions were granted to the Jews. When the Dutch took over Surinam in 1667⁸ the Dutch acknowledged the privileges granted to them by the British.⁹ Those privileges included the right to marry according to their own customs, to close their own antenuptial agreements (*ketuboth*), to make their own last wills, and to administer justice among themselves in cases with a value under 10.000 pounds of sugar. The Dutch even declared that the Jews were considered ‘born Hollanders.’¹⁰ In 1684 Samuel Cohen Nassy in Surinam became the first Jewish notary (called a jurator) in the Americas, as Michiel Cardoso had become in Brazil the first Jewish attorney in the Americas; both, therefore, in Dutch colonies. The development of the jurators in Surinam was such that in 1754, Isaac Cohen Nassy was appointed jurator only for the Jewish Nation.¹¹ He was followed as jurator by five of his co-religionists until 1825, when, by royal decree, all privileges were abolished, all denominations were made equal, and an end was made of the dominance of the Dutch Reformed Church.

The States of Holland and West Friesland decided in 1656 that marriages of Jews concluded before that date, according to Mosaic law, were considered valid, but that from that moment on the Political Order of 1580 had to be followed.¹² Another example of Jewish privileges are the Jewish Orphan Chambers found in Surinam and Curaçao.

The council had the obligation to take care of the protection and preservation of the newly conquered colonies and to provide them with people, ammunition, and food. In

8 Surinam was captured from the British by a Dutch fleet on Feb. 27, 1667, the articles of surrender being signed March 6, 1667. On July 31, 1667, the Peace Treaty of Breda was signed by the two countries in which it was agreed that each party was entitled to the territories it had in its possession on May 10, 1667. Because of this clause the British kept New Netherland and the Dutch Surinam. Surinam was at that time considered a colony with a great potential for sugar growth and as such a replacement for the loss of Dutch Brazil in 1654.

9 The Dutch text of these privileges is published in *Essai Historique sur la Colonie de Surinam* (Paramaribo 1788; reprint Amsterdam 1968), p. 122-125, and the English text in E.H. Lindo, *The History of the Jews of Spain and Portugal* (New York 1848; reprint New York 1970), p. 381-83. The date is Aug. 7/17, 1665.

10 J. A. Schiltkamp, ‘Jewish Jurators in Surinam,’ in: R. Cohen (ed.), *The Jewish Nation in Surinam* (Amsterdam 1982).

11 J. Wolbers, *Geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 1861, reprint Amsterdam 1970), p. 41.

12 Decree September 30, 1656, printed in *Groot Plakaatboek* 3, col. 502 ff.

each colony a governor was to be appointed and a local government formed, with full powers but always subordinate to the council in Brazil. Such governor had access to the meetings of the council in an advisory function and was called into a meeting when matters of war, important expeditions, and the making of forts were discussed. It is difficult to comprehend that these rules could have any meaning for faraway colonies like Curaçao.

The idea of a central colonial government in Brazil, to which the governments in other colonies would be subordinated, failed from the outset. One can only guess as to the reasons. But it seems plausible to assume that one of the main reasons is that further extension of colonial possession in Brazil did not occur. The States General and the directors very early abandoned the idea of a central government as appears from the following. In 1637 the strong Fort Sao Jorge da Mina, called by the Dutch Sint George del Mina, situated on the west coast of Africa, present-day Ghana, was taken, and three years later Loando in Angola, both from Portugal. Both places were conquered with expeditions from Brazil. These newly acquired places provided an important source for slaves. Count Johan Maurits van Nassau, who was at that time governor general of Dutch Brazil, had expected that the new territories would be governed from Brazil as was dictated by the Order. To his disappointment, the States General and the directors decided that the new conquests were to be ruled directly from Holland. This decision was in complete contradiction to the wordings and intentions of the Order of 1629. Loando was lost in 1647 and Brazil in 1654 to the Portuguese.

No attempt was made thereafter to implement a central colonial government which, as noted before, had been located in Brazil, in any other colony. The powers of such central government had, in any case, been derived from the directors of the West India Company in Holland, returned to, or, better said, remained with those directors. The result was that all colonies remained separate, and all instructions, rules, and regulations for the colonies were issued by the directors of the company and the States General. Into all colonies came a Council of Government and Justice, sometimes a Council of Government with a separate Council of Justice. Each colony had its own head of government who could have the title of commander, director, or director-general, dependent on the importance of the colony, and who sometimes assumed in his colony the title of governor.

To understand the structure of the colonies it is imperative to know the instructions for those heads of government. In these instructions the Company and the States General defined the rules and regulations for each colony. In these instructions and also in the commissions for such head of government, one finds often repeated what was already stated in the Order of 1629. Although the structure in the different colonies could be somewhat different, these differences were minor. And, above all, there was no subordination from one colony to the other. Each colony was independent of the other.

In this respect, attention is drawn to the peculiar constitutional situation between New Netherland and Curaçao. In 1647 Stuyvesant was appointed director general of both colonies. The question may be asked whether there was any relationship between the two

colonies; did, for example, New Netherland dominate? The answer is no. The only tie between the two colonies was in the person of Stuyvesant. The relationship was what we would call today a personal-union.¹³ The vice-director in Curaçao was subordinate to Stuyvesant personally as director-general and not to the Council in New Netherland. He could receive instructions from Stuyvesant only.

While the Order of 1629 may have lost its influence with respect to the idea of a centralized government, it remained in full force with respect to the law and legal procedures.

The Uniformity of the Law

In the Netherlands a rather complicated system of law had developed. When applying the law in a certain case, one had to look in the first place at the written laws. If there were no written laws, unwritten customs were followed, and if these did not give a solution, Roman law was followed. Roman law came, therefore, in force when written laws and old customs did not have the answer. Hence, Roman law was supplementary law. Roman law was also called 'the general written law', a term that is used by the Order. The reception of Roman law, of the *Corpus juris civilis* from Emperor Justinian, into the Netherlands took place in the Middle Ages. Roman law, as used in the Netherlands, got the name Roman-Dutch law, which name was first used by the prolific legal author Simon van Leeuwen in 1652 in his book of that name.¹⁴ I have mentioned that uniformity of law was missing in great part in the Netherlands. Only some major parts of law and legal proceedings had been codified and had found a place in written law as was the case in Holland with the Order for Government and the Order of Justice, both of 1580.¹⁵ Moreover, of great importance was the jurisprudence of the Court of Justice of Holland. However complicated it may seem, the Republic managed to have a rather smooth legal system. This was also the legal system found in the colonies.

In order to understand how the law was applied in the colonies it is necessary not only to

¹³ J. A. Schiltkamp, 'Bestuur en Rechtspraak in de Nederlandse Antillen ten tijde van de West-Indische Compagnie,' in: *Honderd Jaar Codificatie in de Nederlandse Antillen* (Arnhem 1969); separately issued as Part 1 of the Law School of the Netherlands Antilles, 1976. Stuyvesant was appointed director of Curaçao, Aruba, and Bonaire in 1642. In an expedition to capture the island of St. Maarten, he lost his right leg and had to go to the Netherlands for recovery. In a meeting of the council of Curaçao of Aug. 22, 1644, Lucas Rodenborch, the commissary of personnel, provisions, and merchandise was appointed as provisional director and commander during the absence of Stuyvesant. With the appointment of Stuyvesant in 1647 as Director General over the two colonies New Netherland and Curaçao together with Aruba and Bonaire, Rodenborch continued as vice-director over the last-mentioned colony. He requested several times to be replaced, which happened in 1655. He left for New Netherland, where he died. His successor was Matthias Beck, who had fled Dutch Brazil in 1654 after the recapture of that colony by the Portuguese and had settled in Barbados where he was met by Stuyvesant (who had arrived in January 1655 following the seizure of Dutch ships on that island as a consequence of the English Navigation Act). Stuyvesant was impressed by Beck and offered him the function of vice-director of the Curaçao islands, which he accepted. He went with Stuyvesant from Barbados to Curaçao. He died on that island in 1668 and may be considered as one of the most outstanding directors of that colony. Vide J. A. Schiltkamp, 'Curaçao onder Vice-Directeur Matthias Beck, 1655-1668,' in: *Het Oog van de Meester* (Curaçao 1989), p. 249-279.

¹⁴ Simon Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands Regt* (Leiden 1652).

¹⁵ 'Ordonnantie van de Policien binnen Holland', Apr. 1, 1580, in *Groot Plakaatboek* 1, col. 329; and, 'Ordonnantie op het stuk van de Justitie binnen de steeden en ten platten lande van Holland', Apr. 1, 1580, in *Groot Plakaatboek* 2, col. 695.

know Dutch law in general but also to have a knowledge of the ordinances and resolutions of the States of the Netherlands and of various cities, particularly Amsterdam. The laws of the province of Holland and of the city of Amsterdam predominated in the colonies. Important are the legal commentaries such as *The Jurisprudence of Holland* by Hugo Grotius.¹⁶ Grotius' work is a compilation of the laws and customs at that time in use in Holland, including Roman law.

Also important, of course, is the way the laws were applied by the courts and the governments in the colonies. This local information is only available with respect to New Netherland. In no other former colony are the resolutions and court decisions available. As to the ordinances of the colonies, there is the *West-Indisch Plakaatboek*. The *West-Indisch Plakaatboek* is a project with the purpose of publishing *de plakaten*, the ordinances of the various Dutch colonies. Up to now, the ordinances of Surinam, Curaçao, Aruba and Bonaire, St. Maarten, St. Eustatius, and Saba have been published.¹⁷ Almost ready for publication are those of the Coast of Guinea at the west coast of Africa. From New Netherland, there are the *Laws and Ordinances*, translated by Edmund B. O'Callaghan, and the *Laws and Writs of Appeal*, published in translation by Charles T. Gehring.¹⁸ As to the legal commentaries and other law books used in the colonies, which are important as explanatory sources, the works of Hugo Grotius and Simon Van Leeuwen were known in the colonies.¹⁹

The Civil Procedure and the Civil Justice

The Order of 1629 makes a distinction between civil and criminal justice and procedure. According to the Order, civil justice is to be exercised by three councillors. The procedures are to be as short as possible without denying the parties their right to justice. As to legal civil proceedings, the Order referred to the 'General Order of the United Provinces'. With this General Order is meant the 'Ordinance with respect to Justice in the cities and the countryside of Holland' from April 1, 1580.²⁰ Court proceedings in civil cases are described in thirty-two articles.

Matters of marriage, rights between husband and wife, intestate law, and the closing of testaments had to be in compliance with the Political Ordinance of Holland in the year 1582 (Article 59).²¹ The year 1582 that was mentioned is a mistake; it should be read 1580.

¹⁶ Hugo Grotius, *The Jurisprudence of Holland* (R. W. Lee, trans., 2 vols; Oxford, Eng. 1926).

¹⁷ *West-Indisch Plakaatboek*, J. A. Schiltkamp and J. Th. de Smidt (eds.), Suriname 1 & 2 (Amsterdam 1973); Curaçao, Aruba, Bonaire (Amsterdam 1978); Sint Maarten, Sint Eustatius, Saba (Amsterdam 1979).

¹⁸ Edmund B. O'Callaghan, *Laws and Ordinances of New Netherland 1638-1674* (Albany 1868); Charles T. Gehring, (ed.), *Laws & Writs of Appeal 1647-1663* (Syracuse 1991).

¹⁹ J. A. Schiltkamp, *De Geschiedenis van het Notariaat in het Octrooigebied van de West-Indische Compagnie* ('s-Gravenhage 1964).

²⁰ 'Ordonnantie van de justitie binnen den steden ende ten platten lande in Holland', April 1, 1580; in *Groot Plakaatboek* 2, col. 695.

²¹ 'Politique Ordonnantie van de heeren Staten van Holland, geemaneert in den jare 1582', in *Groot Plakaatboek* 3, col. 502. The articles concerning marriages are in *Groot Plakaatboek* 3, col. 502.

Marriages had become a matter of civil government, not a matter of the church. The Dutch Reformed Church did not consider a marriage a sacrament, as was the case before by the Catholic Church. The articles in this political ordinance with respect to marriage contained rules about publishing of banns, required consent of parents for marriage, impediments to a marriage, minimum age, and punishment in case of adultery.

Marriages should be solemnized before either magistrates or in church. 'Church' meant the Dutch Reformed Church. In Surinam it was ordered by law that members of the Reformed Church could only marry in that church unless governor and councils had given their consent otherwise. In spite of this rule, the custom developed that the marriages were performed at home rather than in the church. The same happened in Curaçao. Rather than forbidding such development, the government tried to turn the tide by imposing fines.

In New Netherland it became necessary to issue an ordinance forbidding the publishing of banns of persons who did not reside in the districts of the magistrates for at least one year.²² Stuyvesant extended this period to two and a half years in a letter to the clergy.²³ At the same time Johan van Beecq and Maria Verleth of New Amsterdam fled to New England to marry. The magistrates in New England were requested not to solemnize the marriage but to send back the runaways. When it appeared that they were married at Greenwich, Connecticut, by an unauthorized fanner, their marriage was declared unlawful, and they were ordered to live separately.²⁴ In 1788 the governor and councils of St. Martin declared null and void marriages of couples that had left the island only for the purpose of marrying on St-Eustatius.²⁵ I do not know why this happened.

In Dutch Brazil, Portuguese Catholics also had to adapt themselves to Dutch marriage law. Marriages in the Catholic Church had only ecclesiastical consequences; they had to be preceded by a marriage before the magistrates in order to be valid. Those who infringed the law could be banished from the colony, their marriage declared invalid, and their children considered to be born out of wedlock and consequently excluded from the inheritance of the parents.²⁶

A promise of marriage had serious consequences. A party who refused to marry could be forced to marry anyhow and be punished if he or she persisted in the refusal, as happened in 1656 in New Amsterdam with François Soleil.²⁷ The banns of his marriage were already published, and the parties had cohabited. The reason for his refusal was that the bride had bad breath. When he was put in prison, he calmed down, and he finally gave in.²⁸

The impediments to a marriage had to do with consanguinity or affinity of the partners

22 Ordinance, Jan. 19, 1654, New York Colonial Manuscripts 5: 197, State Archives, Albany, cited in E.B. O'Callaghan, *Calendar of Historical Manuscripts in the Office of the Secretary of State* (Albany, N.Y. 1865), p. 134 (hereafter cited as *Col. Hist. Ms.*).

23 Letter, Aug. 9, 1660, N.Y. Col. Ms. 9: 356., cited in *Cat. Hist. Ms.*, p. 356.

24 Decree, Sept 14, 1654, N.Y. Col. Ms 5: 372, cited in *Cat. Hist. Ms.*, p. 141.

25 *West-Indisch Plakaatboek*, part St Maarten, April 15/18, 1788, nr. 158.

26 Gaspar Barlaeus, *Nederlandsch Brazilië onder het bewind van Johan Mourits, Grave van Nassau 1637-1644*, Dutch translation of the original Latin text of 1647, by S.P. L'Honore Naber ('s-Gravenhage 1923), p. 56, 84, 394.

27 For New Netherland see Ordinance of Jan. 15, 1658, vol. 16: 129, cited in *Cat. Hist. Ms.*, p. 312.

28 Action July 25, 1656, Council Minutes 8: 87 and Minute July 31, 1656, N.Y. Col. Ms. 8: 102, cited in *Cat. Hist. Ms.*, 171.

and also with a certain minimum age, for a male fourteen years and for a female twelve years.

The consequence of a marriage was that the woman obtained the status of a minor; she came under the authority of her husband, whom she had to obey. The husband represented his wife in court, and he could dispose of her possessions at his pleasure without her consent. Her possessions were disposable for the debts of her husband.

According to the Political Order of 1580 adultery was a reason for divorce. That was also the case with malevolent abandonment. Reasons for both possibilities can be found in the bible, in Matthew 19:9 and 1 Corinthians 7:15. The possibility of abandonment was often used as a practical solution for a woman whose husband had left for the sea or for the colonies and from whom nothing had been heard in a long time.

Separation was easier to obtain; the reasons vary from violence to long lasting quarrels. The possibility of reconciliation remained. The basis for separation could be found in Canon Law.

In the colonies situations existed not to be found in the Republic, for example, the marriage of a white man with an Indian or black woman. The instruction of 1638 for Director Tolck of Curaçao states that such a marriage was only possible if the woman had been educated in the Dutch Reformed religion and had become a member of that church.²⁹ It was almost akin to a prohibition.

Adultery was severely punished; it could even mean banishment. This happened in New Netherland several times.

A change in this system of marriage law occurred in 1753 in Curaçao. The States General stated that instead of the Political Order, the *Egtreglement van de Generaliteit* (the Marriage Resolutions) of March 18, 1656, had to be followed.³⁰ Under the new rule the consent of more family members was required for a valid marriage. The reason for this change was that Europeans had married non-whites and alarmed inhabitants had requested the government 'to fight this evil'.³¹

The matter of intestate law (*inheritance ab intestato*), that is, an inheritance without a last will, had given rise in the Republic to great differences. In North Holland and the northern part of South Holland was the *aasdomsrecht*, which meant 'the next in blood inherits the properties'. In Zeeland and the southern part of South Holland, however, was the *schependomsrecht*, which meant 'the properties return to the line whence they came'. The latter was the choice in the Order in its reference to the Political Order of 1580. It even explained its choice by saying that it was 'the best known, the easiest to follow, and would give the least obscurity.' This *schependomsrecht* from 1580, as it was amended in 1584, became conse-

29 Charles T. Gehring, Jacob A. Schiltkamp, *New Netherland Documents*, Volume XVH, *Curaçao Papers, 1640-1665* (Interlaken, N.Y. 1987), nr. 1.

30 'Egtreglement over de steden ende ten platten lande in de Heerlijckheden ende Dorpen staende onder de Generaliteyt', in *Groot Plakaatboek* 2, col. 2429-2448.

31 A.J.M. Kunst, *Recht, Commercie en Kolonisatie in West-Indië* (Zutphen 1981), p. 205-206.

quently the law for the colonies. It is surprising that in various colonies from the very beginning the *aasdomsrecht* was used, however, maybe under the influence of Amsterdam. The States General complicated matters by introducing in the Berbice in 1732³² and in Curaçao in 1752³³ the *aasdomsrecht* and decided even in 1774 that the *aasdomsrecht* would be applicable in all colonies. That was a complete turnaround from the position first taken in the Order in 1629.

In another article of the Order (Article 60), transfer of real estate and closing of mortgages was assigned to three councillors of the Court of Civil Justice. Deeds had to be registered with the secretary of the council, as was the case in Holland.

In the colonies were people of different nationalities. The prevailing law in the colonies was applicable to all inhabitants. The Order reads that every inhabitant of a colony from whatever 'nation' and among them also 'the indigenes of the country' (the natives, that is) were subject to the same laws as all other inhabitants, both in *civilibus* as in *criminalibus* (Article 43). In my opinion this was only the case if a native had been in contact with a European man, again in a civil case or a criminal case, for as long as the natives were amongst themselves they stayed out of the circle of interest of the government. The Order offered, however, protection to the natives who were under the authority of the Company. In that case they were allowed to keep their houses, farms, and other possessions. In case of death these possessions could be obtained by their heirs unless the heirs lived under the authority of the enemy. In that case all the possessions were confiscated. The same rule applied to the Spaniards and the Portuguese (Article 17). It is important to know that the Instructions of 1636 for Brazil prohibited turning Indians into slaves (Article 87).

A similar arrangement can be found in the aforementioned Instruction for Willem Verhulst of New Netherland in 1625. That Instruction stated that it was prohibited to do any harm to the natives. In the closing of a contract with them one had to do so in all sincerity and had not to deceive them in the weights and measures used. It is even more clearly said in the Further Instruction for Verhulst. Everybody who is doing injustice to the natives will be punished 'for the Indians [can] see that we do justice, both in civil as in criminal cases, between parties without respect of persons' (Article 10). An important clause in the Instruction was that the Indians should not be deprived of their land, they should be persuaded 'with good words' to draw up a contract and had that contract signed by them 'according to their custom'. To this was added a clause that these contracts should be drawn up because they could be of use for the company in certain circumstances. It was further stated that Verhulst should try to entice the Indians with small gifts to the service of the company. Another protection of the Indians was the regulation that for grazing animals

32 In the charter of 1732 issued by the States General to the Directie van Berbice was stated that everyone going to this colony was given the choice of law for his inheritance. If such choice was not made the law of Jan. 16, 1661 for the East Indies would apply, that is the *aasdomsrecht* as amended by the States General on Dec. 16, 1599, which was called the 'new *aasdomsrecht*.'

33 Nov. 17, 1752, printed in *Groot Plakaatboek* 8, col. 1217, in which was stated that the new *aasdomsrecht* would be applicable not only for the future but also for the past 'according to the old costume there', thus legalizing the former situation.

only land that was deserted by the Indians could be used. If a fort had to be erected at a place occupied by the Indians an amicable way should be tried to reach an accord to transfer the property to the company while it was not allowed to use any deceiving stratagem against them.

One finds similar protections in the instruction for Director Tolck of Curaçao in 1639.³⁴ Nobody was allowed to annoy the Indians or their wives; Negresses and native women (the text reads 'wild women') should not be treated disrespectfully or unchastly. In 1643 servants of the company could be executed if they destroyed the gardens of the natives and Negroes in the Piscadera quarter, where they apparently were gathered, or stole their fruit. From the text of these laws can be seen that in Curaçao as early as 1639 blacks were already settled.

Finally the Order of 1629 stated that in matters of contracts Roman law was applicable (Article 61). This article was also the basis for the application of Roman law to slaves. It is somewhat surprising that the word 'slaves' was not used in the Order. It is true that the Dutch slave trade had not yet begun, but on the *engenios*, sugar plantations in Brazil, were a large number of slaves working for the Portuguese who, like their slaves, had become inhabitants under Dutch rule.

Slavery had long been abolished in the Dutch Republic. All people were free by birth, and all slaves who set foot on Dutch ground in Europe were free *ipso facto*.³⁵ The fact that slavery was allowed in the colonies was the greatest deviation of the idea of uniformity of law, of concordance of law between the mother country and the colonies.

Although, as aforementioned, the word 'slavery' was not used in the Order, it is referred to in the Instruction for Brazil in 1636.³⁶ In two articles under the heading 'About negroes and slaves' one finds that the slaves should be treated well, that they had to attend the divine services (that means in the Dutch Reformed Church), and that they had to be free on holidays. As to the laws applicable to slaves, the Brazilian Instruction referred to Roman law and the laws drawn up by the Company. In the colonies one finds, in addition, local laws, which were made to regulate the life and behavior of slaves but also to ensure their protection. The Dutch colonies did not codify slave laws, as was the case in the French colonies with the *Code Noir*. It may be regretted, but at the same time the question can be asked whether it would have made any difference to the position and treatment of the slaves.

³⁴ See note 18.

³⁵ A peculiar change in this basic law came in 1776. The States General stated that slaves who came from the colonies with their master to the Netherlands did not become free if they returned to the colony within one year. Published May 23, 1776, in *Groot Plakaatboek* 9, col. 526.

³⁶ August 23, 1636, in *Groot Plakaatboek* 2, col. 1247.

The Criminal Law and Criminal Procedure

The Order states that criminal justice had to take place before a panel of three councillors at the indictment of the fiscal, that is, the public prosecutor (Article 53 and 54). As to investigation, torture, condemnation, and execution of sentence, the Order referred to the law in force in the Republic and to Roman Law. It further states that the accused, if guilty, should be punished, but that the punishment should not be too harsh (Article 55). It may be questioned whether this rule was always followed. The councils, who acted as judges, had, it is true, to apply the law 'as to the merits of the cases' as the Order defined it, but they had discretionary power in case the punishment for the offense was not clearly defined in the law.

Two criminal ordinances were in use in the Republic, namely, the Ordinance regarding Criminal Justice and the Ordinance regarding the Style of Criminal Procedure, both from 1570.³⁷ Both ordinances are the result of an attempt to unify the criminal laws and procedure in the Netherlands.

The main question was: how does the judge reach a judgment? The important change expressed in these laws was the introduction of the inquisitorial process. The public prosecutor acted on behalf of the government and had to prove the accusation. Before this time, the criminal process was handled like a civil process with a plaintiff. Without a plaintiff there was no process. Under the new rules the attempt to obtain a confession from the suspect was essential. Only if the suspect had confessed was he guilty, and only a guilty suspect could be sentenced. In the search for truth, an old procedure was allowed: torture. There are ample examples of the application of torture. In New Netherland it happened to Jan Hobbesen, who was accused of theft. He initially denied the charge, but after having been put to torture he confessed his guilt and was whipped with rods and banished. If he ever returned he would be put in chains and set to work with the Company's Negroes.³⁸ That was most likely considered the most severe part of his punishment.

Interesting is the case against Michel Picquet in 1647. He was charged with threatening to shoot Stuyvesant. He did not confess, but four witnesses supported the charge against him. The legal question was whether he could be condemned without having confessed. Without a confession, he could not be condemned to death; he could only be banished. The council appeared to have a difference of opinion. The vice-director Van Dincklagen remarked that the man could only be convicted on his own confession: *nemo inauditus et sine propria confessione facile condemnatur*. Stuyvesant declared himself against torture in this case. The result was that the man was banished forever from the country and had to serve eighteen years of hard labor in the workhouse in Amsterdam.³⁹

37 July 5, 1570, 'Ordonnantie op het stuk van de Crimineele Justitie', in *Groot Plakaatboek* 2, col. 1007; and July 9, 1570, 'Ordonnantie op den Stijl van procedereen in Crimineele zaaken', in *Groot Plakaatboek* 1, col. 1046.

38 Sentence, Council Minutes, Nov. 22, 1641, N.Y. Col. Ms. 5: 108, 109, cited in *Cat. Hist. Ms.*, p. 78.

39 Sentence, Council Minutes, Sept. 30, 1647, N.Y. Col. Ms. 4: 339, 340, cited in *Cat. Hist. Ms.*, 113.

Divine law, that is, the law of the bible, was sometimes applicable, as is shown in a case in New Amsterdam against Jan Creoli, who was accused of committing sodomy with the ten-year-old boy Manuel Congo. Both were slaves who had come from Curaçao. Jan Creoli was sentenced to be choked to death and his body be burnt to ashes. The young boy had to watch the execution and was furthermore tied to a stake, faggots piled around him, and flogged. The court based its decision on Genesis 19 and Leviticus 18:22, 29.⁴⁰ As late as 1846 in a case of theft in Surinam, the lawyer of the accused pleaded impunity according to the Book of Proverbs 6:30 and Matthew 12:3.⁴¹

Various Subjects

In the Order are also articles to attract colonists for the colonies. The colonists were given the opportunity to obtain undeveloped land free for the first five years and the freedom to fish and hunt (Articles 18 and 19).

The search for minerals, such as gold, silver, and copper, and for precious stones, like diamonds, rubies, etc., and the collecting of amber remained a monopoly of the Company (Article 24). More or less the same articles can be found in the Regulations for the colonists in various colonies, which I mentioned already.

An important matter was relations with foreign neighbors or with indigenous peoples or tribes. A governor of a colony was allowed to close treaties with such people, always in the name of the States General and the Company (Article 15). This article of the Order is the basis for the authorization of Stuyvesant to conclude the treaty of Hartford with the British and for the directors-general in Sint George del Mina, in present-day Ghana, to make contracts with the heads of African tribes. Such contract was called a 'pen'. In a pen were laid down the mutual rights and obligations of both parties. The head of the tribe, who had different titles, depending on the tribe, like king, caboceer, etc., had to swear according to the customs of his tribe.

The power of the Order and the Roman-Dutch law lasted almost 300 years. In the Dutch colonies Curaçao and Surinam a codification of new law was introduced in 1869. The main articles of the Order, especially the old Dutch laws, including the Roman-Dutch law, were in general still in force, but at that time it was felt that they had become outdated: they were called a 'collection of juridical antiquities and curiosities'. And almost fifty years later, in 1917, in British Guyana (consisting of the former Dutch colonies Essequibo, Demarary, and Berbice), the last elements of the Order came to an end. Such a long life of service to the colonies deserves appreciation.

⁴⁰ Sentence, Council Minutes, June 25, 1646, N.Y. Col. Ms. 4; 262, cited in Cal. Hist. Ms., p. 103.

⁴¹ H. R. Wijnholt, *Strafrecht in Suriname* (Deventer 1965), p. 30.

‘VOOR ZOO VEEL OVEREENKOMEND EN PRACTICABEL’: DE ADOPTIE IN OOST-INDIË*

De ‘grouwelijke gesintheeden’ en de doop

Nadat in 1602 de verscheidene handelsmaatschappijen die in de Republiek der Verenigde Nederlanden opgericht waren om de lucratieve handel in de specerijen van de Molukken in handen te krijgen gefuseerd waren tot de Verenigde Oost-indische Compagnie en deze door de Staten-Generaal een octrooi was verleend, kon de strijd om het handelsmonopolie in deze specerijen goed beginnen. Daarbij veroverde de VOC onder meer specerijeilanden als Banda, handelsposten en zelfs, naar eigen zeggen, het rijk van Jacatra, waar op 30 mei 1619 de stad Batavia werd gesticht. Door deze territoriale veroveringen was de VOC genoopt tot meer dan alleen maar handel drijven: er moest ook bestuurd worden. Een van de problemen die ze daarbij tegenkwam was de omgang der Compagniesdienaren (zeelieden, kooplieden, soldaten) met inlandse vrouwen en slavinnen. Batavia moest een Hollandse kolonie worden, maar het was niet zo gemakkelijk om deugdzame Nederlandse meisjes daarheen te krijgen en het klimaat was ook niet zo geschikt voor dezen.¹ Het leidde tot problemen, waarop ik hierna in wil gaan als voorbeeld van hoe de Bataviase autoriteiten op de lokale situatie konden inspelen en met inventiviteit een acceptabele oplossing vinden, die de eigenheid van de koloniale situatie recht deed en waarmee ze een apart Indo-Europees recht schiepte.

Op 20 juli 1622, dus al kort na de verovering van Jacatra en de stichting van Batavia, vaardigde de Hoge Regering² een plakaat uit, in de considerans waarvan onder meer stond:

‘bemerckende, dat dagelyxc veel groote schandaleuse en den Christelycke name onwaardige dissolutien geschieden in vuyle by een compsten, oneerlycke versamelingen, gehaete concubinagien en Godt verdrieteende overspel, welcke niet alleen van de Christenen met Christenen, Mooren met Mooren ofte Heydenen met heydenen, maer oock selffs sonder aensien ofte wtnemen van personen, religie ofte secten confuselyck onder Christenen, Mooren, Heydenen als toegelaten en wettige houwelycken gepleecht werden’

* Een uitgebreidere versie van deze bijdrage is te vinden in A.J.B. Sirks, ‘Saving Souls Through Adoption. A Legal Transplant in the Dutch East-Indies’, in: J. Cairns, O.F. Robinson (eds.), *Critical Studies in Ancient Law, Comparative Law & Legal History. Essays in Honour of Alan Watson* (Oxford/Portland OR 2001), p. 365-378.

1 Zie over deze wens een volksplanting te stichten de bijdrage van Somers in dit nummer, p. 388.

2 Hiermee duidde men de Gouverneur-Generaal met de Raden van Indië aan, die tezamen de besluiten namen.

en dan gaat het verder, dat door deze concubinagien onrust, partijdigheid, tweespalt, doodslag, moord 'ende andere te beduchten ongelucken' (waaronder ook abortus) te vrenzen vallen,

'meer tot verachteringe niet alleen van de gemeene ruste en welvaert, maar ook van de eere Godts, waer door de zalich maeckende segen des Allerhoogsten, soo mildelyck over ons vloeyende, wech genomen ende in plaetse van dien de alverdervende vloeck des Heeren over ons te verwachten staet'.³

Vervolgens werd in het plakaat een verbod op het concubinaat, al in 1620 afgekondigd,⁴ weer herhaald, nu in uitgebreidere vorm.

Zouden wij in de huidige tijd een dergelijk fenomeen wegens de interculturele contacten wellicht als positief waarderen, vanuit het toenmalige perspectief werd het zeker niet positief gewaardeerd, zoals uit het citaat blijkt; althans door onze calvinistische Gouverneur-Generaal Coen. Maar wat de Regering, of de Kerk, zoals we uit het recente werk van Niemeijer weten,⁵ aan correctie van dit zo grote kwaad deed, het was ondoenlijk het te keren. Het gebrek aan Europese vrouwen (het lukte niet voldoende geschikte vrouwen te laten overkomen)⁶ in combinatie met het aanbod aan slavinnen en de aanwezigheid van inheemse vrouwen, en, naar het mij aannemelijk lijkt, het feit dat men zich ver van het sociaal veel strakkere thuis in Nederland of Europa bevond, maakte dat aan de verleiding weinig weerstand geboden werd. Of de Here inderdaad zijn milde hand van Batavia en de VOC afhield en deze kleine koloniale gemeenschap vervloekte is niet duidelijk, maar een zeker gevolg waren kinderen. Dat gaf weer een nieuw probleem, zeker voor die tijd.

Want hoe stond het met het geloof en het zieleheil van die kinderen? Gewoonlijk voedde de moeder ze op, en deze was veelal niet christelijk. Was ze christelijk, dan had ze ongetwijfeld bij de vader op een huwelijk aangedrongen en kon de Kerk bovendien druk uitoefenen, bijvoorbeeld door, als de vader niet wilde, deze van het Avondmaal uit te sluiten. Gebeurde dat niet, dan was dat onaangenaam, maar niet onoverkomelijk, want waar het om ging, was dat het kind gedoopt werd en zijn ziel zo gered. Ook zonder huwelijk werd het kind, ondanks dat het in zonde geboren was, gedoopt wanneer de vader onbekend was, zolang de moeder maar christelijk was, of ze nu slavin of vrije vrouw was. Maar bij

³ Resolutie Hoge Regering (hierna: Res. HR) 20 juli 1622, J.A. van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek 1602-1811* (Batavia, 's-Hage 1885-1900; hierna geciteerd als NIP) 1, p. 101-102.

⁴ Res. HR 11 december 1620, NIP 1, p. 82. Redenen waren de 'al te beclaechelyke ende bekende exempelen, als het verdoen van de vrucht, ende dat d'een bysit door fenyn ende vergift den ander soeckt te vermoorden;' ook wilde men 'Godes toorn van dese republycque soo veel doenlyck' weren.

⁵ H. Niemeijer, *Calvinisme en koloniale stadscultuur Batavia 1619-1725* (diss. VU; Amsterdam 1996); zie ook L. Blussé, *Strange Company. Chinese Settlers, Mestizo Women and the Dutch in VOC Batavia* (Leiden 1987); J.G. Taylor, *The Social World of Batavia. European and Eurasian in Dutch Asia* (Madison WI 1983).

⁶ Zie de bijdrage van Somers in dit nummer, noot 26. Uit Niemeijer, *Calvinisme*, p. 39-43, waarin hij het huwelijk tussen ook Europeanen en niet-Europeanen behandelt (zich baserend op het kerkelijk huwelijksregister, dat uiteraard alleen de Christenen registreerde), blijkt dat het aantal interraciale (liever zou ik van 'interethnische' willen spreken) huwelijken vrijwel altijd het aantal intra-ethnische huwelijken overtrof.

niet-Christenen lag dat anders. Een huwelijk tussen Christenen en niet-christenen was ondenkbaar, in ieder geval toen.⁷ Verder werd het (natuurlijke) kind van een niet-christelijke vrouw, al had het een christelijke vader, uiteraard niet gedoopt. Zo'n kind zou namelijk door de moeder opgevoed worden en dan, zo was de verwachting, al spoedig overgaan tot die 'grouwelijke gesindheeden' van het heidendom en zo de doop ontheiligen. Dat nooit, al ging een kinderziel verloren. Zo'n kind moest eerst vanaf het tiende jaar onderwijs in het christelijk geloof krijgen, voordat het gedoopt kon worden. Vandaar dat men probeerde slavinnen te bekeren.⁸

De redding van het zieleheil: de adoptie

Maar gelukkig was niet alles voor deze ongelukkigen verloren. In waarlijk christelijke geest moet de (Gereformeerde) Kerkeraad van Batavia al zeer spoedig een oplossing bedacht of aanvaard hebben, zeker al in 1648,⁹ die doop en redding mogelijk maakte. Als zo'n kind bij notariële acte geadopteerd was, door christelijke ouders, van goede reputatie, die beloofden voor de opvoeding in christelijke geest zorg te dragen, dan kon het – nadat praeses, scriba en voorzittende ouderling alles goed gecontroleerd hadden – gedoopt worden.¹⁰ Een probleem, in 1737 opnieuw gesignaleerd, was dat zo'n acte van adoptie niet impliceerde dat zo'n kind, indien slaaf (dat wil zeggen, indien uit een slavin geboren), nu vrij werd. Al werd in de acte opgenomen, dat het kind van nu af aan vrij gehouden werd, dat impliceerde geen vrijlating, en de Kerk vroeg dan ook in 1737 dat vereist werd dat eerst bij de Schepenen een vrijlating tot stand kwam. De Hoge Regering voldeed uiteraard hieraan en verbood de notarissen acten van adoptie van onvrije personen te passeren.¹¹ Was er geen notariële acte van adoptie, dan kon er niet gedoopt worden, zo was al in 1722 vastgesteld.¹² Daarmee was een sluitend systeem opgezet: eerst vrijlaten, dan adopteren voor een notaris, dan laten dopen in de kerk.

Wie op dit idee gekomen is, is niet bekend. Voor de hand lag het aan de ene kant niet, want adoptie was geen oorspronkelijke Nederlandse rechtsinstelling. Zij komt uit het Romeinse recht en zou gerecipieerd kunnen zijn, ware het niet dat in de Republiek in de provincies Holland, Zeeland en Gelderland de adoptie niet gerecipieerd was, in Friesland een hoogst en-

7 In religieus opzicht; als alternatief voor het kerkelijk huwelijk was er altijd nog het schepenuwelijk geweest. Maar de Hoge Regering verbood de Commissarissen voor Huwelijkse Zaken in een resolutie van 10 september 1632 om 'swarten' de geboden toe te staan, als ze niet eerst behoorlijk in de beginselen van de christelijke religie onderwezen waren (NIP 1, p. 277). Zie ook Niemeijer, *Calvinisme*, p. 42.

8 Zie Niemeijer, *Calvinisme*, p. 305.

9 In een Res. der HR van 10 december 1737, die een kerkelijke regeling van 18 november 1737 goedkeurde (NIP 4, p. 416vv.), wordt naar kerkelijke regelingen van 10 augustus 1648, 22 september 1653, 4 februari 1692, 24 november 1698, 28 november 1712 en 23 februari 1722 verwezen.

10 De details komen uit de regeling van 10 december 1737, NIP 4, p. 422-424, die oudere regelingen omvat.

11 Zie de Res. in voorgaande noot vermeld. Maar op de adoptie-akte van 13 februari 1796, op Ambon verleden ten behoeve van Rachel Cornelia Voerman inzake haar slavin Lelie Anna, is aangetekend dat deze door Rachel Voerman op 22 juni 1801 verkocht en was (Nationaal Archief, hierna: NA, 1.11.01.01, 2113, p. 279 vv; zie ook de afbeelding in de tekst). Kennelijk was ze niet vrijgelaten.

12 Res. HR 11 augustus 1735, deze eerdere beslissing van de kerkeraad bekrachtigend (NIP 4, p. 379).

N° 3706

Meden den 19. Februarij 1796
 Comprouvee voor mij Jan van Rinckel bedijde
 beampthuyver ten dices gouvernementes present de nak-
 mermene Gelingen.

Rachel Cornelia Poorman van
 Amboina. Welcke verklaarde geneger, te zijn, in betij-
 gen overzule by dices, Ditschevol volgens verloovde moeder-
 lijke brenst de dato 30 January 1772. toebereou-
 de huysinboodling genaamt Lede Sjma van Am-
 boina ontrent Elff jaaren by Adophe Beckes ter op-
 voeding aan te nemen met voornemt haar den heij-
 ligen doop te zullen laten mlyjen, en boven dics ge-
 smiter Lede Sjma tot haar mondige jaars, ofte an-
 dere geapprovande Staat te onderhouden mitlgader
 in de Christelyke gereformeerde Relique te onder-
 myden, en verderd al dat geem te laaten
 leeren wat haar nut in Noordakelyk zal zijn.

Mits gedaan in Geadopteur te Amboi-
 na in thans Koning Victoria dato Voorde ter pae

Sintie

presentie van Dirk Paulus Bruind en Octavia
en met Theodorus Coymans Licentiaen als getuigen die
de Minule bekeet is getrouwt op een gelijke legaal van
vier en twintig Augustus naem de Gfdoptant en sly be
naempkruyver hebbis overbeteekend.

Quo Gfdoptor
Jan van Lintel
Aldringe

Hies opgedoopt
G. J.

B: J. A. Gendes van Helzen V. J. M.

Ambon
den 6
Maart 1796

de den naam geade sturde Slavin met naem
Lelie Anna, beting overgelaeten te hebben
van hier Johan Ficti G van Astrop
voor de Sonna van Twee Honderd vijf
Rijksdaalers, doende dien halven vijfde
afstand van dezelve.

Ambon den 23de Junij 1796

R. G. Voerman

Akte van de adoptie van de slavin Lelie Anna door Rachel Voerman op 23 februari 1796 te Ambon. Bron: Nationaal Archief 1.11.01.01, 2113, p. 279-280.

kele keer is voorgekomen, en in het Landschap Drente wat vaker.¹³ Zij is daarentegen in Oost-Indië, in ieder geval in Batavia, een zeer levend rechtsinstituut geworden. Dat kon ook, omdat de Staten-Generaal hadden voorgeschreven dat het in de Oost toe te passen recht zou zijn: eerst het recht, uitgevaardigd voor Oost-Indië, dan het beschreven en gewoonterecht van de Nederlanden, en tenslotte het Romeinse recht, ‘voor soo veel die met de gelegenheit van dese landen overeen comen ende practicabel sullen sijn’.¹⁴ Dat laatste was, evenals bij de slaven, het geval. Ook was het bij de Javanen niet ongewoon een kind bij wijze van adoptie in huis te nemen om hem op te voeden. Wellicht heeft dit tot de adoptie bijgedragen, in ieder geval kwam het met de gebruiken van het land overeen. Bij de Chinezen (die in grote getale in Batavia woonden) bestond de adoptie ook als instituut van hun gewoonterecht.¹⁵

Wellicht kan het kerkelijk besluit van 10 augustus 1648 hierover opheldering verschaffen.¹⁶ Niemijer vermeldt, dat een kerkeradsbesluit in februari 1653 tot doping van een ‘on egteling’ tot leiddraad voor volgende gevallen diende, zodat de praktijk in het prille begin nog tot twijfel aanleiding moet hebben gegeven.¹⁷ Kan het Maetsuyker geweest zijn die de Kerkeraad deze oplossing aan de hand deed? Hij was degene die in 1642 de Bataviase Statuten had opgesteld en als jurist met het Romeinse recht vertrouwd was.¹⁸ Het is in ieder geval duidelijk dat het de bedoeling was de geadopteerde kinderen een christelijke opvoeding te geven en aan deze eis bleef men tot diep in de negentiende eeuw vasthouden. Daarbij eiste de Gereformeerde Kerk een monopolie voor de doop voor zich op.¹⁹

Maar de adoptie kon ook een ander doel dienen en werd daar ook voor gebruikt: om kinderen een status te geven. Immers, de doopregisters dienden tot bepaling van de burgerlijke stand. Door inschrijving hierin, met vermelding van de adoptiefouders, kreeg het kind een legitieme status, namelijk die van wettig kind. Een onwettig kind kon ook wel gelegitimeerd worden, bijvoorbeeld als de vader de moeder niet meer kon huwen omdat hij overleden was, maar de legitimering werd, als voorrecht van de soeverein (hier de Hoge Regering), uiterst zelden gegeven en kostte dan nog veel geld.²⁰ De adoptie daarentegen kostte slechts de acte bij de notaris. Er is dan ook zeer ruim gebruik van gemaakt.²¹

13 Zie S.J. Fockema Andreae, *Oud Nederlandsch Burgerlijk Recht* (Haarlem 1906), p. 215-216; A.S. de Blécourt, H.F.W.D. Fischer, Kort Begrip van het Oud-Vaderlands Burgerlijk Recht (Groningen 1967), p. 88; L.J. van Apeldoorn, ‘De adoptie’, *Rechtsfront* 3 (1943-1944), p. 25-26 en 39-40 (met dank aan P.L. Nève).

14 Opgenomen in de Statuten van Batavia van 1642 (NIP 1, p. 593-594).

15 Ook geregeld bij Resolutie van 9 mei 1769, tegelijk voor de adoptie bij andere niet-Europeanen, welke ook na de invoering van het Nederlandsch-Indisch Burgerlijk Wetboek in 1848 haar gelding tot in ieder geval 1941 behield.

16 Controle in het Arsip Nasional was mij tot op heden onmogelijk. Uit het feit dat Niemeijer het besluit niet vermeldt, lijkt te volgen dat het ook niet meer teruggevonden kan worden.

17 Niemeijer, *Calvinisme*, p. 305-306, met name noot 3. Het blijft hiermee open, wie precies deze oplossing heeft bedacht, maar het lijkt waarschijnlijk dat de bedenker in de Kerk gezocht moet worden en niet in de Hoge Regering, omdat de doop voorop stond en dit allereerst een kerkelijk probleem was. Zie ook noot 9 met de Resolutie van de Hoge Regering, die naar een besluit van de Kerkeraad verwijst. Daar lag dus kennelijk het initiatief.

18 J. Maetsuyker, 1606-1678, studeerde rechten te Leuven, in 1635 uitgekomen en tot zijn dood in Indië gebleven. In de Bataviase Statuten vinden we bij het recht betrekkelijk de slaven ook diverse romeinsrechtelijke bepalingen.

19 Niemeijer, *Calvinisme*, p. 307.

20 In de *Realia*. Register op de generale resolutiën van het Kasteel Batavia 1632-1805 (Leiden 1882-1886), s.v. Legitimatie, zijn voor de periode 1643-1770 slechts zeven legitimaties vermeld, veelal kinderen van hoge VOC-beambten betreffend.

21 Zie ook Niemeijer, *Calvinisme*, p. 307-308.

Het einde van de adoptie

Met de overgang van Oost-Indië van de VOC naar eerst de Bataafsche Republiek en uiteindelijk de Staat der Nederlanden veranderde er iets. We zien dat er nagedacht wordt over de relatie tussen Nederland en de koloniën, voor het eerst wordt er, nogal ongelukkig, gesproken over Nederland als het moederland, alsof het om volksplantingen gaat (dat wilde Coen wel, maar dat mislukte; het zou alleen opgaan voor Zuid-Afrika) en met de verandering in relatie tussen Oost-Indië en Nederland en de versterking van de positie van Nederland in deze relatie ging gepaard, dat de Nederlandse norm sterker in Oost-Indië ging gelden. Het concordantie-beginsel, waarmee bedoeld wordt, dat Europeanen in Indië zoveel als mogelijk onder hetzelfde privaatrechtelijke regime als in Nederland moesten leven, deed zijn intrede. In Nederland was met de invoering van het Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland in 1809, en de Code civil in 1811, van de verschillende stedelijke en landelijke rechten, het gewoonterecht en de gelding van het *Corpus juris* als rechtsbron, afscheid genomen. In Oost-Indië gold het echter nog, met de eigen Indische regelingen, tot 1848. Deze vertraging werd veroorzaakt door de wisselvalligheden van de Nederlandse codificatie: men wilde met een wetboek voor Indië wachten totdat dat voor Nederland definitief vaststond. Intussen liep men hier weer in zoverre er op vooruit, dat in 1828 in Oost-Indië de registratie van nieuwe burgers via doopregisters vervangen werd door de Registers op de Burgerlijke stand, die alleen voor Europeanen en daaraan gelijkgestelden ingevoerd werden.²² In anticipatie op het in te voeren Burgerlijk Wetboek (men dacht aan het Ontwerp van 1830) kenden de voorschriften daarbij alleen wettige, erkende en natuurlijke kinderen.²³ Daarmee was de status van de erkende kinderen onduidelijk, omdat het Rooms-Hollandse recht zo'n status niet kende en het tot 1848 zou duren voordat het Nederlandsch-Indisch Burgerlijk Wetboek de status regelde.²⁴ Er waren meer nadelen aan verbonden. Het nieuwe systeem formaliseerde het onderscheid tussen Europeanen, Chinezen, Inlanders en eventueel andere volksgroepen, overigens niet naar ras zoals abusievelijk wel eens wordt gemeend,²⁵ want bijvoorbeeld de erkenning door een Nederlander van een kind, gewonnen bij een Javaanse vrouw maakte het tot Europeaan. Echter, de erkenning maakte een bijkind wel Europeaan, maar ook tweederangs burger.

22 Res. Commissaris-Generaal 18 Juni 1828, no 35, *Indisch Staatsblad* 1828, no 50.

23 Reglement op het houden der registers van den burgerlijken stand, *Indisch Staatsblad* 1828, no. 50.

24 Vermoedelijk bestond er geen wettelijke band tussen hen en de erkennende vader. Wel kon deze natuurlijk door de moeder voor het onderhoud van het kind worden aangesproken.

25 Er is weinig op dit punt gepubliceerd. De meest recente bijdrage is, met vermelding van oudere literatuur, C. Fasseur, 'Cornerstone and stumbling block. Racial classification and the late colonial state in Indonesia', in: *The Late Colonial State*, R. Cribb (ed.) (Leiden 1994), p. 31-56, die weliswaar erkent dat onder de VOC hèt onderscheid in de religie lag, maar ongelukkigerwijs een ongedefinieerd begrip 'racial' gebruikt en zo suggereert, dat er een soort 'apartheid' bestond (zo, zij het met restricties, maar desalniettemin gezegd, op p. 31), terwijl de apartheid in Zuid-Afrika niet alleen gescheiden juridische privaatrechtssystemen impliceerde, maar ook de exclusieve binding daarvan aan een 'wetenschappelijke' raciale definitie en de onmogelijkheid, van het ene in het andere systeem over te gaan. De huwelijksverboden tussen de 'rassen' waren daarvan in Zuid-Afrika de ijzeren consequentie. Dát bestond, wettelijk, nooit in Oost-Indië. Slechts was onder de VOC vereist, dat beiden christelijk waren (zie noot 7) maar dat vereiste viel in 1829 uiteraard weg.

Erkende men het niet, dan bleef het een natuurlijk kind en Inlander, wat evenmin een sociaal voordeel was (ambten bleven zo zonder meer voor hen gesloten; alleen het ambt van Regent stond voor – adellijke – Javanen open). Daar kwam nog bij dat erkenning na één jaar huwelijk niet meer mogelijk was, terwijl het in het oude systeem bepaald niet ongebruikelijk was om *stante matrimonio* te adopteren. De invoering veroorzaakte dan ook onmiddellijk onrust onder de ingezetenen. De Gouverneur-Generaal Du Bus de Gisignies werd in 1829 gevraagd, hoe het nu met de adoptie zoals men die altijd had gekend, zat. Zijn antwoord, dat er daarvoor nu de erkenning was,²⁶ viel slecht, zoals te begrijpen valt: het gaf in het burgerlijk recht van de 19e eeuw de kinderen een tweederangs status. Du Bus keerde dan ook ras op zijn schreden terug en vaardigde in 1830 een resolutie uit, waarbij de ambtenaren van de burgerlijke stand bevolen werd kinderen, die in overeenstemming met het bestaande gebruik door christelijke ouders (bijvoorbeeld de vader met zijn wettige vrouw) met het doel hun een christelijke opvoeding te geven waren geadopteerd, als wettige kinderen in te schrijven. Hun natuurlijke moeders moesten wel toestemming gegeven hebben. Eén nieuwe restrictie was er wel: echtparen konden natuurlijke kinderen alleen adopteren als deze vóór hun huwelijk geboren waren.²⁷ Indië haalde ongetwijfeld opgelucht adem, al was wellicht de restrictie een tegenslag voor sommige landheren. Waarom besloot de Gouverneur-Generaal hiertoe? Het wordt nergens expliciet als oorzaak genoemd maar in 1846 wordt gezegd, dat het concubinaat een noodzakelijk kwaad is, maar dat men de kinderen die daaruit voortkomen niet van de mogelijkheid van wettiging door adoptie mag beroven, vooral omdat het voor de Europese ambtenaren van lage rang onmogelijk is een wettig huwelijk (waarschijnlijk is bedoeld: met een Europese vrouw) te sluiten (bedoeld is waarschijnlijk hiermee, dat hun geringe salaris hen niet in staat stelde een Europese vrouw over te laten komen en deze te huwen).²⁸ Met andere woorden: men kon deze ambtenaren toch niet van de mogelijkheid van wettig nageslacht beroven, enkel omdat men hen te weinig betaalde? Hoe dan ook, de adoptie overleefde zo de invoering van het Nederlandsch-Indisch Burgerlijk Wetboek in 1848 (dat geen adoptie kende), totdat zij in 1867 werd afgeschaft.²⁹ Voor niet-Europeanen bleef de adoptie mogelijk als hun eigen recht die kende, bijvoorbeeld bij de Chinezen.³⁰

26 Res. Gouverneur-Generaal 23 september 1829 no. 25, *Indisch Staatsblad* 1829, no. 93, vraag 7: 'Hoe moeten ingeschreven worden kinderen buiten huwelijk geboren, die door de vaders ingevolge een in Indië bestaand gebruik worden geadopteerd, hetzij de moeder van de christelijken godsdienst zij, dan wel van een andere?' Het antwoord: De artikelen 76, 77 en 78 van het Reglement voorzien in erkenning, zodat er geen reden is voor verdere regeling.

27 Res. Gouverneur-Generaal 31 juli 1830 no. 8, *Indisch Staatsblad* no. 31, 'onder alteratie en ampliatio' van, onder andere, artikel 71 van het Reglement en van *Indisch Staatsblad* 1829, no. 93. Dat was vroeger anders!

28 H.L. Wichers in zijn 'Verslag inzake de overgangsbepalingen met betrekking tot de invoering van het Nederlandsch-Indisch Burgerlijk Wetboek', in *Het Recht in Nederlandsch-Indië* (hierna: RNI) 13 (1856), p. 376-377 inzake art. 61.

29 *Indisch Staatsblad* 1867, no. 3, die tevens artikel 42 van het Reglement op de Burgerlijke Stand van 1849 invoerde. Artikel 2 stelde dat het onwettige kind van een inlandse moeder (of van een vrouw, aan een inlandse gelijkgesteld), als Europeaan geregistreerd kon worden indien, en alleen indien, het een Europeaan tot vader had en als deze vader de aangifte deed, daarbij tevens het kind als het zijne erkennend.

30 Zie noot 15.

Problemen die de adoptie oproep

Juridisch riep de Oost-indische adoptie enige vragen op, die men vermoedelijk in de geloofsijver niet onmiddellijk had voorzien. Werd het geadopteerde kind nu in alle opzichten als wettig kind van de adoptiefouders (eventueel ouder) beschouwd, dus ook in erfrechtelijk opzicht? Kreeg het hun familienaam tot achternaam? Werden alle banden met de natuurlijke ouder (moeder) of ouders verbroken? Of was het een beperkte adoptie, waarbij het kind weliswaar een wettige status kreeg, eventueel dezelfde achternaam als de adoptiefouders droeg, maar erfrechtelijk geen positie ten opzichte van de adoptief-ouders innam? We zagen reeds dat het tot in ieder geval 1737 mogelijk was kinderen die slaaf waren te adopteren zonder dat deze eerst formeel vrijgelaten waren. In zulke gevallen kunnen we niet aannemen dat de adoptie andere gevolgen had dan een christelijke opvoeding, ook al gaf men de slaven een feitelijke vrijheid (dat zal in het geval van de genoemde adoptie door Rachel Voerman het geval zijn geweest).³¹ Met kinderen van vrije vrouwen blijft deze vraag open. Ook is mogelijk dat de adoptie aanvankelijk met maar een beperkt doel werd verricht (dopen, opvoeden), doch later verdere consequenties kreeg.

Om volledig na te gaan welke gevolgen de adopties hadden, zou men alle notariële archieven van Batavia en de Buitengebieden moeten nagaan. Voor Batavia is het ter beschikking staande materiaal zeer omvangrijk, voor de Buitengebieden veel minder en hier zouden we met lacunes rekening moeten houden. Voor onze vragen is datgene wat uit andere bronnen bekend is echter gelukkig voldoende om althans voorlopige antwoorden, in bepaalde gevallen zelfs zekere antwoorden op deze vragen te geven.

Adoptie en de opvoeding

In de *Observationes Tumultuariae* van Van Bijnkershoek is een geval van een adoptie uit 1687 vermeld. Een aanzienlijk persoon had Titius geadopteerd, belovend dat hij hem in de staat als van een eigen kind zou houden, in zijn levensonderhoud voorzien en hem uit zijn nalatenschap f 10.000 na zou laten ter voorziening in het levensonderhoud. Titius ging met zijn adoptiefvader mee naar Nederland, even later ging ook zijn natuurlijke vader daarheen. Toen de adoptiefvader in 1693 weer naar Indië vertrok, bleef Titius achter bij zijn natuurlijke vader. Op de vaart naar Indië verdween het schip van de adoptiefvader en diens dood moest worden aangenomen. Ook Titius' natuurlijke vader overleed. Titius tekende bij het leger. Later ervoer hij uit Indië van de belofte van zijn adoptiefvader en hij vorderde daarom van diens erven a) f 400 per jaar vanaf 1693, zijnde de rente op de 10.000, b) anders het bedrag zelve. De erven stelden dat door de terugkeer van Titius diens adoptie opgeheven was, maar de Hoge Raad besliste dat zoiets alleen met toestemming van de natuurlijke vader kon. De acte had

31 Zie noot 11.

dus onafhankelijk van het doel rechtsgevolg gehad. Titius kreeg daarom zijn vordering sub a) toegewezen, daar het bedrag in overeenstemming met de stand van zijn adoptiefvader was.³²

Het is mogelijk dat Titius zijn eis toegewezen kreeg omdat de belofte van de erfflater in zekere zin nog als binnen de belofte van opvoeding vallend gezien kon worden. Het is aanneemelijk dat in de adoptieacten standaard opgenomen werd dat de adoptiefouders toezegden het kind christelijk te zullen opvoeden, en men kan dan stellen dat het niet onmogelijk is dat niet de adoptie op zichzelf, maar deze belofte tot betaling van de kosten van de opvoeding verplichtte. In ieder geval was later niet meer vereist, dat het een christelijke opvoeding zou zijn. In 1834 wilde een Jood te Banjoewangi zijn kind in de registers van de Burgerlijke Stand laten inschrijven uit hoofde van de Resolutie van 1830 (zoals men dat aanduidde), waarbij de adoptie zoals tot dan gebruikelijk ook binnen het nieuwe ingevoerde systeem van persoonsregistratie gehandhaafd bleef. De ambtenaar vroeg of hij hem een christelijke opvoeding zou geven en toen dat ontkend werd, zou hij inschrijving hebben geweigerd. Dit werd gecorrigeerd zowel door het Hooggerechtshof als de Regering: sedert 1828 waren Joden en Christenen gelijkgesteld en dus mocht de ambtenaar niet vergen dat een christelijke opvoeding gegeven werd. Of hij mocht vergen dat het kind joods opgevoed werd, wordt niet vermeld.³³

Adoptie en de naam

Wat de familienaam aangaat zien we twee mogelijkheden gepraktiseerd. Soms werd de familienaam van de adoptiefvader aangenomen, soms werd diens familienaam ook omgekeerd. Pieterse wordt Esretijp, Von Eden Ednenov, Vermehr Rhemrev enz., een gebruik, niet onbekend in Europa. Willem van Haaren, ambassadeur in 1748 in Brussel, gaf zijn natuurlijke dochter de naam Henriëtte de Nerha of Nérâh (zij zou later de maîtresse van Mirabeau zijn). Een ander geval is een zekere Von Ende die in 1854 de dochter van een slavin, genaamd Rosalie Ednenov, geboren in 1831, huwde. Was zij vrijgelaten? In Suriname gebeurde het wel dat bij vrijlating een slaaf de omgekeerde achternaam van zijn vrijlater kreeg en een zo'n geval is ook in Oost-Indië bekend: Cranssen-Nessnarc.³⁴ Het is toch niet aan te nemen dan Von Ende de dochter van zijn eigen dochter huwde.³⁵ Maar de Goeverneur-Generaal Mossel gaf zijn dochter Arnolda, gewonnen bij zijn slavin Jasmina van

³² C. van Bijkershoek, *Observationes Tumultuariae* II, edd. E.M. Meijers e.a. ('s-Gravenhage 1934), no. 493 (22 febr. 1709).

³³ Zie voor het geval d.K (der Kinderen?) *Het recht in Nederlandsch-Indië* 12 (1885), p. 9-17.

³⁴ W. J. Cranssen liet in het begin van de 19e eeuw zijn slavin na haar doop vrij en gaf haar de achternaam Nessnarc. Een dochter uit zijn liaison met deze vrouw droeg echter weer de achternaam Cranssen en trouwde in tweede huwelijk P. Merkus, Goeverneur-Generaal in 1841-1844: zie Taylor, *Batavia*, p. 103.

³⁵ Zie P.A. Feith, P.C. Bloys van Treslong Prins, *Een opmerkelijk landheer van Tjampea c.a. Willem Vincent Helvetius van Riemsdijk. Zijn naaste familie en afstammelingen* (Batavia 1933) sub Von Ende, Ednenov. Rosalie had zichzelf aan het Europese recht onderworpen en kan daarom niet als Europese geregistreerd zijn geweest. Maar haar moeder was op het moment van haar geboorte kennelijk nog slavin. Rosalie zou dan eerst ook slavin zijn geweest. Wellicht had Von Ende haar eerst vrijgelaten en haar zijn omgekeerde naam gegeven, vervolgens haar gehuwd. Een adoptie ligt hier niet voor de hand.

Soembawa, de naam Schulp: kennelijk een grapje.³⁶ Het gaat in deze gevallen om een adoptiefvader die tevens de echte vader is, ook wettige kinderen heeft en zo een onderscheid wil aanbrengen tussen zijn verschillende kinderen;³⁷ we zien het ook bij het hierna te noemen geval van Van Riemsdijk. Ook Cornelis Chastelijn, gestorven in 1714, had een dochter bij een slavin geadopteerd, die hij een legaat gaf; maar zijn wettige zoon Anthonie was enig erfgenaam.³⁸ Dat een echte vader adopteerde was allerm minst ongebruikelijk; sterker nog, vaak deed hij dit samen met zijn wettige vrouw, om zijn voorkinderen zo in de familie op te nemen. Vermoedelijk werd er naarmate de sociale status van de vader hoger was meer een sociaal onderscheid tussen de kinderen gemaakt, zoals ook uit het navolgende blijkt.

Adoptie, het erfrecht en de voogdij

Van meer belang was de vraag, of een adoptiefkind erfrechtelijke aanspraken kon doen gelden. G.-G. Mossel maakte een strict onderscheid tussen zijn drie wettige kinderen, die de erfgenamen van zijn zeer grote vermogen werden, en zijn geadopteerde dochter Arnolda, die weliswaar niet vergeten werd, maar met een legaat van 10.000 rijksdaalders en een landhuis er in verhouding zeer bekaaid vanaf kwam.³⁹ Het is niet onwaarschijnlijk dat dit erfrechtelijke onderscheid vaker gemaakt werd, maar men hoede zich ervoor zonder nader onderzoek aan te nemen dat het de regel was. Arnolda zelf werd overigens met ‘juffrouw’ aangesproken en genoot een zekere status. Een ander geval was dat van W.V.H. van Riemsdijk. In 1778 en 1779 verkocht het gouvernement het landgoed Tjampea, dat ongeveer zo groot als de provincie Utrecht was, aan Willem Vincent Helvetius van Riemsdijk, die weliswaar zeer rijk was maar desalniettemin nog de helft van de koopprijs moest lenen om de aankoop te kunnen betalen. Hij stierf in 1818 en had in zijn testament bepaald dat het landgoed aan al zijn wettige en geadopteerde kinderen en hun wettige afstammelingen tot in de vierde generatie in fideïcommis zou toevallen. Daarna was een gerechtigde vrij om over zijn aandeel te beschikken. Het gouvernement probeerde in 1928 het landgoed terug te kopen en merkte, dat het met meer dan 300 medeëigenaren te maken had. Om een overzicht te krijgen werd toen een onderzoek naar de afstammelingen van W.V.H. Van Riemsdijk ingesteld, wat een genealogisch belangwekkend werk opleverde.⁴⁰

36 Ze werd in 1751 geboren en stierf in 1824: Taylor, *Batavia*, p. 64.

37 Mossel had nog twee wettige dochters en een wettige zoon.

38 Hij adopteerde op 5 juni 1693 Maria, kind van de slavin Leonora van Bali. Ook het meisje Catharina van Batavia zou een dochter kunnen zijn geweest maar zij is kennelijk niet geadopteerd, wellicht omdat haar moeder Cicilia van Bali niet Christen was? Zie voor het geval J. Beukhof, ‘Cornelis Chastelein en de stichting der Christen-gemeente van Depok’, *Nederlandsche Zendingstijdschrift* 7 (1895), p. 213; thans de genealogie in R. de Neve, Y. Prins, ‘Indische familienetwerken in de VOC-tijd’, *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 56 (2002), p. 74.

39 Mossels nalatenschap bedroeg f 3.200.000, een immens bedrag, dat zijn zoon en twee dochters erfdien (zie F.S. Gaastra, *Particuliere geldstromen binnen het VOC-bedrijf 1640-1795* (Van Gelder-lezing 1; Leiden 2002) p. 40); voor Arnolda: Taylor, *Batavia*, p. 64.

40 Feith, Blois van Treslong Prins, *Een opmerkelijk landheer*. De poging mislukte overigens. De eigenaren waren enige tijd voordien zo verstandig geweest professionele beheerders voor de exploitatie aan te trekken, waardoor de opbrengsten zo waren gestegen, dat het voor het gouvernement te kostbaar werd tot aankoop over te gaan.

Van Riemsdijk had uit zijn huwelijk veertien kinderen; na de dood van zijn vrouw adopteerde hij tien kinderen, die alle na haar dood geboren waren. Men neemt aan dat op één na alle zijn biologische kinderen waren. Een van zijn wettige zonen, Daniel Cornelius Helvetius, adopteerde de drie dochters van de Javaanse vrouw Mia en gaf ze zijn achternaam. In 1827 vroeg en verkreeg hij de legitimatie van deze dochters, die op stand huwden. Later, op 11 januari 1844 (dus volgens het Reglement op de Burgerlijke Stand) erkende hij ze en huwde vervolgens Mia op de volgende dag (die eerst gedoopt was, waarbij haar naam veranderd werd in Christina Simans).⁴¹ Een andere wettige zoon, Scipio, had een dochter uit zijn relatie met de vrije niet-Christenvrouw Bamie, die hij onder de naam Maria Susanna van Riemsdijk adopteerde. Uit zijn relatie met de vrije niet-Christenvrouw Manies van Bali had hij nog zes kinderen (wettige kinderen had hij niet), die hij ook adopteerde, maar nu met de achternaam Kijdsmeir.⁴² Een derde wettige zoon, Willem, adopteerde samen met zijn vrouw (ze waren kinderloos) drie kinderen van anderen. Dit geeft enigszins aan welke plaats de adoptie in de Indische samenleving innam.

Maar leidde een adoptie, die het geadopteerde kind een wettige status gaf, niet in alle gevallen tot een ook erfrechtelijk gelijke positie? W.V.H. van Riemsdijk had geen onderscheid tussen zijn kinderen gemaakt, maar dat zegt weinig omdat er tussen deze kinderen niet een strijd over de legitieme is ontbrand waardoor een beoordeling van de waarde van de erfinstelling noodzakelijk was. In 1853 besliste de Raad van Justitie te Batavia dat tenzij een adoptie uitdrukkelijk beperkt was geweest tot het doel het kind een goede opvoeding te geven, zij de wens impliceerde het ook een abintestaat erfrecht te geven. Onder het erfrecht tot 1848, en in het bijzonder onder het Edict van 1 April 1580, hadden, aldus de Raad, onwettige kinderen geen erfrechtelijke aanspraken kunnen doen gelden.⁴³ Wellicht meende de Bataviase Raad van Justitie dat aangezien sinds 1848 erkende kinderen een – zij het beperkt – erfrecht hadden, dit dan a fortiori voor geadopteerde kinderen moest gelden.

De Raad van Justitie in Semarang zag dat echter in een contemporain geval anders.⁴⁴ In deze zaak speelde overigens ook de vraag naar de voogdij. De overledene had in zijn testament een voogd over zijn drie dochters, de eerste twee geadopteerd, de derde erkend, aangewezen. De Semarangse Weeskamer betwistte zijn recht daartoe, aangezien zij meende dat de adoptie nimmer daartoe het recht had gegeven, zodat zij de voogden mochten benoemen. De Semarangse Raad van Justitie wees deze eis af, maar in hoger beroep volgde de Procureur-Generaal een interessante redenering. Aangezien de adoptie als romeinrechtelijke instelling naar Romeins recht te beoordelen was, had de adoptievader niet het

⁴¹ Taylor, *Batavia*, p. 122.

⁴² Taylor, *Batavia*, p. 122.

⁴³ Raad van Justitie Batavia 19 Januari 1853, in: *Het Recht in Nederlandsch-Indië* 8 (1853), p. 457-466. In dit geval was een zoon, die in 1791 geadopteerd was, met een vruchtgebruik begunstigd. Hijzelf adopteerde in 1823 zijn zoon, die, als zijn vaders erfgenaam (kennelijk was hij testamentair erfgenaam), een deel van de erfenis, die door de Bataviase Weeskamer beheerd werd, opeiste. De Raad redeneerde ook dat de erflater toch niet gewild kon hebben dat zijn nalatenschap eerder aan de Staat dan aan een afstammeling van iemand, die hij als vruchtgebruiker had ingesteld, hem zou toevallen: de Staat had geen recht tegenover welke afstammeling ook, en dat onopgeëiste erfenissen aan de Staat toevielen was alleen maar een kwestie van gemak.

⁴⁴ Hooggerrechtshof 9 april 1857, *Het Recht in Nederlandsch-Indië* 14 (1857), p. 354-360.

recht een voogd aan te stellen omdat CJ. 8.47.10 dit niet impliceerde. De bevoegdheid een voogd aan te stellen impliceerde vaderlijke macht, die bij de adoptie afwezig was. Bij de erkenning lag dat anders, want daar beoogde men met de erkenning de erkenner zulke macht te geven. Omdat de overledene de derde dochter had erkend, was hier de voogdijbenoeming geldig; bij de eerste twee niet. Het Hooggerechtshof volgde deze uitleg.⁴⁵

Deze opvatting werd echter niet gemeengoed, en dat blijkt uit het geval Kalapanoeggal. In 1717 had de Hoge Regering een successierecht van 5% op onroerend goed ingevoerd, waarvan ascendenten en descendenten waren vrijgesteld.⁴⁶ In 1767 besliste zij dat ook voor onwettige kinderen de 5% gold, zelfs al was de erflater hun adoptievader: slechts legitimatie kon uitkomst brengen.⁴⁷ In 1797 werd het tarief verdubbeld en de uitzondering opgeheven, die echter in 1836 terugkeerde (waarbij het tarief voor as- en descendenten op 5% werd gesteld).⁴⁸ Nu deed er zich een geval voor van een groot en zeer renderend landgoed, Kalapanoeggal (dat een zogenoemde vogelberg had),⁴⁹ in eigendom bij Augustijn Michiel. Deze had één wettige dochter, Agraphina Augusta, en verder een aantal geadopteerde kinderen, waaronder Michiel en Augustina. In zijn testament vermaakte Augustijn alles aan zijn wettige kinderen, maar gaf hij fideïcommissen aan zijn geadopteerde kinderen. Kalapanoeggal ging naar Agraphina Augusta met de bepaling dat als er geen descendenten meer uit zijn wettige kinderen zouden zijn, het landgoed naar zijn geadopteerde kinderen zou gaan. Toen Michiel in 1859 stierf werd zijn geadopteerde dochter voor de successierechten over het fideïcommis aangeslagen. Het Hooggerechtshof besliste in 1866 dat haar eigen adoptie haar niet ondubbelzinnig erfrechtelijke aanspraken gaf; datzelfde gold voor haar vader en diens adoptie, en zij kon immers niet meer rechten hebben dan hij. Ze was dus geen descendent en moest de volle rechten (10%) betalen.

Agraphina Augusta overleed in 1875 en het landgoed ging voor de helft naar haar adoptief-zuster Augustina. Deze werd ook voor 10% aangeslagen. Zij voerde aan dat de adoptie, alhoewel ontleend aan het Romeinse recht, in Indië een eigen ontwikkeling had doorgevoerd en in tegenstelling tot wat in Instituten 1.11.12 stond, tot een volledige gelijkstelling met wettige kinderen leidde.⁵⁰ Dus had zij als descendent slechts 5% te betalen. Het gouvernement hield aan Justinianus vast. De Raad van Justitie in Batavia, die kennelijk zijn les geleerd had, stelde in 1876 dat een geadopteerd kind erfrechtelijke aanspraken kon heb-

45 Hooggerechtshof 24 juli 1855, *Het Recht in Nederlandsch-Indië* 11 (1855), p. 270-279. Het is niet duidelijk hoe de Procureur-Generaal tot zijn mening kwam, want CJ. 8.47.10 gaat niet over voogdij.

46 Res. HR van 27 april 1717, NIP 4, p. 100.

47 Res. HR van 24 februari 1767, niet in het NIP opgenomen.

48 Res. HR van 27 juni/11 juli 1797, NIP 12, p. 479vv.: 5%, maar 10% in het geval van vermaken aan ‘vreemden,’ waarmee alle andere personen dan ascendenten en descendenten bedoeld waren. Zie ook de Ordonnantie van 3 Lentemaand 1810, *Stb.* 1852, no. 79, met betrekking tot niet-Europeanen. Deze regeling was in de Ordonnantie van 24 februari 1836, *Stb.* 17 bijbehouden, maar artikel 11 stelde de ascendenten en descendenten weer vrij.

49 Dat wil zeggen een berg waar de zwaluwen hun nesten maakten; deze nesten werden dan verzameld en aan Chinezen verkocht. Het verzamelen kostte niets want dat moest de lokale bevolking als herendienst doen. De opbrengst hiervan alleen al was in 1834 140.000 gulden.

50 Het voorschrift van 1737, dat alleen vrijgelaten personen geadopteerd konden worden, schijnt in deze tijd vergeten of in onbruik te zijn geraakt, of wellicht verrichte men vrijlating en adoptie in één akte? Maar vgl. de adoptie van Rachel Voerman (hierboven noot 11).

ben (en dan een descendent in de zin van de successiewet was), mits de adoptiefouder deze uitdrukkelijk had toegekend. Het was aan Augustina dat te bewijzen. Ze overlegde 13 soortgelijke adoptieacten, maar faalde de Raad te overtuigen dat haar vader hetzelfde met haar voorgeda had en moest de 10% betalen. Het Hooggerechtshof bekrachtigde het oordeel van de Raad.⁵¹

Voor beide standpunten, het vroegere van de Raad en het latere van het Hooggerechtshof, valt wat te zeggen. De adoptie had eigenlijk afgeschaft moeten worden maar was behouden gebleven en dan kon ze als een Fremdkörper met haar eigen regels beschouwd worden. Anderzijds, er was nooit gezegd dat ze op termijn alsnog afgeschaft zou worden en dan lag het voor de hand om haar zoveel als mogelijk te integreren in het nieuwe burgerlijke recht. De verandering in opvatting kan dan ook samenhangen met het feit dat in 1853 waarschijnlijk nog niets bekend was over de toekomst van de adoptie, terwijl in 1866 al bekend moet zijn geweest dat ze in 1867 zou worden afgeschaft en ze in 1876 al 9 jaar was afgeschaft.⁵² Integratie had dan weinig zin meer, temeer als dat de staat veel geld kostte en er goede juridische argumenten waren om dit niet te doen.

De erfrechtelijke problematiek kon zich ook omgekeerd voordoen. Behield het geadopteerde kind een aanspraak op de nalatenschap van zijn natuurlijke moeder, en had zijn natuurlijke moeder aanspraak op de nalatenschap van haar kind? Kennelijk kon de moeder dat vorderen, want in 1769 schreef de Hoge Regering voor dat de akte van adoptie een expliciete afstand van alle rechten door de natuurlijke moeder op de nalatenschap van haar kind moest bevatten. Ze wilde daarmee een einde maken aan de problemen die ontstonden als dat niet gebeurde. Als een adoptiefkind stierf, werden zijn adoptiefouders als de juridische ouders aangemerkt en dezen erfden dan van hem. Het kind zelf had een recht ten aanzien van de nalatenschap van zowel zijn adoptiefouders als zijn natuurlijke moeder of ouders.⁵³ Deze regeling was uitgevaardigd voor niet-Europeanen maar werd ook op Europeanen toegepast, zoals uit een geval uit 1809 blijkt.⁵⁴ Hier werd de aanspraak van de moeder Manies op de nalatenschap van haar door Europeanen geadopteerde dochter Paulina afgewezen op de grond, dat zij van haar recht afstand had gedaan en zonder voorbehoud van rechten haar dochter had overgedragen. De nalatenschap werd vervolgens gekloofd,

51 Raad van Justitie Batavia 18 februari 1876, *Indisch Weekblad van het Recht* 664 (1876), bevestigd door het Hooggerechtshof op 20 juli 1876, *Indisch Weekblad van het Recht* 684 (1876). Het geadopteerde kind Augustina Michiels, geboren uit de slavin Thalia (die aan Augustijn Michiels toebehoorde), was door hem en zijn vrouw geadopteerd en gedoopt – naast andere kinderen van wie hij de vader was, ze hadden samen slechts één wettige dochter – en kreeg de achternaam Michiels (het gebeurde vóór 1828). Michiels wees zelfs een voogd voor haar aan, die officieel bekrachtigd werd. Maar dit alles werd nog niet als een aanwijzing gezien, dat hij haar ook een erfrecht wilde toekennen; het was slechts in de lijn van zijn wens, ervoor te zorgen dat ze een goede opvoeding kreeg. In een geval van niet-Europeanen besliste het Hooggerechtshof dat de adoptie nimmer tot ‘maagschap’ voerde en dat in ieder geval het publieke recht niet opzij gezet kon worden, zodat de adoptief altijd het tarief van de extranei had te betalen. Kortom, de adoptie was zowel bij Christenen als niet-Christenen, Europeanen en niet-Europeanen, nooit een volledige overname vanuit het Romeinse recht (Hooggerechtshof 31 augustus 1865, *Indisch Weekblad van het Recht* 117 [1865], p. 164-164). Zie ook over dit geval, met uitzondering van de uitspraak, F. de Haan, ‘De laatste der Mardijkers’, in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* (1917), p. 219vv.

52 *Indisch Staatsblad* 1867, no. 3.

53 Res. HR van 9 mei 1769, NIP 8, p. 576-577.

54 Res. HR van 27 maart 1809, NIP 15, p. 599-601.

daar zowel de adoptief-vader als de adoptief-moeder, die Paulina als enig erfgenaam had ingesteld, waren gestorven.

Later, toen het Nederlandsch-Indisch Burgerlijk Wetboek ingevoerd was, werd de kwestie weer actueel. In 1865 stelde het Hooggerechtshof dat ofschoon erkenning alleen openstond voor Europeanen, door de akte van adoptie, waarin de natuurlijke moeder afstand deed van haar kind, een erkenning naar Europees recht besloten lag. Daardoor verkreeg de natuurlijke moeder een aanspraak op de nalatenschap, aangezien inheemsen niet uitdrukkelijk onder de personen, onwaardig om te erven, vermeld waren. De erfgenamen moesten met de natuurlijke moeder delen.⁵⁵ De band tussen geadopteerde en natuurlijke ouder bleef dus ook juridisch bestaan, tenzij – wat altijd kon – de ouder van zijn recht afstand gedaan had.

Qua naamgeving is deze zaak ook interessant. De vrouw, Mang Nglang, had eerst twee kinderen bij Baumgarten, vervolgens nog twee, maar nu bij Weijnschenk. Deze adopteerde alle vier, de eerste twee onder de achternaam Baumgarten Weijnschenk, de laatste twee onder de achternaam Weijnschenk. In Indië heerste een grote vrijheid van naamgeving, al werd deze in de loop der tijden toch wat ingeperkt. Het Hooggerechtshof nam in 1866 aan, dat de resolutie die de adoptie toeliet veronderstelde, dat het adoptiefkind de achternaam van de adoptiefvader zou krijgen. Een andere naam mocht niet worden ingeschreven.⁵⁶

In Oost-Indië werd de adoptie al zeer vroeg toegelaten, gedoogd zouden we zeggen, om de kinderen uit verhoudingen met niet-christelijke vrouwen voor het Christendom te behouden. Maar de adoptie maakte het ook mogelijk, en werd als zodanig op grote schaal gebruikt, om onwettige kinderen een wettige status te geven en de moeilijke en kostbare weg van de legitimatie te ontgaan. Daarbij bleef de toepassing beperkt: veelal kregen de geadopteerden een behoorlijke opvoeding (afhankelijk natuurlijk van de stand van hun adoptiefvader) en een legaat. Alleen wanneer uitdrukkelijk een volledige gelijkstelling met wettige kinderen was gewild, hadden de geadopteerden een wettelijk erfrecht, zoals met name in de negentiende eeuw, toen dergelijke kwesties speelden, vastgesteld werd. Met de verandering in karakter van de koloniale samenleving na het herstel van de soevereiniteit in 1816, toen de aansluiting aan Nederland en Nederlandse normen sterker werd, verloor de adoptie langzaam aan belang en werd zij uiteindelijk verdrongen door de erkenning.

⁵⁵ In het behandelde geval verving de moeder een vóóroverleden zoon: Raad van Justitie Semarang 19 oktober 1864, *Indisch Weekblad van het Recht* 76 (1864); Hooggerechtshof 29 juni 1865, *Indisch Weekblad van het Recht* 110 (1865).

⁵⁶ Hooggerechtshof 4 januari 1866, *Indisch Weekblad van het Recht* 134 (1866), p. 10. Het zendelingenechtspaar Michaelis had op 2 april 1819 het kind van een Chinese moeder en een onbekende vader geadopteerd, waarbij ze verklaarden dat ze het een christelijke opvoeding wilden geven en de achternaam Coster gaven. Deze adoptie werd later geregistreerd in de Burgerlijke Stand, waarop vervolgens de ambtenaar beboet werd (toen de boeken gecontroleerd werden). Het Hooggerechtshof bevestigde dit: deze naam had niet aanvaard mogen worden.

MET BEWILLINGHE VAN DE SWARTE PARTIJ

NEDERLANDS RECHT OP DE GOUDKUST IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Inleiding

Aan het eind van de zestiende eeuw werden de eerste handelscontacten tussen de Republiek en West-Afrika gelegd. Algemeen wordt aangenomen dat de uit Medemblik afkomstige schipper Barent Ericksz. de eerste is geweest die in 1593 met een schip genaamd *Maeght van Enkhuysen* een handelstocht naar de Goudkust heeft ondernomen.¹ Hij was bovendien de man die kooplieden uit de Republiek tot de vaart op West-Afrika heeft aanzet. Na zijn terugkeer nam de scheepvaart op de Goudkust zo'n vlucht dat Noord-Nederlandse kooplieden reeds rond 1600 de productenhandel tussen Europa en West-Afrika domineerden. Het belang van de nieuwe handel werd vrijwel meteen door de Staten van Holland en Zeeland onderkend, die voor de vaart op West-Afrika al spoedig vrijdom van uitgaande rechten verleenden.² Vlak voor het ingaan van het Twaalfjarig Bestand met Spanje werden in de Republiek ongeveer twintig schepen per jaar voor de handel op West-Afrika uitgereed. Om de snel toenemende concurrentie te beperken en risico's te spreiden, hadden kooplieden uit Amsterdam, Dordrecht, Delft, Rotterdam en Middelburg zich bovendien in een vroeg stadium in enkele Guinese compagnieën verenigd. Tot de vorming van één hechte compagnie echter kwam het niet, gewestelijke tegenstellingen binnen de Republiek speelden daarvoor een te grote rol.

De handel op de Goudkust concentreerde zich aanvankelijk op de plaats Mouree, gelegen in het koninkrijk Saboe. Maar de inwoners van dit rijk werden wegens hun handelscontacten met de Nederlanders geregeld door Portugezen en hun bondgenoten aangevallen vanuit het vijftien kilometer westelijker gelegen São Jorge da Mina. Om aan deze aanvallen een einde te maken, zond de vorst van Saboe in 1611 twee gezanten naar de Republiek die de Staten-Generaal wisten over te halen een fort in Saboe te stichten. Een jaar later werd in Mouree met de bouw van fort Nassau begonnen, de eerste Nederlandse sterkte op de Goudkust.³ Helaas is van de stichting van het fort geen overeenkomst bewaard gebleven, maar uit contracten van later datum is af te leiden dat beide partijen destijds een overeenkomst hebben gesloten waarin wederzijdse rechten waren vastgelegd. Naar de inhoud van dit eerste contract kan slechts worden gegist. Vanaf 1621 viel het Ne-

1 H.E. van Gelder, 'Scheepsrekeningen van enkele der vroegste Guinea-vaarten' in: *Economisch Historisch Jaarboek* 2 (1916), p. 239.

2 J.K.J. de Jonge, *De oorsprong van Neerland's bezittingen op de kust van Guinea ('s-Gravenhage 1871)*, p. 8. Reeds in 1598 werd het bestaansvoordeel ingetrokken. Zie daarvoor N. Japikse en H.H.P. Rijperman (red.), *Resolutiën der Staten-Generaal van 1579 tot 1609*, deel 10 ('s-Gravenhage 1930), resolutie 8 december 1598, p. 356.

3 De Jonge, *De oorsprong*, p. 14-16.

Het fort te Elmina op de Goudkust. Kleurenaquarel aanwezig in Nationaal Archief, AANW nr 1568

derlandse bezit in Afrika onder de in dat jaar opgerichte West-Indische Compagnie (WIC). In het door de Staten-Generaal aan de WIC verleende octrooi was vastgelegd dat de nieuwe organisatie voortaan het handelsmonopolie bezat op de landen in het Atlantisch gebied buiten Europa. Tevens was bepaald dat zij in haar octrooigebied 'sal moogen maecten contracten, verbintenissen ende alliantien met de princen ende naturellen vande landen daer inne begrepen'. Andere staatsrechtelijke volmachten die de Compagnie op papier verwerf, waren het recht op de bouw van verdedigingswerken, het onderhouden van een vloot- en legermacht en het plegen van rechtspraak in de door haar beheerde gebieden.⁴ In de periode 1621-1637 wist de WIC haar handel en macht op de Goudkust geleidelijk uit te breiden. Desondanks bleef de Portugese aanwezigheid een ernstige militaire bedreiging vormen voor de Nederlanders op de Goudkust. Vandaar dat het elimineren van de Portugese macht in dit gebied een van de belangrijkste doelen was die de bewindhebbers van de Compagnie zich hadden gesteld. Hun kans kwam in augustus 1637, toen een Nederlandse strijdmacht van 1200 man het kasteel São Jorge da Mina, sinds die tijd bekend onder de naam Elmina, wist te veroveren. Binnen enkele jaren werden ook de andere Portugese vestigingen op de Goudkust veroverd, waarvan in 1642 het westelijk gelegen fort São Antonio te Axim het laatste bolwerk was. Vanaf dat moment was de WIC de belangrijkste Europese handelsorganisatie op de Goudkust, die bovendien gedurende de rest van de zeventiende

⁴ J. de Laet, *Iaerlyck Verhael van de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien Boecken*, uitgegeven door S.P. L'Honoré Naber (Werken Linschoten Vereeniging 34; 's-Gravenhage 1931), deel 1, p. 8-9.

eeuw alle compagnieën in militaire macht overvleugelde. Maar hoever reikte de macht van de Compagnie binnen de Afrikaanse gemeenschappen waar zij zich had genesteld? Oefende de WIC daar werkelijk soevereine rechten uit onder de vlag van de Staten-Generaal of moest zij zich schikken naar lokale gewoonten en rechtspraak? Voordat op deze vragen zal worden ingegaan, dient evenwel eerst kort uiteengezet te worden welke relatie er tussen de Portugezen en de Afrikanen op de Goudkust bestond. De Portugezen immers hadden aan het eind van de vijftiende eeuw de juridische basis gelegd waarop de Nederlanders vanaf het begin van de zeventiende eeuw zouden voortbouwen.

Portugezen op de Goudkust

De behandeling van de relatie tussen de Portugezen en de Afrikanen op de Goudkust zal zich beperken tot de gebieden rondom het kasteel São Jorge da Mina en het fort São Antonio te Axim. Beide forten golden namelijk niet alleen als zeer belangrijke Portugese vestigingen op de kust, maar waren tevens gelegen in gebieden met een voor de Goudkust atypische staatsvorm die de invloed van de Europeanen aldaar mede heeft bepaald. De meeste staten hadden een eenhoofdige leiding met daaronder een groep hoofdlieden die in het bestuur en de rechtspraak participeerden. Zo hadden de staten Eguaffo ten westen en Fetu, Saboe en Accra ten oosten van Elmina allemaal een koning aan het hoofd. Maar in Elmina en Axim waren de bestuurlijke en rechterlijke macht, deels onder invloed van de Portugese aanwezigheid, in handen van een collectief van hoofdlieden.

De Portugese zeevaarders Pero Escobar en João de Santarém ontdekten in januari 1471 de Goudkust en legden de basis voor een intensieve handelsrelatie met enkele staten op deze kuststrook. Gedurende de eerste tien jaar beperkten de contacten met Afrikanen zich voornamelijk tot de handel in goud en ivoor. In deze periode was nauwelijks sprake van Europese invloed op de Afrikaanse samenlevingen om van enige mate van acculturatie nog maar te zwijgen. Na aankomst van een Portugees schip beperkten de contacten zich tot het uitdelen van geschenken en enkele andere rituelen, waarna de handel tussen Europeanen en Afrikanen kon beginnen. De positie van de Portugezen op de Goudkust, die krachtens hun ontdekking het alleenrecht op de handel en scheepvaart op het gebied meenden te bezitten, werd vanaf 1475 bedreigd door Castiliaanse zeevaarders. Vanuit diverse Spaanse havens werden expedities naar West-Afrika uitgezonden. Het doel van deze expedities was de verovering van de lucratieve goud- en ivoorhandel. Uiteindelijk werd de strijd om de handel op West-Afrika in het voordeel van de Portugezen beslecht. De rivaliserende staten sloten in 1479 het verdrag van Alcáçoves, waarin het Portugese alleenrecht op de vaart op West-Afrika werd erkend en vastgelegd.⁵

⁵ B.W. Diffie en G.D. Winus, *Foundations of the Portuguese Empire, 1415-1580* (Minneapolis 1977), p. 150-153. Na de ontdekking van Amerika door Columbus werd het alleenrecht van Portugal op de handel op West-Afrika opnieuw door Castilië bevestigd in het in 1494 tussen Portugal en Spanje gesloten Verdrag van Tordesillas.

Kort na het sluiten van het verdrag zond de koning van Portugal een eskader van negen schepen onder leiding van de edelman Diogo de Azambuja naar West-Afrika. De Azambuja had opdracht om ter bescherming van de Portugese handelsbelangen een kasteel op de Goudkust te bouwen. Het conflict met Castilië had namelijk pijnlijk duidelijk gemaakt dat andere Europese staten een reële bedreiging vormden voor de Portugese handelsbelangen overzee. Voor de bouw van het kasteel koos Diogo de Azambuja een strategisch gelegen kaap aan de monding van de Benya. Een lokale machthebber genaamd Caramansa gaf de Portugezen toestemming een sterkte in zijn gebied aan te leggen. Tijdens de bouw werden de hoofdlieden van de plaats aan de Benya voor hun goede wil met geschenken beloond. Van de stichting van het kasteel São Jorge da Mina is nooit een contract gevonden. Ook in contemporaine en latere literatuur wordt geen contract vermeld. Of er voor de bouw van het kasteel ooit een contract tussen de Portugezen en hoofdlieden is gesloten, is dus zeer de vraag. Het is evenwel goed mogelijk dat de geschenken als een vorm van contract hebben gediend, waarbij de Afrikaanse machthebbers op symbolische wijze bepaalde rechten aan de Portugezen hebben verleend of overgedragen.⁶ Het recht op gebruik van de grond voor de bouw van het kasteel zal daar zeker toe hebben behoord. De handel op de Goudkust viel na de stichting van São Jorge da Mina rechtstreeks onder de Kroon, die daarvoor het 'Casa de Guiné e Mina' had opgericht. De Azambuja verbleef in opdracht van deze organisatie ruim twee en een half jaar in Elmina, waar hij de Portugese aanwezigheid op de Goudkust in administratieve, juridische en fiscale reglementen heeft vastgelegd. Volgens de Portugese kroniekschrijver Rui de Pina had De Azambuja tijdens zijn verblijf zelfs belastingen ingevoerd.⁷ De reglementen, die jammer genoeg niet zijn overgeleverd, waren op Portugees recht gebaseerd en golden voor Portugezen en mulatten.⁸ Of Afrikanen ook onder de door De Azambuja opgestelde regels vielen, is niet bekend.

In 1485 schonk de Portugese vorst João II zichzelf de titel 'Senhor' oftewel Heer van Guinea. Volgens de kroniekschrijver João de Barros zou de vorst daarmee hebben willen aangeven dat hij krachtens de Portugese ontdekking alsmede de vestiging van het fort São Jorge da Mina eigenaar was geworden van het tot dan 'vrije' gebied op de Goudkust. De Afrikanen hadden in de ogen van Europeanen geen duidelijk beschreven en afgebakende staten, zodat zij volgens de vorst geen land in eigendom konden hebben.⁹ De titel koning van de Goudkust zou João II bewust hebben vermeden, omdat de Portugese vorst zichzelf geen jurisdictie toedichtte over de Afrikanen die het gebied bevolkten.¹⁰ Maar De Barros publiceerde zijn visie op de eigendomsrechten van João II in 1552, toen de staatkundige situatie op de Goudkust sterk afweek van die tijdens de bouw van het kasteel zeventig jaar

6 P.E.H. Hair, *The Founding of the Castelo de São Jorge da Mina. An Analysis of the sources* (Minneapolis-Wisconsin 1994), p. 33.

7 Hair, *The Founding*, p. 38. Onduidelijk is of de belastingen werden opgelegd aan Portugese kooplieden die op de Goudkust handel dreven of aan de lokale bevolking.

8 Diffie en Winius, *Foundations*, p. 322.

9 De visie van De Barros staat haaks op de later door Europeanen met Afrikanen gesloten verdragen. In deze verdragen werd de overdracht van grond en rechten geregeld, hetgeen impliceert dat de Afrikanen wel degelijk als eigenaars werden beschouwd.

10 Hair, *The Founding*, p. 69 noot 86.

eerder. In 1482 bestond de nederzetting waar de sterkte verrees namelijk uit twee door de rivier de Benya van elkaar gescheiden delen, waarvan het westelijk deel tot het koninkrijk Eguaffo behoorde, terwijl het deel op de oostelijke oever onderdeel uitmaakte van de staat Fetu.¹¹ Er was dus wel degelijk sprake van staten met duidelijk afgebakende territoria. Met behulp van de Portugezen wisten de inwoners van de nederzetting in 1514 hun onafhankelijkheid te veroveren, waarmee beide delen en de directe omgeving voortaan een staatkundige eenheid vormden die een unieke positie op de Goudkust innam.¹² Maar tegenover de verworven onafhankelijkheid ten opzichte van de buurstaten stond voortaan afhankelijkheid van de Portugezen, die met hun wapens de bevolking beschermden tegen bedreigingen en aanvallen van buitenaf. Deze afhankelijkheid moet de Portugezen meer invloed en rechten op het bestuur van de stad en de rechtspraak hebben opgeleverd. Pieter de Marees stelt in zijn befaamde beschrijving van de Goudkust uit 1602, dat de Portugezen reeds in 1482 een eeuwigdurend pachtverdrag met Caramansa en zijn hoofdliden hadden gesloten, waarmee zij bepaalde soevereine rechten hadden verworven. Het is echter aannemelijker dat deze rechten, waaronder het recht belasting op de visvangst te mogen heffen, pas na 1514 zijn verworven.¹³ Vanuit São Jorge da Mina werden in de loop van de zestiende eeuw forten gesticht te Axim, Chama en Accra. Daarbij was telkens sprake van eenzelfde patroon: er werd een contract gesloten met de lokale machthebber voor het gebruik van de grond en er werden aan de Portugezen bepaalde rechten verleend waaronder belastingheffing op de visvangst. In ruil voor deze rechten ontvingen de vorst en hoofdliden een zogeheten 'costume' of periodieke toelage. De Portugezen meenden dat zij met het afsluiten van dergelijke contracten niet alleen de zeggenschap over de grond, maar tevens het alleenrecht op de handel hadden verworven. Om de handelswegen naar de kust open te houden, was het tevens van belang goede relaties met staten in het binnenland te onderhouden. Vandaar dat de Portugezen met enige regelmaat geschenken en gezanten naar de inlandse vorstendommen zonden waarmee verdragen werden gesloten.¹⁴

Grondgebied en soevereiniteit te Elmina en Axim

Na de machtsovername op de Goudkust tussen 1637 en 1642 heeft de WIC de door haar voorgangers geïnitieerde politiek op dezelfde wijze voortgezet. Reeds eerder is vastgesteld dat de Compagnie krachtens haar octrooi gerechtigd was verdragen met Afrikaanse staten te sluiten en, afhankelijk van de met lokale machthebbers gemaakte afspraken, in naam van de Staten-Generaal soevereine rechten binnen deze staten mocht uitoefenen. Om te

¹¹ J.W. Blake, *Europeans in West Africa, 1450-1580*, deel 1 (London 1942), p. 240.

¹² J. Vogt, *Portuguese rule on the Gold Coast, 1469-1682* (Athens, GA 1979), p. 85-86.

¹³ P. de Marees, *Beschryvinghe ende historische verhael van het Gout Koninckrijk van Gunea anders de Gout-custe de Mina genaemt, liggende in het deel van Africa*, uitgegeven door S.P. L'Honoré (Werken Linschoten Vereeniging, 5; 's-Gravenhage 1912), p. 102.

¹⁴ Vogt, *Portuguese rule*, p. 81-85.

kunnen vaststellen of de WIC soevereine rechten bezat, is het van belang te weten of de Compagnie in West-Afrika ook werkelijk over territoria beschikte waarop die rechten konden worden uitgeoefend.¹⁵ Helaas bestaat er geen verdrag waaruit blijkt dat de hoofdlieden van Elmina de jurisdictie over hun gebied aan de WIC hebben overgedragen. Dat een dergelijke overdracht moet hebben plaatsgevonden, is indirect af te leiden uit het verdrag dat compagniedienaren in 1642 met de hoofdlieden van Axim hebben gesloten. In deze overeenkomst, waarin de opperheerschappij van de Nederlanden over het gebied ondubbelzinnig is vastgelegd, wordt voortdurend gerefereerd aan de rechten die de WIC in Elmina bezat en voortaan ook in Axim zal bezitten.¹⁶ De opvatting dat de Compagnie diverse gebieden op de Goudkust in bezit had, wordt bevestigd in enkele verdragen die de WIC in de tweede helft van de zeventiende eeuw met de aan Axim grenzende gebieden Abripiquem en Ankober heeft gesloten. Zo ondertekenden de hoofdlieden van Abripiquem in 1652 een zogenaamde 'Acte van Vassalagie', waarmee zij zich als vazallen onder het gezag van de WIC schaarden.¹⁷ Met het ten westen van Axim gelegen Ankober sloot de Compagnie in 1687 een soortgelijk verdrag, waarin zij bovendien vastlegde dat de hoofdman Bousou de Nederlandse machthebbers een 'verering' oftewel belasting moest betalen voor het gebruik van grond in Axim. Tien jaar later werd dit verdrag hernieuwd en uitgebreid. De compagnieleiding te Elmina had namelijk in 1697 besloten een fort in Ankober aan te leggen om te voorkomen dat de Fransen vanaf Ivoorkust hun invloed richting Goudkust zouden kunnen uitbreiden. Voor de bouw van het fort genaamd Elise Carthago, gelegen op een heuvel aan de rivier Ankobra, moest de bevolking van Ankober bouwmaterialen en werkkrachten leveren.¹⁸ Het fort is nooit afgebouwd, maar de invloed van de Compagnie werd wel tot op de westelijke oever van de Ankobra uitgebreid.

Het is niet bekend wat de Afrikaanse ondertekenaars van de verdragen zich bij de inhoud ervan hebben voorgesteld. Vanuit de Afrikaanse conceptie van landbezit echter is het onwaarschijnlijk dat zij meenden hun land met de daaraan verbonden rechten aan de Nederlanders te hebben overgedragen. Want in tegenstelling tot Europa, waar particulier grondbezit al eeuwen in de samenleving was verankerd, kenden veel Afrikaanse gemeenschappen bezuiden de Sahara geen absoluut eigendom van land. In de ogen van Europeanen gedroegen de machthebbers op de Goudkust zich weliswaar als landbezitters, maar

15 Soevereiniteit is een lastig te definiëren begrip. Hier wordt er vanuit gegaan dat soevereine rechten slechts kunnen werken op grondgebied waar geen ander gezag gevestigd is. Exterritoriale rechten over onderdanen worden dus buiten beschouwing gelaten. Zie A.D. Belinfante en J.L. de Reede, *Beginselen van het Nederlands staatsrecht* (Alphen aan de Rijn 1983), p. 36-37.

16 Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) te Leiden, Handschrift 69, verdrag tussen de WIC en Axim, 17 februari 1642. In het eerste artikel van dit verdrag verklaren de hoofdlieden van Axim dat zij 'd'Edele groot mogende Heren Staten der Verenigde Nederlanden, syn hoogheyd den Prince van Orangie ende de Edele Heren Bewinthebbers der geotrojeerde West-Indische Compagnie voor hare gerechte overheden als getrouwe dienaren altijd sullen erkennen'.

17 Nationaal Archief in Den Haag (NA), Archief van de Nederlandsche Bezittingen ter Kuste van Guinea (NBKG) 222, Acte van vassalagie van Abripiquem, 26 september 1652. De precieze ligging van Abripiquem is onbekend. Zie R. Baesjou, 'Trade conflicts in eighteenth-century western Gold Coast and the formation of the Mzema state' in: M. Pavanello (ed.), *Prospettive di studi Akan. Saggi in memoria di vinigi L. Grottanelli* (Roma 1998), p. 24 noot 6.

18 NA, Archief van de Tweede Westindische Compagnie (WIC) 122, contracten tussen WIC en Ankober, 11 oktober 1687 en 22 augustus 1697.

in werkelijkheid beheerden zij het gebied voor de gehele gemeenschap. Vorsten en hoofdlieden gaven land in bruikleen aan inwoners, die daarop recht hadden krachtens het bewerken van de grond. Het land bleef in laatste instantie altijd van de gemeenschap en kon dus nooit worden verkocht.¹⁹ De Ghanese rechtsgeleerde N.A. Ollenu heeft in zijn *Principles of Customary Land Law* de Afrikaanse houding ten aanzien van grondbezit misschien wel het treffendst weergegeven met de uitspraak van een negentiende-eeuws volkshoofd, die stelde dat land in bezit was van een zeer uitgebreide familie waarvan velen dood zijn, enkelen leven en ontelbaren nog geboren moeten worden.²⁰ Volgens Ollenu's visie kon de WIC dus, wat voor verdragen zij ook sloot, nooit land in eigendom hebben. Hooguit was sprake van een zeker rentmeesterschap, maar zelfs dat is twijfelachtig.

Interessant is eveneens de wijze waarop de Asantehene, de vorst van het Ashantirijk, in de negentiende eeuw de soevereine rechten van de Nederlanders op delen van de Goudkust ontkende. Sinds de Ashanti eind achttiende eeuw de kuststaten aan zich hadden onderworpen, beschouwde de Asantehene zich als soeverein heerser over de kuststaten, inclusief de daarin gelegen Europese forten en factorijen. Ter ondersteuning van zijn claim stelde de Asantehene dat de Europese compagnieën hem al sinds het midden van de achttiende eeuw een zogeheten 'kostgeld' betaalden, een tribuut waarmee de Europese bewoners van de forten en factorijen zijn positie als soeverein heerser hadden erkend.²¹ De Asantehene ontleende zijn soevereine rechten aan de voormalige machthebbers van de kuststaten die vóór hem deze rechten bezaten. Na de verovering waren die rechten automatisch op de Asantehene overgegaan. In 1870, toen duidelijk werd dat de Nederlanders hun forten op de Goudkust aan de Britten zouden overdragen, stelde Asantehene Kofi Kakari dat de Nederlanders daartoe geen recht hadden aangezien niet zij, maar hij over de grond beschikte waarop de forten stonden.²² Hoewel de aanspraken van Kofi Kakari de overdracht van de Nederlandse bezittingen op de Goudkust in 1872 aan de Britten niet hebben verhinderd, laten zij wel duidelijk zien hoe de Asantehene over grondeigendom dacht. De Nederlanders daarentegen beschouwden zichzelf wel degelijk als de rechtmatige eigenaars van de grond. In hun ogen was de betaling van 'kostgeld' niet meer dan een erkenning van de macht of grootheid van de Asantehene, die niets te maken had met recht op grondgebied. Bovendien was de betaling van 'kostgeld' een noviteit die pas in de achttiende eeuw was geïntroduceerd. De hoofdlieden van Elmina hadden in het verleden immers nooit geld of goederen voor het gebruik van de grond van de Nederlanders ontvangen. Geconcludeerd kan worden dat de Compagnie in de zeventiende eeuw Elmina en Axim werkelijk in eigendom meende te hebben, op basis waarvan zij een aantal belangrijke

19 K.Y. Daaku, *Trade and Politics on the Gold Coast 1600-1720* (London 1970), p. 49-53; A.G. Hopkins, *An economic history of West Africa* (London 1973), p. 38.

20 N.A. Ollenu, *Principles of Customary Land Law in Ghana* (London 1962), p. 4-5. Het is overigens te simpel om over de Afrikaanse houding ten aanzien van landeigendom te spreken, aangezien er grote regionale verschillen bestonden en bestaan. Zie tevens I. Sinitsina, 'African Legal Tradition: J.M. Sarbah, J.B. Danquah, N.A. Ollenu' in: A. Dundes Renteln en A. Dundes (ed.), *Folk Law. Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scripta* (New York/London 1994), deel 1, p. 276-277.

21 I. Wilks, *Asante in the Nineteenth Century: The Structure and Evolution of a Political Order* (Cambridge 1975), p. 68.

22 L.W. Yarak, *Asante and the Dutch 1744-1873* (Oxford 1990), p. 146-147.

soevereine rechten over deze gebieden kon uitoefenen. Dat de Afrikaanse inwoners de Nederlanders slechts als gebruikers van de grond beschouwden, speelde tot ver in de negentiende eeuw geen rol van betekenis.

Hoewel het Nederlandse recht op grondgebied in Afrikaanse ogen eerder op principes van suzeriniteit, opperleenheerschap, dan soevereiniteit was gebaseerd, erkenden de hoofdlieden van Elmina en Axim wel het recht van de Compagnie belasting en tol te mogen heffen. Zo accepteerden zij bij verdrag dat de inwoners een vijfde deel van hun gevangen vis aan de WIC moesten afstaan.²³ Dit recht, dat de Nederlanders van de Portugezen hadden overgenomen, was overigens niet door Europeanen op de Goudkust geïntroduceerd, maar van Afrikaanse oorsprong. In kuststaten die niet onder Europees bestuur vielen, was het namelijk ook gebruikelijk dat een gedeelte van de vangst aan de *omanhene* of vorst werd afgestaan.²⁴ De visserij was één van de belangrijkste middelen van bestaan en het afstaan van een substantieel deel van de vangst vormde een niet te onderschatten belasting voor de bevolking. Het ligt voor de hand dat gemeenschappen een dergelijk zware belasting slechts van een soevereine macht accepteerden die voor vrede en veiligheid kon zorgen. Voor de Compagnie was de belasting daarom niet alleen een bron van inkomsten, maar ook een bewijs van zeggenschap over de gemeenschap. Ontduiking van belasting werd als een aantasting van haar macht beschouwd en zwaar gestraft. Van vissers in Axim die een vijfde deel van hun vangst weigerden af te staan, werd de 'cano gebroocken off [tot] prijs gemaect'.²⁵ In Elmina nam de directeur-generaal nog hardere maatregelen en liet bij protesten tegen de belasting de gehele visserij stilleggen om zo de bevolking tot betaling te dwingen.²⁶

In ruil voor het recht belasting te mogen heffen, bood de WIC de inwoners van Elmina en Axim bescherming tegen gevaar van buitenaf. Het in 1642 met Axim gesloten verdrag bevat een interessant artikel waaruit blijkt dat de Compagnie zich had verplicht de ingezetenen in geval van oorlog bij te staan alsof zijzelf was aangevallen.²⁷ Nu kwam het in de praktijk zelden voor dat compagniesoldaten zij aan zij met Afrikanen de strijd tegen de vijand aanbonden. Dat was hooguit het geval als de handel van de WIC door oorlog in gevaar dreigde te komen. Bij bescherming moet eerder gedacht worden aan het beschikbaar stellen van vuurwapens en buskruit.²⁸ Betrof het een beperkt conflict met een van de buurstaten, dan sprong de Compagnie in de bres voor het belang van de onder haar gezag staande inwoners. De directeur-generaal of een andere gezagsdrager van de WIC voerde in voorkomende gevallen onderhandelingen met naburige staten om tot een bevredigende oplossing van een conflict te komen. Verschillende voorbeelden van beperkt ingrijpen zijn te

23 KITLV, Handschrift 69, contract tussen de WIC en Axim, 17 februari 1642.

24 A. Jones, *German Sources for West African History, 1599-1669* (Wiesbaden 1983), p. 83 noot 217.

25 KITLV, Handschrift 69, contract tussen de WIC en Axim, 17 februari 1642.

26 S. van Brakel, 'Eene Memorie over den Handel der West-Indische Compagnie omstreeks 1670' in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 35 (1914), p. 95.

27 KITLV, Handschrift 69, contract tussen de WIC en Axim, 17 februari 1642.

28 R.A. Kea, *Settlements, Trade and Politics in the Seventeenth-Century Gold Coast* (Baltimore 1982), p. 158.

vinden in de door de directeuren-generaal Jacob Ruychaver (1641-1645) en Jacob van der Wel (1645-1650) bijgehouden dagregisters van Elmina. Daarin is bijvoorbeeld een conflict beschreven dat zich tussen inwoners van Elmina en Fetu heeft afgespeeld. Op 14 juni 1646 verschenen enkele hoofdlieden voor Van der Wel met de mededeling dat vier vrouwen en één man uit Elmina om onbekende redenen door inwoners van Fetu waren gedood. Als vergelding hadden de Elminezen een man uit Fetu omgebracht, maar voor de dood van de vier vrouwen eisten zij eveneens genoegdoening. Na uitvoerige onderhandelingen met de hoofdlieden van Elmina en een vertegenwoordiger van de koning van Fetu, stelde de directeur-generaal voor om de Elminezen een schadeloosstelling van elf benda goud (ongeveer zeventienhonderd gulden) te betalen. Zijn voorstel werd door de vorst van Fetu geaccepteerd, waardoor uitbreiding van het conflict kon worden voorkomen. De overeenkomst werd in het bijzijn van Van der Wel met bloed van de hoofdlieden en de onderhandelaar van Fetu bezegeld.²⁹ Het zal duidelijk zijn dat de Compagnie met groot gezag kon bemiddelen in conflicten tussen inwoners van verschillende staten, maar hoe zat het met haar rol in de rechtspraak binnen Elmina en Axim zelf?

Rechter en bemiddelaar

Bij het onderzoek naar de invloed en reikwijdte van het Nederlandse strafrecht op de Goudkust, dient een duidelijk onderscheid te worden gemaakt tussen Europeanen in dienst van de WIC en de Afrikaanse inwoners van de staten onder compagniebeheer. Op het Europese personeel was altijd de regelgeving van de Compagnie van toepassing, die op haar beurt was gebaseerd op de wetgeving in de Republiek.³⁰ De lokale bevolking daarentegen viel onder het traditionele Afrikaanse recht.

Het toezicht op de naleving van wetten en regels was in handen van de fiscaal. Deze gezagsdrager verenigde in zijn functie de taken van opsporingsambtenaar, openbare aanklager en rechter.³¹ Aanvankelijk was de fiscaal de tweede in rang na de directeur-generaal, maar die positie raakte hij in de tweede helft van de zeventiende eeuw kwijt aan de opperkoopman. Toch gold de fiscaal, ondanks zijn degradatie, ook toen nog als een van de belangrijkste gezagsdragers op de kust. Verwonderlijk is dat niet aangezien de Europeanen op de Goudkust, die het zonder vrouw, kinderen en normale sociale contacten moesten stellen, zich dikwijls lieten verleiden tot gokken, excessief drankgebruik en agressief gedrag. De daaruit voortvloeiende criminaliteit moest hard de kop worden ingedrukt om het personeel op de kust in toom te kunnen houden. Relatief kleine vergrijpen als het uitlok-

²⁹ K. Ratelband, *Vijf dagregisters van het kasteel São Jorge da Mina (Elmina) aan de Goudkust 1645-1647* (Werken Linschoten Vereeniging 55; 's-Gravenhage 1953), p. 185-190.

³⁰ Exterritorialiteit van handelsvestigingen buiten het eigen land was in de zeventiende eeuw algemeen aanvaard. Zie J.A. Somers, *De VOC als volkenrechtelijke actor* (Rotterdam 2001), p. 9 en 26.

³¹ Nationaal Archief, WIC 07, Instructie fiscaal, niet gedateerd; Verspreide Westindische Stukken (VWIS) 353, Instructie fiscaal, niet gedateerd; Ratelband, *Vijf dagregisters*, p. LVIII.

ken van een vechtpartij of messentrekkerij werden door de fiscaal afgedaan met een gese-
ling (het zogeheten 'plukharen'), een celstraf van enkele dagen ('in het gat doen zetten'),
een inhouding van enkele maanden gage of een combinatie van genoemde straffen.
Zwaardere misdrijven werden altijd door een justitiële raad beoordeeld, waarin zes hoog-
geplaatste personeelsleden zitting hadden.³² Onder zware criminaliteit werden doodslag,
het bestelen van de Compagnie, desertie en het bedrijven van smokkelhandel verstaan.
Processen konden maanden in beslag nemen eer vonnis werd gewezen. Bovendien had de
raad de plicht duplicaten van alle processtukken naar de bewindhebbers in patria te zen-
den. Was een gedaagde eenmaal berecht, dan werd het vonnis in Elmina ten uitvoer ge-
bracht. Meestal kreeg de veroordeelde een forse lijfstraf met daaraan gekoppeld een cel-
straf die in het boven Elmina gelegen fort Coenraadsburg uitgezeten moest worden.
Alleen de zwaarste misdrijven werden met de dood door ophanging bestraft.

Ook bij conflicten tussen personeel of slaven van de WIC en inwoners van Elmina of
Axim was de Compagnie gerechtigd een onderzoek in te stellen en de schuldige te bestraf-
fen. Wel moesten schuldbekentnissen van autochtone inwoners altijd ten overstaan van
een groep hoofdlieden worden gedaan of herbevestigd. In juni 1646 behandelde directeur-
generaal Jacob van der Wel een opmerkelijke strafzaak die inzicht verschaft in de Neder-
landse aanpak van een dergelijk conflict. Op 8 juni van dat jaar meldde een oude compa-
nieslavin dat al haar goud was gestolen, terwijl zij op het land aan het werk was.³³ De vrouw
beschuldigde de dochter van een andere slavin van de diefstal. Van der Wel liet de ver-
dachte meteen oppakken en in afwachting van verhoor in verzekerde bewaring stellen.
Een dag later werd zij aan een zogeheten 'scherp verhoor' oftewel foltering onderworpen.
De verdachte bekende de diefstal, maar verklaarde tevens dat zij het goud aan haar moeder
had gegeven. De directeur-generaal ontbood daarop de moeder van de verdachte voor ver-
hoor op het kasteel. De moeder was met een ingezetene van Elmina getrouwd en had daar-
door de status van vrije vrouw verworven. Toen deze vrouw de tegen haar ingebrachte be-
schuldiging stelselmatig ontkende, werd zij op bevel van de directeur-generaal 'tot torture
gebracht', waarna zij toegaf het goud in bezit te hebben. Op aanwijzingen van de vrouw
werd haar hut onderzocht, maar het gestolen goud was onvindbaar. Van der Wel gaf ver-
volgens opdracht de vrouw op te sluiten tot zij bereid was te vertellen waar zij het goud had
verborgen. Op 11 juni bekende zij uiteindelijk het goud aan een Afrikaan te hebben gege-
ven waarmee zij een liefdesrelatie onderhield. Ook deze verdachte werd opgepakt en ge-
vangen gezet. De man werd herhaaldelijk gemarteld om hem tot een bekentenis te dwin-
gen, maar hij bleef volhouden onschuldig te zijn. Na ruim twee weken verhoor gaf de man
uiteindelijk toe het goud in bezit te hebben. Een dag later echter, op 27 juni, toen hij zijn
bekentenis ten overstaan van een aantal hoofdlieden moest herhalen, ontkende de man de
tegen hem ingebrachte beschuldiging. De verdachte werd wederom aan een scherp ver-

32 NA, WIC 831, Instructie voor H. Abramsz., april 1675; VWIS 353, Instructie fiscaal, niet gedateerd.

33 Ratelband, *Vijf dagregisters*, p. 183. Het betrof 9 once goud met een waarde van ongeveer 360 gulden.

hoor onderworpen. Toen een bewaker hem 's avonds eten kwam brengen, bleek de man zich met zijn lendendoek aan een tralie te hebben verhangen. Daarmee was de zaak voor de Compagnie gesloten. Ook de hoofdlieden lieten de kwestie rusten.³⁴ De hierboven beschreven strafzaak is om meerdere redenen opmerkelijk. Allereerst blijkt eruit dat compagnieslaven bepaalde rechten hadden tegenover vrije Elminese burgers. Zij namen een vergelijkbare positie in als familieslaven in de inheemse samenleving. Deze slaven werden doorgaans niet verkocht en naar de koloniën in Amerika getransporteerd. Anders dan de krijgsgevangenen die wel als handelslaven werden verscheept, konden zij maatschappelijk opklimmen en bezittingen verwerven. De compagnie- en familieslaven zijn in veel opzichten vergelijkbaar met lijfeigenen in het middeleeuwse Europa.³⁵ Ten tweede mocht de WIC de verdachte naar eigen inzicht aan een (scherp) verhoor onderwerpen. De rol van de hoofdlieden was beperkt tot het aanhoren van de bekentenis van de verdachte.

Zoals eerder opgemerkt waren de Afrikanen niet aan het Nederlandse rechtssysteem onderworpen. Zij vielen onder het traditionele recht van de Akan-volken die de kuststaten bewoonden. Misdrijven, conflicten tussen personen en erfrechtkwesities werden doorgaans in eigen kring berecht. Hoe dat rechtssysteem begin zeventiende eeuw functioneerde, toont Pieter de Marees ons in zijn *Beschrijvinge van Guinea*. Als zijn observaties worden vergeleken met die van de West-Afrikaanse rechtsgeleerde John Mensah Sarbah, die eind negentiende eeuw het traditionele Akan-recht heeft beschreven, blijkt dat het rechtssysteem tot aan de koloniale periode een grote mate van continuïteit heeft gekend.³⁶ Werd iemand van een misdrijf beticht of was er een conflict tussen personen gerezen, dan werd de kwestie aan een raad van hoofdlieden voorgelegd. De bevolking werd door een boodschapper met tromgeroffel over de aanstaande rechtszitting van de raad geïnformeerd, die openbaar was en op de marktplaats van de betreffende gemeenschap werd gehouden. Het primaire doel van de rechtszitting was verzoening van de betrokkenen in het geding en niet het vaststellen van schuld ter veroordeling van één der partijen. Deze in Europese ogen bijzondere doelstelling van het recht kwam voort uit de wijze waarop samenlevingen op de Goudkust waren georganiseerd. De basiseenheid van de samenleving was de *abusua*, een clan bestaande uit drie of vier generaties die op matrilineaire afstamming was gebaseerd. Binnen de *abusua* was het individu ondergeschikt aan het collectief, dat de belangen van zijn leden behartigde.³⁷ Vanuit dat perspectief werd schuld of straf niet als een individuele, maar als een collectieve zaak beschouwd die de gehele *abusua* aanging. Conflicten tussen individuen die niet naar tevredenheid van de betrokken clans waren opgelost, konden tot langdurige vetes leiden en daardoor ernstige verstoringen van de maatschappelijke orde ver-

34 Ratelband, *Vijf dagregisters*, p. 192.

35 J. Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World, 1400-1800* (Cambridge 1998), p. 74-75; N. Everts, 'Als je geen meester hebt, zal een roofdier je verslinden' in R. Daalder, A. Kieskamp en D.J. Tang, *Schepen en slaven. Enkele reis, bestemming onbekend* (Leiden-Amsterdam 2001), p. 103-107.

36 J.M. Sarbah, *Fanti Customary Law* (London 1968).

37 De Marees, *Beschryvinghe ende historisch verhael*, p. 188-189; M.R. Doormont en N. Everts, 'Vrouwen, familie en eigendom op de Goudkust. Afrikaanse en Europese systemen van erfrecht in Elmina, 1760-1860' in: *Geld en goed. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* vol. 17 (1997), p. 117.

oorzaken. Het zal duidelijk zijn dat de rechtspraak tot doel had de vrede binnen de gemeenschap te bewaren, hetgeen slechts mogelijk was als de in een conflict betrokken clans bereid waren zich met elkaar te verzoenen.

Rechtszittingen hadden een heldere procedure waarin een aantal vaste onderdelen was voorgescreven. Bij aanvang van de zitting werden de aanklager en de beklagde voorgesleid door de *okyame*, die als adviseur van de raad van hoofdlieden optrad. De *okyame* verzocht beide partijen hun standpunten voor de raad uiteen te zetten, die vervolgens door hem ten behoeve van de hoofdlieden werden samengevat. Tijdens de rechtszitting was het ten strengste verboden te interrumpen of te discussiëren. Beklaagde en aanklager kregen ruimschoots de gelegenheid hun standpunten te verhelderen en met behulp van getuigen te ondersteunen. Als de hoofdlieden voldoende over de toedracht van het misdrijf of conflict waren geïnformeerd, volgde de beraadslaging waaraan alleen door de raadsleden en de *okyame* werd deelgenomen. Als geen overeenstemming werd bereikt, konden andere hoofdlieden voor het beraad worden opgeroepen, waarna met meerderheid van stemmen vonnis werd gewezen. Dit vonnis werd ten slotte door de *okyame* aan de betrokkenen medegedeeld.

In het vonnis was altijd een genoegdoening opgenomen die de in het gelijk gestelde partij met de veroordeelde partij moest verzoenen. Deze genoegdoening bestond doorgaans uit een boete. De hoogte daarvan hing af van het soort misdrijf dat was gepleegd of het conflict dat was gerezen. Diefstal en overspel werden meestal met een boete afgedaan, die deels aan het slachtoffer en deels aan de leden van de raad moest worden betaald. Wie zijn boete niet wilde of kon betalen, werd verbannen of tot schuldslaaf gemaakt. Voor doodslag werd de doodstraf gegeven, maar de dader had de mogelijkheid zijn straf af te kopen. Als de doodstraf wel werd voltrokken, gebeurde dat op een plaats buiten de gemeenschap in het veld of in het woud. Tijdens de executie was alleen de beul aanwezig, die de veroordeelde met een speer doodde waarna het lijk werd onthoofd.³⁸

Slechts een klein deel van de civiele en strafzaken die in Axim en Elmina werden gevoerd, kwam op het bord van de WIC terecht. Alleen als de betrokken hoofdlieden niet tot overeenstemming konden komen, en een conflict in ontwrichting van de maatschappelijke orde dreigde te onttaarden, werd de hulp van de Compagnie ingeroepen. Van de Nederlandse gezagsdragers werd tijdens het proces een bemiddelende rol verwacht. Als zij de partijen niet met elkaar wisten te verzoenen, was het de dienaren van de WIC in laatste instantie toegestaan om als scheidsrechter op te treden. Daarmee kreeg de Compagnie een voor Akan rechtsbegrippen ongekende, maar wel begrijpelijke rol in het proces toebedeeld.³⁹ In het Akan-recht waren straffen en veroordelingen zonder dat de betrokken partijen overeenstemming hadden bereikt immers zeer onwenselijk en ook zeer ongebruike-

38 P. de Marees (vertaling en red. A. van Dantzig en A. Jones), *Description and Historical Account of the Gold Kingdom of Guinea* (1602) (Oxford 1987), p. 98-102.

39 Zie voor de rol van scheidsrechters in traditioneel recht P.H. Gulliver, 'On mediators' in: I. Hamnett (ed.), *Social Anthropology and Law* (London 1977), p. 15-52.

lijk. Konden de betrokken partijen het niet eens worden dan werd, na het oproepen van nieuwe hoofdlieden en uitvoerig beraad, met meerderheid van stemmen besloten wie schuldig was en welke straf moest worden opgelegd. Vervolgens moesten de hoofdlieden zich alsnog inspannen om de partijen met elkaar te verzoenen.⁴⁰ Lukte dat niet, dan was de Compagnie als niet-betrokken partij de laatste instantie die een dreigend conflict tussen twee of meerdere *abusua*'s kon afwenden. Het ligt voor de hand dat compagniedienaren die bij de inheemse rechtspraak werden ingeschakeld zich ook uitvoerig in de lokale rechtspraktijk moesten verdiepen. De noodzaak daartoe blijkt onder meer uit een rapport dat directeur-generaal Heerman Abramsz. in 1679 aan de bewindhebbers van de kamer Amsterdam zond. Daarin schreef hij dat de commandant van fort Sint Anthony in Axim zeer goed op de hoogte moest zijn van de rechterlijke procedures ter plaatse.⁴¹ Gebrek aan dergelijke kennis zou de autoriteit van de Compagnie onder de bevolking kunnen aantasten en haar gezag ondermijnen.

Conclusie

Welke conclusie kan nu worden getrokken ten aanzien van de invloed van het Nederlandse recht in West-Afrika in het algemeen en in Elmina en Axim in het bijzonder? Allereerst moet worden geconstateerd dat de WIC strikt genomen geen eigen territoria in West-Afrika bezat waarover zij in naam van de Staten-Generaal soevereine rechten kon uitoefenen. Toch was het de Compagnie toegestaan belasting te heffen en conflicten met andere staten te (helpen) beslechten; zaken die normaliter alleen aan soevereine machten zijn voorbehouden. Deze rechten hadden de Nederlanders in de zeventiende eeuw van de Portugezen overgenomen. In ruil daarvoor moesten zij de inwoners van Elmina en Axim bescherming bieden. De staten leken nog het meest op protectoraten waarover de Compagnie suzeriniteitsrechten uitoefende.

Op het terrein van strafrecht had de WIC de volledige zeggenschap over het eigen personeel, dat onderworpen was aan regels die aan het Nederlandse recht waren ontleend. Daarnaast mocht de Compagnie bij conflicten tussen compagniepersoneel of -slaven en inwoners van Elmina of Axim een eigen onderzoek instellen en de schuldige bestraffen. Conflicten tussen Afrikanen waren niet aan het Nederlandse rechtssysteem onderworpen. Zij vielen onder het traditionele recht van de eigen gemeenschap. Alleen als het conflict niet in eigen kring kon worden opgelost, werd de WIC als scheidsrechter te hulp geroepen. De Compagnie had in voorkomende gevallen het recht de betrokkenen naar eigen inzicht te verhoren. De strafmaat echter moest altijd in overleg met de hoofdlieden worden bepaald. Bovendien moest de straf gericht zijn op verzoening van betrokken partijen. Pas

⁴⁰ J.M. Sarbah, *Fanti National Constitution* (London 1968), p. 38-39.

⁴¹ NA, Collectie Radermacher 587, rapport van H. Abramsz. aan bewindhebbers kamer Amsterdam, 23 november 1679.

met de vorming van koloniën vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw kregen Europeanen werkelijk rechtsmacht over de Afrikaanse gemeenschappen op de Goudkust, maar toen was de WIC allang opgeheven en waren de Nederlandse bezittingen aldaar aan de Britten overgedragen.

‘TE FOURNEEREN NAE DE LOFFELIJCKE COSTUMEN DER STADT AMSTERDAM’: NEDERLANDSE REGELGEVING IN NIEUW-NEDERLAND

Het werk van de Amerikaanse onderzoeker Andrew Lloyd heeft op het eerste oog weinig met geschiedenis te maken. Hij is bioloog, met als specialisatie populatiegenetica, thans directeur van een onderzoeksinstituut in Ierland. In de jaren tachtig heeft hij onderzoek gedaan naar de genetische kenmerken van kattenpopulaties in diverse steden, onder meer Boston, New York en Amsterdam. Bij het in kaart brengen van de verschillende genetische categorieën van katten deed hij een interessante ontdekking, namelijk dat er een grote overeenkomst bestaat tussen de kattenpopulaties van Amsterdam en van New York, veel meer dan tussen die van New York en Boston. De verklaring daarvoor is uiteraard dat Amsterdamse katten al in de zeventiende eeuw naar Manhattan gingen en daar door een relatief geïsoleerde situatie op een eiland weinig genetische invloeden van elders ondergingen. Opvallend is echter dat terwijl we in de bronnen van die tijd wel voortdurend geblaf horen, er niet één miauwte te ontdekken valt. En toch waren er Amsterdamse katten op Amerikaanse bodem, en hun nakomelingen zijn nu nog als zodanig herkenbaar.¹

De katten zijn, zo mogen we ondanks het gebrek aan bronnen aannemen, niet op eigen gelegenheid naar Amerika gegaan. Ze werden meegenomen door de Nederlandse kolonisten die vanuit Amsterdam naar de kolonie Nieuw-Nederland gingen. De enige Nederlandse kolonie in Noord-Amerika is nooit een groot succes geweest. Kort na de reis van Henry Hudson in 1609 begonnen Amsterdamse kooplieden schepen naar het gebied te sturen. Het doel in deze jaren was de handel in pelterijen, voornamelijk bevervellen, die van de indianen gekocht werden. De toenemende concurrentie leidde ertoe dat de verschillende compagnieën zich in 1614 samenvoegden tot de Nieuw-Nederland Compagnie. Bij de oprichting van de WIC in 1621 werd het gebied onder het gezag van de nieuwe Compagnie geplaatst. Het duurde enige jaren voordat de WIC voldoende kapitaal had om activiteiten te ondernemen. Gedurende de eerste decennia zag de Compagnie weinig heil in grootscheepse kolonisatie, zoals dat bijvoorbeeld door Willem Usselinx gepropageerd was. In de ogen van de bewindhebbers van de kamer Amsterdam, waar Nieuw-Nederland onder viel, was een klein aantal kolonisten voldoende om de Nederlandse claim op het gebied te onderbouwen. Pas vanaf 1640, toen de WIC belangrijke delen van haar handels- en scheepvaartmonopolies had moeten opgeven, veranderde dat. Tijdens het bewind van directeur-generaal Petrus Stuyvesant (1647-1664) deden de bewindhebbers verwoede pogin-

1 A.T. Lloyd, ‘Als de kat van huis is ... Populatiegenetica van katten,’ in: *Natuur & Techniek. Natuurwetenschappelijk en technisch maandblad* 56 (1988), p. 826-837. Zie voor andere dieren en de problemen ermee J.H. Williams, ‘Great doggs and mischievous cattle: domesticated animals and Indian-European relations in New Netherland and New York,’ in: *New York History* 76 (1995), p. 244-264.

2 J. Jacobs, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999). Voor de bevolkingscijfers, aldaar, p. 69.

gen om kolonisten te werven. Dat bleek lastig en het resultaat viel tegen. In 1664, toen de Engelsen Nieuw-Nederland overnamen, waren er naar schatting zeven- of achtduizend kolonisten aanwezig. De grootste nederzettingen waren Nieuw-Amsterdam met ongeveer 2500 inwoners en Beverwijck, na de overgang naar Engels bestuur Albany genoemd, met circa duizend inwoners.²

Nieuw-Nederland was daarmee aanzienlijk minder dicht bevolkt dan de omliggende Engelse koloniën. De geringe bevolkingsgrootte deed echter niets af aan het feit dat Nieuw-Nederland inmiddels een duidelijk Nederlands karakter had gekregen. Nederlands was de voertaal, ondanks het feit dat maar de helft van de bevolking in de Republiek was geboren.³ De bestuurlijke, economische en religieuze elite in de kolonie was voor het overgrote deel wel Nederlands. De justitiële en bestuurlijke instituties waren gestoeld op wat in de Republiek gebruikelijk was. De gereformeerde kerk was ook in Nieuw-Nederland de publieke kerk en zij was in de kolonie nog meer dan in patria de bevoorrechte kerk. Op al deze vlakken vertoonde Nieuw-Nederland een geleidelijke ontwikkeling van handelspost naar vestigingskolonie, met de daarbij passende institutionele ontwikkeling. De regelgeving vertoonde eveneens een toenemende graad van verfijning. Hoewel de hoofdlijnen wel duidelijk zijn, blijven er voldoende vragen over. Drie daarvan staan in dit artikel centraal. Allereerst, op welke terreinen zien we Nederlandse regelgeving in de Nieuw-Nederlandse maatschappij en hoe ziet die er dan uit? Ten tweede, op welke wijze en waarom vindt de overname ervan plaats? Ten derde, op welke punten zien we in Nieuw-Nederland afwijkingen van de Nederlandse regelgeving?

Nederlandse regelgeving in Nieuw-Nederland

Op sommige terreinen is de Nederlandse regelgeving duidelijker zichtbaar dan op andere terreinen. Bestuurlijk en juridisch is het allemaal vrij duidelijk, maar economisch en religieus is het moeilijker te zien welke Nederlandse regelgeving in Nieuw-Nederland werd geïntroduceerd.

Te beginnen dan met de bestuurlijke situatie. In de periode van de Nieuw-Nederland Compagnie was van een duidelijke bestuursvorm nog geen sprake, voorzover we weten. We mogen aannemen dat in voorkomende gevallen scheepsrecht werd gehanteerd. Pas met de eerste vestiging van kolonisten in de jaren twintig ontstond de noodzaak om het bestuur op poten te zetten. Uit de vroege periode van Nieuw-Nederland zijn weinig archivalia overgeleverd, maar gelukkig beschikken we nog over een drietal documenten: de instructies voor directeur Willem Verhulst van januari en april 1625 en de 'Provisionele Ordere' van 30 maart 1624, die de voorwaarden bevatte waarop de eerste kolonisten naar

³ O.A. Rink, 'The people of New Netherland: notes on non English immigration to New York in the seventeenth century,' in: *New York History* 62 (1981), p. 5-42; D.S. Cohen, 'How Dutch were the Dutch of New Netherland?' in: *New York History* 62 (1981), p. 43-60.

de kolonie gingen.⁴ Deze documenten maken duidelijk dat Nieuw-Nederland in de eerste jaren de bestuursvorm van een handelspost had. Dat wordt niet expliciet zo gesteld, maar een vergelijking met de situatie zoals die in Azië gebruikelijk was toont het aan: een directeur of commandeur, bijgestaan door een raad waarin onder meer een secretaris, een fiscaal en enkele commiezen zaten. In de Oost waren de laatsten soms koopman of onderkoopman, maar dat is meer een kwestie van titel en rang dan van functie. Verder zaten in Nieuw-Nederland, evenals in Zuid-Afrika, schippers van op de rede liggende compagnieschepen in de raad.

Zoals Schiltkamp in een artikel enkele jaren geleden heeft aangetoond, vormde de zogenaamde 'Ordre van Regieringe soo in Policie als Justitie, in de plaetsen verovert ende te veroveren in West-Indien' van 1629 de basis voor de invoering van het Nederlandse rechts- en bestuursstelsel in de Atlantische kolonies.⁵ In de loop van de tijd werden de uniformiteit en centralisatie die hierin vastgelegd waren aangetast door nieuwe bestuursregelingen. Naarmate Nieuw-Nederland groeide werd de bestuursvorm van een handelspost steeds minder geschikt. We zien dan ook enerzijds dat de commiezen in de raad vervangen worden door hoger geplaatste compagniesdienaren. Anderzijds vond er een geleidelijk proces van decentralisatie plaats. Delen van de bestuurlijke en juridische competentie van directeur-generaal en raden werden overgedragen aan ondergeschikte lokale gerechtsbanken en door het centraal bestuur benoemde schouten. Enkele uitzonderingen daargelaten bleven de criminele rechtspraak en bepaalde wetgevende bevoegdheden grotendeels op centraal niveau berusten. Ook fungeerden directeur-generaal en raden als beroepsinstantie bij sommige civiele vonnissen.⁶

Vanzelfsprekend ging een dergelijke afbakening van bevoegdheden gepaard met competentieconflicten tussen hogere en lagere organen. In het bijzonder in de verhoudingen tussen het centrale gezag (directeur-generaal en raden) en het lokale bestuur van Nieuw-Amsterdam (burgemeesters en schepenen) zien we regelmatig wrijvingen. Een complicerende factor daarbij was dat gedurende een aantal jaren de functies van fiscaal en van schout van Nieuw-Amsterdam door dezelfde persoon werden uitgeoefend. Een voorbeeld van de competentieconflicten waarin deze personele unie een rol speelde, betrof het door directeur-generaal en raden in 1654 uitgevaardigde verbod op ganstrekken, een vastenavondgebruik waarbij een levende gans ondersteboven aan een touw werd opgehangen. De deelnemers reden vervolgens te paard langs en probeerden de met zeep of olie ingesmeerde kop van de gans eraf te trekken. Een heidens gebruik, zo meenden directeur-generaal en raden, die het ontoelaatbaar achtten. Burgemeesters en schepenen van Nieuw-Amsterdam meenden dat directeur-generaal en raden met het verbod de jurisdictie van het

4 F.C. Wieder, *De stichting van New York in juli 1625. Reconstructies en nieuwe gegevens ontleend aan de Van Rappard-documenten* (Werken Linschoten-Vereeniging 26; 's-Gravenhage 1925); A.J.F. van Laer (vert. en red.), *Documents relating to New Netherland, 1624-1626*, in the Henry E. Huntington Library (San Marino 1924).

5 J.A. Schiltkamp, 'Legislation, government, jurisprudence, and law in the Dutch West Indian colonies: the order of government of 1629,' in: *de Halve Maen* 70 (1997), p. 73-80 (in deze aflevering van *Pro Memorie* herdrukt).

6 Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, p. 108-118, 132-157.

stadsbestuur aangetast hadden. Dat was tegen het zere been van het provinciaal bestuur. In niet mis te verstane bewoordingen gaven directeur-generaal en raden te kennen

‘dattet stellen van een cleijne banck van Justitie onder de naem ende tijtel van schout borgermrs. en schepenen ofte commissarissen geen[sins] infringeert ofte vermindert de macht ende autoriteit van Dr. Gnrl. en raden om eenige ordonnantien te maecken ofte behouden, interdicten te doen, voornaemelijck die ter eeren Godes, ten besten vande ingesetenen ofte om meerder schanden, debautien ende onheijlen voor te comen, ende moetwillige contraaven[eurs] van dien te corrigeeren [...] ende te straffen nae behoren.’⁷

Een jaar later werd de kans op herhaling van het conflict al bij voorbaat weggenomen. Cornelis van Tienhoven, die toen zowel fiscaal als schout was, meldde burgemeesters en schepenen dat hij vernomen had dat enige landlieden wederom het voornemen hadden de gans te trekken. Aangezien dit door directeur-generaal en raden verboden was, vroeg hij het stadsbestuur of dat er iets tegen wilde doen. Burgemeesters en schepenen besloten daarop dat fiscaal Van Tienhoven, *ex officio*, de landlieden tijdig van het verbod op de hoogte zou stellen.⁸ Het is maar een korte aantekening in het notulenboek van Nieuw-Amsterdam, maar er is veel in te lezen. Allereerst is het significant dat Van Tienhoven het stadsbestuur van tevoren informeerde, zelfs al was het verbieden van ganstrekken de bevoegdheid van directeur-generaal en raden. Door het stadsbestuur de gelegenheid te geven maatregelen te nemen, werd bij voorbaat een deel van het eventuele ongenoegen weggenomen, terwijl tegelijkertijd subtiel duidelijk werd gemaakt waar welke bevoegdheden lagen: het stadsbestuur had niet het recht zelfstandig ganstrekken toe te laten of te verbieden, maar mocht wel het verbod van hun superieuren in de praktijk brengen. Uit het antwoord van burgemeesters en schepenen blijkt dat ze daar van afzagen. Zij vroegen Van Tienhoven niet om als schout op te treden, maar nadrukkelijk als fiscaal, dus als vertegenwoordiger van directeur-generaal en raden.

Uit het incident over ganstrekken blijkt een duidelijke scheiding van bevoegdheden tussen hogere en lagere autoriteiten, conform de situatie in de Republiek. Het is daarbij opvallend dat de verdeling van de bevoegdheden in Nieuw-Nederland meer overeenkomsten vertoont met de situatie in Friesland, waar hoge criminele jurisdictie gecentraliseerd was in het Hof van Friesland, dan in Holland, waar een lappendeken bestond van lokale rechtbanken, die zowel lage, middele als hoge jurisdictie hadden. Voor Nieuw-Nederland, en Nieuw-Amsterdam in het bijzonder, was de situatie in Amsterdam het grote voorbeeld,

7 New York State Archives, Albany, New York Colonial Manuscripts (hierna afgekort als NYSA, NYCM) 5:222 (26 februari 1654; vertaald in Ch.T. Gehring (vert. en red.), *Council Minutes, 1652-1654* (New York Historical Manuscripts: Dutch, deel 5; Baltimore 1983) (hierna afgekort als NYHM 5), p. 119); New York Municipal Archives (hierna afgekort als NYMA), Original Dutch Records (hierna afgekort als ODR) 1, p. 210-211 (2 maart 1654; vertaald in B. Fernow (red.), *The records of New Amsterdam from 1653 to 1674 anno domini* (7 delen, New York 1897, 2e druk Baltimore 1976) (hierna afgekort als RNA), 1, p. 172-173).

8 NYMA, ODR 1, p. 312 (8 februari 1655; RNA 1, p. 286).

een logisch gevolg van het feit dat de Amsterdamse kamer van de WIC het toezicht op de kolonie uitoefende. We mogen veronderstellen dat de nieuwigheid van de koloniale samenleving en de onervarenheid van lokale bestuurders voor de autoriteiten aanleiding was om een hogere mate van centralisatie aan te houden dan in Holland gebruikelijk was. Dat laat onverlet dat het voorbeeld de Republiek bleef.

Dat geldt ook voor de wetgeving. Al in de eerste instructies werden enige wetten uit patria in de kolonie ingevoerd. Het betrof in de eerste plaats de 'Ordonnantie van de Polityen', de wetgeving op huwelijkse zaken, en de 'Ordonnantie opt stuck vande Justitie', waarin de manier van procederen in civiele zaken was vastgelegd. In Holland waren deze regelingen al in 1580, aan het begin van de Opstand, ingevoerd.⁹ Hierbij ging het om algemene wetten, die op eenieder van toepassing waren. Een andere vorm van regelgeving die in Nieuw-Nederland geïntroduceerd werd, zien we in de vorm van artikelbrieven. De vroegste artikelbrieven voor de WIC zijn niet overgeleverd, maar naar verwachting zal de artikelbrief uit het begin van de jaren dertig niet veel afgeweken hebben van latere versies. Artikelbrieven waren alleen van toepassing op personen die in dienst van de Compagnie waren. In de eerste jaren van Nieuw-Nederland was dat bijna iedereen, maar met de introductie van het patroonschapssysteem in Nieuw-Nederland in 1629 kwamen er ook vrijburgers in de kolonie. Op hen was de gewone civiele en criminele rechtspraak van toepassing. En die was met de 'Ordre van Regieringe' van 1629 vastgelegd.

In economisch opzicht is de overname van Nederlandse regelgeving minder evident, maar wel te onderscheiden. De stipulatie dat in het economisch verkeer de Hollandse maten en gewichten moesten worden gebruikt zien we al in 1625.¹⁰ Specifieker wordt het bij ordonnanties inzake het gewicht en de prijs van brood, maar de verwijzing naar de Republiek is daarbij afwezig. Aangezien broodzettingen niet uniek waren voor de Nederlanden, maar in vrijwel alle vroeg-moderne steden voorkwamen vormen ze geen concrete aanwijzing voor de hantering van Nederlandse regelgeving.¹¹ Bij tappers en brouwers zien we wel specifieke verwijzingen naar vaderlandse gebruiken. Dat betrof onder meer de strikte scheiding tussen beide beroepen: tappers mochten niet brouwen en brouwers mochten niet tappen, een uitloeijsel van de procedure omtrent de inning van accijnzen.¹² Een verdere overeenkomst tussen kolonie en patria was dat bij de registratie van de tappers in Albany in 1668 werd gesteld dat de tappers per drie maanden een pond Vlaams moesten betalen. Hoewel de kolonie toen al onder Engels bestuur stond, werd deze vergunning een 'spinhuyssedul' genoemd, een verwijzing naar Amsterdam, waar de opbrengst van de tappersvergunningen voor het spinhuis gebruikt werd. Dat Albany geen spinhuis had, was voor het gebruik van de naam kennelijk geen beletsel.¹³

⁹ Wieder, *De stichting van New York*, p. 18-19.

¹⁰ Wieder, *De stichting van New York*, p. 144.

¹¹ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, p. 214-218.

¹² Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, p. 211-212.

¹³ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, p. 211. Voor het citaat zie Albany County Hall of Records (hierna afgekort als ACHR), 'Court minutes. City & County of Albany Clerk's Office 1668. 1672,' p. 23 (12 november 1668; vertaald in A.J.F. van Laer (vert. en red.), *Minutes*

Ten vierde de religieuze regelgeving. In de instructies voor Willem Verhulst in 1625 was de prominente rol van de ware gereformeerde religie al vastgesteld. Maar de religieuze diversiteit in de kolonie was groot en dat leidde in de jaren vijftig tot enkele problemen. De aanwezigheid van quakers, joden en lutheranen noodzaakte het provinciale bewind onder meer tot het uitvaardigen van ordonnanties tegen conventiculen. In zijn algemeenheid was het centraal gezag in de kolonie minder dan in het vaderland geneigd om religieuze pluri-formiteit publiekelijk toe te laten. Nieuw-Nederland werd beschouwd als een nog jonge, kwetsbare maatschappij die nog in een groeifase verkeerde. Religieuze eenheid was in die visie een basisvoorwaarde voor een stabiele ontwikkeling. Dat is de achtergrond van de pogingen van directeur-generaal en raden om joden en quakers te weren en het voornemen van de lutheranen tot het beroepen van een eigen predikant de kop in te drukken. De bewindhebbers, gewend aan de situatie in Amsterdam, zagen het toch wat anders, met als resultaat dat de joden toegelaten werden en de vervolgingen van quakers stopgezet werden. Een ander aspect van religieuze regelgeving is de handhaving van discipline binnen de kerk. Bij gebrek aan kerkeradsnotulen is globaal slechts te zeggen dat de censuur langs dezelfde procedures als in het vaderland werd gehandhaafd.¹⁴

Manieren en motivatie

Wat uit dit korte overzicht van de overname van Nederlandse regelgeving op bestuurlijk, juridisch, economisch en religieus gebied blijkt is dat voor de kolonie het voorbeeld in de verte niet in de eerste plaats een utopische maatschappij maar de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën was. Dat leidt ons naar de vragen hoe en waarom de regelgeving uit de Republiek werd overgenomen.

Het antwoord daarop is voor een groot deel te vinden in de machtsverhoudingen, die voortkwamen uit de lijn van de devolutie van bevoegdheden. De positie van de West-Indische Compagnie berustte op het octrooi dat de Staten-Generaal vastgesteld hadden. Daarbij ging het onder meer om het benoemen van

‘Gouverneurs, volck van Oorloge, ende Officiers van Justitie, ende tot andere nootelycke diensten, tot conservatie van de plaetsen, onderhoudinge van goede ordre, politie ende Justitie, eensaementlyck tot vorderinge vande neeringe.’¹⁵

of the Court of Albany, Rensselaerswijck and Schenectady 1668-1685 (3 delen, Albany 1926-1932) (hierna afgekort als CMARS) 1. p. 36); O. Dapper, *Historische beschryving der stad Amsterdam enz.* (Amsterdam 1663, herdruk Amsterdam 1975), p. 419.

¹⁴ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, hoofdstuk 5; J. Jacobs, ‘Between repression and approval: connivance and tolerance in the Dutch Republic and in New Netherland,’ in: *de Halve Maen* 71 (1998), p. 51-58.

¹⁵ J. de Laet, *Jaerlyck Verhael van de verrichtingen der Geotroyeerde West-Indische Compagnie (1644)*, S.P. L’Honneur Naber en J.C.M. Warnsinck (red.) (Werken Linschoten-Vereeniging 34, 35, 37 en 40; ’s-Gravenhage 1931-1937), 1: (8). Art. 35 van het octrooi van de VOC geeft dezelfde bevoegdheden in exact dezelfde bewoordingen: J. la Bree, *De rechterlijke organisatie en rechtsbedeling te Batavia in de 17e eeuw* (Rotterdam 1951), p. 17.

Binnen de WIC werd, ten gevolge van de eeuwige strijd tussen Holland en Zeeland, in 1645 besloten dat Nieuw-Nederland geheel onder directie van de kamer Amsterdam zou vallen.¹⁶ Binnen de kamer werd het meeste werk verricht door de commissarissen voor Nieuw-Nederland. Zij verzorgden de correspondentie met directeur-generaal en raden in de kolonie en bereidden de besluiten voor. De gezagsdragers in de kolonie waren dus via een hiërarchische keten met de Staten-Generaal verbonden. In de aanhef van de landbrieven die directeur-generaal en raden aan kolonisten uitgaven werd de hele keten opgesomd:

‘Petrus Stuyvesant: Wegens de H.M. Heeren Staaten Generael der Vereenighde Nederlanden en de Heeren Bewinthebbers der Geocroyeerde West Indische Comp ter kamere Amsterdam Direct. Generael van N. Nederlant, Curaçao, Bonayre, Aruba en d’appendentie van dien sampt de Heeren Raaden,’ etc.¹⁷

In eerdere landbrieven, uitgevaardigd vóór het Eerste Stadhouderloze Tijdperk, werd ook nog de Prins van Oranje genoemd. Directeur-generaal en raden waren dus expliciet ondergeschikt aan hun superieuren in patria. Maar het was nog iets specifiekker dan dat. Doordat Nieuw-Nederland direct onder de kamer Amsterdam viel, werd in de kolonie nadrukkelijk de regelgeving uit Amsterdam gevolgd. Daar zijn diverse voorbeelden van. Het meest sprekend is wellicht het feit dat de burgemeesters en schepenen van Nieuw-Amsterdam jaarlijks op dezelfde dag als hun collega’s in de metropolis benoemd werden, namelijk op 2 februari, Maria-Lichtmis.

Het bovenstaande relaas over hiërarchische verhoudingen zou wellicht het idee kunnen geven dat de Nederlandsheid van Nieuw-Nederland van bovenaf opgelegd is. Ten dele is dat zo, maar het zou te ver gaan om de nadruk al te eenzijdig op een top-down benadering te leggen. De mentaliteit van de kolonisten speelde eveneens een belangrijke rol. Zowel bestuurders als bestuurden in de zeventiende eeuw hadden een grote afkeer van nieuwigheden. De conservatieve inborst van de kolonisten komt bijvoorbeeld tot uiting wanneer zij de dominantie van de Compagnie in de bestuursstructuur aan de orde stellen. Het alternatief dat zij voorstellen is niet de vermeend democratische *town meetings* van New England, maar de bestuursvorm zoals die in dorpen in het vaderland gebruikelijk was. De kolonisten wilden: ‘eene bequaeme borgerlijcke regeringhe, soodanich als haer Ho: Mo: raetsaem sullen achten dese provincie toe te passen, eenigsints gemeenschap hebbende met de loffelijcke regeringhe onses vaderlants.’¹⁸ Dit is een heel algemeen geval. Maar waar het om details gaat was het vaderland eveneens de toetssteen. In het hierboven genoemde geval

¹⁶ Nationaal Archief, archief Staten-Generaal (hierna afgekort als NA, SG), loketkas WIC, inv.nr. 12564.17 (12 oktober 1645; vertaald in E.B. O’Callaghan en B. Fernow (vert. en red.), *Documents relative to the colonial history of the State of New York* (15 delen, Albany 1853-1883) (hierna afgekort als DRCHNY), 1, p. 165)

¹⁷ G.J. van Grol, *De grondpolitiek in het West-Indisch domein der Generaliteit* (1e druk, Den Haag 1934-1947, herdruk Amsterdam 1980), 2, p. 294.

¹⁸ NA, SG, inv. nr. 12564.30A ‘Naerdere aenwijsinghe ende observatien’ (26 juli 1649; DRCHNY 1: 262-270).

NOVA BELGICA sive NIEUW

Quebecq

Fragment van de kaart van Nieuw Nederland in A. van der Donck, Beschrijvinge van Nieuw-Nederlandt, gelijk het tegenwoordigh in staet is (Amsterdam 1656); exemplaar Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

van ganstrekken meenden burgemeesters en schepenen van Nieuw-Amsterdam dat dergelijke praktijken 'int vaderlant op eenige plaetse getollereert en door de vingeren gesien'¹⁹ werden, daarmee implicerend dat het toegelaten had kunnen worden. En er is ook een voorbeeld van een Nieuw-Amsterdamse notaris die bij de stadssecretaris van Nieuw-Amsterdam kwam vragen of transportaktes van onroerend goed, gepasseerd voor een notaris en getuigen, bij het stadsbestuur gedeponereerd moesten worden, zoals in Amsterdam gebruikelijk was.²⁰ Conformisme alom dus, zowel bij bestuurders als burgers. En zelfs al was Amsterdam het grote voorbeeld, dan nog bleven er meer dan genoeg potentiële punten van verschil over. Voor een deel kwamen die voort uit schaalverschillen. De schout van het dorpje Wiltwijck, tegenwoordig Kingston, dat pakweg 150 inwoners had, mocht dan wel bijna letterlijk dezelfde instructie hebben ontvangen als zijn collega in Amsterdam, maar het werkte in een stad met honderdduizend inwoners toch wel iets anders.²¹

Afwijkingen

Belangrijker dan schaalverschillen waren de principiële verschillen tussen kolonie en vaderland. Daarbij gaat het met name om de relatie met de inheemse bevolking en om slavernij, binnen het kader van Nieuw-Nederland indianen en neger-slaven. De mate waarin de regelgeving zoals die in Nieuw-Nederland toegepast werd, ook van toepassing was op deze groepen hing af van de vraag of zij deel uitmaakten van de koloniale maatschappij. Voor indianen, die in de Nederlandse periode niet of nauwelijks in één gemeenschap samenwoonden met de kolonisten, is het duidelijk dat zij door de Nederlanders niet tot hun maatschappij werden gerekend. Dat had belangrijke consequenties, want het betekende dat rechten die de kolonisten als ingezetenen of burgers hadden zich niet tot de indianen uitstrekten. In gevallen van individuele conflicten werden de indianen als vreemdelingen behandeld. Uiteraard zagen de Nederlandse machthebbers maar al te goed in dat individuele conflicten snel konden escaleren tot oorlogen en dat voorzichtigheid geboden was. De regelgeving die werd uitgevaardigd om conflicten in de kiem te smoren, strekte zich alleen tot de kolonisten uit. Het werd hen niet toegestaan om de indianen drank of wapens te verkopen, zij moesten de indianen in de handel redelijk behandelen, en moesten, in de gevallen waarin dat voorkwam, de indianen voor hun diensten eerlijk betalen. Het typische is echter dat in zulke gevallen getuigenverklaringen van de indianen niet als wettig bewijs werden geaccepteerd, zonder dat daar een duidelijke verklaring voor te vinden is.²²

Het is daarom interessant eens nader te kijken naar de zaken waarin de indianen de over-

19 NYS NYCM 5, p. 221 (26 februari 1654; NYHM 5, p. 119).

20 The register of Salomon Lachaire, notary public of New Amsterdam, 1661-1662. Translated from the original Dutch manuscript in the office of the clerk of the Common Council of New York, E.B. O'Callaghan (vert.), K. Scott en K. Stryker-Rodda (red.), (New York Historical Manuscripts: Dutch; Baltimore 1978), p. 21.

21 Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, p. 152-153.

22 Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, p. 325-334.

tredders waren. Het is opvallend dat, hoewel er diverse incidenten te vinden zijn waarin dronken indianen voor overlast zorgden, er nauwelijks gevallen zijn waarin het gerecht tot veroordeling overging. Wel werden indianen in enkele gevallen opgesloten om hun roes uit te slapen, maar zelfs wanneer dronkenschap op vechtpartijen uitdraaide waren de magistraten voornamelijk geïnteresseerd in de vraag van wie de indianen de drank gekregen hadden.²³ Bij ernstiger zaken, zoals moord en doodslag, zien we in de Nederlandse periode dat de koloniale overheid nauwelijks middelen had om de daders op een in haar ogen gepaste wijze te berechten. Soms werd er wel om uitlevering van een indiaan gevraagd, maar zelfs wanneer de indianen niet bereid waren om de vrede op het spel te zetten, kwam daar weinig van terecht.

Er is ten minste één geval waarin het gerecht van Albany wel kon optreden, en hoewel het na de Nederlandse tijd plaatsvond is het in dit kader wel van belang. In februari 1673 werden twee noordelijke indianen, Kaelkompte en Keketamae, waarschijnlijk afkomstig uit Canada, Maine of Vermont, wegens het doden van een Engelse soldaat door een jury van twaalf man ter dood veroordeeld. Het gerecht in Albany had in deze zaak contact met de autoriteiten in New York, die voorschreven dat

‘befor the Tryall Notice bee given to as many of the Indiyans both Sachems & others, as conveniently can bee made acquainted therewth to bee present & see the Proceedings of ye Court against the Murderders, where the Sachems are to bee treated wth all Civility, & also that the said Indiyans bee at the Place of Execution.’²⁴

Het is duidelijk dat het de intentie van de autoriteiten was om de indianen dusdanig bij het proces te betrekken dat de goede relaties geen gevaar zouden lopen. Tegelijkertijd is alleen al het feit dat er een berechting plaatsvond een indicatie dat meer dan eerder in de eeuw de kolonisten rechtsmacht over de indianen uitoefenden. Waarschijnlijk is eerder de veranderde machtsbalans tussen kolonisten en indianen dan de overgang van Nederlands naar Engels bestuur hiervoor een verklaring.

Wat betreft de andere groep, de slaven, is de vraag in welke mate zij deel uitmaakten van de koloniale samenleving minder makkelijk te beantwoorden. Het hangt, evenals in mindere mate bij de indianen, samen met de kwestie van bekering. Dat is een religieus punt waarop ik hier niet verder wil ingaan. De slafelijke status is wel een juridisch probleem en hierbij wil ik twee punten aan de orde stellen: de zogenaamde halve slavernij en het vraagstuk van slaven in de Republiek.

²³ Bijvoorbeeld ACHR, Court Minutes of Fort Orange, 1652-1656, p. 296-297 (12-13 oktober 1656; vertaald in *Fort Orange Court Minutes, 1652-1660*, Ch.T. Gehring (vert. en red.) (New Netherland Documents Series, deel 16, stuk 2; Syracuse 1990), p. 254-255).

²⁴ V.H. Paltsits (red.), *Minutes of the executive council of the province of New York. Administration of Francis Lovelace 1668-1673* (2 delen, Albany 1910), 1, p. 155-157; ACHR, ‘Court minutes. City & County of Albany Clerk’s Office 1668. 1672.’ p. 333-335 (14 februari 1673; CMARS 1, p. 327-328); P.R. Christoph en F.A. Christoph (red.), *Books of general entries of the colony of New York, 1664-1673. Orders, warrants, letters, commissions, passes and licenses issued by governors Richard Nicolls and Francis Lovelace* (Baltimore 1980), 1, p. 523. Zie over dit incident ook S.W. Dunn, *The Mohicans and their land, 1609-1730* (Fleischmanns 1994), p. 151.

Allereerst de 'halve vrijheid'. In 1644 verzochten elf slaven, die achttien of negentien jaar in Compagniesdienst waren geweest, hun vrijheid. Zij voerden aan dat zij de Compagnie lange tijd gediend hadden en dat het, aangezien zij veel kinderen hadden, onmogelijk was hun vrouwen en kinderen te onderhouden als zij in dienst van de WIC zouden blijven. Directeur Willem Kieft en zijn raad maakten hen inderdaad 'vry ende liber, gelijk als andere vrye luyden in Nieu-Nederlandt',²⁵ maar onder voorwaarden die historici met reden aanleiding hebben gegeven hun status als halve vrijheid te betitelen.²⁶ Het zou even goed halve slavernij genoemd kunnen worden. De eerste voorwaarde was dat zij de Compagnie jaarlijks per persoon dertig schepels maïs, graan of andere landbouwproducten, alsmede een vet varken ter waarde van twintig gulden, moesten afdragen. Deze verplichting was levenslang en bij nalatigheid zouden de negers terugvallen in slavernij. De tweede voorwaarde was dat zij, indien hun diensten vereist waren, de WIC tegen gewone betaling zouden moeten dienen. De derde voorwaarde was het meest controversieel. Zowel de huidige kinderen als kinderen die nog geboren zouden worden werden 'gehouden ende verplicht de E. Westindise Compagnie ten dienste te sijn als lijffeygenen.'²⁷ Adriaen van der Donck, een Nieuw-Nederlandse kolonist die in Leiden rechten had gestudeerd, protesteerde hier tegen in zijn pamflet *Vertoogh van Nieu Nederlandt* :

'daer zijn noch verscheyde andere negers hier in 't lant, waer van sommige door haer langhe dienst vry ghegheven zijn, doch haere kinders blyven slaven, teghens aller volcker recht, dat yemant van een vrye Christen moeder ghebooren wort, [...] evenwel slaef is, en dienstbaer blyven moet.'²⁸

Opvallend is dat Van der Donck hier niet alleen naar 'aller volcker recht' verwijst, maar er bovendien expliciet de christelijke religie bij betreft, terwijl niet vaststaat dat de negers waarom het hier gaat bekeerd waren. In later jaren was het uitgangspunt dat christenen geen andere christenen als slaven konden houden een motief voor terughoudendheid in bekering van negerslaven.²⁹

Over de beweegredenen van Kieft en zijn raad om aan manumissie dergelijke voorwaarden te verbinden is in de bronnen niets te vinden. We kunnen veronderstellen dat er financiële redenen aan ten grondslag lagen. Slaven waren een duur bezit en arbeid was schaars. De jaarlijkse betaling en de verplichting om desgewenst voor de Compagnie te werken zijn daaruit deels te verklaren. Het derde punt, de slavernij van de kinderen, is het meest ge-

25 NYSA, NYCM 4: 183-184 (25 februari 1644; vertaald in A.J.F. van Laer (vert. en red.), *Council Minutes, 1638-1649* (New York Historical Manuscripts: Dutch, deel 4; Baltimore 1974) (hierna afgekort als NYHM 4), p. 212-213.

26 E.J. McManus, *A history of negro slavery in New York* (Syracuse 1966), p. 13-14; A.L. Higginbotham Jr., *In the matter of color. Race and the American legal process: the colonial period* (New York 1978), p. 105-109; P.R. Christoph, 'The freedmen of New Amsterdam,' in: N.A. McClure Zeller (red.), *A beautiful and fruitful place. Selected Rensselaerswijck seminar papers* (s.l. 1991), p. 157-170, aldaar p. 158-159.

27 NYSA, NYCM 4: p. 183-184 (25 februari 1644; NYHM 4, p. 212-213).

28 A. van der Donck, *Vertoogh van Nieu Nederlandt* ('s-Gravenhage 1650), p. 32.

29 Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, 262-271.

compliceerd. Aangezien er in de Republiek geen slavernij bestond, konden directeur en raden bij hun beslissing hierover niet teruggrijpen op bestaande praktijken. Het is de vraag of men in Nieuw-Nederland in de jaren veertig op de hoogte was van wat in andere Nederlandse koloniën inzake manumissie gebruikelijk was. Betreft deze stipulatie dan een innovatie die door Kieft en de zijnen op eigen initiatief ontwikkeld werd, mogelijk op basis van Exodus 21, vers 4? In de Statenvertaling: 'Indien hem sijn heere een vrouwe gegeven, ende sy hem sonen ofte dochteren gebaert sal hebben, so sal de vrouwe ende hare kinderen, hares heeren sijn, ende hy sal met sijnen lijve uytgaen'. Maar dat gaat uit van een situatie waarin de man wel vrij werd, maar de vrouw niet en bij de manumissie in 1644 ging het expliciet om zowel man als vrouw. Dat maakt het onwaarschijnlijk dat voor de derde stipulatie teruggerepen werd op Romeins recht, hoewel dat voor de jaarlijkse betaling wel het geval kan zijn geweest. Het blijft onbekend wat de grondslag was van het concept van de halve vrijheid, hoewel het in ieder geval in de tijd van Stuyvesant ongebruikelijk was dat ingrijpende beslissingen zonder schriftelijk overleg met de bewindhebbers genomen werden. De veroordeling door de jurist Van der Donck doet vermoeden dat er in de Republiek wel juridische gedachtevorming over slavernij was, maar dan blijft de vraag of Kieft, die voorzover bekend geen juridische opleiding had, daarmee bekend was. Het punt kwam ook in 1650 aan de orde bij de behandeling van de klachten uit Nieuw-Nederland door de Staten-Generaal, maar van een duidelijke beslissing hierover in de Republiek is weinig te merken.³⁰ Desondanks kwam de stipulatie dat kinderen van vrijgelaten slavinnen slaaf zouden blijven bij latere manumissies niet voor. De voorwaarde om een regelmatige betaling te doen zien we wel enkele malen terug.³¹ Maar ook eenmalige betaling kwam voor. Domingo Angola moest in december 1663 driehonderd gulden betalen of een andere slaaf leveren in ruil voor de vrijlating van de achttien jaar oude Christina, die in 1645 gedoopt was. Twee maanden later trouwde zij met Swan van Loange, die twee jaar eerder genoemd wordt als een slaaf van Govert Loockermans. Het geld voor haar vrijlating werd door Loockermans betaald, hoewel niet duidelijk is of dit al dan niet een lening was.³²

Ten tweede slaven in de Republiek. Het voorbeeld van een scheepslading slaven die in Middelburg aankwam en vervolgens vrijgelaten moest worden is welbekend. Het is het meest sprekende voorbeeld van de opvatting dat in de Republiek slavernij niet toegestaan was.³³ Er zijn andere voorbeelden, zoals dat van een indiaan uit Nieuw-Nederland die tijdens een oorlog gevangen genomen was en door directeur Willem Kieft aan twee soldaten

30 NA, SG, loketkas WIC, inv. nr. 12564.30A 'Kort begriip van d'excessen en hoochschadelijck versuijm', nr. 43 (27 januari 1650; DRCHNY 1: 335); NA, SG, loketkas WIC, inv. nr. 12564.30A 'Antwoort opde remonstrantie overgelevert bijde gecommiteerde van Nieu Nederlandt', nr. 43 (31 januari 1650; DRCHNY 1, p. 343); NA, SG, loketkas WIC, inv. nr. 12564.30A 'Cort bericht ofte antwoorde op eenige poincten' (29 november 1650; DRCHNY 1, p. 425).

31 NYSA, NYCM 4: 271 (27 september 1646; NYHM 4, p. 342); NYSA, NYCM 10-1: 296 (28 december 1662; niet vertaald); NYSA, NYCM 10-2: 429 (8 december 1663; niet vertaald).

32 NYSA, NYCM 10-2: 416-417 (6 december 1663; niet vertaald); J.D. Goodfriend, 'Black families in New Netherland', in: N.A. McClure Zeller (red.), *A beautiful and fruitful place. Selected Rensselaerswijck seminar papers* (s.l., 1991), p. 147-155, aldaar p. 149-151.

33 P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1800* (Amsterdam, Antwerpen, 2000), p. 34. Zie voor de Nederlandse slavenvaart ook R. Daalder, A. Kieskamp en D.J. Tang (red.), *Slaven en schepen. Enkele reis, bestemming onbekend* (Leiden, Amsterdam, 2001).

geschonken werd. De soldaten vertrokken met hun geschenk naar Amsterdam en sloten daar een contract met een persoon die deze ‘wilde Indiaen genaemt t’ Jaques’ op kermis- tentoon zou gaan stellen. In het contract is de zinsnede opgenomen dat ‘in dese geu- nieerde land[en] geen slaven oft lijffeijgenen mogen werden gehouden.’ Daarom werden de contractanten gemaand om de Indiaan ‘onse spraecke’ te leren en hem tot het christen- dom te onderwijzen.³⁴ Een voorbeeld van een negerslaaf waarbij dit een rol speelde vinden we in 1659. Jan Baptist van Rensselaer, net uit Nieuw-Nederland teruggekeerd in Amster- dam, vroeg zijn broer Jeremias om zijn negerslaaf Andries naar de Republiek te sturen.³⁵ Jeremias voelde daar weinig voor. Hij had advies van vrienden ingewonnen en die hadden hem gezegd ‘dat het maer dwaesheyte soude [wesen door] hem in een vrij landt gedient te worden, want hy [daertoe] te grooth van gemoet toe soude weesen omdat te doen.’³⁶

Opvallend bij deze beide gevallen is dat steeds het vrije land genoemd wordt, maar in het eerste ook taal en religie voorkomen. Dat de Republiek een vrij land was, was het door- slaggevend argument, gebaseerd op gewoonterecht, teruggaand op de afschaffing van de lijfeigenschap. Een dergelijk gewoonterecht bestond in de koloniën niet en dus mocht Ro- meins recht, dat wel slavernij kende, toegepast worden. Maar dan speelde ook de religie een rol, die vermaande zoveel mogelijk heidenen tot het Christendom te brengen. Daar- mee was slavernij moeilijk verenigbaar.

Ten slotte

De overname van Nieuw-Nederland en de daarop volgende geleidelijke verengelsing van de Nederlandse kolonisten betekenden het begin van het einde van het Nederlandse rechtssysteem op Amerikaanse bodem. Sommige facetten daarvan, zoals het erfrecht en de toepassing van de gewoonte dat de langstlevende huwelijkspartner erfgenaam was, ble- ven nog enige tijd gehandhaafd, maar raakten op den duur in onbruik.³⁷ Er is één uitzon- dering, namelijk de positie van de sheriff. Ondanks de invoering van het Engelse rechts- systeem bleef de opvolger van de schout, de sheriff, de taak van opsporingsfunctionaris combineren met die van openbare aanklager. Dat is zelfs tegenwoordig nog een verschil tussen het Engelse en het Amerikaanse rechtssysteem en dit wordt teruggevoerd op de po- sitie van de schout in het Nederlandse systeem.³⁸ Maar het is het enige. Uiteraard zijn er in

³⁴ Gemeentearchief Amsterdam, notarieel archief (5075), inv.nr. 1781, p. 166-168 (1 september 1644).

³⁵ New York State Library, Van Rensselaer Manor Papers (hierna afgekort als), box 48, III, folder 20 (22 april 1659; vertaald in A.J.F. van Laer (vert. en red.), *Correspondence of Jeremias van Rensselaer 1651-1674* (Al- bany, 1932) (hierna afgekort als CJVR), p. 152.

³⁶ NYSL, VRMP box 50 A, folder 17 (20 augustus 1659; CJVR 167).

³⁷ D.E. Narrett, *Inheritance and family life in colonial New York City* (Ithaca, London 1992).

³⁸ W. Scott van Alstyne Jr., ‘The Schout: precursor of our district attorney’, in: *de Halve Maen* 42-1 (1967), p. 5-6, 15; 42-2 (1967), p. 7-8.

het gebied dat eens Nieuw-Nederland was veel personen te vinden die van de zeventiende-eeuwse kolonisten afstammen en in sommige gevallen zelfs nog een Nederlandse naam dragen. Maar hoe Nederlands zijn ze nog? Misschien dat verder genetisch onderzoek kan uitwijzen of de sterkste claim op Nederlandse afstamming van de mensen of van de katten komt.

DE VOC ALS VOLKENRECHTELIJKE ACTOR

Wij kennen de VOC als handelsonderneming en als bestuurder; wij kennen de VOC als aanstichter van oorlog en bloedvergieten; wij kennen de VOC ook als venster op een voor ons nieuwe wereld met nieuwe producten en spannende verhalen die onze samenleving ingrijpend hebben verrijkt. Wat wij nauwelijks kennen is de formele volkenrechtelijke positie van de VOC in Azië; het optreden van de Compagnie¹ als *de facto* staat is daarbij in ons historisch besef zodanig vanzelfsprekend geworden, dat het zicht op de aanvankelijke volkenrechtelijke verhoudingen is vervaagd.

Recht is geen autonoom verschijnsel, het volkenrechtelijk opereren van de Compagnie kan slechts worden begrepen binnen de wisselwerking tussen de complexe Europese samenleving met de haar omringende eveneens gecompliceerde inheemse samenleving. Deze positie van de Compagnie kan formeel worden bestudeerd aan de hand van de volkenrechtelijke documenten bij uitstek, verdragen gesloten met inheemse machthebbers, en gepubliceerd in het *Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum*.² Het onderbrengen van deze door de Compagnie gesloten verdragen binnen het volkenrecht kan worden gebaseerd op de door Hugo de Groot in *Mare liberum* neergelegde opvatting dat de Aziatische volken altijd al hun eigen koningen, hun eigen staat, hun eigen wetten en hun eigen rechtssystemen hebben gehad.³ Door Van Vollenhoven is dit geïnterpreteerd als: ‘staatsrechtelijk geen “woest en ledig land”’.⁴

De volkenrechtelijke constellatie

Van belang voor de internationale handel waren de over de gehele wereld verspreide vestigingen van vreemde handelaren met vorstelijke privileges als exterritorialiteit en een *forum privilegiatum*. Een goed voorbeeld hiervan in de noordelijke Nederlanden was de vestiging van Schotse kooplieden in Veere.

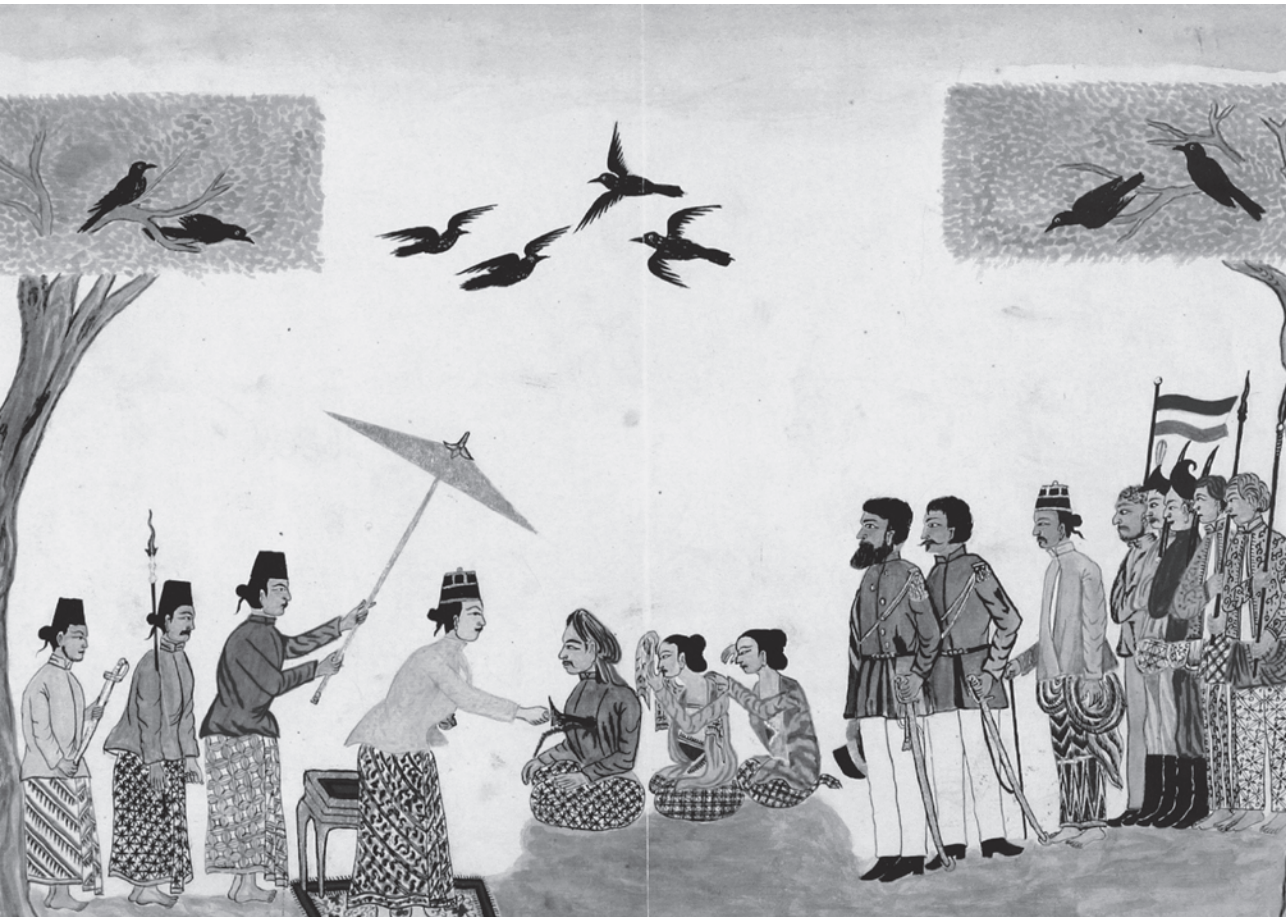
Inzake de handel op Azië pretendeerde Portugal op grond van pauselijke donaties derdenwerking van het verdrag van Tordesillas, de verdeling van de overzeese wereld tussen Spanje en Portugal. De katholieke monarchen konden pauselijk gezag goed

1 Compagnie is de gebruikelijke benaming van het Aziatisch bedrijf van de VOC.

2 Deze bron moet echter met grote voorzichtigheid worden gehanteerd gezien de dubieuze kwaliteit van vertaling, kopiëren en bewerking.

3 Hugo de Groot, *Mare liberum sive de iure quod Batavis competit ad Indicana commercia*, dissertatio (Transl. Ralph van Deman Magoffin; New York 1916), c. 11: ‘Habent insulae istae quas dicimus et semper habuerunt suos reges, suam rempublicam, suas leges, sua iura.’

4 C. van Vollenhoven, *Staatsrecht Overzee* (Leiden-Amsterdam 1934), p. 1.

Met hulp van de VOC en gouverneur-generaal Cornelis Speelman wist vorst Amankoerat II van Mataram (op Java) in 1680 de opstandige Madoerese prins Taroeno Djojo te overwinnen. Op deze aquarel (uit ongeveer 1890) is te zien hoe de vorst de opstandeling met zijn kris, genaamde 'de eerwaarde Blabor', doorsteekt. Het is de vraag of de beide afgebeelde VOC-officieren (van wie het uniform niet bij de tijd past) bij de executie aanwezig zijn geweest. Zie ook *Corpus Diplomaticum*, CCCXCI, CCCXCV, CDVII, CDVIII, CDXXII, CDXXX, CDXXXI; *Dagh-Register* 1677, 391-392, 1678, 160. (Beeldcollectie KITLV, no. 48 M 5).

gebruiken voorzover dit aan hun onderlinge afspraken een Europese sanctie pretendeerde te geven. De Europese concurrenten konden uiteraard de rechtstitel van het Iberische monopolie, de pauselijke donatie, niet erkennen. Een memorie van Engelse kooplieden uit 1603/1604⁵ heeft veel weg van *Mare liberum* dat als Hoofdstuk XII van *De jure praedae* al eerder

5 Samenvattend in J.A. Somers, *De VOC als volkenrechtelijke actor* (diss. Rotterdam; Deventer 2001), p. 77-78. Zie ook J.K.J. de Jonge en M.L. van Deventer (red.), *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië, Verzameling van onuitgegeven stukken uit het Oud-Koloniaal Archief I* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1862), p. 287-292 en J.C. Riemersma, *Religious factors in early Dutch capitalism 1550-1650* (*Studies in the social sciences*, nr. 2; Den Haag 1967), p. 29. In deze memorie werd, evenals in *Mare liberum*, verwezen naar de statelijke ordeningen overzee: 'alwaer zy ghevonden hebben lanct te voren hun compste, een civilen ende wel geordonneerden staet.'

was geconcipeerd, maar pas in 1608 werd gepubliceerd met het oog op de vrije vaart naar en toegang tot overzeese havens ten behoeve van de handel.

De Portugese expansie in Afrika en zuidelijk Azië was aanvankelijk een kruistocht tegen de Islam, als vervolg op de *reconquista*. *Conquest* was de basis van deze expansie, gericht op het in Azië blokkeren van de maritieme handelsstromen naar de Levant. In Zuidoost-Azië was er echter geen sprake van een jihad-ideologie; gezien de versmelting met het animistisch-boeddhistisch-hindoeïstisch verleden was er meestal sprake van tolerantie ten opzichte van niet-islamieten. De wereldgodsdiensten waren opgenomen in de dagelijkse omgang met de goden, de mystiek en de rituelen.⁶ In de Ambon-archipel traden islamitische bewoners weliswaar militant op tegen christelijke medeburgers, maar hier was sprake van een relatie tussen christendom en Portugese onderdrukking, en werden christen-Ambonnezen door de Compagnie bevoorrecht ten opzichte van de islamitische bevolking en ingezet bij militaire operaties.

Alexandrowicz hamert in een overzicht van het volkenrecht in Azië voortdurend op gelijkwaardigheid van de verdragspartners.⁷ Gelijkwaardigheid in de toenmalige internationale verhoudingen in Azië kan echter niet alleen worden betwijfeld. Het is ook zeer de vraag of die duiding wel relevant is. Het waren verhoudingen waarvan men in Azië de gecompliceerdheid heel subtiel wist te tekenen in analogie met familieverhoudingen tussen vader en zoon, of tussen broeders waarvan er een uiteraard de oudere was. Het was een feitelijke ongelijkheid, maar wel in gangbare, blijvende verbanden. Het overkwam je, je kon je er niet aan onttrekken. En wanneer de vorst zichzelf een hoog sacraal gezag toedichtte werd de door de Europeaan voorgewende gelijkheid uiteraard niet geapprecieerd. In de diplomatieke verhoudingen met grootmachten zoals China, Japan en Perzië speelde de VOC, evenals elke andere staat of handelonderneming, altijd een ondergeschikte rol en kroop de afgezant zichzelf vernederend door het stof.

Een betere duiding van de verhoudingen kan worden gegeven met het begrip partnerschap. Er was immers altijd samenwerking nodig ten behoeve van het bestuur, van het krijgsbedrijf, van te verrichten arbeid, van de oogst, van de handel. Ongelijkheid hoeft partnerschap niet in de weg te staan, vooral niet wanneer die ongelijkheid is toegedekt met voldoende geloofwekkend ceremonieel.⁸ Staatkundige en diplomatieke ceremoniëlen, alsmede de conventies met betrekking tot de uitwisseling van geschenken onder eerbiediging van de rangorde⁹ waren zeer gecompliceerd. Persoonlijkheden als Jan

6 C. Snouck Hurgronje, *De Islam in Nederlandsch-Indië* (Baarn 1913), p. 6-8. Dit ging uiteraard niet op voor bijvoorbeeld de Molukken, waar de Islam was verbreid onder de 'heidenen'. Zie ook G.J. Knaap, W. Manuhutu en H. Smeets (red), *Sedjarah Maluku, Molukse geschiedenis in Nederlandse bronnen* (Amsterdam 1992), p. 25-28.

7 C.H. Alexandrowicz, *An introduction to the history of the law of nations in the East Indies (16th, 17th, and 18th centuries)* (Oxford 1967) passim.

8 E.B. Locher-Scholten, *Sumatraans Sultanaat en koloniale staat. De relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlandse imperialisme* (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 161; Leiden 1994), p. 179-180: 'rituele dansen, (...) expressie van politieke hiërarchie.' Die 'rituele dansen' waren van groot belang, de interne (machts)verhoudingen aan de hoven waren uiterst complex, en geduid met een uitgekiend scala aan metaforen. Het externe optreden van de vorsten en hoffunctionarissen kwam uit die interne balans voort, een onheuse bejegening werd als een verstoring van de orde ervaren. Een verstoring die als een persoonlijke belediging werd opgevat, het kon aanleiding zijn tot gezichtsverlies.

Pietersz. Coen, steunend op rechtstitels,¹⁰ waren nauwelijks in staat dit spel te spelen. De handhaving van rechtstitels heeft geleid tot het bloedbad van Banda; de Compagnie bleek niet in staat binnen het kleinschalige karakter van de eilandbevolking als partner te opereren. Diplomaten als Rijklof van Goens en Speelman wisten bijvoorbeeld tegenover Mataram, op Java de belangrijkste rivaal, het daar nodige partnerschap vorm te geven; voorgewende nederigheid kon zeer efficiënt uitwerken om daarna het machtsevenwicht in het voordeel van de Compagnie te laten doorslaan. Op Ceylon bleek het nuttig te zijn Raja Sinha te laten in zijn pretenties inzake de suzereiniteit over het hele eiland. Althans, voor zover het de Compagnie goed uit kwam. Partnerschap betekende zo meer een kwestie van wederzijds schijn ophouden dan van handhaving van rechtstitels.

Stilzwijgend is in het voorgaande aangesloten bij de hiervoor aangehaalde mening van Hugo de Groot, dat de Aziatische gebieden geen *res nullius* waren gezien de daar aangetroffen hoge graad van sociaal-politieke organisatie. In de Kaapkolonie werd de bevolking echter als zodanig primitief en zedeloos gekwalificeerd, dat men hen elke sociaal-staatkundige samenhang ontzegde.

Het volkenrechtelijk perspectief, ontleend aan de doctrine ‘no peace beyond the line’, de volkenrechtelijke scheidslijnen¹¹ langs de equator of de kreeftskeerkring en langs de meridiaan over de Azoren, heeft in Azië nauwelijks een rol gespeeld. De interpretatie van de regel in de zin dat oorlog overzee de vrede in Europa niet in gevaar mocht brengen, kwam tot uiting bij de vijandelijkheden tussen Engelsen en Nederlanders in de Molukken en op Java.¹² Kiers verdedigt het optreden van Coen met een extreme opvatting van het beginsel: ‘Aan deze zijde een Statensysteem, waaraan rechtsbeginselen ten grondslag lagen, aan gene zijde de natuurstaat, waar het recht van den sterkste gold’.¹³ Gerretson beperkt de werkingssfeer van de regel tot ‘een imaginaire grens, oostelijk waarvan de gelding van het algemeen volkenrecht en de bijzondere verdragen tusschen de leden van het Europeesche statensstelsel werd erkend, terwijl ‘beyond the line’, in de koloniale wereld, de macht boven recht ging.¹⁴ Hij relateert de doctrine aan de verhoudingen overzee tussen de Europese machten terwijl Kiers dit leerstuk gebruikt om de hardhandige tuchtiging van Banda te rechtvaardigen. Beiden wijzen hiermee bestaand recht overzee af hetgeen in strijd is met de hiervoor genoemde opvattingen van Hugo de Groot en van Van Vollenhoven inzake de Aziatische volkenrechtelijke constellatie.

9 Holden Furber, *Rival empires of trade in the Orient 1600-1800* (Minneapolis 1976), p. 313.

10 Zo zou Coen de verovering van Jakatra rechtvaardigen met verwijzingen naar de schending van overeenkomsten en de onrechtmatige belegering van het fort.

11 Volgens mondelinge afspraak uit 1559 bij de vrede van Cateau-Cambrésis tussen Frankrijk en Spanje: *lignes des amitiés et alliances*. Volgens Jörg Fisch, *Die Europäische Expansion und das Völkerrecht* (Stuttgart 1984), p. 25-28, 141-152, gaat het hierbij mogelijk om een van de rechtstoestand in Europa afwijkende feitelijke toestand overzee, die als afzonderlijke ‘rechtstoestand’ werd aangemerkt.

12 In deze interpretatie gaat het eerder om een praktisch beginsel, een feitelijke gedragslijn, dan om een doctrine: het geschil overzee kan hier in Europa niet worden geregeld en moet als storend incident worden geaccepteerd.

13 L. Kiers, *Coen op Banda. De conqueste getoetst aan het recht van den tijd*, (diss. Utrecht; Utrecht 1943), p. 11: Hier golden de Europese verdragen, daar lag de wereld van Hobbes.

14 C. Gerretson, *Coens eerherstel* (Amsterdam 1944), p. 10-11.

De stichting van de VOC

De noordelijke Nederlanden waren in oorlog, maar naast wreedheid en leed was het ook een tijdperk van welvaart, heroïek en avontuur. Hollandse en Zeeuwse kooplieden beheersten de Europese scheepvaart en na de val van Antwerpen in 1585 kwam een toevloed van arbeidskrachten en kapitaalkrachtige kooplieden uit de zuidelijke Nederlanden op gang. Het Spaanse embargo op de Nederlandse maritieme handel legde de handel in onder meer specerijen lam, resulterend in een stijging van de prijzen. De tijd was rijp om die specerijen zelf op te halen; in Amsterdam, Middelburg en Veere opgerichte handelsondernemingen namen het voortouw. Deze 'voorcompagnieën', waar per reis werd afgerekend, waren private handelsondernemingen ondanks de steun van gewestelijke en stedelijke overheden. Op basis van de door Prins Maurits verstrekte patenten wisten de admiraals en de opperkooplieden zich echter uit te geven als afgezanten van een Europese vorst en werden zij ook als zodanig tegemoet getreden, waarmee werd aangesloten bij een in Azië gangbare constructie: de koopman-vorst. Aangezien praktisch alle patenten verloren zijn geraakt, valt weinig te zeggen over de staatsrechtelijke en volkenrechtelijke onderbouwing van deze door de voorcompagnieën ingenomen posities.

Het kapen van rijkgeladen Portugese schepen was voor diverse scheepskapiteins een welkome bijdrage aan het resultaat van de reis. De overmeestering van de Santa Catharina op 25 februari 1602 heeft uitvoerig de geschiedenisboeken gehaald, mede als gevolg van de verdediging van deze prijs door Hugo de Groot in *De jure praedae*. Andere kapingsacties, ook in de eerste jaren van de VOC, zijn in veel mindere mate in de publiciteit gekomen.

In leidende politieke kringen keek men verder dan de bewindhebbers van de voorcompagnieën, met het overnemen in Azië van 's vijands handel zou zijn oorlogspotentieel worden aangetast. De ongebreidelde concurrentie die niet kon uitblijven en verscherpt werd door gewestelijk en plaatselijk chauvinisme deed Johan van Oldenbarnevelt en Prins Maurits besluiten tot ingrijpen: vereniging van de handelsondernemingen tot één compagnie met een nationaal monopolie. Tijdens de moeizaam verlopende onderhandelingen werden openlijke verwijzingen naar de vijand steeds onderdrukt; wapengeweld kon de kooplieden afschrikken. Het afbreuk doen aan de vijand moest een op handel gebaseerde oorlogsstrategie worden zonder kosten voor de Republiek. Mogelijk is de zwaar bewapende vloot onder Van Noort, met een agressieve instructie, bedoeld geweest om de kracht van de Portugezen in Azië te meten.

De stichting van de VOC was een knap staaltje staatsmanschap van Oldenbarnevelt en Prins Maurits, een voorbeeld van geduldig opereren, laverend tussen op winst beluste kooplieden, op macht beluste regenten, gewestelijk chauvinisme en het 'afbreuk doen aan de vijand'. De compagnieën wilden zelfstandig blijven, net als de gewesten waar zij hun wortels hadden. In het octrooi komt de VOC dan ook naar voren als het evenbeeld van de Republiek, waar het zowel aan eenheid als aan eendracht ontbrak. Het uiteindelijke resultaat van de onderhandelingen gaf de VOC het uiterlijk van een handelsonderneming

in privaatrechtelijke zin maar met een doelstelling ter bevordering van de ‘welstant der Vereenichde Landen’. De bewindhebbers verbonden zich alleen tegenover de VOC en kregen hiermee volledige vrijheid van handelen ten opzichte van de Staten-Generaal. De formele publiekrechtelijke band met de Staten-Generaal werd gevonden in de eed van trouw voor de in Azië dienenden.

De volmachten van de VOC

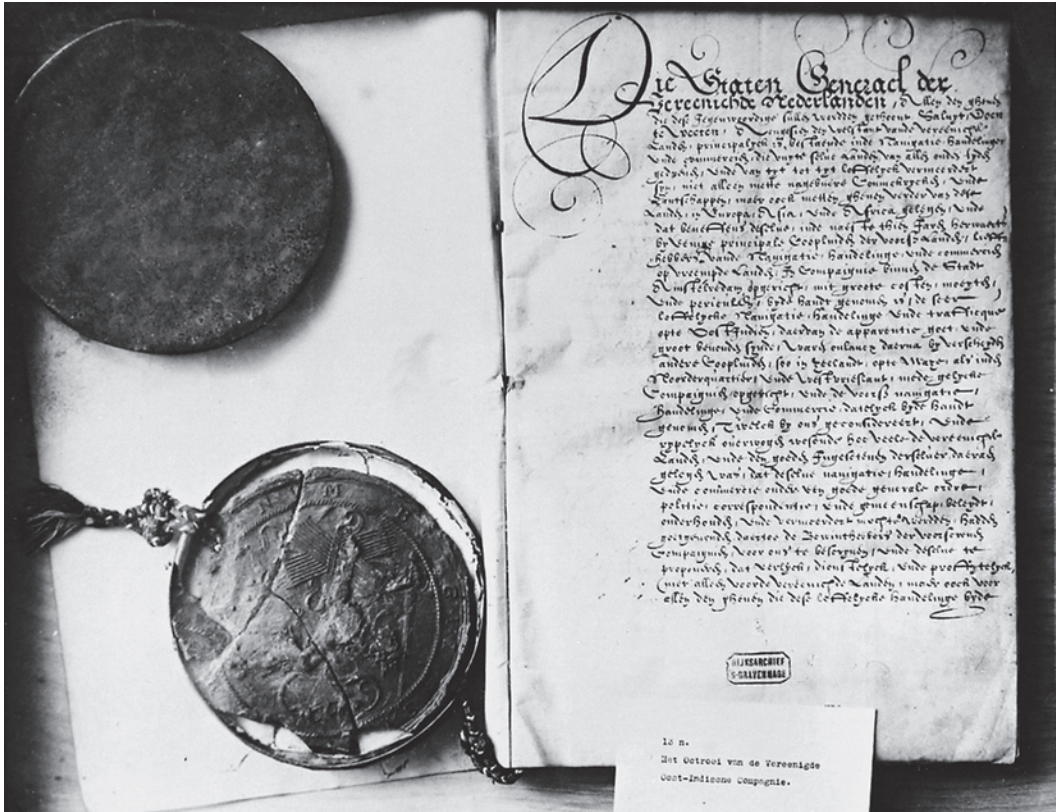
Vanuit de Republiek was de VOC slechts van het hoogstnodige aan volkenrechtelijke legitimatie voorzien. Interessant is dat de Staten-Generaal zich in de considerans van het octrooi hebben gepresenteerd als ‘Souveraine macht ende autoriteyt’. In Europa was dit een ongewone uitspraak, soevereiniteit was in het algemeen nog verbonden met de persoon van een vorst. Mogelijk moet dit als een dwarsbomen van ambities van Prins Maurits worden opgevat.

Een monopolie op een bepaalde tak van handel of ambacht was geen vreemde rechtsfiguur, het gildewezen was erop gebaseerd geweest. Ook de voorcompagnieën hadden in hun stad of gewest een monopolie gekregen, een octrooi op basis van de door hen aangeboorde nieuwe bron van welvaart en mede als tegenprestatie voor de initiële kosten.¹⁵ Aan het monopolie uit het octrooi van de VOC mag natuurlijk geen doorwerking in het volkenrecht worden toegedacht. Het betrof slechts een tot het grondgebied van de Republiek beperkt verbod.¹⁶ Zo moet het in 1618 arresteren van Nederlandse opvarenden van Franse schepen in Bantam worden opgevat als een inbreuk op de soevereiniteit van zowel Frankrijk als van Bantam. De begrenzingen van het operatiegebied van de VOC werden letterlijk geïnterpreteerd gezien de uitkomst van de reizen van Jacob le Maire in 1615, en van Jacob van Roggeveen (van de WIC!) in 1722 via Straat Le Maire en Kaap Hoorn. Anderzijds werd een afwijkende interpretatie door Rijklof van Goens van de ligging van de westelijke begrenzing bij Kaap de Goede Hoop zonder veel problemen gedoogd.

In een in het octrooi wat achteraf geplaatste bepaling, in artikel XXXV, was de VOC expliciet bekleed met publiekrechtelijke volmachten met betrekking tot bestuurlijk en volkenrechtelijk opereren in Azië, zij was dus (mede) een publiekrechtelijk instrument van de Republiek. Dit artikel lijkt bij oppervlakkige lezing een inbreuk op de volkenrechtelijke orde te zijn: forten bouwen en bestuur uitoefenen in gebieden waar de soevereiniteit van andere vorsten werd erkend. Ontleding van dat artikel, zoals gewoonlijk een doorlopende volzin, op basis van de onderbrekingen door komma’s en de volgorde van de aspecten die aan de orde komen, levert dan de volgende interpretatie van dat artikel:

¹⁵ Octrooi VOC, Considerans: ‘met groote kosten, moeyten ende periculen by de hant genomen is.’

¹⁶ Octrooi VOC, artikel XXXIII: ‘dat niemant (...) anders dan die vande voorsz Compagnie uyt dese Vereenichde Landen sal mogen varen (...) beoosten (...)’.

Octrooi van de VOC: zegels en eerste bladzijde. (KITLV, foto nr 2856).

- 1) als rechtspersoon *verbintenissen* maken, handelsovereenkomsten in privaatrechtelijke zin;
- 2) *contracten* (verdragen) sluiten waarin internationale relaties worden geregeld, onder andere ook militair-strategische die kunnen leiden tot
- 3) de bouw van versterkingen in het kader van de bescherming van handelsposten en militaire bijstand zoals die in de verdragen geregeld zouden zijn;
- 4) regeling van het bestuur over de bewoners van die vestigingen.

Van belang is dat bij al deze aspecten gehandeld diende te worden 'op den naem van de' Staten-Generaal. Er was geen sprake van delegatie, van overdracht van bevoegdheden, slechts van een volmacht, de VOC als vertegenwoordiger van de Staten-Generaal op de momenten dat zij namens de Republiek actief was. De VOC was geen volkenrechtssubject, de VOC had geen soevereine bevoegdheden. Daarmee kan artikel XXXV worden opgevat als de juridische grondslag van de volkenrechtelijke positie van de VOC in Azië: de VOC als volkenrechtelijke actor, namens de Staten-Generaal.

Artikel XXXV van het octrooi voorzag niet in territoriale ambities¹⁷ zodat het octrooi niet toereikend kon worden geacht om te kunnen dienen als constituerend instrument voor een eventueel (handels)rijk.¹⁸ Het is daar ook niet voor bedoeld geweest. Het octrooi behoorde tot nationaal publiekrecht en was bedoeld om onwillige kooplieden te groeperen in een duurzame structuur. Waarschijnlijk werd bij dit artikel slechts gedacht aan exterritorialiteit voor handelsvestigingen zoals die overal in de wereld gangbaar was. Constituerende elementen voor een handelsimperium overzee moeten worden gezocht in de door de bewindhebbers gegeven instructies, gevolgd door regelgeving door de Hooge Regeering in Batavia en plaatselijke bestuurders. Dat waren echter rechtshandelingen waartoe geen expliciete bevoegdheid werd toegekend. De feitelijke stichting van dat handelsrijk was het werk van Jan Pietersz. Coen. Vanuit de in algemene zin geformuleerde opdracht tot het verwezenlijken van een *rendez-vous* wist hij met de stichting van Batavia op grond van *conquest* het handelsrijk vorm te geven: de Compagnie als *de facto* staat. Bewindhebbers noch Staten-Generaal hebben te kennen gegeven dat hij te ver was gegaan.

De Compagnie als oorlogsinstrument van de Staten-Generaal

Uit de stichtingsakte, het octrooi, blijkt nergens dat de VOC was opgezet als oorlogsinstrument, dat zou geen haalbare kaart zijn geweest. Oorlogszuchtige voorstellen van de admiraliteiten waren niet overgenomen, evenmin conceptartikelen met betrekking tot militaire bijstand aan inheemse vorsten. Wel was het handig om een defensieve¹⁹ krijgsmacht overzee niet, zoals een oorlogsvloot, onder de admiraliteiten te plaatsen en haar daarmee tot een politieke speelbal te maken, maar via publiekrechtelijke volmachten onder te brengen bij een op afstand geplaatste privaatrechtelijke rechtspersoon. Het is niet duidelijk in hoeverre tijdens de onderhandelingen binnenskamers afspraken zijn gemaakt met betrekking tot het optreden tegen de Europese vijanden. Na de reis van Van Noort waren de intenties van zowel de Portugezen als van Oldenbarnevelt en Maurits immers bekend. Met betrekking tot de oorlogvoering komt in het octrooi slechts één, defensief geredigeerd artikel voor, maar hierin wordt alleen de administratieve afhandeling geregeld. Feitelijk werd met dit artikel XXXVII aangesloten bij de gangbare spelregels van de kaapvaart.

De militaire activiteiten kunnen ook los van mogelijke afspraken worden gezien. De instructie van Verhoeff, gericht tegen de Portugezen, diende om in de Molukken een gunstige *status quo* te bereiken in het kader van de onderhandelingen over het bestand met Spanje. De strijd tegen de Portugezen op Ceylon was niet voorzien. De acties tegen de

¹⁷ Tijdens de discussies met betrekking tot de opheffing van de VOC werd door de Commissie tot de Constitutie gesteld dat de beschikking van de VOC over territorium slechts strekte ter bevordering van de handel, aan de Staat bleven alle overige rechten.

¹⁸ Wel werd er, zoals op Ceylon, naarstig gezocht naar rechtvaardiging van bezit, zelfs van soevereiniteit, waarbij publiekrechtelijke hiaten een privaatrechtelijke invulling kregen.

¹⁹ Octrooi VOC, artikel XXXV: 'tot conservatie vande Plaetsen'.

Engelsen waren vooral ingegeven door de afkeer van Coen tegenover Engelse invloed, terwijl Oldenbarnevelt bij voortduring heeft getracht het bondgenootschap met Engeland in stand te houden. De bijstand aan de vorsten met betrekking tot rivalen of successietwisten werd steeds bij verdrag overeengekomen. De militaire operaties tegen de inheemse machthebbers hadden een andere achtergrond: het handhaven van de in de contracten vastgelegde afspraken. Samenvattend mag worden geconcludeerd dat aanvankelijk de VOC het voeren van een 'handels'oorlog was toegedacht met een eigen defensieve krijgsmacht. Maar al spoedig ontwikkelde zich het beeld van de VOC als handelsonderneming, met de oorlogvoering als debetpost in de boekhouding. Coen durfde het hardop te zeggen: 'de generale compagnie voert den oorloch voor de Vereenichde Nederlanden in Oost-Indien'. En Stapel zegt het hem na: 'ze had voor de Republiek de strijd in het Oosten moeten voeren, dáárvoor had ze haar handelsmonopolie gekregen'.²⁰

De bewindhebbers hebben meermalen geprobeerd de kosten van oorlogvoering af te wentelen op de Staten-Generaal. Het octrooi sprak immers niet over oorlogvoering buiten bezwaar van 's lands schatkist. Coen daarentegen zag een duidelijke samenhang, 'dat de wapenen gevoert moeten werden van de proffytten, die met den handel zijn genietende, in voegen dat den handel sonder d'oorloge, noch d'oorloge sonder den handel nyet gemainteneert connen werden'.²¹ Ook streefde hij naar een zichzelf bedruipende volksplanting om de handelsbalans te ontlasten van bestuurskosten. Maar dat was al een stap verder, het was de visie van een zelfstandige (handels)staat.

Een strakker beleid: een Gouverneur-Generaal

Het opereren van de VOC in Azië was gestructureerd naar het beeld van de voorcompagnieën: van elkaar min of meer onafhankelijke vloten, uitgerust door de respectieve Kamers. Met betrekking tot de handel resulteerde die opzet in Azië al spoedig in wanorde. Met de instelling van het ambt van Gouverneur-Generaal werden de handelsactiviteiten in Azië onttrokken aan de admiraals en de kooplieden van de vloten, en in handen gelegd van het Aziatisch bedrijf van de VOC. Tevens werd de volmacht voor de contracten, krachtens het octrooi gegeven aan 'die vande Compagnie', in handen van de nieuwe functionaris gelegd. Er was echter meer aan de hand dat bij de stichting van de VOC niet was uitgesproken om de kooplieden niet af te schrikken: de Compagnie was naast handelsonderneming tevens

²⁰ H.T. Colenbrander (red.), *Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië I* (Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië; 's-Gravenhage 1919), p. 531; J.E. Heeres en F.W. Stapel (red.), *Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum, Verzameling van politieke contracten en verdere verdragen door de Nederlanders in het Oosten gesloten, van privilegiebrieven, aan hen verleend, enz.* VI (Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië; 's-Gravenhage 1955), Inleiding p. XVI.

²¹ De Jonge en Van Deventer (red.), *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*, III, p. 233; Colenbrander (red.), *Jan Pietersz. Coen*, I, p. 97-98.

oorlogsinstrument geworden. Ook pretendeerde de Compagnie soevereiniteit over Ambon, als rechtsopvolger van de daar verdreven Portugezen. Uit deze ontwikkelingen zou zijn af te leiden dat de functie van Gouverneur-Generaal een staatsambt zou moeten zijn, temeer daar de leiding van de handel in handen werd gelegd van de *secunde*, de directeur-generaal. De status van de Gouverneur-Generaal is in de VOC-tijd echter nooit duidelijk geweest. Wel kan worden geconcludeerd dat de concentratie van bestuur in het ambt van de Gouverneur-Generaal, en de daaropvolgende ontwikkeling van het *rendez-vous* tot bestuurscentrum, van cruciale betekenis zijn geweest voor het uitgroeien van de Compagnie tot handelsrijk en haar positie in de Aziatische volkenrechtelijke constellatie. Voor de Aziatische machthebbers had de Compagnie een ‘gezicht’ gekregen, een ‘monarch’ waarmee zaken konden worden gedaan. Feitelijk was hier, op basis van de ideeën van Matelieff, teruggegrepen op het Portugese voorbeeld, de *Estado da India*.

De stichting van Batavia

Matelieff had al in november 1608²² aan Hugo de Groot geschreven om ‘een rendezvous ofte gemeene plaetse [te] verkiesen, alwaer alle de schepen van dese landen recht op aen mochten comen ende haer aldaer verversen; daer oock alle provyand, lijftocht, ammunitie van oorloge mocht werden gebracht ende van langsamerhandt byeen vergadert, (...); alwaer oock alle waren van alle quartieren souden mogen werden gebracht ende in goede versekertheyt aldaer bewaert’. Het zou een volksplanting van ‘vrije burgers’ moeten zijn ‘altijts ten dienste van de patria (...) maer men most de luyden, die aldaer gingen wonen, middel geven om aldaer watt te verdienen (...), want de mensch is uutter nature soo: die practiseren wil sal’t voor hem selve doen en voor geen vreemde’. Meteen bij de benoeming van Pieter Both als eerste Gouverneur-Generaal was er sprake van het genoemde *rendez-vous*, waarmee een scheiding tussen de Aziatische handel en de belading van de retourvloten moest worden bewerkstelligd. Maar pas nadat op 29 mei 1619 Jan Pietersz. Coen de belegerde vestiging van de Compagnie in Jakarta had ontzet, werd hier Batavia gesticht, het zo lang gewenste *rendez-vous*. Voor Coen was het duidelijk dat

‘Jaccatra door ons in een rechtveerdigen oorlog met de wapens geconquesteert is; dat dierhalven geen ander heer van ’t land erkennen, dan de Ho. Moogende Heeren Staten Generael, van de vereenigde Nederlanden, sijn Princelijke Exellentie Maurits en onse Heeren Majores, nogte oock niet verstaen konnen, dat iemant anders, als Hare dienaren eenige heerschappije, gebiet, of autoriteyt daer over hebben’.

22 P.J.A.N. Rietbergen, *De eerste Landvoogd Pieter Both (1568-1615). Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1609-1614)*, deel 2 (Zutphen 1987), p. 197-211. Van het in deze brief aan de orde komende *rendez-vous* was al in de instructie voor Van Waerwijck enigszins sprake.

Wapen van Batavia zoals in 1744 afgedrukt op de *Bataviase Nouvelles* (exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

Het moest duidelijk zijn dat de soevereiniteit aan de Republiek toekwam en dat het bestuur bij de Compagnie berustte.²³ Op 15 augustus 1620 werden het wapen en het zegel van de stad vastgesteld: 'een sweert van azur in een orange schilt, steeckende met de pointe deur een laurieren crans, van couleur bruyngroen'.²⁴ Op 4 maart 1621 besloten de bewindhebbers definitie 'dat de stat en casteel, gebouwt in 't conincrijcke Jacatra genoemd sal worden Batavia'.²⁵

Coen beseftte dat hij zijn successen had te danken aan verrassend optreden en enig geluk, maar dat er voor consolidatie meer nodig was. In Batavia moest gewerkt en gewoond kunnen worden als in een Nederlandse stad; hij adviseerde dan ook 'de plaetse ende 't lant met een goede gemeente te peupleeren ende een stadt te bouwen'. Direct na de verovering van Jakarta begonnen Coens verzoeken om geld, schepen, ambachtslieden en gereedschappen, en ook om fatsoenlijke jonge vrouwen 'soo U.E. geen eerlijcke getroude lieden becomen connen'.²⁶ Na het stichten van de hoofdstad moest de staat gevormd worden. Het zou niet alleen een zeemogendheid mogen zijn, er waren ook landsoldaten nodig. Het zou een christelijke staat moeten zijn gezien het verzoek 'Godtvruchtige, eerwaerdige, cloecke, verstandige predicanten herwarts te senden ende geen hooveerdige,

²³ Colenbrander (red.), *Jan Pietersz. Coen*, I, p. 575. Coen had Jakarta 'Nieuw Hoorn' willen noemen; hij bleef schrijven vanuit 'het fort Jakatra.' Pieter van Dam (F.W. Stapel (red.), *Pieter van Dam's Beschryvinge van de Oostindische Compagnie* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie, 83 (II,III); 's-Gravenhage 1939), p. 428) schrijft 'Het Konincrijk van Jacatra en in hetselve de stadt Batavia.' Dit kan er op duiden dat het de Compagnie alleen om de stad te doen was geweest en dat verder geen territoriaal bezit werd beoogd. Uitzonderd Batavia, conquest, was daartoe ook geen rechtstiel voorhanden. Nog in 1748 (*Corpus Diplomaticum*, CMXIV, Bantam, 28 november 1748) is er sprake van 'dit nabuurig koningrijk Jaccatra en sCompies hooftetablissement in hetzelve.'

²⁴ Gouverneur-Generaal en Raden, Colenbrander (red.), *Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*, III, p. 984.

²⁵ De Jonge en Van Deventer (red.), *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*, IV, p. CXXXVII. Ook hier werd, nu door bewindhebbers in patria, onderscheid gemaakt tussen de stad Batavia en het Koninkrijk Jakarta.

²⁶ Besloten werd weesmeisjes te sturen die door de Compagnie 'eerlyck ende wel onderhouden sullen werden.' Maar op 7 oktober 1623 schreef Carpentier dat Hollandse vrouwen niet konden aarden en ook veel te verdorven waren. Matielief had getracht wangedrag te beteugelen door huwelijken met inlandse vrouwen toe te staan. Uit concubinaat geboren Indische meisjes werden soms ondergebracht bij eerbare families. Jonge compagniesdienaren konden hieruit een passende levensgezellin kiezen 'waarin het nadeel van een lichte bijmenging van inheemsch bloed ten volle zou zijn opgewogen door het voordeel eener beproefde klimaatvastheid.' Gerretson, *Coens eerherstel*, p. 59, 105-106.

ongeschiede, onwetende idioten (...) om gelt te verdienen ende dan datelijck weder te keeren'. Al op 15 januari 1620 werd 'D'exercitie van den Godtsdienst in de Malleyische tale' geregeld.²⁷

In hoog tempo werd een groot aantal resoluties uitgevaardigd. Coen noemde zich hierin: 'Gouverneur Generael over alle forten, steden, landen, comptoiren, schepen, jachten, schaloupen ende den handel van Indien, wegens de Hoog Mogende: Heeren Staten Generael, sijn Princelycke Excellentie ende de Heeren Bewinthebberen der geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie vande Vereenichde Nederlanden', de correcte volgorde, zowel conform het octrooi, als in zijn hoedanigheid van staatsdienaar. In korte tijd werden zo met betrekking tot Batavia alle in het octrooi genoemde bestuurlijke volmachten geëffectueerd. Een staatsblad heeft de Compagnie niet gekend. Nieuwe bepalingen moesten in ordonnantieboeken worden bijgeschreven maar het is de vraag of dit altijd gebeurde. De ordonnanties waren voor het publiek slechts toegankelijk zolang deze leesbaar bleven op de borden.

Een groot deel van de genoemde regelgeving werd naderhand gecompileerd tot de (eerste) 'Statuten van Batavia',²⁸ met als aanhef:

'BATAVIA.

Naer dat het rycke van Jaccatra in den jaere 1619 by den Gouverneur Generael Jan Pietersz. Coen wegen de Vereenigde Nederlanden veroverd is geworden, is by den selven ende synen Rade goet gevonden aldaer een stadt ende casteel te bouwen tot een hooftplaetse, van waer in toecomende alle andere landen en steden, onder de gehoorsaemheyte van den Nederlantschen Staet in dese quartieren sorterende, geregeert ende den generalen handel gedirigeert soude werden, ende is deselve door last van de Heeren Bewinthebberen genaemt Batavia'.

Maar ook deze 'codificatie', en naderhand de 'nieuwe statuten van Batavia' zijn tijdens de VOC-tijd nimmer in druk verschenen.

In Azië met inheemse machthebbers gesloten contracten

Afgezien van *conquest* dienden alle (publiekrechtelijke) rechtstitels van de Compagnie te worden verworven met behulp van verdragen op basis van de volmacht uit het octrooi. In volkenrechtelijke zin was de impliciete derdenwerking van de in de verdragen vastgelegde monopolies van belang. Deze konden worden opgevat als excepties op *Mare liberum*. Van

²⁷ Colenbrander (red.), Jan Pietersz. Coen, I, p. 493; III, p. 577.

²⁸ De Jonge en Van Deventer (red.), *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*, IV, p. 221-249; J.A. Van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, 1602-1811 I (Batavia/'s Hage 1885) p. 56-102. Deze benaming werd op 23 april 1641 gebruikt in *Realia. Register op de Generale Resolutiën van het Kasteel Batavia, 1632-1805 III* (Den Haag/Batavia 1886) p. 245, voor het besluit 'om uijt alle de statuten, placcaaten, ordonnantien enz. het zakelijke te exciperen en zulks in één lichaam, onder bekwaame titels, te colligeren.' Het ging hierbij feitelijk om sanering, ordening en aanpassing van nog relevante wetgeving: Van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek I*, p. 472-594.

Naerder Arttyculen ende Poincten, waer op tuffchen
den Groodmogenden
PADYCCA SIRI SVLTAN HASSAN OVDYN,
Coninck ende vordere Regeringe van
Macassar ter eenre ;
Ende den Heere
CORNELIS SPEELMAN,
Oud Gouverneur van de Cust Chormandel ; Su-
perintendent en Commissaris over de Oosterse Pro-
vintien, Admirael en Crygs-Overste over de
Scheeps en Crygs-macht ;
In de Name van den Ed : Heere
JOAN MAETSUYCKER,
Gouverneur Generael ende de Heeren RADEN van
INDIA ; Representerende de hooge Regeringe en
Oppermacht van wegen de generale vereenigde Ne-
derlantse geoctroyeerde Oostindische Compagnie al-
hier in India ter andere zyde ; is gemaeckt gesloe-
ten en vast gestelt een eeuwich duerende vaste
en goede Vreede Vriendschap en
Bendgenootschap.

(o) (o) (o)

Gedruckt tot Batavia , den 15. Maerz.
Anno 1668.

Titelpagina van de tekst van het in 1667 tussen de Sultan van Makassar en de VOC gesloten verdrag (exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

belang was ook dat volgens Hugo de Groot de Compagnie zelf de haar uit het verdrag voortkomende rechten mocht verdedigen tegen derden, indien de verdragspartner daartoe niet in staat werd geacht. De met die verdragen verworven handelsmonopolies kunnen zo worden opgevat als een (internationaal) complement van het (nationale) octrooi, en boden de legitimatie andere staten en niet geautoriseerde handelaren de voet dwars te zetten zonder te tornen aan *mare liberum*. Het verdrag, in Azië onder de meer gangbare benaming 'contract', was voor de Compagnie een beleidsinstrument geworden waar rechten aan konden worden ontleend, waar de ander aan kon worden gehouden zonder dat zwaar werd getild aan volkenrechtelijke aspecten. Zo was soevereiniteit als duiding van een onafhankelijke staat voor de Compagnie als handelonderneming nauwelijks van belang. Vermelding in een verdrag van te verwerven soevereiniteit of andere vormen van jurisdictie leverde wel een juridisch goed hanteerbare rechtstitel op.

Voor de vorst waren verdragsbepalingen vaak slechts concessies die konden worden herroepen. In Westerse ogen waren dit uitingen van wispelturigheid of onbetrouwbaarheid, maar het was vaak een gevolg van fricties aan het vorstelijk hof. Ook kon de vorst zijn opvolger niet binden. Een verdrag was voor de vorst slechts een in de tijd en persoon begrensd accent in een voortgaande, en zich ontwikkelende relatie, zowel met de

Compagnie als met de machtsconcurrentie in eigen gelederen. Het was een vorm van samenleven, van overleven. Dat het verdrag ook moest worden nageleefd had hij zelf vaak niet in de hand. Daartegenover zocht de zakelijk georiënteerde VOC naar continuïteit: een overeenkomst moest worden nagekomen. Uitgaande van de in beginsel voortdurende religieuze vijandschap kunnen (vredes)verdragen tussen islamieten en andersdenkenden alleen worden gesloten uit overmacht, en dan nog slechts voor beperkte tijd. Afgezien van het noemen van de Koran in bezweringsformules is de invloed van de Islam in de verdragspraktijk van de VOC echter weinig manifest geweest. Wel opvallend is de vaak voorkomende aanroeping van God en de op de erfgenamen overgaande bezwering tot in eeuwigheid.²⁹ Kennelijk was er nog geen sprake van een universeel normerend *pacta sunt servanda*, en moest iedere keer worden gewezen op nakoming.

De genoemde aspecten zijn tekenend voor de culturele verschillen binnen de internationale relaties in Azië. De Compagnie was zeer kundig in de juridisering van feitelijke machtsverhoudingen, maar het is de vraag of verdragsbepalingen in hun westers-juridische betekenis door de inheemse tegenpartij werden onderschreven. De meestal door de Compagnie geconcipeerde verdragen zijn dan te zien als vaten vol misverstanden, vaak kruivaten. Hieruit komt meteen de vraag naar voren naar de volkenrechtelijke waarde van die 1198 contracten, keurig (?) gekopieerd, bewerkt (!), gedrukt, en waardig verpakt onder de pretentieuze benaming *Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum*.

De status van de Compagnie in de verdragen

Het fenomeen van koopman-vorst bracht vaak met zich mee dat ook overwegend privaatrechtelijke overeenkomsten een publiekrechtelijke status kregen. Uitgaande van het in beginsel volkenrechtelijk karakter van de door de Compagnie gesloten verdragen dient ook de vraag naar haar volkenrechtelijke status te worden gesteld. Uit de in het *Corpus Diplomaticum* verzamelde teksten valt de verscheidenheid op waarmee de Compagnie zichzelf in de verdragen heeft aangeduid: namens Staten-Generaal (en Prins), als Gouverneur-Generaal, als (Verenigde en/of Nederlandse) Compagnie, of als (plaatselijke) bestuurder. Wel is er een door regio en tijdsbestek bepaalde uniformiteit te bespeuren, maar het is niet altijd duidelijk of hier sprake is van systematiek.

In Bantam en Jakatra was er tot de verovering van Jakatra in de contracten weinig systematiek te bespeuren. De Compagnie had overigens geen uit het octrooi voortvloeiende volmacht om met de Engelsen verdragen te sluiten. De in het *Corpus Diplomaticum* opgenomen contracten zijn echter op te vatten als tussen commandanten te velde opgestelde overeenkomsten met betrekking tot de oorlogvoering ter plaatse. Na de

²⁹ Mogelijk zijn dit soort bezweringen in concept door de Compagnie aangereikt om instabiliteiten in de macht van de vorst te overbruggen.

stichting van Batavia ging het in de contracten met Bantam aanvankelijk om de Gouverneur-Generaal als representant van de Compagnie. Batavia was nog in de opbouwfase, en moest misschien worden geafficheerd als een aan Bantam gelijkwaardige staatkundige entiteit. Wel beschouwde de Compagnie de onafhankelijkheid van Bantam als een tegenwicht voor het naar gebiedsuitbreiding strevende Mataram. Vanaf 1684 trad de Gouverneur-Generaal op als representant van de Staten-Generaal (en de Prins). Bantam was nu praktisch volledig onderworpen en wellicht was er behoefte de staatkundige verhoudingen wat duidelijker te schetsen, vooral met het oog op de uitsluiting van andere (Europese) handelsondernemingen.

Tegenover Mataram voerde de Compagnie een geheel ander beleid; niet één keer is er sprake geweest van een representatie namens de Staten-Generaal conform de volmacht in het octrooi. Mogelijk wilde Batavia evenals aanvankelijk tegenover Bantam gelijkwaardigheid aan Mataram pretenderen, waarbij natuurlijk geen sprake kon zijn van een leenheer in Europa. En wanneer de Compagnie zich nederig toonde was het noemen van een leenheer elders ook niet opportuun. Wellicht waren hier geen Europese concurrenten te duchten.

Op Ceylon had de Compagnie te maken met zowel de Portugese machthebbers als met de vorst van Kandy. De Portugese bezittingen op Ceylon maakten in staatkundige zin deel uit van Portugal en het octrooi bood de VOC geen volmacht tot het sluiten van verdragen met de Portugezen. In de verdragen werd dan ook voortdurend verwezen naar de soevereinen in Europa.

De verhoudingen tussen de Compagnie (namens de Republiek!) en de vorsten van Kandy waren aanvankelijk gegrond op een volkenrechtelijk gelijkwaardige status. De (interne) soevereiniteit van de vorst over Kandy en de door hem gepretendeerde suzereiniteit over heel Ceylon werd formeel gerespecteerd en de Compagnie tooide zich met een formulering conform het octrooi: een optreden namens de Staten-Generaal. De Compagnie beheerste weliswaar de kustgebieden, maar de rechtstitels voor dat bezit waren niet sterk.³⁰ Bovendien moest de Compagnie ook Europese concurrenten buiten kunnen sluiten. In het verdrag van 1766 werd de soevereiniteit van de vorst beperkt tot het grondgebied van Kandy. De vorst erkende in dat verdrag tevens de soevereiniteit van de Staten-Generaal over de door de Compagnie bezette gebieden.

In de Molukken had de Compagnie niet alleen te maken met een gefragmenteerde staatkundige constellatie en de afwezigheid van een centraal vorstengezag, maar ook met de aanwezigheid van Spaanse en Portugese strijdkrachten die opereerden vanuit de Filippijnen, en van Engelse concurrentie. De Compagnie had opdracht gekregen het gebied in handen te krijgen, via verdragen, maar desnoods met geweld. Hier was de Compagnie duidelijk een (oorlogs)instrument van de Staten-Generaal hetgeen in de contracten tot uiting

³⁰ Evenals tegenover Mataram toonde de Compagnie formele nederigheid tegenover de vorst. Hier was ook duidelijk sprake van partnerschap; zowel aanvankelijk op militair gebied als bij de productie van kaneel en de olifantenjacht moest worden samengewerkt.

kwam in de volledige formulering krachtens het octrooi. Halverwege de 17e eeuw was het gebied onder gezag van de Compagnie gebracht, ook de oorlog met Spanje was voorbij. Vanaf 1652 kan de Compagnie er niet meer worden gezien als volkenrechtelijke actor, er was sprake van een nieuwe constellatie. Het ging nu om staatsrechtelijke verhoudingen: de Compagnie als bestuurder namens Batavia met de Gouverneur-Generaal als hoogste gezag.

Het gebied aan de Kaap de Goede Hoop werd zodanig ‘woest en ledig’ bevonden dat het in volkenrechtelijke zin als *res nullius* werd beschouwd. Door het enkele feit dat ‘de Compagnie haar daar heeft terneder geseth en besith daarvan genomen’³¹ had het opereren van de VOC hier dan ook geen volkenrechtelijke context. Evenals op de Molukken na omstreeks 1650, was aan de Kaap sprake van een staatsrechtelijke constellatie. Uit de weinige overgeleverde contracten kan alleen worden afgeleid dat het slechts ging om de vastlegging van de rechten van de kolonisten.

De reële volkenrechtelijke positie van de VOC in Azië

Veel verhalende beschrijvingen, vaak vanuit een sociologisch-politicologisch getint perspectief, hebben de Compagnie verbeeld als ‘staat’, in Azië optredend als volkenrechtssubject. Vandaag de dag zou een dergelijk fenomeen aanleiding zijn tot een *de jure* vs. *de facto* discussie op basis van diverse criteria met betrekking tot het al dan niet zijn van ‘staat.’ Maar teruggaand in de tijd vervaagt de noodzaak en vooral de zin van een dergelijke discussie; het volkenrecht was nog niet zo ver, en het innestelen in Azië vereiste pragmatisch handelen. Het was een proces *sui generis* met een eigen momentum: de VOC, of beter gezegd de Compagnie, groeide naar de positie van suzerain.³²

Met betrekking tot de VOC is het interessant dat Verdross³³ opvattingen citeert inzake een quasi volkenrechtelijke kwaliteit van overeenkomsten tussen een staat en een buitenlandse onderneming, een privaatrechtelijke rechtspersoon. Door de hierbij ontstane gelijkwaardigheid (ten aanzien van het overeengekomene) zou die laatste ook als volkenrechtssubject kunnen worden aangemerkt.³⁴ De handelwijze met betrekking tot het sluiten van contracten heeft de Compagnie dicht bij de door Verdross geciteerde constructie gebracht. De Compagnie had geen behoefte aan formele volkenrechtssubjectiviteit; de inheemse vorsten werden echter wel geconfronteerd met macht, vergezeld van gangbare rituelen, hetgeen voor hen synoniem was met staatsmacht.

31 Stapel (red.), *Pieter van Dam's Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, II, III, p. 491.

32 Een kwaliteit die naderhand door Multatuli aan Nederland werd toegekend voor de ‘stammen welker vorsten en vorstjes de opperheerschappij van Nederland als suzerain erkend hebben’. Multatuli (pseudoniem van E. Douwes Dekker), *Max Havelaar of de Koffievelingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (Heruitgave naar de vijfde druk van 1881; Hooogeveen z.j.), p. 53.

33 Alfred Verdross und Bruno Simma, *Universelles Völkerrecht: Theorie und Praxis* (Berlijn 1976), p. 26: Internationalisering van *inter pares* afgesloten verdragen.

34 In de 17e en 18e eeuw bestond er nauwelijks onderscheid tussen internationaal en nationaal (publiek)recht waardoor vaker volkenrechtssubjectiviteit kon worden aangenomen dan onder het positivisme van de 19e eeuw. In de 20e eeuw is deze problematiek in beweging gekomen; P.H. Kooijmans, *Internationaal publiekrecht in vogelvlucht* (Groningen 1993), p. 41-42, spreekt van een overgangsfase, maar acht de internationale rechtspersoonlijkheid van ondernemingen nog uiterst omstreden.

Voor de volkenrechtelijke status van de Compagnie waren de ontwikkelingen in de feitelijke omgang met de inheemse rijken van groter belang dan de formele vormgeving van de contracten. De Compagnie diende een commercieel doel, maar werd een lichaam dat niet meer als commercieel kon worden aangemerkt. De Compagnie gaf de vorsten duidelijkheid met betrekking tot haar effectieve positie als koopman-vorst. De Compagnie vertoonde met haar opereren en ceremonieel binnen de zuidaziatische volkenrechtelijke constellatie alle kenmerken van een staat. Batavia als soeverein, een 'stadstaat'. Een *de facto* staat met zich uitbreidende suzeriniteit over de naburige (vazal)staten.

Het proces was feitelijk in gang gezet met de aanstelling van een centraal gezag over de Compagnie, de Gouverneur-Generaal in Rade. Daarna wist Coen de ideeën over het *rendez-vous*, in beginsel slechts een overslagplaats van goederen, om te zetten in een zetel voor een gecentraliseerd bestuur met de hoogste macht over handel, bestuur, justitie en buitenlandse relaties. Het kwam tot een 'codificatie', de Statuten van Batavia, die *mutatis mutandis* voor alle vestigingen gold. De besturen van die buitenkantoren bestonden eveneens uit een bestuurder en raad, waarmee de samenhang en hiërarchie in het hele operatiegebied van de Compagnie aan de buitenwereld werd getoond. Zo groeide in de ogen van de hele Aziatische wereld Batavia als het hof van een soeverein, de 'koninginne van het Oosten', met in het Aziatisch perspectief de Compagnie als volkenrechtssubject.

Benadrukt dient te worden dat de verdragen weliswaar vaak een uiting van machtsoverwicht waren, maar van een *duurzaam* machtsoverwicht was slechts incidenteel sprake. Te vaak wordt vergeten dat de Compagnie, en naderhand Nederland, vóór circa 1900 domweg niet in staat waren over grote gebieden effectieve soeveriniteit uit te oefenen. De kracht van de Compagnie bestond slechts uit de continuïteit van het monolithische systeem tegenover de verdeelde Aziatische wereld.³⁵ Er was wel sprake van een enorme hoeveelheid informele contacten met een totaal ander karakter, vaak op basis van wederzijds respect. Partnerschap op het niveau van het concrete dagelijks verkeer.

De volmacht tot volkenrechtelijk en bestuurlijk opereren krachtens artikel XXXV van het octrooi van de VOC had met de stichting van Batavia feitelijk haar relevantie verloren. Hiervoor in de plaats was 'vanzelfsprekendheid' gekomen. Het waren relaties waarop de Compagnie steeds sterker haar stempel drukte, en daarmee de basis legde voor de koloniale samenleving die vanaf de 19e eeuw tot ontwikkeling zou komen. De volmachten van de VOC waren geëvolueerd naar staatsrecht (overzee), waarin de voormalige volkenrechtelijke verhoudingen nog slechts als kleurrijk relict werden gekoesterd.³⁶

³⁵ G.J. Resink, *Indonesia's history between the myths. Essays in legal history and historical theory* (Den Haag 1968), p. 333; J. M. van der Kroef, *The dialectic of colonial Indonesian history* (Amsterdam 1963), p. 34.

³⁶ Indische Staatsregeling 1925, Artikel 34.1 en 34.2.

BOERENSCHEPENEN EN GELEERD RECHT: OVER EEN LAAT- ZEVENTIENDE-EEUWS GERECHTSREGISTER VAN DE HEER- LIJKHEID AVELGEM EN TER MUNCKEN

In de studie van de receptie van het Romeins recht wordt de ene onderzoeker geboeid door de doorheen de eeuwen steeds aanzwellende massa rechtsleer, terwijl een andere meer belangstelling heeft voor de opname van Romeinsrechtelijke terminologie en regels in de costumiere rechtsoptekeningen en in de wetgeving, en een derde op zoek gaat naar het gebruik van geleerd recht bij de argumentatie in rechte. De laatstgenoemde toepassing van *ius commune* in de rechtspraktijk laat zich gemakkelijker bestuderen aan de hand van de rechtspraak van de hogere rechtscolleges of van stedelijke jurisdicties, waarvan de archieven goed bewaard zijn en waarvan we ook mogen vermoeden dat de betere rechtspraktizijnen er werkzaam waren. Het doorsijpelen van het Romeinse recht in de allerlaagste gerechten is daarentegen nog niet uitgebreid bestudeerd. Hierna volgen enkele bevindingen met betrekking tot een Vlaamse heerlijke rechtbank in de late zeventiende eeuw. De term 'boerenschepenen' uit de titel is ontleend aan de Brabantse zeventiende-eeuwse jurist Antonio Anselmo, die het in zijn commentaar op artikel 5 van het Eeuwig Edict van de Aartshertogen Albrecht en Isabella heeft over de *iudices forenses, seu qui ruri ius dicunt, vulgo Boere Schepenen* ('de lokale rechters, ofwel zij die op het platteland recht spreken, in de taal van het land boerenschepenen genaamd').¹ Artikel 5 van het genoemde edict van 12 juli 1611 verplicht deze lokale schepenen

om de stijl of gerechtelijke regels van hun hogere magistratuur, zijnde die van de schepenen van het baljuwschap, de kasselrij, de meierij of eventueel de provinciale raad, toe te passen.²

Bij wijze van inleiding op deze kleine studie wordt eerst het geografische en temporele kader geschetst. Daarna wordt de onderzochte archivalische bron beschreven en tenslotte wordt nagegaan in welke mate het Romeinse recht expliciet aan bod komt en wat de betekenis ervan is.

Geografische en temporele situering

Avelgem is vandaag een gemeente van om en bij de 9.500 inwoners in Zuid-West-Vlaanderen, arrondissement Kortrijk.³ In de onderzochte periode behoort Avelgem tot de kasselrij Oudenaarde. De heer van Avelgem is één van de Oudenaardse hoogpointers.⁴ Volgens een kasselrijtelling van het begin van de achttiende eeuw waren er een 350-tal 'haarden' of gezinnen.⁵ De historische gegevens over het dorp zijn nog zeer beperkt, *a fortiori* geldt dit voor de rechtshistorische kennis. In de enige omvangrijke studie over het middeleeuwse Avelgem schrijft de auteur (in 1965): 'Het is niet gemakkelijk zich een juist idee te vormen van de verscheidene vormen van de rechtspraak en de ontwikkeling van de diverse rechtsorga-

1 A. Anselmo, *Commentaria ad perpetuum edictum serenissimorum Belgii principum Alberti & Isabellae evulgatum 12. Julii. M. DC. XI.* (Antwerpen 1656), p. 18 (art. 5, § 1).

2 G. Martyn, *Het Eeuwig Edict van 12 juli 1611, zijn genese en zijn rol in de verschriftelijking van het privaatrecht* (Brussel 2000), p. 157-170.

3 Ongeveer de helft woont in de centrumgemeente Avelgem, de andere helft is verspreid over de fusiegemeenten Bossuit, Ootrijve, Waarmaarde en Kerkhove. Gerechtiglijk behoort Avelgem sinds 1970 tot het Tweede Kanton Kortrijk. Onder het oude Gerechtiglijk Wetboek zetelde er een Vrederechter in Avelgem zelf, N. Maddens, 'Avelgem', in H. Hasquin (ed.), *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek*, I (Brussel 1980), p. 58-59.

4 'Aan het hoofd van de kasselrij stond een college, dat men in de XVIIIe eeuw ook de naam hooftcollege gaf. De moderne historici hebben die laatste naam overgenomen. De hoofdkolleges, waarvan de samenstelling verschildte van kasselrij tot kasselrij, waren essentieel bestuursorganen, in hoofdzaak belast met het verdelen, het innen en het betalen van de bede en met alles wat hiermee verband hield. Tot hun taak behoorde ook de bekendmaking van de vorstelijke ordonnanties en de zorg voor de naleving ervan', N. Maddens, *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V (1515-1550)* (Heule 1978), p. 93. Het hooftcollege van de kasselrij Oudenaarde bestond uit een baljuw en zeven 'hooftpointers', ook wel 'hoogpointers' genoemd. De term 'pointer' verwijst naar de fiscale taxatie, die door het hooftcollege wordt uitgevoerd in het kader van de 'pointinghe ende settinghe', een directe belasting op het vermogen.

5 L. Vandermaelen, 'Historisch-demografisch onderzoek van Avelgem 1628-1796', in M. Cloet en C. Vandenbroeke (eds.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen* (= Historische Uitgaven van het Gemeentekrediet, reeks in 8°, LXXIX, Brussel 1989), p. 53-80.

nen'. In de Middeleeuwen zijn er in elk geval minstens drie gerechten (of het in oorsprong heerlijke schepenbanken zijn, dan wel leenhoven, wordt hier en nu in het midden gelaten): een van de abdij van Ename (de abdij bezit enorm veel gronden langs de Scheldeoever, in het bijzonder in de wijk Ruggie; deze aparte schepenbank is blijven bestaan tot het einde van het Ancien Régime), een tweede van de Avelgemse heer en tenslotte een bank van de Sint-Pietersabdij (ook deze abdij heeft enorm veel gronden in de gemeente).⁶

De bank van de lokale heer enerzijds en die van Sint-Pieters anderzijds hebben, zeker vanaf het midden van de vijftiende eeuw, concurrerende en gezamenlijke bevoegdheden en dezelfde gerechtsofficieren en oordeelvinders presteren diensten voor beide gerechten. In de loop van die eeuw moet de abdij echter steeds meer wijken voor de heer en in 1491 uiteindelijk koopt Lodewijk van Gruuthuuse⁷ de heerlijkheid afhingende van Sint-Pieters, met alle eraan verbonden rechten, onder andere: '... met alder justiciën, hooghe, middel ende neder ...'.⁸ De Avelgemse heer verwerft dus alle bevoegdheden inzake willige en contentieuze rechtspraak. In verschillende reeds onderzochte akten komt inderdaad tot uiting dat de Avelgemse heer – die sinds 1491 dus eigenaar is van de beide ressorten 'Avelghem ende der Muncken' (dit 'muncken' verwijst naar de monniken van de Sint-Pietersabdij) – inderdaad de hoogste rechtsbevoegdheid heeft en uitoefent of laat uitoefenen, in elk geval in het laatste kwart van de zeventiende eeuw.⁹ Dit zal ook verder nog blijken. Die rechtsmacht strekt zich overigens ook buiten de eigen parochiegrenzen uit, zodat ook sommige gronden en personen in de om-

liggende dorpen Tiegem, Outrijve, Otegem en Waarmaarde eronder ressorteren. Anderzijds kan terloops vermeld worden dat binnen de dorpsgrenzen een kleine heerlijkheid bestaat, ter Bauwheede, die een eigen baljuw heeft, maar voor wiens rechtbank schepenen van de Avelgemse bank 'geleend' worden.

De onderzochte lokale gerechtsinstantie is dus tegelijk een heerlijke schepenbank én een leenhof (dezelfde oordeelvinders noemen zich nu eens 'leemannen' en dan weer 'schepenen') en het gerecht heeft de volledige rechtsmacht. Ressorterend onder de kasselrij Oudenaarde mogen we tot bewijs van het tegendeel vermoeden dat zowel de door de vorst in 1615 gehomologeerde costume van stad en kasselrij wordt toegepast als de in 1618 afgekondigde stijl van de subalterne banken van de kasselrij.¹⁰ In de tot op heden geanalyseerde akten is in elk geval het tegendeel nog niet vastgesteld. Gilissen vond sporen van een lokale costumiere rechtsoptekening in de tweede helft van de zestiende eeuw, doch een apart recht overleefde de eenmakende codificatiegolf onder de Aartshertogen niet.¹¹ Het is uit de periode na de homologatie dat de hierna onderzochte gerechtsakten dateren.

Hiermee komen we bij de situering in de tijd. De archivalische bron waarop het verdere verhaal gebaseerd is, is een gerechts- of schepenregister uit de late zeventiende eeuw, met name uit de jaren 1677-1680. De situering in de tijd is onder andere belangrijk om een aantal bijzondere facetten van de gerechtelijke akten te begrijpen. Enkele jaren eerder hebben de Franse troepen van Lodewijk XIV de streek bezet. Al in de jaren 1645-1646 zijn er rekeningen die mel-

6 De Gentse abt is een zeer belangrijk leenman met lenen verspreid over heel Vlaanderen. Minstens sinds het jaar 988 heeft de Gentse abdij in Avelgem een hof met gronden; ze worden vanaf het einde van de veertiende eeuw aangeduid als 'tgoed van Avelghem ten muenken' of 'den goede ter muenke', J. Colpaert, *Avelgem voor 1500* (Avelgem 1965), p. 62-70 en 261-270.

7 M. Martens en P. De Gryse, *Lodewijk van Gruuthuuse, mecenas en Europees diplomaat, ca.1427-1492* (Brugge 1992).

8 Ook in een denombrement – 'dit is een beschrijving van zijn leen die naast de namen van de leenheer, leenman en leenhof waaronder het leen ressorteert, grosso modo de volgende componenten omvat: de omvang van het leen, de bij het leen behorende feodale verplichtingen en de andere op het leen rustende lasten', R. Opsommer, "Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt". *Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw* (Brussel 1995), p. 684 – van 1682 wordt de hoge justitie uitdrukkelijk bevestigd, *Beschrijving van Avelghem* (Gent 1871), p. 42-51. De heer van Avelgem is een van de weinigen in de kasselrij (naast bijvoorbeeld de heren van Eine en Vichte), die zo'n uitgebreide rechtsmacht bezitten, R. Castelain, 'De bezittingen en rechten van de heer van Pamele in de regio Oudenaarde (15e en 16e eeuw)', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXXII (1995), p. 5-30.

9 G. Martyn, 'Van koningen, keizers en gaaien ... Fiskale privileges voor boogschutters institutioneel geschets', *De Leiegouw*. Driemaandelijks tijdschrift van de vereniging voor geschied-, taal- en volkskundig onderzoek in het Koninkrijk, XXXVI (1994), p. 183-192; Id., 'Hoge justitie in Avelgem in 1678', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXXIV (1997), p. 255-262.

10 G. Martyn, 'De invloed van het Eeuwig Edict op de gehomologeerde Oudenaardse costume', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXXII (1995), p. 255-273.

11 J. Gilissen, 'Les phases de la codification et de l'homologation des coutumes dans les XVII provinces des Pays-Bas', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XVIII (1950), p. 212.

ding maken van betalingen aan de Franse legers.¹² In de periode 1677-1680 ressorteert de hele kasselrij Oudenaarde onder de Franse kroon, ingevolge de Vrede van Nijmegen en de uitvoerende conferenties van Kortrijk in de periode 1672-1679.¹³ Overtuigd van het feit dat de nieuwe gebieden enkel naar behoren kunnen bestuurd worden als de rechtsbedeling wordt gewaarborgd, neemt de Franse vorst een aantal maatregelen. In april 1668 creëert Lodewijk de soevereine Raad van Doornik (die later omgevormd wordt tot een parlement).¹⁴ In de eerste groep raadsheeren ervan bevinden zich onder anderen de Oudenaardse stadspensionaris Frans Odemaer en de Kortrijkse advocaat Adriaen Mondet. Omdat er in het ressort van deze nieuwe instelling een aantal misbruiken vastgesteld worden inzake het verlijden en bewaren van akten, wordt in april 1675 overgegaan tot de organisatie van het ambt van koninklijke notarissen en van één 'tabellion'.¹⁵ Alle notariële akten die in het register van de Avelgemse schepenen worden ingeschreven (koopcontracten, schenkingen, ruilovereenkomsten of renteverstelingen), zijn gezegeld, met een zegel van groene was aan een dubbele staart, in naam van de tabellion. Dit betekent niet dat alle notarisakten daarom uit Doornik komen. In elke kasselrijhoofdplaats is er een 'commis', een zegelbewaarder die namens de tabellion zegelt. De akten zelf zijn opgesteld door lokale notarissen. In Avelgem zijn er in de onderzochte periode twee notarissen werkzaam (volgens de vermelde wet van april

1675 mogen er in Kortrijk acht zijn, in Oudenaarde vijf en in de kasselrij ook acht). Ze zijn 'geadmitteerd' (toegelaten) door de soevereine Doornikse raad.¹⁶

Iets anders waaruit Franse invloed blijkt is het feit dat enkele akten integraal in het Frans gesteld zijn. Zo zijn er een paar arresten¹⁷ van de Soevereine Raad integraal in het Frans overgenomen, gevolgd door de uitvoerende ont- en inerving¹⁸ in het Vlaams. Enkel de allerlaatste akte van het onderzochte gerechtsregister is helemaal in het Frans gesteld. De vraag of dit unicum gebleven is, dan wel de courante praktijk geworden, moet echter onbeantwoord blijven, want er is geen vervolg op het register bekend. Een edict van de Franse vorst van 1684 verbiedt om in West-Vlaanderen nog in het Vlaams een zaak te behandelen.¹⁹ De vraag of dit edict aansluit bij de praktijk, kan dus niet beantwoord worden.

De onderzochte bron

Het archief 'Ancien Régime' van Avelgem wordt bewaard in het Rijksarchief te Kortrijk. Het beslaat echter niet meer dan negen registers en vier liassen over de lokale fiscaliteit en slechts één bundel (daarenboven willige) rechtspraak.²⁰ Voor het overige rest er niets meer uit de periode vóór de Franse Revolutie. Er was dan ook nogal wat euforie toen enkele jaren geleden een vroegere pastoor van de parochie met een register op de propen kwam waarop op de perkamen-

12 Beschrijving van Avelghem, p. 119-120.

13 N. Girard d'Albissin, *Genèse de la frontière franco-belge. Les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789* (= Bibliothèque de la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Pays Flamands, Picards et Wallons, XXVI, Parijs 1970), p. 159-234.

14 M. de Pinault des Jaunaux, *Histoire du parlement de Tournay* (Valencijn 1701), p. 1-5.

15 G. Van Dievoet, 'Koninklijk tabellionaat in Vlaanderen (1675-1795)', in W. Prevenier en B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (Brussel 1997). Hubert de la Vallée is de (enige) tabellion voor het hele ressort van de soevereine Raad van Doornik in de behandelde periode.

16 De invoeringsordonnantie voorziet een examen, maar of dit effectief ook is toegepast, blijkt niet uit het geconsulteerde bronnenmateriaal. Naast de notarissen, zijn ook alle in Avelgem optredende gerechtsdeurwaarders gewone of buitengewone deurwaarders van de Soevereine Raad van Doornik.

17 In het ene geval gaat het om een complainte en in het andere betreft het een verkoop bij decreet op vordering van een procureur van de Doornikse soevereine Raad. Dit zijn twee typische aan de vorstelijke instellingen voorbehouden zaken, op grond van enerzijds de aard van de eis (bezitsvordering) en anderzijds het *privilegium fori* van een betrokken partij.

18 Overdrachten van onroerende goederen onder de levenden werken slechts tegen derden wanneer ze 'gerealiseerd' zijn voor (dat wil zeggen: hebben plaats gehad ten overstaan van) het territoriaal bevoegde gerecht (leenhof of schepenbank) door middel van de zogenaamde 'wettelijke passeringen' of 'oeuvres de loi'. Deze bestaan uit de formele handelingen van enerzijds de 'onterving' (de oorspronkelijke gerechtigde doet afstand van zijn zakelijk recht) en anderzijds de 'inerving' (waardoor het onroerend goed of erf in het patrimonium van de verkrijger komt), P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987), p. 232-241.

19 J. Lorgnier, 'La Justice du Roi Soleil dans les Anciens Pays-Bas', in O. Moorman van Kappen (ed.), *Les juridictions supérieures. Actes des Journées internationales tenues à Leeuwarden du 20 au 23 mai 1993* (Nijmegen 1994), p. 28.

20 Het betreft enkel en alleen documenten in verband met een sterfhuis opgevallen in het jaar 1683, Rijksarchief te Kortrijk. Inventarissen van gemeentearchieven, I (Brussel 1975), p. 19.

Titel van het register op de band.

ten band te lezen stond: *Registre van Avelghem ende der Muncken beghinnende metten 4.^m novembris 1677.*²¹ Voor de lokale geschiedschrijving is dit een onschatbare ontdekking. Het register telt 269 folio's en bevat 266 gerechtelijke akten (het getal is echter niet volledig omdat een katern gedeeltelijk weggescheurd is). De documenten zijn gedateerd tussen 4 november 1677 en 24 september 1680. Het is een gerechtsregister van de lokale schepenbank, tevens handelende als leenhof, en bevat zowel willige als contentieuze rechtspraak.

Tijdens het colloquium 'Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België' heeft Jan Van Rompaey in 1975 uit de doeken gedaan dat elk gerechtelijk archief in de Moderne Tijd zowel losse procesdossiers als reeksen registers kent. Onder die reeksen registers zijn er vooral drie categorieën te onderscheiden: de registers met willige rechtspraak, de vonnissenregisters en de procedureregisters. Voor nagenoeg alle rechtbanken stelde Van Rompaey vast dat ze in de loop van de eeuwen uitgroeiden van één enkele reeks registers van algemene aard tot verschillende reeksen of soorten registers van verschillende aard. De zogenaamde jaarregisters zijn daarbij te beschouwen als de moederreeks. Hoewel stedelijke hoven en banken al in de late Middeleeuwen een opsplitsing doorvoeren, kunnen we stellen dat het onderzochte Avelgemse register nog eentje uit de 'moederreeks' is. Hoewel er helemaal geen procedure- of rolregelingen in bevolen of beschreven worden,

wordt zowel willige als contentieuze rechtspraak erin opgenomen. Het gaat duidelijk ook om een volledig register. We stellen immers vast dat er elke week op een vaste dag gezeteld wordt tijdens de zogenaamde 'ordinaire' vergaderingen (soms wordt er wel eens een week overgeslagen, misschien bij gebrek aan te behandelen zaken) en dat er daarnaast veel 'extra-ordinaire' vergaderingen ter maninge vanden baljuw' plaats vinden. Van Rompaey stelt: 'Voor de kennis van de late Middeleeuwen zijn deze registers in vele opzichten uiterst belangrijk en ligt er een schat aan concrete historische gegevens praktisch in begraven, maar toch blijven deze bronnen veelal onaangeroerd, precies omdat niemand eigenlijk goed weet wat er in staat of wat er uit te halen is.'²²

Voor wat betreft de heerlijkheid Avelgem en Ter Muncken is deze stelling in elk geval correct. De voorlopig ongeschreven lokale geschiedenis vindt er een enorme schat aan inlichtingen: de talloze akten van overdracht van onroerende goederen beschrijven de omvang van gronden, kouters en meersen, hun ligging en hun toponymie. Het wordt snel duidelijk wie de rijke families zijn en hoe ze met elkaar verbonden zijn. Bijzonder markant is bijvoorbeeld dat het de pastoor is, die in de helft van de gevallen het kapitaal ter beschikking stelt om een rente te vestigen. Heel vaak worden we ook ingelicht over de beroepen, de omvang van de veestapel van een bepaalde hofstede of de roerende bezittingen van een sterveling. *Hic et nunc* is het niet de bedoeling om die troeven voor de

²¹ Het papieren register is 29,5 cm hoog, 20 cm breed en 6 cm dik. De platten zijn van karton, overtrokken met perkament. Foliering rechts boven. Het register is in particulier bezit en werd door de eigenaar welwillend ter beschikking gesteld voor deze studie.

²² J. Van Rompaey, 'De gerechtsregisters als bronnen voor de geschiedenis van het recht en de instellingen', in H. de Schepper (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België. Handelingen van het Colloquium te Brussel (Brussel 1977)*, p. 259.

lokale geschiedenis verder uit de doeken te doen.

Ook rechtshistorisch kan dit register ons bijzonder veel leren. Hiervoor is al melding gemaakt van de organisatie van het notariaat en het tabellonaat en we hadden het ook al terloops over de vaststelling dat de kasselrijcostume blijkbaar wordt toegepast (bijvoorbeeld voor wat de procedure van de staande klachte betreft, waarover verder meer). Het blijkt verder uit de vele rechtshandelingen met betrekking tot onroerende goederen dat de schepenen zelf tot de grootste grondbezitters van de parochie behoren, maar dat ze toch allemaal 'landtsman' zijn; er is wel eens een lijnwaadwever of een brouwer bij, maar voornamelijk zijn het effectief 'boeren-schepenen'. Hun werkzaamheden worden hierna cijfermatig in beeld gebracht.

In iets minder dan drie jaar tijd worden 266 juridische handelingen geregistreerd. Dit komt neer op ruim negentig rechtshandelingen per jaar. Een zeer groot deel van de werkzaamheden wordt in beslag genomen door de willige rechtspraak: de akten van overdracht met betrekking tot allodiale goederen, ofwel na een (notariële) verkoopsovereenkomst (16 %), ofwel na schenking (1 geval), het verheffen van een leen dat aan iemand is toegefallen ingevolge overlijden (9 %) of dat iemand toekomt ingevolge koop (2 %) en rentevestigingen met een onroerend onderpand (8 %). Er zijn drie gevallen van naasting (bijna 1 % van alle akten dus, maar dit is ongeveer 5 % van alle verkopen),²³ 2 % verwerpingen van een nalatenschap en 1 % openbare verkopen van een vacant sterfhuus. Meest 'populair' zijn de zogenaamde 'wettelijke klachten' of 'staande klachten' (52 %). Het gaat hier om toepassingen van een soort beslagprocedure, die zowel in het Kortrijkse als in het Oudenaardse costumiere recht bekend is. Een schuldeiser legt een claim op bepaalde – zowel roerende als onroerende – goederen van zijn schuldenaar: deze goederen worden in detail beschreven, alsook wordt de oorzaak van de schuldvordering aangeduid (rente, pacht, levering van verkochte goederen of lening bijvoorbeeld), zonder dat daarom een precies bedrag wordt vermeld (er wordt voorbehoud gemaakt om dat in een eventueel proces concreter te berekenen). De 'clachte' is vooral een bewarende maatregel. Het goed kan niet verkocht worden zonder dat eerst de schulden voldaan worden. Als een soort bewarend

beslag moet de klacht ook jaarlijks vernieuwd worden.²⁴ Als er twee klagers zijn, wordt de eerste bij voorrang op de tweede uitbetaald.

Naast al deze willige rechtspraak en beslagprocedures is er maar bijzonder weinig contentieuze rechtspraak. In de strafrechtelijke sector zijn er over de hele periode van het register, behalve zes lijkschouwingen, twee beslissingen tot vrijgave om te begraven wegens gebrek aan bewijs van zelfmoord en één ter dood veroordeling wegens opzettelijke doodslag.²⁵ Er is ook één vechtersbaas, die na borgstelling door zijn vader, uit de gevangenis wordt vrijgelaten. In de privaatrechtelijke sfeer is er over het hele register slechts één geval waarin tussen de partijen geprocedeerd wordt, meer bepaald met betrekking tot de verdeling van de opbrengst van een openbare verkoop onder verschillende schuldeisers. We kennen enkel de definitieve en ongemotiveerde uitspraak, zodat we geen oordeel kunnen vellen over het Romeinse recht dat eventueel in de loop van die procedures is aangevend. Ten slotte zijn er nog twee gevallen van inerving door de lokale officier namens een veroordeelde partij, ter uitvoering van een arrest van de Soevereine Raad van Doornik (de hiervoor al genoemde gevallen van complainte en van gedwongen verkoop op vordering van een suppoost van de raad). Ook van geen van deze privaatrechtelijke dossiers beschikken we over de eigenlijke procesbundels.

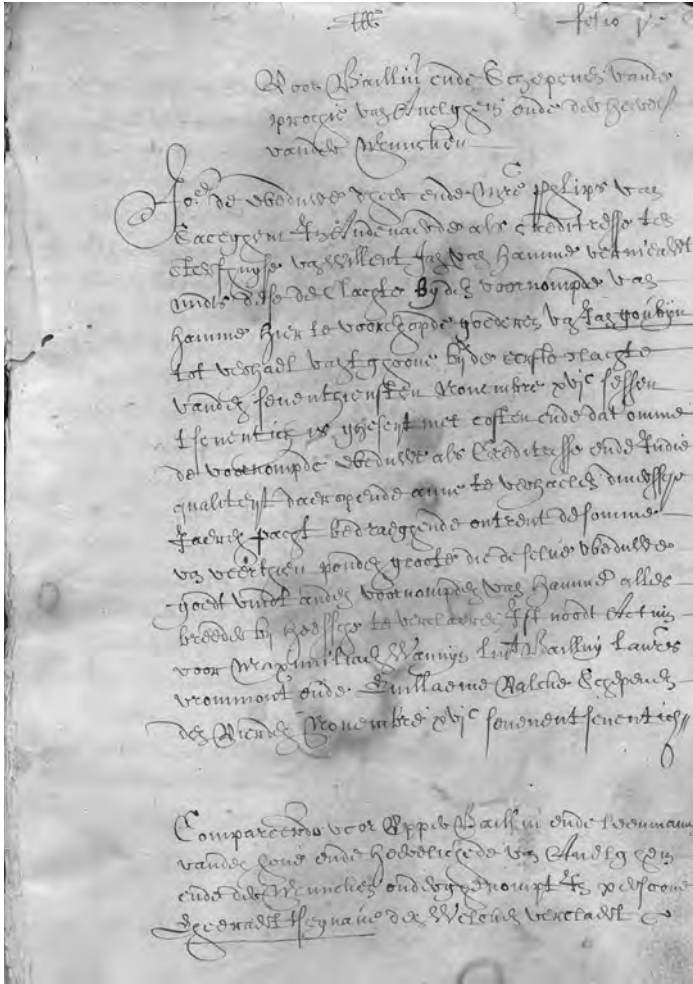
Romeins recht

Wordt er door de lokale boerenschepenen in de geregistreerde akten Romeins recht gebruikt en zo ja, welke rechtsregels worden er dan geciteerd? De vraag betreft dus alleen maar de expliciete verwijzingen naar het geleerde recht. Dat het gereciperde en aan de universiteiten onderwezen Romeinse recht latent in elke akte aanwezig is, kan immers inderdaad niet ontkend worden, maar de vraag is hoe men dat kan meten. Kijkt men ter vergelijking naar het huidige recht, bijvoorbeeld naar het begrip 'redelijke termijn' van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens: past een rechter gereciperd verdragsrecht toe als hij overweegt dat een concrete termijn niet meer redelijk is of de toets aan de redelijkheidsnorm

²³ Deze gevallen worden hier vermeld onder de rubriek willige rechtspraak omdat ze geen aanleiding gaven tot betwisting.

²⁴ We stellen de facto vast dat bijna de helft van de klachten inderdaad enkele dagen voor de vervalddag herhaald wordt.

²⁵ Zes dagen na de lijkschouwing wordt de moordenaar op grond van bekentenissen en na advies van rechtsgeleerden veroordeeld tot de galg, Martyn, 'Hoge justitie'.

Folio 1°, met een van de talloze voorbeelden van 'clachten'.

niet kan doorstaan, of past hij dit recht slechts toe als hij ook nominatim het genoemde verdrag citeert? Zo zijn termen als 'hypotheek' of 'contract' van Romeinsrechtelijke oorsprong en zo lezen we in vele akten van de late zeventiende eeuw in de bestudeerde heerlijkheid dat twee of meer personen zich verbinden 'elck in solidum ... sonder eenighe afwysinghe, splinginghe ofte divisie te moghen doene', wat duidelijk geïnspireerd is door de Romeinse begrippen van het voorrecht van uitwinning en het voorrecht van schuldsplitsing.²⁶ De eigenlijke (tekst)bron van dit

Romeins recht wordt echter niet expliciet vermeld.

Het is met betrekking tot slechts één (verzaking aan een) voorrecht dat de Avelgemse schepenenregisters uitdrukkelijk verwijzen naar het Romeins recht, met name met betrekking tot het *senatusconsultum Velleianum*. In een andere bijdrage hebben we aan de hand van een paar voorbeelden de werking van dit voorrecht beschreven.²⁷ Kort samengevat kunnen we stellen dat het raadsbesluit de bedoeling heeft de vrouw te beschermen tegen haar 'natuurlijke goedheid'. Dames die om niet een verbintenis ten bate van

²⁶ Het verzaken aan dit soort Romeinsrechtelijke voorrechten, als kanaal van receptie van geleerd recht in talrijke praktijkakten gaat terug tot de Middeleeuwen, J. Gilissen, 'L'apparition des renonciations aux exceptions de droit romain dans le droit flamand au XIIIe siècle', *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, IV (1950), p. 513-550.

²⁷ G. Martyn, 'Romeins recht in Avelgem 1677-1679: over het *senatusconsultum Velleianum* en zijn kostumiëre toepassing', *De Leiegouw*, XXXV (1993), p. 147-172.

een derde aangaan (zich borg stellen bijvoorbeeld), kunnen de nietigheid ervan inroepen (bij wijze van exceptie), indien ze aangesproken worden door de schuldeiser. In het Avelgemse schepenenregister wordt in acht gevallen van willige rechtspraak door een vrouw afstand gedaan van het voordeel van het senaatsbesluit, met de uitdrukkelijke vermelding dat de precieze voordelen van deze beschermingsregel haar voorafgaandelijk duidelijk werden gemaakt.²⁸ Deze acht casus kunnen in twee typen worden onderverdeeld.

Een eerste soort toepassingen in het register is de renteverstiging met een onroerend onderpand. Een weduwe leent bijvoorbeeld een som geld, waarvoor ze een jaarlijkse rente zal betalen aan de uitlener en als zekerheid voor dit laatste belooft ze een bepaald stuk grond als onderpand te verbinden. De vestiging van deze zakelijke zekerheid dient voor de schepenbank gerealiseerd te worden en hiervan wordt een schriftelijke neerslag opgenomen in het gerechtsregister.

De andere typische toepassing is een verkoop. Geassisteerd door een voogd verricht een dame de overdrachtshandelingen om aldus haar zakelijk recht op een onroerend goed over te dragen aan een koper, uitdrukkelijk afziend van de *exceptio senatus consulti velliani*.

Als we deze twee costumiere casus toetsen aan de bepalingen van het Velleiaans raadsbesluit, dan stellen we vast dat we ver zijn van de oorspronkelijke Romeinse regels. In het geval van een verkoop is de afwijking manifest. Wie verkoopt, krijgt iets in de plaats van zijn onroerend goed, namelijk de prijs. Het gaat dus kennelijk niet om een handeling om niet. Het verstrekken van een hypotheek of ander zakelijk zekerheidsrecht daarentegen, komt wel dich-

ter in de buurt van de oorspronkelijke bedoeling. In alle onderzochte gevallen ontbreekt echter het tweede essentiële element van het *pro alio*. De dames die hun goederen verbinden, doen dit enkel en alleen voor eigen schulden, niet voor die van een ander.

Besluit

Besluitend kunnen we dus stellen dat in de onderzochte zeventiende-eeuwse registers van boerenrechtspraak er weinig tot geen (expliciete en juiste) toepassing van Romeins recht wordt gemaakt. De lokale schepenen citeren geen passages uit het *Corpus Iuris Civilis*, noch gebruiken ze Latijnse rechtsspreuken of adagia. Wanneer men sporadisch een ‘ingeburgerde’ terminologie hanteert, dan blijkt dit eigenlijk slechts om een stijlelement te gaan, waarvan men de exacte juridische toedracht niet kent. Uit precedenteren en formulieren – waarbij de notaris- en formulierboeken zeker een belangrijke rol spelen²⁹ – heeft men bijvoorbeeld geleerd dat het *senatusconsultum velleianum* frequent te berde wordt gebracht telkens wanneer een vrouw zich in het rechtsverkeer begeeft, wat gezien haar grote mate van handelingsonbekwaamheid slechts bij uitzondering gebeurt. De notarissen en schepenen citeren het dientengevolge van zodra één der partijen een dame is, zonder stil te staan bij de al dan niet concrete toepasselijkheid... Misschien voor alle zekerheid, want baat het niet, het schaadt niet? Maar misschien ook evenveel uit een soort (rechts)cultureel snobisme? Of durven we stellen dat het uit gemakzucht en een tikkeltje dommigheid is?

²⁸ De voorwaarde dat aan de betrokkene eerst moet duidelijk gemaakt worden waaraan zij verzaakt, komt ook voor in zestiende- en zeventiende-eeuwse – vooral Vlaamse – costumiere bepalingen dienaangaande, Martyn, ‘Romeins recht’, p. 153-154.

²⁹ G. van Dievoet, ‘Notarisboeken en formulierboeken voor notarissen in de Zuidelijke Nederlanden van 1500 tot 1800’, in P. Nève en J. Verbeek (eds.), *Forma servata* (= *Ars Notariatus*, LXXXV, Deventer 1998), p. 51-84.

RECHTSMACHT EN CRIMINALITEITSBESTRIJDING IN DE EEUW DER VERLICHTING

EEN PAAR NOTITIES

Niet zo lang geleden hoorde ik een hoge figuur bij de Koninklijke Nederlandse Voetbalbond weer eens met gloed verkondigen, dat de leden van zijn Bond zich bij klachten in het kader van hun sportbeoefening in geen enkel geval tot de gewone rechter mogen wenden maar zich dienen te voegen naar de uitspraken van tuchtrechters die door de Bond zijn aangesteld. Die klachten kunnen variëren van eenvoudige belediging (scheidsrechters, tegenstanders, medespelers of zelfs het publiek) tot doodschoppen, zware mishandeling en wat al meer. Er zijn heel wat voetballers op brancards van het veld afgevoerd met kwetsuren die al direct of op den duur blijvend letsel hebben veroorzaakt. Het is vanzelfsprekend de vraag of dit standpunt naar Nederlands recht houdbaar is. In elk geval komen er voor de gewone rechter nogal wat zaken die met letsel binnen de sportbeoefening te maken hebben. Het opvallende van de uitspraken in dat soort zaken, voorzover die afkomstig zijn van de Hoge Raad, is dat de gekwetste sportman of -vrouw meestal in de kou blijft staan. Lees hierover 'De grenzen van sport en spel' van prof. mr C.C. van Dam in *Verkeersrecht* 2003, aflevering 6. En bedenk dat die terughoudende opvatting van de rechter de toch al formidabele ruwheid in sportwedstrijden niet zal afremmen.

Eén ding is echter zeker: zonder enige twijfel zal wie gaat klagen bij de burgerlijke rechter door deze niet de deur worden gewezen (niet-ontvankelijk verklaard) met de boodschap dat hij zich moet wenden tot de organen die de rechtspraak bij de sportbond verzorgen. En als hij, omdat hij zich tot de rechter heeft gewend, geroyeerd wordt als lid van de Bond, zal die beslissing, naar ik verwacht, op haar beurt geen fiat krijgen van de burgerlijke rechter. Niemand kan tegen zijn zin worden afgehouden van de rechter die de wet hem toekent (art. 17 Grondwet).

Losse rechters

Strijd om rechtsmacht is door alle tijden heen een intrigerend verschijnsel gebleken. Wie zich gaat verdie-

pen in de vraag waar in vroeger tijden de wereldlijke rechtsmacht in conflict kwam met de kerkelijke, zal zijn studie al snel opgeven of er een lijvig proefschrift over moeten schrijven. In zijn studie *Veroordeeld in Friesland* (Leeuwarden 1994) gunt de Groningse hoogleraar A.H. Huussen ons een blik in de rechtspraak in strafzaken in Friesland van 1701 tot 1811. Daarna brak de grote centralisatie door met gecodificeerde wetgeving voor het hele land en al met al is deze tegenover de verbrokkelde rechtspraak die voordien heerste, duidelijk van positief belang gebleken.

Het is, zoals velen weten, Montesquieu geweest die in zijn befaamde *De l'Esprit des Loïs* (1748) verdedigde dat personen van adel, omdat zij altijd bloot staan aan de afgunst van het gewone volk, er recht op hebben terecht te staan voor een tribunaal samengesteld uit edelen. Dat geeft de mens van deze eeuw te denken, zeker als hij zou weten dat Montesquieu zelf stamde uit een eeuwenoud adellijk geslacht. Maar eerlijk is eerlijk: datzelfde standpunt had hij voordien reeds meermalen verdedigd voor *iedereen*: rechters moeten van hem gerekruteerd worden uit de stand van de verdachte en zoveel mogelijk diens gelijken zijn, anders zou die verdachte wel eens kunnen gaan denken dat hij in handen was gevallen van mensen die het slecht met hem voor hadden. Rechtspraak moet 'vast' zijn, maar rechters 'los'. Al met al is in deze passages in de eerste plaats een wezenlijke steun voor juryrechtspraak te onderkennen. Die zou echter pas later in vele landen tot stand komen, ook in Nederland, maar daar voor heel kort.

Competentiegeschillen

Huussen geeft in het vijfde hoofdstuk van zijn studie de strijd om de rechterlijke bevoegdheid, die direct te maken heeft met rechtsmacht, treffend weer: zo bezat het college van gedeputeerden rechtsmacht bij belastingfraudes. Maar daar is het centrale punt nog het soort van zaken, waardoor de rechtsmacht bepaald wordt. Dat komt ook nu nog wel voor: geschillen over pacht kun je niet bij de rechtbank aanbren-

gen, geschillen over huur niet bij de pachtrechter. Interessanter is het als de rechtsmacht te maken heeft met het soort mensen die terecht staan. Dat er vergrijpen zijn die wegens hun 'militair' karakter (desertie bijvoorbeeld) door een militaire rechter worden behandeld is minder opvallend dan dat die militaire rechter ook uitsluitende rechtsmacht bezit (of bezat) over soldaten die dronken achter het stuur zitten of zich in hun vrije tijd bezig houden met inbraken.

Huussen vertelt ons in het bijzonder over competentiegeschillen tussen de gewone rechter (het Hof van Friesland) en het forum academicum van de universiteit van Franeker, dat recht sprak 'over en tussen leden van de universitaire gemeenschap'. Natuurlijk rees regelmatig de vraag wie geacht moest worden lid van de academische gemeenschap te zijn. Ook de gezinsleden van de professor of zelfs die van de student? En wie had rechtsmacht als de student het met de stedeling aan de stok kreeg en er wederzijds harde klappen vielen? In het algemeen slaagde het Hof van Friesland er wel in ernstige zaken ter berechting naar zich toe te trekken maar de problemen lagen al eerder bij het vooronderzoek en bij de informatie die de senaat van die weleer bloeiende universiteit maar mondjesmaat naar buiten bracht.

Straffen: kosten en baten

Uit de studie van Huussen krijgt men de indruk dat in de periode die hij onderzocht de soort en de mate van bestraffing op een keerpunt stonden: de straffen komen ons soms onmenselijk wreed voor, andere keren verwonderen we ons over de mildheid ervan. Die mildheid stamt overigens, bevreemdend genoeg, uit de tijd voorafgaande aan de onderzochte periode. In die tijd 'valt het overheersend karakter van de geldboetes' op; de lijfstraffen spelen nog maar een kleine rol en 'begin 1600 staat op nagenoeg alle beschreven misdrijven, van doodslag tot verbale injurie' (= belediging), nog steeds slechts een boete. Vanuit economisch gezichtspunt laat zich deze ontwikkeling eenvoudiger verklaren dan vanuit het beschavingsaspect: boetes brengen de overheid geld op en kosten maar weinig of niets; lijfstraffen die in de onderzochte periode veel voorkomen naast geldboetes, leveren weliswaar niets op voor de overheid maar kosten haar ook weinig; vrijheidsstraffen (die pas later 'gewoon' zullen worden) zijn voor de staat duidelijk een debetpost op de begroting en worden steeds

duurder als gevolg van de humanisering van dit soort straffen. Dat de gevangene op water en brood wordt gezet en in een volstrekt kale cel moet verblijven met ten hoogste een bijbel als lectuur, werd ons in mijn jeugd nog voorgehouden bij wege van preventie. Het is wel aardig op te merken dat op moord en doodslag in ons Wetboek van Strafrecht (1886) aanvankelijk alleen maar vrijheidsstraf stond (desnoods levenslang) maar sinds 1983 daarnaast en daarmee combineerbaar een geldboete van de vijfde categorie (maximaal f100.000, thans €45.000). Nog opmerkelijker is dat voor moord (en doodslag) ook schuldigverklaring zonder oplegging van straf of maatregel kan worden uitgesproken en meest opmerkelijk is, dat dat ook minstens eenmaal is gebeurd: het betrof een arts, die op 5 februari 1997 het leven van een 85-jarige vrouw beëindigde zonder zich aan de regels voor euthanasie te houden. De rechtbank (te Amsterdam) oordeelde hem schuldig aan moord maar legde hem geen straf op omdat hij de moord 'naar eer en geweten' had gepleegd (zie mijn *Van mensen en dingen die niet voorbij zijn* (Arnhem: Stichting voor Kunst en Cultuur Gelderland, 2001, p. 107)).

Alder afschuelijkste sonde

Huussen bespreekt in hoofdstuk tien de vervolging en bestraffing van 'sodomie'. Daarvan is sprake 'wanneer een mensche met een beest, man met man, oft wijf met wijf onkuysheit drijvet. Die sulcx bedrijven worden gemeenlijk met vuur verbrandet.' In de Republiek zijn pas in 1730 te Utrecht de eerste vonnissen terzake van sodomie gevallen. Maar toen was het ook meteen raak, ook in Friesland waar Caspar Abraham Berse ter dood werd veroordeeld omdat hij 'op drie verscheidene tijden met Zacharias Wilsma werckelijck de alder afschuelijkste, jae onnatuurlijke, sonde van sodomie heeft gepleeght, verselt van soodanigen omstandigheden, waarvan een bloot gedencken sellfs den mensch doet schricken en ijsen'. De rechters en het publiek van toen zouden, vrees ik, versteld staan als zij moesten vernemen dat diezelfde Caspar en Zacharias in onze tijd met elkaar een gewoon geldig burgerlijk huwelijk zouden hebben kunnen sluiten. In Nederland. Wij op onze beurt staan er wat versteld van dat de rechters van toen hun afschuw in de woorden van hun vonnis zo sterk tot uitdrukking brachten. Ook als er alle reden voor emotie zou zijn, zijn onze vonnissen daarvan ont-

daan, en alleen een doodenkele officier van justitie gebruikt nog wel eens zinsneden die van zijn verontwaardiging blijk geven, maar als hij in een rechtszaak poneert dat alle zigeuners dieven zijn, krijgt hij van alle kanten behoorlijk op zijn kop. Toch lezen we vervolgens bij Huussen: 'We kunnen rustig zeggen dat homoseksuelen in de onderzochte periode met uitzondering van 1730, vrijwel ongemoeid werden gelaten'. Een staaltje van ongelijkheid van vervolging en bestraffing dat in de huidige tijd zijn weerga niet vindt.¹

Pompe en Baan

In *Recht te Utrecht* (1994), een bundel essays uitgegeven door De Tijdstroom te Utrecht op initiatief van Willem Beckers van het advocatenkantoor Wijn & Stael, gaat Dr P.D. 't Hart als het ware door waar Huussen ophield, en wel onder de ironische titel 'Op zoek naar de goede oude tijd, recht in Utrecht in de vorige eeuw'. In Utrecht werden omstreeks 1800 uitingen van homoseksualiteit 'nog zeer streng bestraft', al waren de onmenselijke straffen die in de jaren rond 1730 overal in Nederland werden opgelegd en ten uitvoer gelegd, toch wel van de baan. Foelaar en Gelling werden in 1799 gearresteerd, berecht en gevonnist, omdat zij 'malkanderen bevoeld en behandeld hadden'. Daarnaast hadden zij gemasturbeerd. Tegen beiden was dertig jaar tuchthuis gevorderd. Bij het daarop volgend vonnis kreeg Foelaar 24 jaar terwijl Gelling levenslang uit Utrecht werd verbannen. 't Hart legt uit dat verbanning meestal een heel zware straf is, een soort gedwongen emigratie van een asielzoeker die nergens welkom was, maar: 'Voor de Amsterdammer Gelling zal het geen ramp geweest zijn dat hij niet meer in Utrecht mocht komen'. Alweer ongelijkheid van bestraffing hier, bij gelijksoortigheid van vergrijp. Wij kennen thans overigens ook weer, meestal via de rechter in burgerlijke zaken, een maatregel die veel weg heeft van een naar tijd en plaats beperkte soort van verbanning, telkens wanneer de rechter, meestal in kort geding, een straat- of wijkverbod uitvaardigt.

Recht te Utrecht, niet te verwarren met *rechten in Utrecht*, staat ook verder vol met spannende verhalen van allerlei soort en opzet. Ik heb toch één punt van

ernstige kritiek: als de inleidende advocaten ons voorhouden dat er geen Utrechts recht (meer) bestaat evenmin als de Utrechtse jurist, hadden ze daar toch in elk geval op moeten laten volgen dat er in het strafrecht wel een Utrechtse school heeft bestaan (en in zekere zin nog bestaat) die in belangrijke mate het (tot voor vrij kort bestaande) milde straffklimaat in dit land heeft helpen vormen. De namen van Pompe en Baan, om er maar twee te noemen, zijn daarmee onverbreekbaar verbonden. Tot voor kort, want van de huidige minister van justitie horen wij dat de gedachte van vroeger dat het in een rechtsstaat beter is dat tien schuldige verdachten hun straf ontlopen dan dat er één verdachte ten onrechte wordt veroordeeld, moet worden losgelaten. Dat kan ik moeilijk anders zien dan als uitdrukking van de idee dat het niet zo erg is als nu en dan een onschuldige wordt veroordeeld, als dat maar ten gevolge heeft dat geen schuldige zijn straf ontloopt. Ik denk dan even aan Putten en Deventer.

Doortimmeren

Dr A. van Hulzen (geboren in 1905) geeft in *Recht te Utrecht* al in de eerste alinea van zijn artikel een zestal uitdrukkingen die wij gedachteloos plegen te gebruiken maar die stammen uit de tijd van de lijfstraffen: iemand de duimschroeven aanzetten (ik denk aan *The turn of the screw* van Henry James); iemand het vuur na aan de schenen leggen; iemand aan de kaak (= ongeveer: schandpaal) stellen; opgroeien voor galg en rad; zich geradbraakt voelen; zich of iemand afbeulen. Er gaan in onze harteloze tijd stemmen op om de hiervoor als derde genoemde straf weer in te voeren. En ook hij herinnert ons aan de 'goede' oude tijd met zijn mensonterende straffen om dan te vervolgen met de wellicht ook voor onze tijd behartigenswaardige woorden: 'En al deze straffen moesten vroeger ook mensen ondergaan, die nu, naar onze mening totaal onschuldig zouden zijn.' Ik schrijf dat ook wij aan dat verwijt mogen denken: ik ben ervan overtuigd dat over in elk geval dertig jaar de mensheid met verbazing en verbijstering zal vernemen dat handel in cocaïne anno 2000 gestraft werd met tien tot vijftien jaar, handel in bier en andere alcoholische dranken met een hoge koninklijke onderscheiding. Ongelijk-

¹ Noot van de redactie: zeer uitvoerig wordt '1730' behandeld in Theo van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 1995).

heid van vervolging en bestraffing. Alweer.

In het boek schrijven ook twee heren Rombach uit twee generaties (geboren in 1915 en 1953) in samenwerking met de zenuwarts J.H. Scheffer. Hun artikel gaat over 'Utrechts laatste radbraak'. Na het lezen van dit artikel zal ik nooit meer na een wat vermoeiende dag verzuchten dat ik me geradbraakt voel. Luister en huiver: 'De beul werkte systematisch van buiten naar binnen en van onder naar boven. Stuk

voor stuk sloeg hij de ledematen kapot met een voorhamer. De Amsterdamse beul werd in de zeventiende eeuw per slag betaald en wel heel behoorlijk: een rijksdaalder. Hij had er dus alle belang bij om door te timmeren'.

De man die als laatste in Utrecht – op 3 mei 1794, levend en wel – deze verschrikkingen onderging heette Christiaan Rombach.

OBSERVATIONES TUMULTUARIAE NOVISSIMAE

29. De aan Robert Feenstra toegekende penning: over een foute illustratie bij de observatie over ‘Amsterdamse prijsvragen’

In *Pro Memoria* 5.1 (2003), p. 184 is bij mijn aantekening over de door de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam uitgeschreven prijsvragen niet de op 8 januari 1943 aan Robert Feenstra uitgereikte erepenning afgebeeld maar bij vergissing een penning die ruim een decennium later het in 1881 vastgestelde model zou vervangen. In *Universiteit op de penning* (Bussum-Amsterdam 1992), p. 85 leest men over die nieuwe penning (geslagen in goud en brons; middellijn 60 millimeter): ‘In januari 1953 besloten Rector en Assessoren een nieuwe penning te laten ontwerpen naar aanleiding van een klacht van de faculteit der politieke en sociale wetenschappen, die een penning had moeten uitreiken waarop hun embleem niet voorkwam (nr 65). Na afwijzing van een ontwerp van W. van Hoorn, werd dat van C. Stauthamer enthousiast aanvaard. Opmerkelijk is dat werd vastgehouden aan een tekst in het Latijn’. Bij de beschrijving van de nieuwe penning wordt nog gezegd: ‘In 1958 ontwierp Stauthamer voor de Rijksuniversiteiten prijspenningen in dezelfde stijl, maar met Ne-

derlandse tekst’. Veel eer zal Stauthamer niet van zijn werk hebben gehad: het aantal penningen dat naar zijn ontwerp geslagen is kan – het fenomeen prijsvraag verkeerde in zijn nadagen – niet groot zijn geweest. (Op het in *Pro Memoria* 5.1, p. 184 uit *Universiteit op de penning* overgenomen specimen van de in 1953 voor de UvA ontworpen penning ontbreekt de naam van een laureaat. Was er geen exemplaar mét naam te vinden?).

Als de andere faculteiten penningen uitreikten waarop een symbool van hun wetenschapsgebied voorkwam, dan is het begrijpelijk dat ook de na de Tweede Wereldoorlog ingestelde faculteit der politieke en sociale wetenschappen zo’n herkenningsteken op de penning wilde zien. Een soortgelijke wens zal dan bovendien wel geleefd hebben bij de in 1921 ingestelde faculteit der economische wetenschappen. De oplossing van dit probleem is echter niet gevonden door twee nieuwe symbolen toe te voegen aan de vijf oude maar door het ontwerpen van een nieuwe penning (zie de afbeelding in het vorige nummer van *Pro Memoria*) waarop geen enkel symbool van welke faculteit dan ook te ontwaren is (en evenmin een logo of iets dergelijks van de Universiteit van Amsterdam).

Blijkens de afbeelding (zie hiernaast) en de beschrijving (in *Universiteit op de penning*) van de aan Feenstra uitgereikte penning (geslagen in goud en brons; middellijn 50 millimeter) waren op de achterkant van de penning de vijf facultaire symbolen gevlochten door een zware lauwerkrans.¹ Op die achterkant staat in het midden:

ROBERTO FEENSTRA EX URBE BATAVIA
IUR. CANDIDATO UNIVERSITATIS AMSTEL-
LOD. MCMXLIII = voor [of: [toegekend] aan]
Robert Feenstra, geboren te Batavia, candi-
daat in de rechten van de Universiteit van Am-
sterdam, 1943

Op de voorkant van de penning staat het door twee leeuwen vastgehouden wapen van Amsterdam met als omschrift:

PRAEMIUM CERTAMINIS IN ACADEMIA
AMSTELODAMENSI INDICTI = prijs voor
een aan de universiteit van Amsterdam uitge-
schreven prijsvraag.

30. Promoveren op stellingen

Het literatuurhistorische tijdschrift *De Parelduiker* bevat als elfde bijdrage aan de serie 'Hora est. Schrijvers en proefschriften'² een artikel van Gretha Donker (jrg. 7, afl. 4 ([november] 2002), p. 23-31). Dit opstel gaat over een jurist die géén proefschrift schreef maar wel promoveerde: J.C. Bloem (1887-1966), de dichter over wie Donker ook twee keer in *Pro Memoriae* heeft gepubliceerd.³ Jacques (volgens de burgerlijke stand Jakobus) Bloem kreeg op 30 november 1916 te Utrecht de graad van doctor in de rechtswetenschap na de verdediging van 24 stellingen. Die stellingen waren niet, zoals ik jaren geleden op gezag van de neerlandicus A.L. Sötemann schreef, (geheel) 'de-

zelfde' als die waarop ruim twee jaar eerder (23 april 1914) in Leiden de dichter (en vanaf 1935 hoogleraar Nederlands te Leiden) P.N. van Eyck (1887-1954) was gepromoveerd,⁴ maar het waren slechts voor een groot deel dezelfde. In feite gaat de studie van Gretha Donker dan ook over de promoties van beide dichters. Haar artikel maakt aannemelijk dat vrijwel alle door Bloem geponeerde stellingen uit de voorraad van Van Eyck kwamen: ook die stellingen van Bloem dus welke niet reeds op 23 april 1914 te Leiden verdedigd waren door Van Eyck.

Promoveren op stellingen, zoals Van Eyck en Bloem deden, was destijds de meest voorkomende manier om de doctorsgraad in de rechten te halen, dat wil zeggen: het was de 'normale' manier om af te studeren in de rechten. De promotie op stellingen had een eeuwenlange geschiedenis, maar ze was inmiddels verworpen tot een academische anomalie die alleen nog bestond in de juridische faculteit en die zijn langste tijd wel had gehad. Het was deze rareiteit die vermoedelijk mede debet is aan de reputatie van de rechtenstudie als een heel 'gemakkelijke' studie. Bij de ondergang van dit bijna folkloristisch aandoende verschijnsel sprak de historicus Huizinga in de *NRC* (20 april 1921) van 'een surrogaat-promotie, die den schijn maar niet het wezen van de doctorale waardigheid handhaafde'.⁵ Zo werden er in die jaren vele misprijzende woorden over de promotie op stellingen geuit, ook door juristen. Volgens een tot de regering gericht rekest van de gezamenlijke juridische faculteiten was de stellingen-promotie 'ontaard in een ceremonie' en had ze een 'onbeteekenend karakter', de (toen nog Groningse) hoogleraar Romeins recht Van Oven sprak in een krant van 'een belachelijke en tijdroovende comédie' en 'een overbodige flauwiteit', en de Utrechtse hoogleraar strafrecht Simons gewaagde in het *Weekblad van Recht* van een plechtigheid 'die er toe medewerkt den doctorstitel in de rechtswetenschap te degradeeren tegenover denzelfden titel in andere wetenschappen'. Ik ont-

1 Ik citeer uit *Universiteit op de penning*, p. 84 (en voeg tussen [] toe op welke faculteit het betreffende symbool betrekking heeft): 'een boek waarop A-Ω, daaromheen een slang [godgeleerdheid], een globe met twee verrekijkers [wiskunde en natuurwetenschappen], een aesculaapteken [geneeskunde], een perkamentsrol met lauwerkrans [letteren en wijsbegeerte], een weegschaal met zwaard [rechtsgeleerdheid].'

2 Een rubriek waarop ik de lezer reeds attendeerde in *PM* 2.1 (2000), p. 153-154.

3 Gretha Donker, 'Geheime Bloem-stukken', in *Pro Memoriae* 3.2 (2001), p. 267-312 en 'J.C. Bloem in Lemmer (1928-1931)', in *Pro Memoriae* 4.2 (2002), p. 408-436.

4 Zie mijn inleiding in T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig Juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987), p. 9.

5 J. Huizinga, *Verzamelde Werken*, VIII (Haarlem 1951), p. 421.

leen deze informatie aan de op 27 februari 1920 in de Eerste Kamer afgestoken philippica van de vrijzinnig democraat Mr. Dr. D. van Embden (1875-1962), sinds 1905 hoogleraar economie aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam.⁶ Uit diens instructieve verhaal zal ik hieronder nog meer citeren.

Het is mij nu niet mogelijk om de geschiedenis van de promotie in de rechten aan de Nederlandse universiteiten te beschrijven. Als ik tijd van leven heb hoop ik daarover later nog eens iets op schrift te stellen. Opgemerkt zij hier dat in de 17de en 18de eeuw het doctoraat in de rechten gewoonlijk verkregen werd na de verdediging van een verzameling al dan niet met elkaar verband houdende stellingen dan wel van een min of meer samenhangende kleine verhandeling. Dit geschrift was zelden of nooit bedoeld als een fundamentele bijdrage tot de wetenschap: het geschrift en de verdediging ervan moesten slechts bewijzen dat de candidaat zich voldoende kennis van het vakgebied eigen had gemaakt. In niet weinige gevallen (ik heb er vooral in Franeker vele voorbeelden van gezien) werd de doctorsgraad *remissa disputatione* verleend (dat wil zeggen: 'met vrijstelling van de verdediging van een proefschrift of van stellingen'). Toen bij Koninklijk Besluit van 20 augustus 1815, no. 20 (het zgn. 'Organiek Besluit' of 'Academisch Statuut') een regeling van het Nederlandse universitaire onderwijs werd vastgesteld, kwam de mogelijkheid om op stellingen (of zelfs *remissa disputatione*) te promoveren te vervallen maar bleef het civiel effect van de juridische studie verbonden aan het doctoraat. Met andere woorden: de jurist die niet promoveerde kon in de maatschappij niet veel met zijn studie.

Het verbinden van het civiel effect aan het schrijven van een proefschrift was geen gelukkige greep. Het leidde er niet alleen toe dat er voornamelijk proefschriften van laag allooi werden ingediend en geaccepteerd maar ook dat studenten proefschriften kant en klaar gingen bestellen bij personen die daar een broodwinning van maakten. 'Schrijven toch is niet ieders zaak; het is veeleer eene kunst, die, zooals alle andere, moet worden aangeleerd', aldus de visionaire jonge Utrechtse hoogleraar Molengraaff (1858-1931) in 1885 in zijn inaugurele rede.⁷ Hij wilde het lage niveau van de juridische proefschriften waarover

terecht veelvuldig geklaagd werd bestrijden door 'den doctorstitel tot een zuiver wetenschappelijken graad te verheffen, maar dan ook tot verkrijging daarvan het schrijven van een werkelijk (geen schijn-) proefschrift verplichtend te stellen, terwijl dan de rechten, thans aan den doctorstitel verbonden, aan den doctorandus konden worden toegekend.'⁸ Dat is dan ook de oplossing waarvoor in 1921 tenslotte gekozen is, maar geheel zonder slag of stoot is dit niet gegaan.

Gezien de grote problemen die de koppeling van het civiel effect van de juridische studie aan het promoveren op een proefschrift met zich mee bracht, had men in arren moede in de jaren 1840-1877 en 1895-1921 voor juristen de promotie op stellingen maar weer mogelijk gemaakt. Het leidde er enerzijds toe dat de promotie en de doctorstitel van het merendeel der juristen door menigeen als een lachertje werd beschouwd en anderzijds dat die enkele juristen die ter verkrijging van het doctoraat niet volstonden met het verdedigen van stellingen maar een proefschrift schreven dan over het algemeen ook dissertaties afleverden die kwalitatief gezien het gemiddelde niveau van de proefschriften uit de periodes 1815-1840 en 1877-1895 verre overtroffen. Toen minister De Visser in 1919 bij de Tweede Kamer het wetsontwerp indiende dat tot de wet van 1 maart 1920, Stb. 105 zou leiden, wilde hij (geheel overeenkomstig hetgeen Molengraaff in 1885 had voorgesteld) het civiel effect aan het doctoraalexamen rechten verbinden en de stellingenpromotie uitbannen. Maar de mensen in het land (vermoedelijk vooral studenten en hun ouders) dachten kennelijk anders over het afschaffen van deze surrogatpromotie en hechtten vooral veel waarde aan de meesterstitel die aan de promotie werd ontleend. En zo stak de Tweede Kamer een spaak in het wiel met opmerkingen die ertoe leidden dat de minister bij de Memorie van Antwoord een gewijzigd ontwerp indiende waardoor de promotie op stellingen toch weer behouden bleef. Van Embden voor- noemd heeft vervolgens in de Eerste Kamer de minister gevraagd om een novelle teneinde deze uitglijder als nog ongedaan te maken.⁹ Het werd de wet van 11 juni 1921, Stb. 782 die ook voor de promotie in de juridische faculteit een proefschrift eiste en het civiel effect en de meesterstitel (die tot dan een variant van de doctors-

6 Zie Handelingen van de Eerste Kamer, 27 februari 1920, p. 555.

7 W.L.P.A. Molengraaff, *Het verkeersrecht in wetgeving en wetenschap*, in: rede Utrecht 17-4-1885 (Haarlem 1885; fotomechanisch herdrukt in de Molengraaff-bundel, Zwolle 1978), p. 28.

8 Molengraaff, *Het verkeersrecht in wetgeving en wetenschap*, p. 29.

9 Vgl. Handelingen Eerste Kamer 1919/1920, 27 februari 1920, p. 556.

titel was geweest) aan het doctoraal examen verbond.

In de openbare beraadslagingen in de Eerste Kamer zei Van Embden op 27 februari 1920 dat hij een grief had tegenover het toen voorliggende wetsontwerp,

‘maar het is een grief, gelijk men begrijpt, minder tegen den Minister dan tegen het onderhavige wetsontwerp, dat ik het ten zeerste betreur, dat bij de behandeling in de Tweede Kamer van deze wet het Ministerieele voorstel om den effectus civilis aan het doctoraat [*les: doctoraal*] te verbinden en voor de juridische faculteit meteen te geraken tot de afschaffing van de promotie op stellingen, niet is aangenomen. Er is over deze zaak reeds veel gesproken en geschreven en ik wil er dus thans niet veel woorden aan wijden. Doch dit moet toch ook van deze plaats even worden uitgesproken, dat de promotie op stellingen ook naar mijn opvatting nauwelijks practische en in het geheel geen wetenschappelijke waarde heeft. Dat zij niettemin recht geeft op het voeren van een wetenschappelijken titel ... is een usurpatie, een onrecht jegens degenen, die zich den wetenschappelijken arbeid voor een proefschrift, met groote offers van studie en toewijding – om van de dikwijls groote kosten maar niet te spreken – getroost hebben.

Erger dan dit persoonlijk onrecht is het declineeren van de geheele rechtsgeleerde opleiding van de juridische faculteit. De wetgever blijft dus met zoovele woorden verkondigen, dat alleen voor die faculteit, in pijnlijke tegenstelling tot alle andere, een wetenschappelijke titel kan worden verkregen – en [*in*] 95 pct. der gevallen ook inderdaad verkregen wordt – door een handeling, die slechts een ijdele vertooning, somwijlen zelfs een farce moet heeten. Ik durf die woorden te bezigen, nu ik tijdens mijn ambtsvervulling een 400-tal stellingenpromoties heb medegemaakt en ze dus, meen ik, wel heb leeren kennen. De goede candidaten niet te na gesproken, zijn er overwegend velen, die hun stellingen eenvoudig naschreven van een vriend, van een oude dissertatie of ze opdiepten uit een oud stellingboekje.

Het komt ook voor, dat stellingen zijn gekocht en betaald bij den repetitor. Het debat is daarbij in de overgrote meerderheid van de gevallen absoluut onvruchtbaar. De promotor en de defensenspreken veelvuldig langs elkaar heen. De doctorandus praesteert ook hierom zo weinig, wijl hij slechts 15, 20 minuten aan het woord pleegt te komen. Dikwerf heeft hij zijn defensie opgeschreven, verbruikt nog wat tijd met citaten, wordt over een en ander eenige malen tot de orde geroepen, en hoort zich voorhouden, dat hij ook hierom niet mag voorlezen, wijl zijn antwoord in het geheel niet op den aanval terugslaat. Wanneer dat alles eenigen tijd geduurd heeft, komt statig de pedel binnen, roept het uur af: de vertooning, de wederzijdsche pijniging, is afgelopen. De commissie uit den senaat trekt zich terug, beraadslaagt en is het er zonder discussie over eens, dat het alweer onbeduidend, zoo niet belachelijk geweest is, maar dat afwijzen geen zin kan hebben. Nu eens geërgerd, dan schouderophalend voegt men zich naar den drukkenden last, dien de wet heeft opgelegd. Men moet den doctorandus dus in 's hemels naam promoveeren. Alsnu volgen plechtig ritueel en gelukwenschen aan dengene, die het gewichtig feit daar volbracht heeft.¹⁰

Ik wil wel bekennen dat, wanneer ik een deel van die plechtigheid hielp volbrengen en misschien het meest, wanneer ik, zooals in den laatsten tijd toevallig voorkwam, als waarnemend rector-magnificus tot den, ik zou haast zeggen delinquent, moest richten de woorden: zeer geleerde heer, dit mij met eenige moeite over de lippen kwam. En ik ben dan zelfs nog gehouden er bij te voegen dat ik “een aangenamen plicht” vervul!

Zoo speelt zich nu jaar in jaar uit af wat ik niet anders kan noemen dan een voor de hoogleeraren en eigenlijk ook voor de candidaten hinderlijke tijdsverspilling; zoo speelt zich afeen machteloze, doorzichtige nabootsing van wat een wetenschappelijke defensie moest zijn; een nabootsing die deswege voor de faculteit der rechtsgeleerdheid tot een verderende caricatuur wordt.¹¹

¹⁰ Blijkens het *Album Promotorum Utrecht 1815-1936* (Leiden 1963) werd in Utrecht de graad zo nu en dan ‘niet zonder aarzeling’ verleend. En zowel in 1918 (p. 227, 228) als in 1920 (p. 235) werd er in Utrecht een kandidaat voor vier maanden afgewezen. Naar aanleiding van een promotie vlak voor de grote vakantie van 1919 besloot de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam op 18 oktober 1919 ‘tot aanplakking van het volgende: De faculteit maakt bekend dat afwijzing voor de promotie niet als – door gewoonte – uitgesloten moet worden beschouwd.’

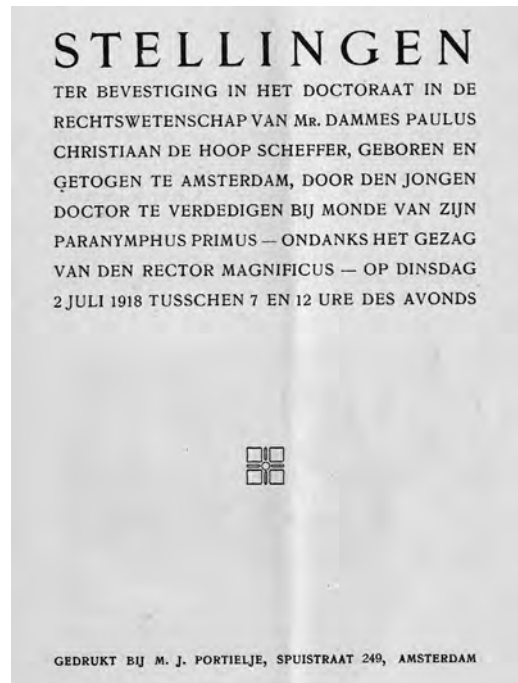
¹¹ *Handelingen Eerste Kamer 1919/1920*, p. 555. Met dank aan Gretha Donker, die mij aan deze tekst hielp.

31. Stellingen ter bevestiging van het doctoraat in de rechtswetenschap: schertsstellingen bij de promotiediners van Mr. D.P.C. de Hoop Scheffer (1918) en Mr. H.T. Asser (1919)

Terwijl in het tweede decennium van de vorige eeuw vrijwel alle hoogleraren in de rechten de stellingen-promotie een onding vonden, werd er door de studenten niet alleen een ruim gebruik van gemaakt, maar ze maakten er ook grappen over. Dammes Paulus Christiaan de Hoop Scheffer en Hendrik Tobias Asser verwierven op respectievelijk 2 juli 1918 en 8 juli 1919 aan de Universiteit van Amsterdam de graad van doctor in de rechtswetenschap op stellingen¹² en vierden dit heugelijke feit 's avonds met een herendiner van familieleden en vrienden. Ook in die feestelijke ambiance – dat wil dus zeggen ten overstaan van de disgenoten – zijn stellingen verdedigd. Een paar jaar geleden heb ik tenminste via een catalogus van boekhandel De Kloof in Amsterdam twee boekjes, beide van 16 bladzijden (één vel druks), gekocht met respectievelijk *Stellingen ter bevestiging in het doctoraat in de rechtswetenschap van Mr. Dammes Paulus Christiaan de Hoop Scheffer* (tijdens het promotiediner te verdedigen door de paranympus primus C. Goseling)¹³ en *Stellingen ter bevestiging in den graad van doctor in de rechtswetenschap van ... Mr. Hendrik Tobias Asser* (tijdens het diner te verdedigen door zijn beide paranimfen: R.J. Prinsen Geerligts en M.H.J. van Voorst tot Voorst).¹⁴ De boekjes zijn waarschijnlijk beide afkomstig uit de bibliotheek van Mr. J. Offerhaus (1892-1966, hoogleraar te Amsterdam 1941-1943, 1945-1962),¹⁵ die in 1918 zelf cum laude was gepromoveerd op een proefschrift: *Nederlandsch Internationaal Bewijsrecht* (Amsterdam 1918). Of ook ter gelegenheid van andere promoties dergelijke studentikoze verzamelingen stellingen zijn geprodu-

ceerd en gedrukt weet ik niet, maar het lijkt mij niet onaannemelijk.

Zowel de stellingen die De Hoop Scheffer¹⁶ in zijn doctorale waardigheid moesten bevestigen als de aan Asser aangeboden stellingen begonnen met een stelling die als het ware de *raison d'être* van het boekje behelst. En beide boekjes eindigen na de 24ste stelling met varianten op bij de promotieplechtigheid (door promovendus en/of promotor) uitgesproken formules en met een – gedrukte – bladzijde met handtekeningen: handtekeningen naar men mag aannemen van de genodigden voor het promotiediner.¹⁷ Uitvoerig uit deze 2 x 24 *Stellingen ter bevestiging van citeren* zal ik hier niet: ik reproduceer uit elk van de beide

¹² Beide promoties waren 'privaat', dat wil zeggen dat de promovendus de stellingen verdedigde ten overstaan van de hoogleraren van de faculteit. Bij een publieke promotie vond de verdediging van proefschrift en/of stellingen plaats ten overstaan van de senaat, dat wil zeggen ten overstaan van alle hoogleraren van de universiteit.

¹³ De latere minister van Justitie (1937-1939) Mr. C.M.J.F. Goseling (1891-1941), in 1916 te Amsterdam op stellingen gepromoveerd.

¹⁴ Het antiquariaat dacht dat het om stellingen ter verkrijging van de graad van doctor in de rechtswetenschap ging.

¹⁵ Offerhaus' naam komt in beide boekjes voor onder de handtekeningen van degenen die aanzaten aan het diner, en in de *Stellingen ter bevestiging ... De Hoop Scheffer* bovendien als eigendomsmerk.

¹⁶ De Hoop Scheffer was kennelijk familie (vermoedelijk een neef) van zijn promotor Paul Scholten (1875-1946), die tot de disgenoten behoorde, evenals Gerbert Scholten (1883-1955), halfbroer van Paul. De laatste van de *Stellingen ter bevestiging ... De Hoop Scheffer* luidde tenminste: 'De promotie tot doctor in de rechtswetenschap ten overstaan van een promotor, die den candidaat binnen den vijfden graad van bloedverwantschap bestaat, is ongeldig.' – De moeder van Scholten heette Catharina Elisabeth Ledeboer, de moeder van De Hoop Scheffer heette Sara Cornelia Ledeboer.

¹⁷ In de in het aan Asser aangeboden stellingenboekje opgenomen handtekeningenlijst treft men geen handtekening van promotor R. Kranenburg (1880-1956) aan.

STELLINGEN

TER BEVESTIGING IN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE RECHTSWETENSCHAP AAN DE UNIVERSI-
TEIT VAN AMSTERDAM, GEHEEL BUITEN GEZAG
VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS Dr. K. KUIPER,
IN BESLOTEN GEZELSCAP TE VERDEDIGEN IN
BRACK'S DOELEN HOTEL OP 8 JULI 1919, DES
AVONDS TUSSEN 7 EN 12 UUR DOOR Mr.
HENDRIK TOBIAS ASSER, GEBOREN TE
SCHAGEN, BIJ MONDE VAN ZIJNE PARANYMPHI.

STELLINGEN.

I.

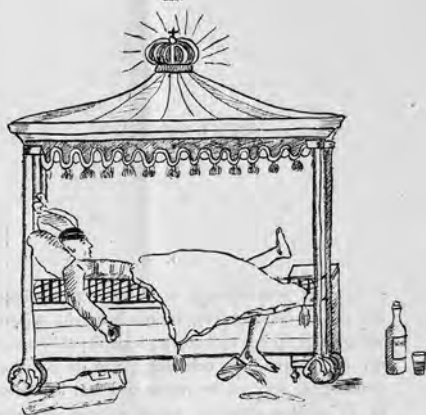
Aan het wetsontwerp de Visser tot regeling van het H. O. behoort terugwerkende kracht gegeven te worden tot op het tijdstip van deszelfs publicatie, opdat zij, die daarna, ter ontduiking van de voorgestelde bepalingen omtrent het verwerven van het doctoraat in de rechtswetenschap, onder valsche voorwendsels op stellingen gepromoveerd zijn, alsnog gedwongen kunnen worden een proefschrift te schrijven.

II.

Ten onrechte meende een aspirant-doctorandus in de rechtswetenschap, dat het lidmaatschap der Vrije Gemeente vrijstelling geeft van ondervraagd te worden over het hoofdstuk: Van den Godsdienst van de de Grondwet.

6

III.

De student, die opzettelijk in aanmerkelijken staat van dronkenschap zich te ruste legt in het bed van de Koningin, maakt zich schuldig aan majesteitsschennis.

IV.

De straf gesteld op desertie uit de gelederen der burgerwacht wordt verdubbeld, indien dit misdrijf gepleegd wordt door een militair officier en zijn motief vindt in gekrenkte eerzucht.

13

Na alzoo naar mijn vermogen de verdediging mijner stellingen aangehoord te hebben, en in afwachting van het oordeel, dat de dischgenooten hierover vellen zullen, verklaar ik, HENDRIK TOBIAS ASSER, mij volkomen met den inhoud daarvan te vereenigen.

Wij hebben kennis genomen van Uw stellingen. Wij hebben hare verdediging aangehoord. Wij hebben U daarbij geresigneerd zien kijken. Op grond daarvan en uit kracht van de bevoegdheid, die wij ons zelve toekennen, hebben wij besloten U

Mr. HENDRIK TOBIAS ASSER te bevestigen in het doctoraat in de rechtswetenschap onder toekenning van al de voorrechten en verplichtingen die daaraan verbonden zijn.

stellingenboekjes de titelpagina en een paar bladzijden aan het begin en het eind. En ik schrijf bovendien één stelling over uit het aan Asser aangeboden stellingenboekje. Stelling XIX luidt daar: ‘Het verdedigen van 27 stellingen is een poging tot omkoopning der faculteit’. Hier werd kennelijk op milde wijze de spot gedreven met de uitslover die drie stellingen meer had geponeerd dan strikt nodig was.

Over de promoties van De Hoop Scheffer en Asser ben ik verder nauwelijks iets te weten gekomen. De bibliotheek noch de pedel van de Universiteit van Amsterdam beschikt over een exemplaar van de stellingen waarop de heren zijn gepromoveerd. Het hele fenomeen van de stellingenpromoties (het verschijnen dus van de niet aan een proefschrift toegevoegde stellingen die zelfstandig verdedigd werden ter verkrijging van een doctoraat in de juridische faculteit) bleek trouwens bij de ambtenaren van de UB Amsterdam die ik sprak en bij de pedel volstrekt onbekend. Mr. R.W. Asser te Amstelveen, zoon van mr. H.T. Asser, bleek nog te beschikken over een exemplaar van de stellingen die zijn vader verdedigd had ter verkrijging van het doctoraat in de rechtswetenschap. De door mr. D.P.C. de Hoop Scheffer verdedigde stellingen heb ik niet kunnen traceren. Wat de loopbaan van beide promoti betreft: mr. H.T. Asser (geboren 9 juli 1894, overleden 29 juli 1965) maakte carrière in het verzekeringswezen en mr. D.P.C. de Hoop Scheffer (geb. 15 februari 1888) in het bank- en verzekeringswezen. Van beide heren zijn enige gegevens opgenomen in het ter gelegenheid van het 40-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina verschenen *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld* (Amsterdam 1938); zie aldaar p. 57 (Asser) en p. 694 (De Hoop Scheffer; met portret).

32. Twee brieven van L.J. van Apeldoorn (1886-1979) aan J. Donner (1891-1981)

Job de Ruiter (*1930), oud-hoogleraar aan de VU (1970-1977), oud-minister van Justitie (1977-1982) en van Defensie (1982-1986), heeft in een boeiend boek het leven beschreven van een verre voorganger

op het departement van Justitie: Jan Donner, jurist. Een biografie is de sobere titel van dit kloeke, kort geleden verschenen (en royaal uitgegeven) werk (Amsterdam: Boom, 2003; ISBN 90 53528881; gebonden €24,50). Donner, minister van Justitie in de jaren 1926-1933, maar vooral bekend geworden als lid (1933-1946)¹⁸ en president (1946-1961) van de Hoge Raad, kwam voort uit dezelfde Anti-Revolutionaire Partij waarvoor De Ruiter in 1977 minister werd. Natuurlijk niet helemaal ‘dezelfde’ ARP: want het CDA stond in 1977 al een paar jaar in de steigers en het einde van Nederlands oudste politieke partij lag toen reeds in het verschiet (zij heeft zichzelf op 11 oktober 1980 opgeheven). Evenmin als De Ruiter (die pas een paar dagen voordat hij aantrad als minister lid werd van de ARP en die – net als Donner – na het ministerschap geen prominente rol meer speelde op het politieke toneel) was Donner een ‘politiek dier’.¹⁹ Er zijn nog wel enkele overeenkomsten te noemen: beider betrokkenheid bij de Vrije Universiteit bijvoorbeeld, waar Donner lange tijd president-curator was (1945-1966) en De Ruiter korte tijd rector magnificus (1976-1977). En niet te vergeten: hun rechtenstudie in Utrecht.

Het is niet mijn bedoeling hier te schrijven over de overeenkomsten en de verschillen tussen De Ruiter en Donner maar om enige aandacht te vragen voor nog een andere alumnus van de Utrechtse juridische faculteit. In het boek van De Ruiter wordt tweemaal verwezen (p. 25 en 245) naar een brief van L.J. van Apeldoorn (hoogleraar encyclopedie en oudvaderlands recht aan de UvA, 1921-1945) aan Donner. Toen de jonge Donner in 1908 rechten ging studeren vroeg hij de hem niet persoonlijk bekende Utrechts rechtenstudent Van Apeldoorn om advies over de vraag of hij al dan niet lid kon/moest worden van het Utrechts studentencorps. Waarom heeft Donner voor deze kwestie juist Van Apeldoorn benaderd? Ik kan maar één plausibel antwoord op deze vraag bedenken: Van Apeldoorn was, evenals hijzelf, de zoon van een orthodox-protestantse predikant. Van Apeldoorn sr. was destijds dominee bij de Nederlandse Hervormde gemeente van Hommerts-Jutrijp in Friesland en ds. A.M. Donner ging voor bij de gereformeerden in Amersfoort. En wat Jan Donner betreft:

¹⁸ Donner heeft gedurende een groot deel van de oorlog niet deelgenomen aan het werk van de Hoge Raad, eerst doordat hij in het gebouw van de Hoge Raad was gearresteerd in verband met zijn activiteiten in het kerkelijk verzet, later nadat hij op eigen verzoek was ontheven van de waarneming van zijn functie.

¹⁹ Dat Donner geen ‘politiek dier’ was zegt de Ruiter (p. 95); dat De Ruiter pas in verband met zijn aanstaande ministerschap lid van de ARP werd, vertelde oud-premier A.A.M. van Agt in augustus 2003 tijdens een televisieuitzending.

Wommers 3 Sept 08.

Wolochide Heer,

De mistandigheid, dat U mij persoonlijk geheel
 onbekend zijt is voor mij geen reden waarom ik U niet gaarne
 van dienst zore willen zijn, maar maakt het mij toch niet zeer
 gemakkelijk door Uw beroep te voldoen, zigt m. i. de vraag
 of het overbodig maakt dat ik van niet gewenscht is, niet in
 algemeen met ja of neen kan beantwoordt, daar hier zoodanig
 hangt van persoonlijke oeffening en karakter. - Tu weet ik tocht
 dat U van positief Christelijke volijdenen zijt, maar daar mede
 is voor U bepaalde vraag nog niet opgelost, want er zijn
 Christenen van zeer verschillenden aard: er zijn er, die bang
 zijn voor den omgang met ongelovigen en zich met huurne geest-
 verwanten liefst zoodoek mogelijk afzonderen, er zijn er ook,
 die meenen dat men beter doet met dien omgang juist niet

hij is geen lid van het Corps geworden maar toegetreden tot de SSR (Societas Studiosorum Reformatorium: de – zeer kleine – Vereniging van orthodox-hervormde en gereformeerde studenten).²⁰

De tweede brief dateert van bijna 45 jaar later. De ‘Weledele Heer’ Donner, inmiddels president van de Hoge Raad, was nu ‘Amice’ geworden, en de vragende partij was nu Van Apeldoorn. Van Apeldoorn, die in de oorlog twee jaar lid van de N.S.B. was geweest en zich ook anderszins niet onberispelijk had gedragen, was na de oorlog op grond van zijn houding tegenover de bezetter ontslagen als hoogleraar, met verlies van zijn pensioenrechten. Krachtens een uitspraak van het tribunaal te Amsterdam d.d. 4 november 1947 was hij ook ontzet uit het actieve en passieve kiesrecht en het recht om ambten te bekleden en werd hij veroordeeld tot een straf (‘verbeurdverklaring’ heette dat in het jargon van de tribunaalrechtsspraak) van 7500 gulden.²¹ Vermoedelijk nadat hij bij besluit d.d. 24 juni 1950 van minister van Justitie a.i. Van Maarseveen het actieve en passieve kiesrecht had teruggekregen, heeft Van Apeldoorn Donners hulp ingeroepen bij een poging om ook te worden hersteld in zijn recht op pensioen.

Mr. Donner had een vooraanstaande rol gespeeld in het kerkelijk verzet, hij was in 1941 twee maal door de Duitsers gearresteerd, hij was een kleine twee jaar gegijzeld geweest (1941-1943) en hij had zich in 1944 laten ontslaan als lid van de in en na de oorlog zo heftig bekritiseerde Hoge Raad. Ofschoon hij na de oorlog ‘in het openbaar in het geheel niet en – voorzover is na te gaan – in particuliere briefwisselingen nau-

welijks afstand heeft genomen van zijn collega’s’ (De Ruiter, *Jan Donner*, p. 205), was hem zo in de publieke opinie een bijna onaantastbaar gezag en een groot vertrouwen ten deel gevallen (p. 225). Hij was de enige raadsheer in de Hoge Raad die gemeenlijk werd uitgezonderd van de kritiek op dat college. De bekende Leidse hoogleraar R.P. Cleveringa noemde hem in 1946 in een brief zelfs ‘het juridisch geweten der natie’ (p. 205).²² Donner was blijkens het beeld dat De Ruiter van hem schildert het tegendeel van een scherpstlijper: hij was een ‘pragmatische en resultaatgerichte’ man die zijn ‘gezaghebbende, bemiddelende positie’ (p. 235) na de oorlog niet alleen ten gunste van de Hoge Raad heeft aangewend. Ook in het geval Van Apeldoorn heeft kennelijk interventie zijnerzijds succes gehad: Van Apeldoorn werd voor 50% in zijn pensioenrechten hersteld, iets waarvoor hij Donner van harte dankte.

De Ruiter noemt Van Apeldoorns brief uit 1908 naar vorm en inhoud ‘een juweel’: dat maakte mij nieuwsgierig. Sjoerd Faber was bereid om bij een gelegenheid waar ik verstek moest laten gaan de auteur van de Donner-biografie aan te schieten. Mr. De Ruiter vroeg vervolgens mevrouw mr. G. Leibbrandt-Donner (Donners jongste dochter, die het archief Donner beheert) toestemming om beide brieven van Van Apeldoorn aan Donner in *Pro Memoriae* af te drukken en hij verschaftte de redactie kopieën. Die heb ik vervolgens getranscribeerd (en daarbij de afkortingen voluit geschreven; onderstreepte woorden zijn hier gecursiveerd).

I. L.J. van Apeldoorn aan J. Donner, 3 september 1908

Hommerts 3 September '08.

Weledele Heer,

De omstandigheid, dat U mij persoonlijk geheel onbekend zijt is voor mij geen reden, waarom ik U niet gaarne van dienst zou willen zijn, maar maakt het mij toch niet zeer gemakkelijk aan Uw verzoek te voldoen, wijl mijns inziens de vraag, of het corpslidmaatschap al dan niet gewenscht is, niet in 't algemeen met ja of neen kan beantwoord, daar hier zooveel afhangt van persoonlijke opvatting en karakter. Nu weet ik wel, dat U van positief-christelijke belijdenis zijt, maar daarmede is voor U bedoelde vraag nog niet opgelost, want er zijn Christenen van zeer verschillenden aard: er zijn er, die bang zijn voor den omgang met ongelooivgen en zich met hunnen

²⁰ Dat was destijds een miniclub: de afdeling Utrecht telde toen Donner toetrad ruim tien leden en in 1912 iets meer: namelijk 24 (De Ruiter, p. 26).

²¹ Zie *Pro Memoriae* 2.1 (2000), p. 156-158.

²² De Ruiter zegt dat het een brief d.d. 20 november 1946 aan minister Kolfshoten (minister van Justitie in het kabinet Schermerhorn-Drees, 24-6-1945 – 7-3-1946) was. Op 20-11-1946 was echter mr. J.H. van Maarseveen minister van Justitie.

geestverwanten liefst zooveel mogelijk afzonderen; er zijn er ook die meenen, dat men beter doet met dien omgang juist niet te vermijden. Zoo zijn er *vele* corpsleden van Christelijke belijdenis: maar ik geef terstond toe, dat de meesten van hen meer corpslid dan Christen zijn, want “goed corpslid” (zoals de studenten dat verstaan) en tegelijk goed Christen te zijn is, meen ik, zeer moeilijk. “Goed corpslid” zijn, dat wil in de eerste plaats zeggen: trouw de “kroeg” te bezoeken, vooral des avonds: doet men dat niet, dan krijgt men zeer spoedig den naam “obsuur”, en staat bij “de” corpsleden niet veel hooger aangeschreven, dan een zoogenaamde “boef”. Trouw kroegbezoek brengt mee, dat men veel ziet en hoort, wat een Christen tegen de borst moet stuiten, en dat hij als Christen niet zonder protest *mag* aanzien en aanhooren: dit is het, wat vooral de vereeniging van corpslidmaatschap en Christelijke belijdenis moeilijk maakt. Ik ken dan ook studenten, die corpslid werden met de bedoeling om den geest van ’t corps te verbeteren, doch op wie tenslotte de geest van ’t corps meer invloed bleek gehad te hebben, dan zij op hem.

Dat U te Amersfoort blijft wonen vermindert zeer zeker voor U de waarde van ’t corpslidmaatschap, want het maakt U den omgang met Uwe vrienden moeilijk en brengt mede, dat U niet zoo gemakkelijk “goed corpslid” zult worden.

De positie van een jurist-niet corpslid is minder aangenaam, tenzij hij vrienden hebbe, hetzij onder andere juristen-niet corpsleden (die echter gewoonlijk zeer weinig in aantal zijn), hetzij onder studenten-nietcorpsleden van andere faculteiten; want met *corpsleden* zal hij anders dan in de collegezaal niet licht in aanraking komen, wijl de afscheiding tusschen corpsleden en niet corpsleden waarschijnlijk nergens zoo scherp is als te Utrecht: zelfs gemeenschappelijke overtuiging schijnt hierin geen verandering te kunnen brengen.

Hiermede hoop ik U de gewenschte inlichtingen te hebben verschaft: mocht U er meerdere wenschen, dan ben ik gaarne bereid ze U, zoo mogelijk, te geven. Aangenaam zal het mij zijn in Utrecht met U kennis te maken, hoewel voorloopig de gelegenheid zich daartoe misschien niet zoo licht zal voordoen, daar ik na de vacantie nog een tijdje thuis blijf studeeren, en slechts nu en dan in Utrecht kom ter bijwoning eener vergadering.

Hoogachtend
Uw dienstvaardige
L.J. van Apeldoorn

II. L.J. van Apeldoorn aan J. Donner, 2 maart 1953

Den Haag, 2 maart

Amice,

Zojuist ontving ik een beschikking van den Minister van Onderwijs de dato 12 Februari 1953, waarbij ik met ingang van 1 Januari '53 voor 50% word hersteld in het genot van de pensioenrechten. Begrijp ik de beschikking goed, dan geldt dit ook voor het pensioen van mijn vrouw na mijn overlijden. Doordat de beschikking abusievelijk werd geadresseerd aan de Gemeentelijke universiteit te Amsterdam, bereikte ze mij pas hedenmiddag; langs een omweg dus.

Ik haast mij je nog eens hartelijk te danken, ook namens mijn vrouw, voor al de moeite, die je in deze zaak voor mij hebt willen doen. Wanneer ik denk aan al den last, dien ik je, door een beroep te doen op je hulp, veroorzaakt heb, dan gevoel ik mij niet weinig bezwaard.

Mag ik je nu nog eens lastig vallen om je persoonlijk te komen danken voor je hulp? Mijn bedoeling is, mij daartoe Maandag 9 Maart aanstaande omstreeks elf uur te vervoegen aan den Hogen Raad. Mocht dit je niet schikken, zou je ’t mij dan even per telefoon (396834) willen berichten?

Met hartelijke groeten

totus tuus²³

Van Apeldoorn

23 tt = totus tuus = geheel de Uwe/ geheel de jouwe.

33. Het vertrek van mr. J. Donner uit de Hoge Raad (februari-maart 1944): Leijten versus De Ruiters

In het Nederlands Juristenblad van 31 oktober 2003 (jrg. 78, afl. 39, p. 2042-2046) heeft J.C.M. Leijten, oud advocaat-generaal bij de Hoge Raad en emeritus hoogleraar te Nijmegen, een beschouwing geschreven naar aanleiding van het verschijnen van De Ruiters biografie over Donner. Terecht zegt Leijten (p. 2043, linker kolom, sub 2): 'een uitzondering of wat daargelaten leent het ambt van continentaal rechter zich niet voor een biografie'. Toch is het meer zijn lidmaatschap van de Hoge Raad dan zijn ministerschap waaraan Donner zijn reputatie te danken heeft. Na de oorlog werd hij – zoals hierboven (nr. 32) reeds werd opgemerkt – in brede kring beschouwd als het juridisch geweten van Nederland en geheel in strijd met de traditionele anciënniteitsregels benoemd tot president van de evenzeer in brede kring zo hogelijk misprezen Hoge Raad.

Het feit dat Donner na de bevrijding door menig-een werd gezien als eigenlijk de enige raadsheer in de Hoge Raad die met goed fatsoen ook na de oorlog zijn functie nog kon vervullen, doet de vraag rijzen of zijn opvattingen heel sterk afweken van die van zijn collega's (althans van die van zijn niet door de bezetter benoemde collega's). De Ruiters heeft op een mij volledig overtuigende manier laten zien dat dit niet het geval is. Dat Donner gespaard bleef voor de blaam die de Hoge Raad na de oorlog trof, was stellig méér dan een speling van het lot, maar het had toch zonder twijfel te maken met een flinke portie geluk. De gedachte dat niet alleen Donners denken maar ook zijn handelen als raadsheer niet zo heel veel verschilde van dat van zijn collegae is een stap in de richting van 'debunking' die Leijten veel te ver gaat: 'Met de hoofdstrekking van het boek van De Ruiters: Donner verschilde heel weinig van zijn na de oorlog zo belaagde collega's in de Hoge Raad, ben ik het dan ook niet eens' (p. 2045, rechterkolom, sub 6). Nog een paar citaten: 'Zonder ... die oorlog en bezetting zou hij [Donner] zonder twijfel een even goed rechter geweest zijn, maar door oorlog en bezetting werd hij ook een persona, kreeg hij een rol te spelen, die, hoewel nauw daarmee verbonden, zijn gewone werk als rechter ruim te boven ging en, ik blijf het toch zeggen, hij heeft dat voortreffelijk gedaan' (p. 2043, rechter kolom, slot van nr. 2). Leijten verklaart 'dat ik de man bewonderde en hem met procureur-generaal Berger beschouwde als de onwrikbare standbeelden

in barre tijden van het onafhankelijke recht' (p. 2043, rechter kolom, sub 3). En even verder zegt hij 'dat ik volhard in het geloof aan Jan Donner als uitzonderlijk mens' (p. 2044, rechter kolom). Donner, aldus Leijten, 'verliet het schip dat een verkeerde haven binnenvoer en ... dat hij zichzelf om die stap niet de ijle lucht in prees, ik vind het allemaal horen bij de mens die, in een echt moeilijke tijd en onder bar moeilijke omstandigheden (die tot op zekere hoogte de weifelmoedigheid van zijn collega's kon[den] verontschuldigen zijn eigen, eenzame weg gaat' (p. 2045, rechter kolom, slot van nr. 5). Kortom: Donner staat voor Leijten op een voetstuk en Leijten ziet zijn held daar niet graag vanaf vallen.

Bij het lezen van De Ruiters boek heb ik wel de indruk gekregen dat Donner een zeer bekwaam, maar nooit dat hij een uitzonderlijk man was: hij was een man die bepaalde talenten had en andere miste. Een man, zo was mijn indruk, die uiterst diplomatiek was, gevaren bij voorkeur uit de weg ging, zich niet gaarne bloot gaf en daardoor soms ook iets had van een sfinx. De door Leijten beweerde 'uitzonderlijkheid' wordt voor mijn gevoel met geen enkel argument gestaafd. Ik benadruk: 'voor mijn gevoel', want ik ben mij sterk bewust van de subjectiviteit van dit soort oordelen. Heeft het te maken met het feit dat ik (*eind 1943), anders dan Leijten (*begin 1926), geen herinnering aan de oorlog heb en daardoor anders tegen de feiten aankijk? Kan het zijn dat Leijten, ruim vier jaar ouder dan De Ruiters (*1930), tengevolge van dit – op zich kleine – leeftijdsverschil de oorlog zo anders heeft beleefd dat het leidt tot een belangrijk verschil in visie op een man als Donner? Of is het gewoon een kwestie van verschil van karakter?

Leijten wijst er mijns inziens terecht op (p. 2044, rechter kolom) dat De Ruiters Donners verblijf in vier gijzelaarskampen – Schoorl, Buchenwald, Haaren en St. Michielsgestel (begin juli 1941 – 20 april 1943) – te luchtig afdoet. Dat verblijf moge relatief (namelijk in vergelijking met de toestanden in de concentratiekampen) comfortabel zijn geweest, de gijzelaars leefden wel onder een permanente doodsdreiging. Het getuigt volgens Leijten van 'moed' ('geestkracht' lijkt mij in dit verband een beter woord) dat Donner die dreiging 'met gemoedsrust' heeft doorstaan. En Leijten vervolgt dan: 'een zekere mate van heroïsme is toch wel aanwezig als men, zoals Jan Donner deed, na zijn vrijlating, het ambt van lid van de Hoge Raad in bezettingstijd opgeeft. Over zijn verzoek tot ontslag van 4 februari 1944 doet De Ruiters ook nogal

kleinerend' (p. 2044-2045). Het 'kleinerende' ziet Leijten kennelijk vooral in het feit dat De Ruiter er uitdrukkelijk op wijst dat Donner het 'verzoek tot ontslag' 'na twijfel en lange aarzeling en na waarschuwendende woorden van de kant van 'het verzet',¹ in het bijzonder ook onder druk van zijn vrouw en zijn twee oudste zoons, had genomen.

Benadrukt Leijten zoals gezegd dat er moed voor nodig was om ontslag te nemen, er is meer:

'Maar iedereen kan inzien, dunkt mij, dat iemand die twee keer is gearresteerd (telkens bij vergissing schrijft De Ruiter, alsof arrestaties in oorlogstijd door de bezetter niet ook dan beangstigend waren als zij achteraf bleken op een vergissing te berusten) die lange tijd als gijzelaar vast heeft gezeten, en die daarna naar zijn oude ambt in de Hoge Raad is teruggekeerd, door ongevraagd en plotseling ontslag te nemen opzien baart in hoogst negatieve zin bij de bezetter die in zijn moeilijkste dagen verkeerde en daardoor harder werd dan ooit. Door zijn houding in bezettingstijd heeft Donner in elk geval aangetoond dat het ook anders kon dan het overgrote deel van zijn collega's manifesteerde. Blijf zitten waar je zit en verroer je niet, was als het er op aankwam niet zijn, wel hun adagium' (p. 2045, linker kolom, slot van nr. 4).

Ik zou hier enkele kanttekeningen bij willen plaatsen.

De eerste is dat De Ruiter wel degelijk oog heeft voor het beangstigende karakter van die twee arrestaties (20 maart en 2 april 1941) en van wat er op volgde,² maar dat hij dit kennelijk zo vanzelfsprekend vindt dat hij er verder niet over uitweidt en vooral uiteenzet dat zijns inziens Donner in werkelijkheid niet echt gevaar gelopen heeft.³

Ten tweede: De Ruiter vermeldt dat Schrieke (secretaris-generaal van Justitie tijdens de bezetting), toen hij na de oorlog terechtstond heeft verklaard dat

Donners 'ontslagaanvraag' door de Duitsers als sabotage werd gezien;⁴ ik twijfel er dan ook geen moment aan (en ik denk dat De Ruiter dat ook niet doet) dat er in 1944, zeker in Donners geval, moed voor nodig was om 'ontslag te nemen' (of op andere titel vrijwillig heen te gaan) uit de Hoge Raad.

Mijn derde opmerking betreft de aard van dat 'ontslag nemen': Donner heeft na de oorlog immers steeds volgehouden dat hij geen ontslag had gevraagd maar gekregen; de Duitsers waren zijns inziens niet bevoegd om hem ontslag te verlenen en hij had volgens zijn eigen na-oorlogse verklaringen Seyss-Inquart dan ook slechts 'medegedeeld' dat hij de waarneming van zijn functie neerlegde. Dit laatste nu is, naar De Ruiter aantoonde, gewoon niet waar. Tot Seyss-Inquart richtte Donner zich namelijk met het verzoek om 'Entlassung der weiteren Vernehmung meines Amtes', en in het begeleidend schrijven aan Schrieke sprak hij van 'een verzoek aan den Rijkscommissaris om ontheffing van de verdere waarneming van mijn ambt als raadsheer in den Hoogen Raad'.⁵ In een daarop volgende brief van Schrieke aan Donner is volgens De Ruiter sprake van 'ontslag uit het ambt', zonder dat Donner dit in zijn antwoord aan Schrieke corrigeert. Nu spreekt Donner slechts van 'ontheffing' zonder meer: niet van 'ontheffing van (of: uit) het ambt' noch van 'ontheffing van de verdere waarneming van het ambt'. Het ziet er allemaal zeer berekenend uit en De Ruiter concludeert: 'Ook uit het feit dat hij [Donner] een datum voor de ontheffing noemt [1 april 1944 of zoveel eerder als mogelijk is] wijst er op dat zijn verzoek moeilijk anders dan als een verzoek om ontslag, of althans iets dat daarvan moeilijk te onderscheiden is, moest worden opgevat'.⁶ Zo voel ik het ook.

Ik vermoed dat Donner, van wie ik de indruk heb dat hij vaak zo voorzichtig mogelijk tussen Scylla en Charibdis door koerste, met die formulering 'ontheffing van de verdere waarneming van mijn ambt'⁷ iets bedoelde dat hij niet uitdrukkelijk wilde of

1 De Ruiter, *Jan Donner, jurist*, p. 310.

2 Zie bijvoorbeeld De Ruiter, *Jan Donner, jurist*, p. 151, 156, 159.

3 De Ruiter, *Jan Donner, jurist*, hoofdstuk 12.

4 De Ruiter, *Jan Donner, jurist*, p. 214.

5 De Ruiter, *Jan Donner, jurist*, p. 215.

6 De Ruiter, *Jan Donner, jurist*, p. 216.

7 De formulering doet mij sterk denken aan die waarmee eind november 1940 de werkzaamheid van de Joodse hoogleraren en lectoren werd beëindigd. Zo werd aan E.M. Meijers medegedeeld 'dat U met ingang van heden van de waarneming van Uw functie van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden is ontheven. De Rijkscommissaris heeft bepaald, dat de betrokkenen [= de door de maatregel van de Rijkscommissaris getroffen, namelijk: 'niet-Arisch overheids personeel en met dat personeel gelijkgestelden'] voorloopig in het genot blijven van hunne wedden (toelagen enz.)'. Zie [R.P.] Cleveringa, *Afscheidscollege & 26 Novemberrede*

durfde zeggen, bijvoorbeeld: (1) dat het verzoek om ontheffing slechts gold voor de duur van de bezetting en (2) dat de door zijn afwezigheid vrij gekomen plaats zijns inziens niet door een ander mocht worden ingenomen. Ik kan in Donners handelen inzake

zijn verzoek aan de Rijkscommissaris niets 'heroïsch' zien maar ik heb begrip, ik heb heel veel begrip, voor de voorzichtigheid waarmee Donner te werk ging. Zelf was ik vast niet moediger geweest.

(Zwolle 1973), p. 23. Vgl. ook Peter Jan Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998), bijlage 2, p. 386-387, nrs. 12-22 (het gaat hier om elf hoogleraren en lectoren die op 23-11-1940 c.q. 4-12-1940 naar de formulering van Knegtmans 'als jood uit [hun] functie ontheven' werden en vervolgens werden 'ontslagen per 1-3-1941'); zie hierbij ook p. 103-107 (waar Knegtmans het overigens steeds over 'schorsing' heeft).

ONTSPANNING EN TUINWERK VOOR EEN GEËVACUEERD DEPARTEMENT VAN JUSTITIE. OVER MEDOC, DE VOORLOPER VAN HET PERSONEELBLAD VOX JUSTITIAE

In februari 1942 werd het departement van Justitie geëvacueerd naar Apeldoorn. Men had het slechter kunnen treffen, gelet op de woorden van een ambtenaar: 'Bij alle ongemakken van ons tijdelijk verblijf in Gelderland is het voor ons, groote-stadsmensen, een niet gering voorrecht, dat wij ons als standplaats de gemeente Apeldoorn zagen toegewezen, een plaats die door haar ligging in de onmiddellijke omgeving een rijke verscheidenheid aan natuurschoon biedt.' Maar ook gevoelens van heimwee deden zich gelden: 'Nu het natuurschoon om Den Haag zou te lijden heeft in verband met de oorlogsomstandigheden, dringen zich meer dan anders jeugdherinneringen aan verdwenen plekjes bij ons op.'

In deze ambiance ontwikkelden de departements-ambtenaren, ondanks hun drukke werkzaamheden, allerlei vormen van ontspanning: schaken, bridge, sporten als gymnastiek, voetbal en zwemmen, excursies, lezingen en causerieën, toneelspelen en cabaret. Deze activiteiten werden gecoördineerd door de

Commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning, en vonden een schriftelijke neerslag in het door de Commissie uitgegeven blad *Mededeelingen* van het departement van Justitie inzake ontspanning van ambtenaren – kortweg *Medoc* –, waarvan het eerste nummer in januari 1944 verscheen.¹ Dit blad, klein van formaat met gemiddeld 20 pagina's, was op zich weer een bron van vermaak. Feiten en humor buitelden als het ware over elkaar heen.² Dat in een blaadje met deze opzet geen grote rol aan de oorlogsom-

Mr. Woltjer

standigheden was toegedacht, spreekt voor zich. Slechts een enkele expliciete verwijzing valt duidelijk op. Toch blijkt het bij nadere beschouwing te wemelen van minder of meer subtiële toespelingen, bijvoorbeeld: 'Zwartgalligheid, zelfs in tijden dat "iets zwarts" vaak gretig wordt aanvaard, kunnen we op ons [korfbal]veld niet hebben'.³

Om dit alles in gepaste, formeel-hiërarchische banen te leiden, kwam er op 22 mei 1944 een zogenoemde Ontspannings-beschikking af, die gedragen werd door de idee dat ontspanning goed was voor het werk. Referendaris H.J. Woltjer werd belast met de algemene leiding van het ontspanningswerk.⁴

Bij ontspanning bleef het niet. Met het oog op de voedselschaarste werd het departementspersoneel in de gelegenheid gesteld deel te nemen aan een bedrijfsvolkstuin. Waar nu het cabaret de volkstuinder bespote en *Medoc* zich er tegenaan ging bemoeien, ontmoetten de twee takken van activiteiten elkaar.

Aalscholvers en dr. Euwe

Lezingen, causerieën en excursies kwamen in *Medoc* het eerst aan bod. Eén van de excursies ging naar de aalscholverkolonie te Wanneperveen. Hiervoor verzamelden zich enige tientallen natuurminnende ambtenaren aan het Loo-station. Volop genietend reisden zij per trein, rijwiel en boot. Helgele koolzaadvelden wekten herinneringen aan Hollandse narcisvelden in de bollentijd, en bij het zien van een koekoek becroop sommigen onwillekeurig een angstig gevoel voor inkwartiering. Op het eiland met 1600 paar aalscholvers, waar een bedenkelijke geur

¹ *Medoc* bevindt zich in de bibliotheek van het ministerie van Justitie, en wel in de eerste band van het latere personeelsblad *Vox Justitiae*. Informatie voor en citaten in dit artikel zijn, voorzover niet anders wordt aangegeven, gehaald uit de nummers juni tot en met september 1944.

² Vanuit hedendaags gezichtspunt zou deze humor wellicht als lichtelijk melig gekwalificeerd kunnen worden. In die tijd echter sloeg het kennelijk aan.

³ De hele oorlog was zwarte handel op kleine schaal een soort sport. Zie *Oorlogsaffiches 1940-1945* (toegel. door R. Kok en E. Somers. Amsterdam: NIOD/Zwolle 2003), p. 42.

⁴ De jonge advocaat Woltjer trad in 1936 in dienst van het departement via oud-minister van Justitie J. Donner, op voorspraak van zijn vaders collega-hoogleraar aan de VU Prof.dr. H. Dooyeweerd. De dichter-jurist J.C. Bloem had met veel andere sollicitanten tevergeefs naar eenzelfde soort functie gedongen. Zie G. Donker, 'Geheime Bloem-stukken', in: *Pro Memoria* 3.2 (2001), p. 300.

tussen de bomen hing, dreigde 'ernstig luchtgevaar' en het advies van de reisleider dat men vooral geen goede kleding moest aantrekken op deze excursie 'was dan ook alleszins gerechtvaardigd, zooals sommige deelnemers tot hun verdriet moesten ervaren'.

Later in het jaar 1944 konden geen excursies per trein meer worden ondernomen in verband met de gevaren die al enige tijd aan deze manier van reizen verbonden waren. Zonder bij de pakken neer te gaan zitten organiseerde men op zaterdag 19 augustus een excursie voor wandelaars en fietsers naar de bloeiende heide (afstand 14 km). Maar de vooruitzichten voor het komende seizoen waren zo somber dat 'voetmarschen tot betere tijden moeten wachten als wij weer wat ruimer in onze dikbesmeerde boterhammen en dito gezoalde schoenen zullen zitten'.

Van de (denk)sporten stond het schaakspel het hoogst in aanzien. Zelfs secretaris-generaal Schrieke dacht erover mee te doen, maar voorzover viel na te gaan is daar niets van gekomen. Iedere woensdagavond werd vanaf half acht gespeeld in het spellokaal van het hoofdgebouw, Soerenscheweg 105. Degenen die in het bezit waren van schaakstukken en een bord werd verzocht die mee te brengen. Formeel waren er 33 deelnemers, maar in werkelijkheid kwamen meestal alleen de veertien wedstrijdschakers opdagen.⁵ Zij speelden in competitieverband met schaakclubs uit Apeldoorn en omgeving. Referendaris Wolter zat achter het eerste bord. Ook werden er wedstrijden onderling gespeeld en vonden vriendschappelijke partijen plaats met ambtenaren van de twee andere departementen die naar Apeldoorn waren geëvacueerd (Binnenlandse Zaken, en Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming).

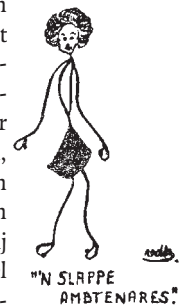
De simultaanséance waarin dr. Euwe, wereldkampioen schaken 1935-1937, het opnam tegen 30 ambtenaren van de drie departementen, vormde het hoogtepunt van het schaakseizoen. 'Indien Euwe's 8ste zet tegen Faber niet was geweest de korte rochade, maar D5, waardoor hij een stuk zou zijn voorgeraakt, zou hij ongetwijfeld alle 30 partijen hebben gewonnen. Thans heeft hij één punt moeten afstaan.' De vreugde dat een ambtenaar van Justitie de eer redde, was groot en de heer H.L.J. Faber mocht dan ook veel gelukwensen in ontvangst nemen.

Slappe ambtenares

De voetbalsport was minstens zo populair als het schaken, niet alleen bij de spelers zelf, maar ook bij hun publiek. De voetbalcompetitie 1943-1944 kon met een bevredigend resultaat worden afgesloten, waarna het Justitie-team 'D.v.J.' een trip maakte naar Veenhuizen om te voetballen tegen het elftal van gestichtswachters (GeWa) van de Rijkswerkinrichting aldaar. Ruim dertig dames- en herensupporters gingen mee. De stemming in de bus was uitstekend, waaraan het instuderen van het speciaal voor deze gelegenheid gecomponeerde lied 'Justitie-mannen, komt pak nu eens flink aan' niet weinig bijdroeg. In de eerste helft van de wedstrijd lieten de GeWa-mannen een pittig spelletje voetbal zien, doch na de thee hadden 'onze spelers, tengevolge van een gewijzigde tactiek, het spel in handen. De uitslag, welke nu 5-4 in ons nadeel uitviel, zou anders geluid hebben, indien de strijd nog even had kunnen voortduren.' Na het sportieve gedeelte verzamelden zich alle dames en heren aan een maaltijd 'welke wij, in aanmerking nemende de middelen, waarover wij heden ten dage beschikken kunnen, als een gastronomisch festijn hebben beschouwd'.

In de zomer werden slechts oefenavonden gehouden. Hieraan kwam abrupt een einde toen de laatste twee ballen het begaven en naar de 'voetbaldokter' moesten. De ene overleefde het daverend schot van 'kanon Koekenberg' niet, en voor de andere werd een venijnig stuk prikkeldaad van de omrastering fataal. Gehoopt werd dat de trainingen in het komende seizoen 1944-1945 met gerepareerde ballen haar vruchten zouden afwerpen.

Was de rol van de vrouwelijke ambtenaar bij voetbal beperkt tot het supporterschap en kende het schaken slechts één deelneemster, bij sporten als bridge, tennis en korfbal hadden vrouwen en mannen gelijkelijk aandeel in het spel. Toen evenwel bij korfbal overgeschakeld moest worden op handbal, omdat de ballen, die zowel voor korfbal als voetbal gebruikt werden, bij de reparateur lagen, en er wel een handbal voorhanden was, vonden sommige dames er niets aan: zij werden nagenoeg niet in het spel betrokken. Het tennis kampte even-

5 De alinea tot hier: Ministerie van Justitie (MvJ), Archief Secretaris-Generaal (ASG) 1943-1944, O.

zeer met een ballen-handicap. Hier zat het in de kwaliteit. 'Er zijn er, die noodig naar den kapper moeten om hun franje te laten knippen, terwijl andere aan een biljartbal doen denken. Enkele tenslotte zijn zoo futloos, dat een harde smash hen slechts enkele centimeters doen opspringen.' Niet dat de dames-tennisers zich er door uit het veld lieten slaan. Zij beschouwden de tennisbaan vooral als een plaats om hun tennispakje te showen en waren meer geïnteresseerd in de 'gezellige babbeltjes' tijdens het spel, dan in het tennissen zelf.

Ook de dames van de gymnastiek liepen door de oorlogsomstandigheden averij op. Plotseling werd hun oefenlokaal – het gymnastieklokaal van het gymnasium – gevorderd, zodat zij naar het veld moesten uitwijken, waar ze weer geconfronteerd werden met het onvoorspelbare gedrag der weergoden. Verder was het soms weken achtereen diep treurig met de opkomst van de leden gesteld, hetgeen in *Medoc* leidde tot de opwekkende woorden: 'Toont U geen slap ambtenares, maar kom iedere vrijdagavond van 19.30-20.30 uur naar de gym. U doet U zelf te kort, als U wegblijft.'

Satire in oorlogstijd

De cabaretclub ondervond nog de minste hinder van de oorlogssituatie, ja, speelde er zelfs expliciet op in. Zo zette de drijvende kracht van het gezelschap, adjunct-commies Jaap J. Zaatman, in *Medoc* met succes het typeetje van ambtenaar Van Dingessen neer, bijvoorbeeld in het satirische versje 'De warme hap':

Toen onlangs op 't Departement
De warme hap werd ingesteld,
En ied're ambtenaar verrukt
Te kauwen zat voor weinig geld,
Toen sprak Van Dingessen verwaand:
'Zoiets vind ik vulgair;
Aan zulk geëet doe ik niet mee,
Da's mij te ordinair'.

Maar elke werkdag op bureau
Werd voor den man een plaag;
Als iedereen zijn hapje at

Zat hij met 'n leege maag.
Maar hij hield vol, dat dient gezegd,
Trotseerde honger en dorst;
Totdat zijn lievelingskost verscheen:
Erwtensoeper met worst!
Toen zwicht[t]e hij en vroeg bedeesd:
'Is er nog wat voor mij?'
Hij kreeg een restje uit de ton
En was als een kind zoo blij.

Van Dingessen, de Hoofdcommies
Eet nu stampot voor zes;
Maar...hij gebruikt steeds een servet
En eet met vork en mes.

Deze versregels verwijzen naar de oorlogsvoorziening 'Bonloze bijvoeding'. Vanaf maart 1944 kreeg het Justitie-personeel – en in deze tijd van grote voedselschaarste veel werkende Nederlanders met hen – iedere middag gedurende de bureau-uren een goedkope warme maaltijd voorgezet, waarvoor geen voedselbonnen hoefden worden ingeleverd. Voor de helft kwamen de kosten voor rekening van het Rijk, zij het dat niet meer dan 12½ ct per portie vergoed werd.⁶

Absoluut hoogtepunt van het ontspanningsseizoen (met 125 deelnemende ambtenaren) was de door het cabaret verzorgde voorstelling 'Lenteflitsen' op het ruime toneel van het Apeldoornse theater Tivoli. Volgens recensent H., een hoge ambtenaar,⁷ oogstte in het toch al aanstekelijke, bijzonder aardige voorprogramma de meesterlijk creatie van Zaatman in 'De Dichter' stormen van succes. Er kleefde slechts één vlekje aan, namelijk 'een geestigheid ten nadeele van een dienaar van het Goddelijk woord'. Na de pauze viel in het bijzonder Anneke Scherp op met haar liedjes van Charles Trenet, terwijl de fleurige, boeiende finale rond het thema 'Sprookjes' de toeschouwers met iets geopende mond deed wegdroppen uit de dagelijkse (oorlogs)werkelijkheid.

Slechts één cabaretnummer flopte en wel Zaatmans toneeltje van ambtenaar Van Dingessen, dit keer als volkstunder: een onhandige sukkel, die van toeten noch blazen wist, krom liep van het spit en voortstropelde vanwege de blaren op zijn in klompen gestoken voeten.

6 Nationaal archief (NA), toegang 2.09.22: Ministerie van Justitie (MvJ) 1915-1955, inv.nr. 14340 (index Algemeen Secretariaat 1944, H 32, 50, 64) én Internet, Google, onder 'bonloze bijvoeding'.

7 Waarschijnlijk H.J. Woltjer.

Purol

Net als in het versje de 'warme hap' werd in het toneeltje van de bespottte volkstuinte gerefereerd aan een oorlogsvoorziening die uit voedselschaarste geboren was. Onder het motto 'Wie zaait zal oogsten' bevorderde het Rijk al vanaf 1941 het verbouwen van voedingsgewassen zowel in eigen tuin als in een (bedrijfs)volkstuint.⁸

Reeds in Den Haag was men van plan geweest om ambtenaren die daarvoor in aanmerking wensten te komen, te laten deelnemen aan een bedrijfsvolkstuint, maar dat ging wegens de evacuatie niet door.⁹ Pas begin 1944, toen het tekort aan groente wel heel nijpend was geworden, nam het departement het plan weer op. Uit de 57 ambtenaren die zich hadden opgegeven, werd een commissie gevormd, waarvan vertegenwoordigers op het gemeentehuis vergaderden met de Nederlandsche Heidemaatschappij (N.H.M.) over de exploitatie en het te volgen teeltplan. Het terrein van 1 ½ ha dat door de gemeente ter beschikking was gesteld, lag aan het Kanaal richting Beekbergen. Zaaïen, poten, wieden en oogsten geschieden onder toezicht van de N.H.M. Iedere ambtenaar moest één keer in de drie weken een hele dag in de tuin werken. In verband met de soort grond konden niet alle gewassen die de voorkeur hadden, geteeld worden. In aanmerking kwamen: aardappels, bruine bonen, wortelen, slabonen, bieten, kool waaronder bloem- en boerenkool, en knolraap.¹⁰

De deelnemers moesten zelf het transport van de oogst regelen, terwijl tuingereedschap door de N.H.M. geleverd werd. Voor de aanschaf van klompen zorgde de commissie. Bij het opgeven van de maat hadden de deelnemers er rekening mee moeten houden dat er klompsokken in gedragen konden worden. Op 17 februari 1944 schreef een commissielid aan secretaris-generaal Schrieke, zelf ook deelnemer: 'Aangezien Uwe bezigheden wel niet zullen toelaten, dat U zich ook met het tuinwerk kan belasten, ben ik zoo vrij aan te nemen, dat U geene klompen noodig heeft.'

Het deelnemen aan de bedrijfsvolkstuint was anders dan bij de 'bijvoeding' niet geheel 'bonvrij'. Voor de zaaizaden moest één peulvruchtenbon van ¼ kg worden ingeleverd, wat overigens belangrijk minder was dan voor de deelnemers aan gewone volkstuinten was vastgesteld. Leverden de deelnemers geen bon in,

dan werd bij de oogst 1 kg peulvruchten ingehouden.

Of het bedrijfsstuinieren in de praktijk een succes was, is zeer de vraag. Afgaande op de satire van Zaatman en het grappig bedoelde stukje van de satire van Heereboer' in *Medoc*, leek de gemiddelde ambtenaar, zelfs met aftrek van humoristische overdrijving, niet voor het tuinwerk geschapen. Bovendien wilde hij maar geen eelt op zijn voeten krijgen, als we Heereboer mogen geloven: 'Mag ik vragen, of één van de dames of heeren ambtenaren wat Purol of een ander zalfe voor mij heeft, want die vermaledijde klompen ...!!!'

Kansloos

De kopij van het septemhernummer van *Medoc* was reeds ter perse, toen de uitzonderingstoestand voor ons land werd afgekondigd. Dit betekende dat de 'avondlijke ontspanning' geheel moest worden stilgelegd. Daar bleef het niet bij. Omdat deze toestand bleef voortduren, kon er geen oktobernummer meer verschijnen en waren de voor het ontspanningsseizoen 1944-'45 bearaamde plannen totaal kansloos. Op 1 februari 1948 verscheen het eerste nummer van *Medoc*'s opvolger 'Mededelingen voor de ambtenaren bij het Ministerie van Justitie', al snel *Vox Justitiae* geheten, maar dat is een heel ander, naoorlogs verhaal.

11

AGENDA VOOR JUNI 1944

◆

ZATERDAG 3, 10, 17, 24:

A. Heeren: Voetbalwedstrijd c.q. oefenen op het terrein a. d. Jachtlaan, resp. aan den Soerenscheweg (Berg en Bosch-veld).
B. Dames en Heeren, aanv. 15 uur: Korfballen op het Berg en Bosch-veld)

WOENSDAG 7, 14, 21, 28; tusschen 12—13 uur of tusschen 18—19 uur: Zwemmen in het Sportfondsenbad.

WOENSDAG 7, 21, 28; aanv. 19 u. 30: Schaken in het Hoofdgebouw.

WOENSDAG 14; aanv. 19 u. 15: Opvoering van „Lente-flitsen” door het Justitie-Cabaret in „Tivoli” o.l.v. Jaap Zaatman.

DONDERDAG 8, 15, 22, 29; aanv. 19 u. 30: Briden in „Rulmzicht”.

VRIJDAG 2, 9, 16, 23, 30; Gymnastiek Heeren eventueel ook Dames, zaal Kweekschool v. Onderwijzersessen a. d. Jhr. Mollerslaan, aanv. resp. te 19 uur 30 en 20 uur 30.

's MAANDAGS, WOENSDAGS EN VRIJDAGS; aanv. 18 u.: Tennissen voor Dames en Heeren op de baan achter perceel Jachtlaan 153.

8 Oorlogsaffiches 1940-1945 (toegel. door R. Kok en E. Somers. Amsterdam: NIOD/Zwolle 2003), p. 42.

9 NA, toegang 2.09.22: MvJ 1915-1955, inv.nrs. 14338 en 14339 (indices Algemeen Secretariaat 1942, H 16 en 1943, K 16).

10 Voor het voorafgaande na noot 9 en de twee volgende alinea's geraadpleegd: MvJ, ASG 1943-1944, V.

HET PAROOL OVER JEROEN CHORUS EN VOLKERT VAN DER GRAAF

De behandeling van het hoger beroep van Volkert van der Graaf tegen zijn veroordeling door de Amsterdamse rechtbank tot 18 jaar gevangenisstraf heeft in de media de nodige aandacht gehad. Dit tijdschrift is niet de plaats om verder in te gaan op de rechtszaken inzake de moord op Pim Fortuyn (in eerste aanleg in maart 2003 en in hoger beroep in juli 2003). Maar het leek ons wel aardig om een korte impressie van de journalist Hans van der Beek in *Het Parool* van 2 juli 2003 onder de aandacht van de rechtshistorici te brengen. Van der Beek gaf een vermakelijke karakteristiek van de wijze waarop de rechtszitting werd geleid door een van onze vakbroeders: de coördinerend vice-president van het Amsterdamse hof Jeroen Chorus, in vroeger tijden docent en hoogleraar rechtsgeschiedenis. Van de redacteurs van *Pro Memorie* heeft niemand op de publieke tribune gezeten en kan niemand dus uit eigen waarneming iets zeggen over de juistheid van deze karakteristiek, maar de beelden die door het Journaal de wereld in werden gezonden lijken haar eerder te bevestigen dan te ontkennen. Wij danken de hoofdredactie van *Het Parool* voor de toestemming het artikel van Hans van der Beek en het portret van Jeroen Chorus over te nemen. *Redactie*

RECHTER ONTPOPT ZICH ALS KWELGEEST VOLKERT

HANS VAN DER BEEK

AMSTERDAM – Het moet welhaast tactiek zijn, het gestuntel waarmee Jeroen Chorus, voorzitter van het Amsterdamse gerechtshof, het hoger beroep van Volkert van der G. begint. Warrig, hakkelerend, slordig. Met een half oog naar Van der G, bladerend door zijn papieren: “Ik moet aannemen dat u de verdachte bent?”

En in de zaal op zoek naar de nabestaanden, terwijl Marten Fortuyn op de achterste rij alvast keurig opstaat: “U bent... (blader, blader) ... Marten Fortuyn?” Alsof hij nauwelijks is voorbereid en ook niet geïnteresseerd.

Katachtige roofdieren kunnen het ook, en sommige slangen: afwezigheid veinzen, een volstreekte desinteresse zelfs, en dan, hap, toe-

slaan. Prooi kansloos, want die is niet op zijn hoede.

Maar voorlopig sukkelde Chorus nog even verder. Het wordt zelfs beledigend als hij vraagt of de derde eisende partij aanwezig is, de lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam. “Meneer Sørensen? Mevrouw Sørensen? Is die er?”

Een rechter die, vlak voor aanvang van een proces waarvan hij voorzitter is, niet weet dat één van de eisers Ronald Sørensen is, een man inderdaad. Het maakt een nogal lusteloze indruk.

Is dit de verstrooidheid van de schriftkamergeleerde, een aangeleerde houding van onverschilligheid, van arrogantie zelfs, of hebben ze Chorus drie kwartier geleden uit zijn bed gehaald en hem vers op deze zaak gezet?

Het wordt niet beter als Chorus even later

aan Van der G., ‘meneer de verdachte’, een vraag stelt over diens middelbare-schooltijd: “U heeft veel te danken aan uw meneer natuurkunde, nietwaar?”

Van der G: “Nee, mijn meneer scheikunde.”

Chorus: “Ik gaf u de gelegenheid mij te corrigeren, en dat doet u nu.”

Een testje. Met heel veel goede wil een valkuil. Even kijken of meneer de verdachte wel bij de les is.

Dit wordt een eitje vandaag, moet Van der G. op dat moment gedacht hebben. Van dit hof heeft hij niets te vrezen. Tijdens de eerste rechtszaak had hij al een rechter die boven alles begripvol en zachtaardig was, een vaderlijke man, en de valstrikken van deze rechter heeft hij dus ook niet te duchten.

Volkert van der G. ontspant een beetje.

Zeker als Chorus hem even later vraagt of de condooms met chemicaliën in zijn garage bedoeld waren voor ‘boze dingen’. Dat klinkt ‘reuze Donald Duckachtig’, merkt Chorus op, maar daar wordt het niet beter van.

Niet lang daarna slaat Chorus toe, allang niet meer verwacht. Het begint met enkele plaagstootjes. De hoon, als Van der G verklaart dat hij niet wilde wijken voor de boeren die hem bedreigden, omdat dat ‘indruist tegen mijn rechtsgevoel’. De sneer, als Van der G verklaart waarom hij terughoudend was met zijn verklaringen omdat hij tenslotte als verdachte het recht heeft om te zwijgen. Chorus, tussen neus en lippen: “Dat is u goed bekend, ja.” En de spot, als Van der G. verklaart dat geweld niet de oplossing is. “Uit de mond van u?”

Even later liggen ze in een wurggreep, Chorus bovenop. “Dus het belang van dieren is gelijk aan dat van mensen. Waarom geldt dat niet

voor Pim Fortuyn, ook een dier dat beschermenswaardig is?”

Van der G. antwoordt dat Fortuyn een bedreiging vormde, waarop Chorus hem toebijt: “Het is nogal arrogant te menen dat u kunt beslissen of iemand opgeruimd moet worden. Heeft u nooit getwijfeld?”

Van der G: “Jawel, ik heb erover nagedacht, maar achteraf kan ik zeggen: niet genoeg.”

Chorus: “En zo denkt u er nog steeds over?”

Van der G: “In feite is het niet in mijn koude kleren gaan zitten. Ik ben nog steeds bezig het voor mezelf een plaats te geven. Ik praat veel met naasten en met een dominee.”

Chorus: “Ziet u het als een fout van uzelf?”

Van der G: “Het doden van een mens en een dier is in wezen verwerpelijk en ik ben er ook niet trots op.”

Maar Chorus laat niet meer los: “Dat is een algemene opmerking en ik stelde een concrete vraag. Ziet u het als een fout?”

Van der G: “Ik ben er nog niet uit.”

Chorus: “Dus u zou het weer doen?”

Dat niet, verklaart Van der G, gerechtvaardigd of niet. Hij verwijt zichzelf dat hij de consequenties niet heeft overzien. Voor de nabestaanden van Fortuyn, voor de samenleving, en voor zichzelf, gezien de ‘flinke douw’ die hij van het hof gaat krijgen. Van der G: “Ik heb mijn portie wel gehad.”

Chorus: “Het siert u dat u dat noemt, maar het is een rare redenering.”

En over het politieke motief: “Met zo’n betrekkelijk kleurloos verhaal komt u niet weg.”

Tenslotte zagen velen in Fortuyn een gevaar, maar alleen Van der G. greep naar zijn pistool. “Óf u bent gestoord. Dat kan natuurlijk ook,” zegt Jeroen Chorus, rechter, roofdier.

COMMENTAAR OP ACHTER SLOT EN GRENDEL (2002)

Het onderstaande vormt een soort bespreking van het in 2002 onder redactie van Anna de Haas verschenen *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800*.¹ Het grootste deel was oorspronkelijk bedoeld als een afsluitend commentaar op deze bundel, zoals straks uit de doeken zal worden gedaan.

In deze bundel, verschenen ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Stichting Jacob Campo Weyerman, wordt een twintigtal schrijvers, onder wie Weyerman, geportretteerd die in de achttiende eeuw in de Republiek van hun vrijheid beroofd zijn geweest. Sommigen werden opgesloten om wat zij hadden geschreven, van anderen die om andere redenen in een detentieoord waren terecht gekomen bleef bewaard wat zij er aan het papier hadden toevertrouwd.

Samen vormen deze twintig bijdragen een bont geheel, boeiende lectuur die bovendien dankzij uitvoerige annotaties tal van details te bieden heeft. Het zou niet eenvoudig zijn dat alles met enkele grote lijnen samen te vatten. Op ieder afzonderlijk relaas hier ingaan is evenmin mogelijk, maar om latere zoekers op de digitale snelweg toch enigszins ter wille te zijn volgt hier een opsomming, waarin de boeven (meerdereels niet erg bekend meer) door middel van cursivering van de beschrijvers onderscheiden zijn. Herman Roodenburg: *Isabella de Moerloose*; Pim van Oostrum: *Johanna Dorothea Lindenaer*; Michiel Wielema: *Hendrik Weyermars*; Barbara Sierman: *Jacob Campo Weyerman*; Michiel Wielema: *Johann Conrad Franz von Hatzfeld*; Ton Jongenelen: *Jan Willem Claus van Laar*; Anna de Haas: *Christiaan Schaef*; Ton Jongenelen: *Jacob Baroen*; Peter Altena: *Franciscus Lievens Kersteman*; Sjaak Joha: *Bernardus Albertus Fabricius*; Jan de Vet: *Jean-Henri Maubert de Gouvest*; Anna de Haas: *Vincenzo Maria Gaudio*; Ton Jongenelen: *Johannes Bartholomeus Ferdinandus van Goch*; Pieter Breman: *Dirk Kuipers*; Sofie Cerutti: *Johannes Nicolaas Esgers*; Peter Altena: *Jacob Eduard de Witte*; Peet Theeuwen: *Johan Christiaan Hespé*; A.G. van der Steur: *Pieter Boddaert jr.*;

Myriam Everard: *Lieve van Ollefen* en *Catharina Heybeek*. Voorts zijn er enkele hoofdstukken opgenomen met het oog op 'context en ontwikkelingen' (p. 4 omslag), te weten 'losse gedachten over schrijvers in de eeuw van Verlichting' (voorwoord van de hand van André Hanou), over censuur (Joop W. Koopmans), gevangeniswezen (Pieter Spierenburg), zielzorg (Roel Bosch) en 'liefdesleven' (Marleen de Vries).

Dé reden om een bundel als deze op deze plaats te bespreken ligt natuurlijk in het feit dat het geschrevene voor een belangrijk deel, direct en indirect, uit gerechtelijke archieven stamt en dat bij beschrijving en interpretatie met juridische klippen en valkuilen rekening moet worden gehouden. Een rechtshistorische beoordeling van het resultaat ligt dan voor de hand, ook als het niet-rechtshistorici zijn geweest die dergelijk materiaal hebben benut. Dat is in het algemeen gesproken al niet zo gemakkelijk, in dit geval werd schrijver dezes vrij hevig met dit probleem geconfronteerd. Op zeker moment werd mij gevraagd een inleidend rechtshistorisch hoofdstuk voor deze bundel *Achter slot en grendel* te leveren. Wegens te verwachten tijdgebrek kwamen we op mijn verzoek iets anders overeen, namelijk dat ik een commentaar achteraf zou leveren, letterlijk achterin de bundel, waarbij ik me zou beperken tot de processuele en andere juridische aspecten, in de wetenschap dat er over opsluiting als zodanig in een inleidend hoofdstuk van Pieter Spierenburg was voorzien. Als voordeel zag ik dat reageren op iets dat gereed is minder tijd kost dan het schrijven van zo'n inleiding, en dat het geschrevene bovendien ongetwijfeld veel aandachtiger gelezen zou worden. Dat commentaar heb ik zoals afgesproken op het laatste moment geschreven, toen vrijwel alle bijdragen binnen waren. Op het allerallerlaatste moment besloot de redacteur echter het stuk niet op te nemen omdat het haars inziens veel verder ging dan een kritische noot. Mijn teleurstelling over deze afloop is uiteindelijk niet in rancune verkeerd, want al snel realiseerde ik me dat een afspraak als deze ook nadelen heeft. Een commentaar achteraf

¹ Anna de Haas (red.), met medewerking van Peter Altena, *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800*, Zutphen: De Walburg Pers, Stichting Jacob Campo Weyerman, 2002. 255 pp. ISBN 90-5730-219-5. € 22.50.

mag dan misschien meer aandacht trekken, in wezen heb je er voor datgene waarop commentaar wordt geleverd net zo weinig aan als aan een inleiding die geen consequenties heeft voor de rest van de inhoud. Anders gezegd, een inleidend hoofdstuk is vooral nuttig als het vervolg daarmee niet in tegenspraak is of niet voor nieuwe verwarring zorgt, terwijl een commentaar niet in een boek thuishoort als daarmee niets is gedaan en overbodig is als er wel rekening mee is gehouden. Het niet opnemen van mijn stuk was dan ook niet aangenaam, maar wel begrijpelijk.

Iets anders is een echte beoordeling achteraf. Daarvoor wordt hier mijn commentaar van toen, met enkele aanpassingen, gebruikt. Het gaat daarin niet alleen om beoordeling, maar ook om een poging enkele lastige punten te verhelderen. Deze concentratie op juridische onderwerpen, zoals de rechtsgang – de wegen van het recht die werden gevolgd om tot opsluiting te komen – wekt mogelijk de schijn dat de vele biografische, literaire en andere bijzonderheden in dit boek van mij niet die positieve waardering hebben gekregen die elke normale lezer er zonder enige twijfel voor zal hebben. Dat zou zonder meer ten onrechte zijn. Wat die rechtsgang betreft zijn er wél twee minder positieve punten te noemen. In de eerste plaats is bij een aantal auteurs het accent op de opsluiting en de geschriften van hun hoofdpersonen ten koste gegaan van de nauwkeurigheid en helderheid als het gaat om in hun ogen minder relevante aspecten. Het tweede punt houdt verband met het volgende. Opvallend is dat niet altijd mede gebruik is gemaakt van de rechtstreekse gegevens die rechterlijke archieven te bieden hebben. Ook daarvoor is wel enig begrip op te brengen: in sommige gevallen zal het ondoenlijk zijn geweest alles nog eens (opnieuw) vanuit primaire bronnen te beschrijven. Er kunnen ook andere goede redenen geweest zijn om dat na te laten of beletsel om dat te doen, maar in het algemeen gesproken is hier toch sprake van een manco.

Als snel valt bij het lezen over al die schrijvers die vast zaten op, dat behalve opsluiting ook allerlei andere vormen van reageren van autoriteiten en magistraten op het onderhavige terrein voorkwamen. De nadruk op opsluiting is uiteraard niet zonder reden en bij mijzelf werd dit nog versterkt door het herlezen van een passage van Jan Wagenaar die in de jaren zestig van de achttiende

eeuw over het ‘secrete’ gedeelte van het Amsterdamse Rasphuis schreef dat daar ‘dikwils Persoonen gezet (zyn), die zig aan oproerigheid, kwaadspreken van de Overheid, aan ’t schrijven of strooijen van verboden Geschriften, en aan andere misdaden hadden schuldig gemaakt, welken men niet geraaden vondt, openlyk, aan den lyve, te straffen’.² Maar hoe belangrijk ook, toch was opsluiting hier niet het enige. Hoe veel verscheidenheid er wat sanctionering en bijbehorende procedures was blijkt pas goed als we alle bijdragen in dit boek bezien hebben, en bij kennisneming van enkele daarvan in het bijzonder. Een mooi voorbeeld biedt *Maubert de Gouvest*. Daarin lezen we niet alleen over gevangenisstraf, maar ook – onder andere – over gijzeling, uitwijzing, confinement wegens schulden, een civiele procedure en verbanning. Die veelheid en verscheidenheid zijn ondermeer toe te schrijven aan het feit dat sommige auteurs die opsluiting en andere procedures en sancties moesten ondergaan, dat niet alleen aan verwoording van hun overtuiging te wijten konden hebben, maar soms ook aan een reeks van misdragingen of aan herhaling daarvan. In *Hespe* is te zien hoe de Amsterdamse journalist Hespe zowel voor als na 1795 enkele malen vrijheidsbeneming moest ondergaan. Ik noem dit geval als voorbeeld om het toevallig gevonden gegeven kwijt te kunnen dat de uitgever van Hespe, Verlem, die samen met Hespe in 1785 moest terechtstaan, voor een ander drukpersdelict in 1791 werd veroordeeld tot zes jaar Rasphuis en eeuwige verbanning uit Holland en West-Friesland. Voorts moesten – en dat behoeft geen verdere toelichting – ‘al de schandelijke libellen geconfineerd en de platen geruineerd’ worden.³

Met de procedurele kanten hebben veel auteurs geworsteld. We kunnen hier onderscheiden:

1. De civielrechtelijke procedure;
2. De strafrechtelijke procedure, onder te verdelen in
 - a. De extraordinaire procedure (hetzij de lichtere variant zonder, hetzij de zwaardere mét voorlopige hechtenis)
 - b. De ordinaire procedure;
3. Vormen van bestuurlijke afdoening met of zonder aandeel van de rechter en het treffen van maatregelen;
4. Dwangmaatregelen tijdens procedures.

2 Aangehaald in S. Faber, ‘Het Rasphuis: wat was dat eigenlijk?’, in: C. Fijnaut en P.C. Spierenburg (red.), *Scherp toezicht. Van ‘Boeventucht’ tot ‘Samenleving en Criminaliteit’* (Arnhem 1990) p. 139. Zie voor dit en andere onderwerpen ook mijn dissertatie (*De Nieuwe Menslievendheid*, 1983).

3 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), archief 5061, inv.nr. 635: Cipersrekeningen 16 september, 6 december 1791.

De civiele procedure kwam hiervoor terloops in een opsomming voor en wordt daarom ook hier volledigheidshalve genoemd. Veel frequenter komen we in deze bundel een dwangmaatregel als gijzeling tegen. Deze verdient uitvoeriger bespreking, alleen al omdat gijzeling vrijheidsbeneming inhoudt. De dwang die daarmee wordt uitgeoefend moet leiden tot betaling van schulden of alimentatie, tot het noemen van bronnen door een journalist – om enkele mogelijkheden te noemen die nog steeds bestaan. In de achttiende eeuw werd gijzeling ook toegepast als een soort voorlopige hechtenis bij een procedure die moest leiden tot de zogenaamde opsluiting op verzoek. Bij ‘civiele gijzeling’ was de opsluiting voor rekening van degene die het initiatief had genomen (of van de opgeslotene zelf), bij ‘schoutsgijzeling’ waren de kosten voor de justitie. Het onderwerp is voor Nederland voor zover mij bekend nooit systematisch onderzocht.⁴ Vooral van de schuldgijzeling is weinig bekend. Daaraan zal het ook te wijten zijn dat mededelingen hierover in dit boek bepaald niet door helderheid worden gekenmerkt.

Niet alles wat auteurs in de achttiende eeuw omwille van hun gedrag ondergingen kunnen we echt straf noemen. Geen straf was het bijvoorbeeld als de opsluiting niet zozeer ter vergelding diende maar als een vorm van monddood maken die effectiever was dan beboeten of verbannen, en nog veel minder als daaraan geen echte strafrechtspraak te pas was gekomen. Ietwat schimmig blijft de gang van zaken waarin auteurs met Gecommitteerde raden, de Staten-Generaal of de stadhouder te maken kregen, maar dat was toen ook al een kwestie van onduidelijke regels en de bijbehorende competentieconflicten, van conflicten over recht en macht. Geen straf, maar maatregel waren ook de opsluitingen op verzoek. In het achttiende-eeuwse archiefmateriaal waarin de gang van zaken bij een verzoek tot opsluiting is opgetekend, is dat niet altijd even duidelijk zichtbaar. Kort na het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden, eind 1813, moesten de grenzen duidelijker worden getrokken; men realiseerde zich dat er voor de opsluiting op verzoek een afzonderlijke regeling nodig was naast de Code Pénal.⁵

Tenslotte een paar opmerkingen over categorie 2, het strafrecht en de strafrechtelijke procedure. Deze

speelde in het merendeel van de gevallen de hoofdrol. De eerste vraag die altijd weer rijst, is die naar de betekenis van het ordinaire proces. Voor historici en andere niet-juristen is dit een bron van opperste verwarring, die nog steeds óf tot vermijdingsgedrag, óf tot continuering van onduidelijkheid pleegt te leiden. Voor hen moge het een troost zijn dat de meeste juristen er net zo weinig van begrijpen. De enige weg die tot meer zekerheid zou kunnen leiden is stelselmatig de ordinaire zaken onderzoeken die een rechtskring tot 1811 heeft gekend. Dat zou bij voorkeur een wat grotere stad moeten zijn. In Amsterdam komt men vermoedelijk niet verder dan tot enkele tientallen van zulke zaken. Voorlopig dienen we ons wat dit aangaat tot enkele simpele hoofdlijnen te beperken: naast de gewone procedure voor alle mogelijke zaken is in de Middeleeuwen een speciale procedure ontstaan die kerkelijke en wereldlijke machthebbers in staat stelde snel en efficiënt grote gevaren of wat daarvoor doorging (bijvoorbeeld heksen en ketters) strafrechtelijk aan te pakken. Anders dan in de gewone (ordinaire) procedure kende deze nieuwe, buitengewone (extraordinaire) procedure geen openbaarheid en rechtsbijstand, terwijl ter verkrijging van een bekentenis onder bepaalde voorwaarden van de pijnbank gebruik mocht worden gemaakt. Deze extraordinaire procedure kwam steeds meer in zwang, het eerst en vooral in de steden. In de achttiende eeuw, maar ook al eerder, was het extraordinaire strafproces regel, en het ordinaire uitzondering geworden. Het laatste was een strafproces in de gedaante van een civiel proces, met alle bijzonderheden (en de langere duur) van dien. In de regel werd de voorlopige hechtenis gehandhaafd, zij het (soms?) met een milder regiem, zo blijkt althans uit de beschrijving van enkele gevallen in de hier besproken bundel. Af en toe koos men voor deze veel duurdere ordinaire procedure. De bedoelingen, hoop en verwachtingen die hier achter zaten, van autoriteiten en verdachten, laten zich wel raden, en zijn in concrete gevallen bovendien duidelijk aanwijsbaar, maar wachten, zoals gezegd, op verder onderzoek. Een voorbeeld van de verwickelingen die achter zo’n (politieke) ordinaire zaak kunnen liggen: in de boeiende geschiedenis van *Van Ollefen & Heybeek* is de omzetting van een extraordinair in een ordinair proces in-

⁴ Anders in Engeland (denk aan Dickens, Defoe).

⁵ Zie Besluit, van den 12den Februarij 1814, nr. 4, houdende voorschriften betreffelijk het confinement, op verzoek van Naastbestaanden of ter requisitie der Officieren van Justitie, van Personen, door zinneloosheid of om andere redenen, voor de zamenleving ongeschikt (Staatsblad 1814, nr. 25). (De Code Pénal heeft in Nederland gegolden in de jaren 1811-1886.)

derdaad in verschillende opzichten een verbetering voor de verdachten geweest. Uit een aantekenboekje van het lid van het Comité van Justitie, De Melander, blijkt echter dat Procureur der Gemeente, Van Hall, in zijn eis tot een nog gunstiger oordeel was gekomen, namelijk voorwaardelijke invrijheidstelling ('ontslag onder handtasting').⁶ Op het eerste gezicht lijkt hierbij de toepassing van de Criminele ordonanties van 1570 een rol gespeeld te hebben (een stokpaard van Van Hall), maar elders komt naar voren dat Van Hall helemaal niet zo gebrand was op de actie tegen de beide verdachten.

Formeel gesproken moet bij de zwaardere zaken, waarover het tot dusver ging, voorlopige hechtenis (opsluiting in afwachting van een vonnis) worden onderscheiden van de gevangenisstraf (op grond van een vonnis). Dat onderscheid komt in sommige bijdragen niet helemaal duidelijk in de verf. Verwarrend is dat ook toen al lichte vrijheidsstraffen (een paar dagen of weken water en brood) in de regel in het huis van bewaring (Amsterdam: De Boeien)⁷ ten uitvoer werden gelegd. In lichtere zaken, en als men niet rekening behoeft te houden met vluchtgevaar, was er geen voorlopige hechtenis. In Amsterdam bestond

voor dergelijke zaken een aparte procedure, 'de Schoutsrol', waarop ook nogal wat drukpersdelicten te vinden zijn. Ook dat moet hier weer volledigheidshalve worden genoemd: voor de opsluitingen waarop dit boek betrekking heeft, heeft de Schoutsrol rechtstreeks niet veel betekenis, maar wel ter complettering van het beeld van een bepaald tijdvak, persoon of categorie van vergrijpen. De Schoutsrol laat ons net als de (Bijlagen van de) Schoutsrekeningen ook zien hoe zaken met een compositie werden afgedaan. Net als tegenwoordig is zo'n transactie (de moderne term voor compositie) een schikking waarbij officier van justitie en verdachte partij zijn, maar het is steeds gebruikelijker geworden hier van boete te spreken, een term die overigens ook in de achttiende eeuw al werd gebruikt voor meer dan alleen de door de rechter opgelegde geldboete.

Aan deze opmerkingen voeg ik tenslotte nog dit toe: per saldo hebben we hier met een interessant en leesbaar boek te maken. Jammer – het is geen verwijt, maar een constatering – dat het vaak zo moeilijk blijkt te zijn door middel van echte samenwerking van vertegenwoordigers van verschillende disciplines tot nog betere resultaten te komen.

6 GAA, archief 5061, inv.nr. 640a, p. 91.

7 Anders dan sommigen denken moet deze naam als het om de achttiende eeuw gaat niet letterlijk worden genomen.

RECENSIES

J.E. Spruit, *Cunabula iuris. Elementen van het Romeinse privaatrecht*, tweede druk. Deventer: Kluwer, 2003. ISBN 90 268 4158 2, XXVI + 569 pp. €35,20

J.E. Spruit, *Metopen. Verzamelde essays over het Romeinse recht en zijn geschiedenis*. Deventer: Kluwer, 2002. ISBN 90 268 3953 7, [VIII +] 547 pp. €35,50

A.C. Zijdeveld, *In de schatkamers van het recht. Een sociologische verkenning van het Corpus iuris civilis*. Afscheidscollege Erasmus Universiteit Rotterdam 22 november 2002. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002. ISBN 90 5356 610 4, 26 pp. €7,-

Op 8 mei 2002 sprak Jop Spruit in zijn afscheidscollege als hoogleraar rechtsgeschiedenis te Utrecht over 'Oorzaken van de ineffectiviteit van de Justiniaanse wetgeving in de praktijk van de zesde en zevende eeuw' (*Metopen*, p. 11-32). Hij werkte toen al anderhalf decennium aan het totstandbrengen van een vertaling van de wetgeving die keizer Justinianus (*482, keizer 527-565) in de zesde eeuw heeft uitgevaardigd. Die wetgeving heeft in de zesde en zevende eeuw in het Byzantijnse rijk weliswaar weinig effect gehad maar na haar herontdekking in het Bologna van het eind van de elfde eeuw heeft zij een zegetocht door Europa gemaakt.

Een half jaar na Spruit nam ook zijn schoolvriend Anton Zijdeveld afscheid als hoogleraar. Hij legde te Rotterdam het professoraat in de sociologie neer met een door Spruits vertaalproject geïnspireerde beschouwing over het *Corpus iuris civilis* (zoals de Justiniaanse wetgeving sedert de middeleeuwen wordt genoemd). De rede gaat niet over het vertaalproject zelf maar is het 'beknopt verslag van een sociologische lezing van het Romeinse recht' (p. 7), en vooral ook – zou ik daaraan willen toevoegen – van zijn geschiedenis.

Zonder de hierboven gememoreerde zegetocht zou Zijdeveld dit afscheidscollege niet gehouden hebben. Als hij 'de kenmerken van het ethos van het Romeinse recht puntsgewijs' samenvat, zegt Zijdeveld: 'het wordt gekenmerkt ten eerste door *waardenneutraliteit*; ten tweede door *materialisme* en *individualisme*; ten derde door *secularisme* en *pragmatisme*; ten vierde door *inductivisme* en *casuïstiek*' (p. 18). Zijdeveld meent 'dat deze vier kenmerken van het Romeinse recht goed passen bij een op het kapitalisme gebaseerde moderne cultuur' (p. 19). Verder pleit hij ervoor 'dat in de juridische opleidingen van onze

universiteiten, als onderdeel van een brede, academische bachelors studie, het Romeinse recht weer in het eerstejaaronderwijs wordt opgenomen, maar dan tezamen met vakken als rechtsfilosofie, rechtsgeschiedenis, institutionele economie en culturele sociologie' (p. 21).

Hij denkt dat de 'ratio iuris en vooral ook de *tenor iuris*' van het Corpus iuris in de cultuur van de Europese Unie een samenbindend element kan zijn. Zijdevelds pleidooi voor onder andere Romeins recht en rechtsgeschiedenis in het bachelorscurriculum mag de rechtshistoricus als muziek in de oren klinken maar menig waarnemer van het huidige academisch bedrijf zal er 'unzeitgemässe Betrachtungen' in zien. En wat die kenmerken van het Romeinse recht betreft: er zijn bibliotheken over vol geschreven.

Dat het Romeinse recht goed zou passen bij het kapitalisme is wel vaker beweerd, en niet door iedereen als een deugd beschouwd. Ook over het al dan niet individualistische karakter van het Romeinse recht is heel wat af gedebatteerd. En art. 19 van het partijprogramma van de NSDAP (1920) – Koschaker heeft duidelijk gemaakt dat dit een heel vreemde bepaling was – keerde zich tegen 'het de materialistische wereldorde dienende Romeinse recht'.¹

Mocht het Romeinse recht in het juridisch onderwijs eens een revival beleven (zoals Zijdeveld kennelijk zou toejuichen) dan is er in ieder geval weer een nieuw leerboek beschikbaar: Spruit heeft aan het eind van zijn hoogleraarschap een dik boek (de vrucht van enkele decennia onderwijs in het Romeinse recht) geschreven, waarvan de eerste druk in 2001 verscheen en de tweede, herziene druk in 2003. Welke positie het Romeinse recht in de toekomst ook moge innemen in het juridische curriculum, het boek is zo omvangrijk dat de docent die Spruits inleiding tot het vak wil gebruiken nooit meer dan een keuze uit de behandelde onderwerpen zal kunnen doen.

Behalve door het schrijven van een leerboek maakte Spruit nog op een andere wijze de balans op van veertig jaar wetenschapsbeoefening: door bundeling van een aantal rechtshistorische studies in de bundel *Metopen*. Die studies liggen uiteraard op het terrein van het Romeinse recht maar er zijn ook enkele bij die het terrein van dit tijdschrift bestrijken. De artikelen over het verbruik in de 17^e en 18^e eeuw en over 'Het Raetsbesluit van burgemeester Velleius' bijvoorbeeld, en verder de twee stukken over Spruits excentrieke Utrechtse voorganger J.C. Naber (1858-1950). *Metopen* bevat bovendien een bi-

biografie van de schrijver (met inbegrip van zijn publicaties over muziek).

Amsterdam

Theo Veen

¹ Ik citeer woorden uit de betreffende bepaling uit de Nederlandse vertaling van Koschakers *Europa und das römische Recht* (München 1947, 4e dr. 1966; aldaar p. 311): *Europa en het Romeinse recht*, 3e druk (Deventer 2000), p. 299.

E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, *Procesgids Staatse Raad van Brabant*, Hilversum: Verloren, 2000. 57 p. ISBN 90-6550-627-6

Gerechtigd archief uit het ancien régime bevat fascinerend bronnenmateriaal. Daar staat tegenover dat het – zeker door rechtshistorisch ongeschoolde gebruikers – als erg technisch en hermetisch ervaren wordt. Elk initiatief dat er toe bijdraagt om deze drempel te verlagen, is bijgevolg zeer welkom. Zo ook deze procesgids, die als eerste deel verschijnt in een nieuwe reeks die uitgegeven wordt door de Stichting tot Uitgave der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht.

De gids heeft uitdrukkelijk als bedoeling ‘een handleiding te bieden bij het onderzoek naar civiele processen’ die bij de Staatse Raad van Brabant gevoerd zijn. Achtereenvolgens komen daarbij aan bod: de rechterlijke organisatie in Staats-Brabant, de samenstelling, de werking en de bevoegdheden van de Raad van Brabant en het verloop van de procesgang in civiele zaken. De hoofdmoot van dit verzorgd uitgegeven boekje wordt gevormd door een grondige analyse van één specifieke zaak uit 1756-1757, waarvan de verschillende stappen in de rechtsgang en de daarmee sporende archiefvorming minutieus beschreven worden. Een literatuurlijst, een overzicht van archieftoegangen en een glossarium ronden deze gids af.

Op de achterflap wordt aangekondigd dat het opzet beperkt blijft tot civiele zaken, maar nergens wordt dat verder verantwoord. Burgerlijke beroepszaken maken weliswaar het leeuwendeel uit van de massa procesdossiers, maar dat neemt niet weg dat ook de criminele rechtspraak en de archiefvorming daarrond aandacht verdienen. Een tweede, aangepast voorbeeld had in deze behoefte kunnen voorzien. Nu belooft de algemene titel eigenlijk meer dan wat feitelijk geboden wordt. Dat de rechtsmacht in strafzaken dan weer wel aan bod komt in één van de

inleidende hoofdstukken, draagt alleen maar bij tot de verwarring.

Ik ben overigens benieuwd naar de volgende afleveringen van deze serie, omdat ik mij de vraag stel of het niet onvermijdelijk doorslagen zullen zijn van deze eersteling. De rolprocedure voor – bijvoorbeeld – het Hof van Holland vertoont min of meer hetzelfde stramien. Ook de archiefvorming in de andere justitieraden loopt, al zijn er afwijkingen op details, langs dezelfde patronen.

De schema's van de civiele procesgangen en het uitgewerkte voorbeeld zijn verhelderend. Naar mijn smaak had het brontypologisch gedeelte best wat uitgebreider mogen zijn. Vele gebruikers krijgen immers stukken in handen die ze met de beste wil van de wereld niet kunnen plaatsen, noch in de rechtsgang, noch in de archiefvorming. Een mooi voorbeeld van een handleiding, waarin handelingen en de archivalische neerslag ervan in procesdossiers aan elkaar gelinkt worden, is te vinden bij M. Oosterbosch, *Grote Raad voor de Nederlanden te Mechelen. Procesbundels beroepen uit Vlaanderen, Ordinaris processen* (nr. 1-1000), Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998, p. 15.

Ook het onderscheid tussen de verschillende archiefstromen blijft flou: wat is raadsarchief (rollen, vonnisboeken, distributieboeken, enz...) en wat wordt door partijen ingebracht aan pleitstukken (die later het dossier vormen)? Op het eerste gezicht lijkt dat onderscheid voor de gebruiker misschien minder relevant, maar het helpt om zicht te krijgen op de ratio achter de archiefvorming. Op die manier draagt het bij tot een adequate vertaling van de eigen onderzoeksvragen in ‘archiefvragen’. En dat is in archiefonderzoek toch nog altijd de kern van de zaak.

Bij wijze van afsluiting wil ik de hoop uitspreken dat deze gids vele geïnteresseerden zal kunnen helpen op hun zoektrajecten doorheen het gerechtelijk archief van het ancien régime. Dat blijft – ondanks alle inspanningen van archivariissen en historici – een veelbelovend, maar weerbarstig en moeilijk te ontwarren kluwen.

Leuven

Eddy Put

R. Feenstra, *Vergelding en vergoeding. Enkele grepen uit de geschiedenis van de onrechtmatige daad*, 3e druk, herzien door de auteur en bewerkt door L.C. Winkel. Deventer: Kluwer, 2002 (Rechtshistorische Cahiers, 6). IX + 91 pp. ISBN 90 268 3786 0

Dit boekje, waarvan de eerste druk in 1982 verscheen en de tweede in 1993, bestaat na een korte inleiding (hoofdstuk I, p. 1-2) en een hoofdstuk over 'De directe bronnen van art. 6:162 BW en van enkele aanverwante artikelen' (II, p. 3-5) uit drie grepen uit de geschiedenis van de onrechtmatige daad: de 'Verbin-tenis uit delict in het Romeinse recht. De lex Aquilia' (hoofdstuk III, p. 7-13), 'Boete en schadevergoeding wegens onrechtmatige daad van de 12^e tot de 19^e eeuw' (hoofdstuk IV, p. 15-20) en 'Doodslag en verwonding in de Inleidinge van Hugo de Groot' (hoofdstuk V, p. 21-26). Daarna volgen nog 68 teksten betreffende deze materie. Die lopen van Gaius (ca. 160) tot Valkhoff (1948) (p. 27-77). De teksten in vreemde talen (Latijn, Frans, Duits en Engels) zijn voorzien van een vertaling, de oud-Nederlandse teksten van Hugo de Groot (nummers 29-33) helaas niet. Dat zo'n vertaling geen overbodige luxe is, kon ik goed merken toen wij 25 jaar geleden in Amsterdam nog oud-vaderlands privaatrecht doceerden aan de hand van onder andere De Groots *Inleidinge* (1631). Die situatie is er inmiddels niet beter op geworden. Een paar jaar geleden heb ik een 'autochtone' studente die voor een modernrechtelijke scriptie een hoofdstuk uit Hubers *Heedensdaegse Rechtsgeleertheit* (1686; gemakkelijker Nederlands dan dat van De Groot) nodig had naar de Engelse vertaling van Percival Gane (1939) moeten verwijzen. Kort daarna vertrouwde een keurige, oer-Hollandse studente mij zelfs toe dat zij niet in staat was Nederlands van voor 1970 te lezen. Wat ik mij daarbij moet voorstellen weet ik niet (ik was te verbijsterd om het te vragen). Maar ervaringen als deze, en de wetenschap dat nauwkeurige tekstinterpretatie in ons middelbaar onderwijs niet meer in de mode is, doen mij betwijfelen of een werkje als het onderhavige nog wel bruikbaar is voor de Nederlandse rechtenstudent anno 2003.

Amsterdam

Theo Veen

H.L.C. Hermans, *Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd*. Leeuwarden: Friese Pers Boekery, 2003. 224 blz. ISBN 90-330-1271-5. € 20,-.

Op 25 februari 2003 werd in het Paleis van Justitie te Leeuwarden de beroemde strafrechtelijke uitspraak herdacht van het Leeuwarder gerechtshof van 25 februari 1943, NJ 1951, 643. In dit zogenoemde 'Leeu-

warder arrest' verlaagde het hof in hoger beroep de straf van de verdachte tot een periode die gelijk was aan de duur van het voorarrest, zodat hij niet naar het beruchte strafkamp bij Ommen hoefde. In dit kamp, dat door de bezetter in gebruik was genomen als noodgevangenis, heersten zeer beroerde omstandigheden: de (Nederlandse) bewakers mishandelden gevangenen op grote schaal, de voeding was slecht en onvoldoende, en het werk dat de gedetineerden moesten verrichten was buitengewoon zwaar. Velen overleefden een verblijf in dit kamp niet. Het hof baseerde zijn uitspraak niet alleen op het feit dat de wet geen rekening hield met vrijheidsstraffen die dermate zwaar waren, maar deed deze uitspraak tevens 'om des gewetens wille'. Aangezien die toevoeging juridisch overbodig was, zag men direct het verzetskarakter ervan in, met alle gevolgen van dien.

De aanleiding voor de herdenking was de presentatie van een omvangrijke studie naar dit arrest en zijn voor- en nageschiedenis door H.L.C. Hermans, vice-president in het huidige hof te Leeuwarden. De auteur heeft zijn uitgebreide onderzoek in minder dan een jaar tijd voltooid en in ruim 200 bladzijden tekst weten te gieten. Het boek is voornamelijk historisch van opzet en geschreven voor een breed publiek. Na een korte inleiding over de Nederlandse rechterlijke macht in oorlogstijd volgt een uitgebreid hoofdstuk over het reilen en zeilen van het hof en zijn functionarissen tijdens de bezetting, compleet met foto's en korte levensbeschrijvingen. Vervolgens krijgen het arrest zelf en de gevolgen ervan ruime aandacht. De geschiedenis wordt afgerond met het herstel van de normale gang van zaken na de bevrijding.

In tot nu toe verschenen publicaties over de rechtspleging in oorlogstijd wordt het arrest meestal wel besproken, maar in dit boek worden voor het eerst alle nog voorhanden documenten met betrekking tot deze uitspraak (en de verdere geschiedenis van het hof tijdens de bezetting) in hun samenhang behandeld. Ruime aandacht gaat uit naar de voorgeschiedenis van het arrest: het protest van vrijwel de gehele rechterlijke macht tegen de wantoestanden in kamp Ommen. Bovendien had het anti-Duitse Leeuwarder hof toch al een slechte relatie met de pro-Duitse secretaris-generaal van justitie en de Duitse bezetters. In het kader daarvan komen ook de plannen van justitie ter sprake om het hof met een gewijzigde bemanning naar Groningen te verplaatsen.

Het Leeuwarder arrest, handgeschreven op het daarvoor bestemde formulier en in reproductie in het

boek opgenomen, wordt gepresenteerd als de culminatie van de verzetshouding van het hof. Blijkens een interne brief van het Duitse bezettingsbestuur werd het verzet karakter van de uitspraak onmiddellijk ingezien. Het verzet op haar beurt juichte de moedige daad in de illegale pers toe. Het is daarom opmerkelijk dat een van de verantwoordelijke raadsheren bij een verhoor door de Duitse autoriteiten volhoudt dat het inroepen van het 'geweten' uitsluitend de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht met betrekking tot straftoemeting betrof. Ook een protestbrief van de Hoge Raad tegen het ontslag van twee van de drie verantwoordelijke raadsheren betoogt nog dat aan de uitspraak 'jeder Charakter des Widerstandes [...] gegen die besetzende Gewalt vollkommen fremd ist.' (p. 139)

Hermans behandelt ook uitgebreid de redenen die gegeven werden voor het ontslag. De belangrijkste daarvan is de beschuldiging van ernstig plichtsverzuim. Dit verzuim zou erin bestaan hebben dat de raadsheren geweigerd hadden een evenredige straf op te leggen. Een beroep op het geweten kon bovendien alleen ten grondslag liggen aan een besluit het ambt neer te leggen, en niet als rechtvaardiging dienen om hun ambtsplichten te verzaken. Hermans betwijfelt dat de raadsheren inderdaad in strijd met hun plicht hadden gehandeld. Ten eerste hadden de rechters de extreem strafverzwane omstandigheden van het strafkamp ten opzichte van de reguliere gevangenis best een rol mogen laten spelen in de straftoemeting (p. 181). Dat klinkt niet onaannemelijk. Ten tweede is Hermans van mening dat ook het beroep op het geweten geen plichtsverzuim kan opleveren, aangezien het een appel is aan de 'hoge norm' van het 'Recht met een hoofdletter' waaraan door een 'intellectuele drang' wel gehoorzaamd moet worden. De raadsheren zouden hierbij volgens Hermans zelfs aan Romeinen 13:5 gedacht kunnen hebben, waarin staat dat de machten die er zijn door God zijn geordineerd. Volgens Hermans en anderen moet hieruit namelijk het tegendeel worden afgeleid, namelijk dat sommige machten niet gehoorzaamd moeten worden (p. 182). Dat is weliswaar een aardig staaltje van zeer creatieve bijbelinterpretatie (bij zo'n vrije interpretatiemethode kun je elke tekst als uitgangspunt nemen), maar geen overtuigende verdediging van de handelwijze van de Leeuwarder raadsheren als juridisch juist. Tenslotte roept Hermans de heilige onafhankelijkheid van de rechter nog aan ter rechtvaardiging van een totaal vrije straftoemeting (p. 183-184).

Deze theoretische onderbouwing is naar mijn mening niet overtuigend, maar ook niet nodig. Waarom zou een verzetsdaad aan dezelfde normen gemeten moeten worden als rechtspraak? Om het protest van het Leeuwarder hof als rechtspraak in optima forma te kunnen karakteriseren? Wanneer Hermans had gezegd dat het hier een prijzenswaardige verzetsdaad betreft, maar dat het geweten van de rechter onder normale omstandigheden geen rechtsbron behoort te zijn, zou dat de daad mijns inziens niet minder heroïsch maken. In plaats daarvan volgt hij deels de pogingen tot rechtvaardiging die destijds tegenover de bezetter werden gedaan, als zou het een gebruikelijke vorm van rechtspraak betreffen. En dat terwijl het bijzondere en moedige van de uitspraak nu juist is, dat het *geen* gewone rechtspraak behelst maar een buitenjuridische beschuldiging van gewetenloosheid aan het adres van de bezetter is.¹

De auteur is ook nog op zoek gegaan naar vergelijkbare uitspraken door andere gerechten in verband met het strafkamp Ommen. Behalve enkele rechtbankvonnissen uit Leeuwarden en Utrecht (zonder verwijzing naar het geweten) werd er niets gevonden. Misschien dat nader onderzoek er nog meer aan het licht brengt. De studie levert al met al een boeiend verhaal op, en de waarde van het boek wordt nog vergroot doordat teksten van verschillende documenten in tien bijlagen zijn opgenomen, en doordat ook door het hele boek uitvoerig wordt geciteerd uit correspondentie en andere stukken.

De tekst op het omslag belooft dat het boek 'een nieuw licht [werpt] op de rechterlijke macht in haar geheel en op het gedrag van individuele leden daarvan tijdens de bezetting'. Het (door mij) gecursiveerde deel kan deze studie niet waarmaken, maar dat is blijkens de inleiding ook niet de pretentie van Hermans. Het Leeuwarder arrest nodigt echter wel degelijk uit tot een 'bezinning op de kerntaak van de rechter' (p. 9), en het boek is daar een goede aanleiding toe.

Nijmegen

D. Venema

¹ Zo schrijft Van de Wiel dat het hof 'maling had aan de wet en wetgever en zich in dienst stelde van het Recht.' A.M. van de Wiel, 'Rechtspleging onder bijzondere omstandigheden, De Hoge Raad en de Duitse bezetting', *Recht en Kritiek* 9 (1983), p. 457-458.

REGISTER OP DE JAARGANGEN 1-5 (1999-2003)

In dit Register op de eerste vijf jaargangen van *Pro Memoria* zijn niet opgenomen de op de eerste twee bladzijden van iedere aflevering afgedrukte redactionele voorwoorden alsmede de rubriek 'Over de auteurs van de artikelen' (met 'artikelen' wordt in dat verband bedoeld op de in de 'grote' letters gezette artikelen en de interviews). Deze rubriek staat – behalve in nr. 2.1 – steeds op de laatste bedrukte bladzijde van de aflevering; de rubriek 'Over de auteurs van de artikelen' van aflevering 2.1 is in aflevering 2.2 opgenomen op p. 399.

De eerste jaargang van *Pro Memoria* bestaat uit één aflevering, de jaargangen 2-5 omvatten steeds twee afleveringen. Tot dusverre zijn de volgende negen afleveringen verschenen:

- 1 (1999)
- 2.1 (2000)
- 2.2 (2000), themanummer: 'De negentiende eeuw: strafrecht, criminaliteit en de overheid'
- 3.1 (2001)
- 3.2 (2001)
- 4.1 (2002)
- 4.2 (2002), themanummer: 'De rijkdom van de archieven'
- 5.1 (2003)
- 5.2 (2003); vijf artikelen in dit nummer zijn gewijd aan het thema: 'koloniale rechtsgeschiedenis'

Als bijlage bij aflevering 3.2 (2001) verscheen: Theo Veen, 'En voor berisping is hier ruime stof'. *Over codificatie van het burgerlijk recht, legistische rechtsbeschouwing en herziening van het Nederlandse privaatrecht in de 19de en de 20ste eeuw* (128 pp.)

I Bijdragen in de grote letters

I.1 Artikelen

- A.J. ALLAN, Het gerafelde stadsrecht van Beverwijk 2.1, p. 46-70
- N.P. VAN DEN BERG, Philip Kleintjes (1867-1938). De Japanse wortels van een Amsterdamse hooglebaar koloniaal staatsrecht 1, p. 41-56

- A.M.J.A. BERKVEN, Digitalisering: een virtuele toekomst voor oude rechtsbronnen 3.1, p. 128-140
- A.M.J.A. BERKVEN, Een aanzet tot hervorming van het strafprocesrecht in Staats Opper-Gelder in 1762? 4.2, p. 347-361
- A.G. BOSCH, In naam van Oranje ... Prinsgezinden en patriotten in Friesland 2.2, p. 337-342
- A.G. BOSCH, Twee eeuwen kantonrechtspraak (1811-2002), in het bijzonder in Friesland 5.1, p. 134-157
- A.G. BOSCH en A.P. VAN NIENES, Het Krijgsgerecht der Friese en Nassau Regimenten (circa 1583-1775) 3.2, p. 233-251
- GEERT BOSSERS, Een wetboek van strafrecht voor de West-Indische koloniën 2.2, p. 234-255
- MAARTEN VAN BOVEN, Rechtsbronnen, archivarijzen en rechtshistorici 4.2, p. 227-229
- J.L.W. BROEKSTEEG, zie: I.A. VAN DEN DRIESSCHE
- E.J.M.F.C. BROERS, 'Saecken van seer quade en dangereusen gevolge'. De berechting van valsheidsdelicten door de Staatse Raad van Brabant 3.1, p. 97-106
- E.J.M.F.C. BROERS, Doodslagers en moordenaars voor de Raad van Brabant. Annotatie bij enkele strafzaken uit de zeventiende en achttiende eeuw 5.2, p. 245-263
- PAUL BROOD, Ossenhandel en belastingrecht 4.2, p. 320-330
- P. BROOD, zie ook: P. GERBENZON
- LUK BURGELMAN, De bevoegdheidsaanspraken van de burgemeester en de minister van binnenlandse zaken op het vlak van de lokale administratieve politie: een oud zeer 2.2, p. 343-371
- R.C. VAN CAENEGEM, Galbert van Brugge en 'Recht is Politiek' 4.1, p. 23-35
- C.M. CAPPON, 'De eerlijkheid en de gemoedelijkheid van den Nederlander'. Over de korte geschiedenis van de beperking van het getuigenbewijs in het Nederlandse recht 1, p. 115-134
- C.M. CAPPON en H. VAN ENGEN, '... Bider kore vanden dorpe ...'. Het stadsrecht van Brouwershaven (1403) 4.2, p. 230-255
- WIM CERUTTI, Justitie in het stadhuis van Haarlem 2.1, p. 71-91
- E.C. COPPENS, Het Lam Gods zijdelings verkocht 1, p. 19-40

- E.C. COPPENS, Is echtgescheiden ook echt geschied? Het verhaal van een proces 4.2, p. 362-372
- MICHIEL DECALUWE, De zelfscheiding in de zuidelijke Nederlanden in de vijftiende eeuw 3.1, p. 32-48
- GUIDO C.E. VAN DIEVOET, Het Nederlands als wetstaal in België in de negentiende en de twintigste eeuw 5.1, p. 96-118
- HARRY DONDORP en JAN HALLEBEEK, Het derden beding bij Voorda en Moltzer 4.1, p. 49-67
- GRETHA DONKER, Geheime Bloem-stukken 3.2, p. 267-312
- Gretha DONKER, Mr. J.C. Bloem in Lemmer (1928-1931) 4.2, p. 408-436
- M.L. DORREBOOM, Franciscus Lievens Kersteman in Den Haag: een oplechtingszaak in 1752 4.2, p. 331-346
- I.A. VAN DEN DRIESSCHE en J.L.W. BROEKSTEEG, De strafrechtelijke en politieke aspecten van het contracteign: een vergelijking van de ontwikkeling van het contracteign in België en Nederland 4.1, p. 167-184
- N.S. EFTHYMIU, zie: J.M. DE MEIJ
- FLORIKE EGMOND, Eer in het geding in het 16e eeuwse Holland 4.2, p. 294-304
- H. VAN ENGEN, zie: C.M. CAPPON
- SJOERD FABER, De criminele rechtbank in Holland (1838-1841): Amsterdam, Den Haag, Haarlem 2.2, p. 227-233
- P. GERBENZON, B.S. HEMPENIUS-VAN DIJK en P. BROOD, Receptie van Romeins recht in Drenthe? 5.1, p. 50-65
- P. GERBENZON, B.S. HEMPENIUS-VAN DIJK, O. VRIES, Tweemaal panding van paarden ten laste van Gerkesklooster. Vertaling van een commentaar bij twee Oudfriese documenten uit de vijftiende eeuw 3.1, p. 19-31
- LUDY GIEBELS, Droom, daad, wetten en praktische bezwaren: de politieke context van de reglementering van Rijnland 1, p. 82-99
- FRANCISCA DE HAAN, De zorg voor gevangenen in de negentiende eeuw: sociale controle of zorgende macht? 2.2, p. 302-319
- JAN HALLEBEEK, zie: HARRY DONDORP
- L. HARDENBERG, De Avari-Commissie te Amsterdam (1811-1982) 4.1, p. 36-48
- DIRK HEIRBAUT, De graven van Vlaanderen en de keuze van de Duitse koning. De theorie van Armin Wolf over het ontstaan van het college van de zeven keurvorsten getoetst aan de Vlaams-Henegouwse realiteit 3.2, p. 195-212
- B.S. HEMPENIUS-VAN DIJK, zie: P. GERBENZON
- MARGARET HEWETT, Old wine in new bottles, or: the story of translations of the 'old authorities' produced by South Africans 2.1, p. 92-108
- HENK DEN HEIJER, Met bewillinghe van de swarte partij. Nederlands recht op de Goudkust in de zeventiende eeuw 5.2, p. 350-363
- FRITS HOORWEG, Een inhaaloperatie 4.2, p. 437-447
- HAN HULSCHER, De omslag van zoengeld over de verwanten van een doodslager volgens het Rechtsboek van Den Briel 4.1, p. 68-86
- JAAP JACOBS, 'Te fourneeren nae de loffelijcke costumen der Stadt Amsterdam': Nederlandse regelgeving in Nieuw-Nederland 5.2, p. 364-377
- C.A. VAN KALVEEN, De oprichting van het waterschap 'De Amerongse Bovenpolder' in 1439 4.2, p. 256-265
- FRANK KEVERLING BUISMAN, 'Luijsigh ende plujsigh'. Huwelijksontbindingen in het zeventiende eeuwse Gelre 4.2, p. 305-319
- MARCO KREEFT, Een neergaande lijn: het stemrecht in de periode 1795-1848 3.2, p. 252-266
- CHRIS LEONARDS, Penitentiaire jeugdzorg ter discussie. 'Moreel ondernemerschap' en 'sociale controle' in een negentiende-eeuwse, Europese context 2.2, p. 320-336
- RANDALL LESAFFER, Petrus Gudelinus' *De jure pacis commentarius*: een vroege bijdrage tot de volkenrechtsleer? Gudelinus' verhandeling over het verdragsrecht 3.1, p. 67-96
- R.W.G. LOMBARTS, Referenda 1797-1805 1, p. 142-147
- THEO VAN DER MEER en PAUL SNIJDERS, 'Ernstige moraliteits-toestanden in de residentie'. Een 'whodunnit' over het Haagse zedenschandaal van 1920 4.2, p. 373-407
- J.M. DE MEIJ, Hoe belangrijk is de Bataafse Staatsregeling van 1798 geweest voor de Nederlandse constitutionele ontwikkelingsgeschiedenis? [naar aanleiding van O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (red.), *De Staatsregeling voor het Bataafse Volk van 1789*] 5.2, p. 288-319
- J.M. DE MEIJ en N.S. EFTHYMIU, Kleintjes op de bres voor meer autonomie in het staatsrecht van Nederlands-Indië 1, p. 57-81
- M.A. MOELANDS, De kroning van stadhouder-koning Willem III en koningin Mary gezien door de ogen van Romeyn de Hooghe 2.1, p. 131-144
- A.P. VAN NIENES, zie: A.G. BOSCH
- R.M.P.G. NIESSEN-COBBEN, Rechtsbescherming tegen de overheid en het eigen karakter van het fiscaal procesrecht 5.1, p. 119-133

- GUSTAAF VAN NIFTERIK, Jean Bodin en de Nederlandse Opstand **3.1**, p. 49-66
- DIRK JAAP NOORDAM, Het Nederlandse gezin in de wet en de samenleving **2.2**, p. 288-301
- C.H. VAN RHEE, Pogingen tot codificatie van het burgerlijk procesrecht in de Lage Landen bij de Zee (1798-ca. 1819). Naar een 'oudvaderlandse' procedure in de traditie van het *ius commune*? **5.1**, p. 66-95; **5.2**, p. 264-287
- JACOB A. SCHILTKAMP, Legislation, Government, Jurisprudence, and Law in the Dutch West Indian Colonies: the Order of Government of 1629 **5.2**, p. 320-334
- A.J.B. SIRKS, 'Voor zoo veel overeenkomend en practicabel': de adoptie in Oost-Indië **5.2**, p. 335-349
- VINCENT SLEEBE, Het rustige platteland, een negentiende-eeuwse erfenis? **2.2**, p. 273-287
- PAUL SNIJDERS, zie: THEO VAN DER MEER
- JAN A. SOMERS, De VOC als volkenrechtelijke actor **5.2**, p. 378-394
- M.A.H.P. VAN STIPHOUT, Van de paus of van de koning? Zeger-Bernard Van Espen en het appel comme d'abus **1**, p. 100-114
- RIJK TIMMER, Restanten van Oud-Germaans recht in de Lex Frisionum **2.1**, p. 17-45
- J. TOES, Hoe de rechtbank voor Hoorn verloren ging. Bestuurders en burgerij verliezers in hun verzet **2.1**, p. 109-130
- LIESBETH VANDERSTEENE, Het uitleveringsrecht en de bescherming van politieke vluchtelingen in het negentiende-eeuwse West-Europa, met bijzondere aandacht voor Nederland en België **2.2**, p. 256-272
- THEO VEEN, Elias Wigeri over het procesrecht als deel van de academische rechtenstudie (1772) **4.1**, p. 87-129 [zie voor een erratum **5.1**, p. 223]
- THEO VEEN, De kwestie Mijer, de motie Keuchenius, de ontbinding van de Tweede Kamer en het ministerschap als springplank. Enkele aantekeningen over en naar aanleiding van een parlementaire cause célèbre **5.1**, p. 158-176
- B.D. VAN DER VELDEN, Friestalige notariële akten. Over het gebruik van het Fries in notariële akten in de jaren 1945-1955 **3.1**, p. 107-127
- KAREL VELLE, De Belgische rijksarchiefdienst en de strafrechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw **2.2**, p. 372-383
- WOUTER L. DE VOS, South African civil procedural law in historical and social context **4.1**, p. 130-147
- O. VRIES, *Seka mit brande ende mit breke*. Oudfriese terminologie met betrekking tot het rechtsinstituut 'woesting' **4.1**, p. 148-166
- O. VRIES, zie ook: P. GERBENZON
- BART E.-F. M.P. WAUTERS, Zeger-Bernard Van Espen: regalisme, conciliarisme en corporatisme. Bijdrage tot de kerkrechtsgeschiedenis in de Nederlanden **3.2**, p. 213-232
- ELIAS WIGERI, Rede over het niet genoeg te waarden nut van de praktische studie van het recht aan de academie **4.1**, p. 107-129 [zie ook: THEO VEEN]
- LAURENS WINKEL, Erasmus en het recht **1**, p. 135-141
- ALAIN WIJFFELS, Zeeuwse steden voor de Grote Raad **4.2**, p. 266-293

I.2 Interviews

- De serie 'Rechtshistorici uit de Lage Landen' bestaat uit vraaggesprekken met (in volgorde van publicatie):
- [1] R.C. van Caenegem (door S. Faber en D. Heirbaut) **1**, p. 3-18
 - [2] Ph. Godding (door D. Heirbaut en S. Faber) **2.1**, p. 3-16
 - [3] P. Gerbenzon (door S. Faber en D. Heirbaut) **3.1**, p. 3-18
 - [4] H. van der Linden (door D. Heirbaut, S. Faber en Th. Veen) **4.1**, p. 3-22
 - [5] R. Feenstra (door Theo Veen en Dirk Heirbaut) **5.1**, p. 3-38
 - [6] G. van Dievoet (door Louis Berkvens en Georges Martyn) **5.2**, p. 227-244
- Buiten het verband van deze serie verscheen:
Ex fontibus hauriant: interview with M.L. Hewett (by Tom Bennett and Jan Hallebeek) **5.1**, p. 39-49

II Bijdragen in de kleine letters

II.1 Kleine artikelen, toespraken, etc.

- HANS ANKUM, Herinneringen aan Marcel Henri Bregstein (1900-1957) **4.1**, p. 192-194
- GOVAERT C.J.J. VAN DEN BERGH, Printing on demand, futuristisch bekeken **4.1**, p. 185-186
- GEERT BOSSERS, Mittermaier aan Mollet: transcriptie van een brief **3.2**, p. 321
- C.M. CAPPON, Heeft de rechtsgeschiedenis nog toekomst? [naar aanleiding van D. Heirbaut en Daniel Lambrecht (eds.), Het nut van rechtsgeschiedenis voor het onderwijs in het hedendaagse recht] **5.1**, p. 177-180
- GRETHA DONKER, Ontspanning en tuinwerk voor een geëvacueerd departement van Justitie. Over

- Medoc*, de voorloper van het personeelsblad *Vox Justitiae* **5.2**, p. 424-427
- L. HARDENBERG, Jaar en Dag **3.1**, p. 141-143
- L. VAN HEIJNINGEN, Het De Bourbon-arrest **2.1**, p. 159-160
- L. VAN HEIJNINGEN, Strijd om de Grondwet **2.1**, p. 161-163
- L. VAN HEIJNINGEN, Het fideicommissum of trouwverlaet **3.1**, p. 144-145
- L. VAN HEIJNINGEN, De affaire Krayenhoff: een Kafkaïaans proces **4.1**, p. 187-189
- F.C.J. KETELAAR, De rechtshistoricus als adviseur **5.2**, p. 402-405
- ROLF KNÜTEL, Jop Spruit zur Zwischenstation **4.1**, p. 195-197 [zie voor twee errata **5.1**, p. 223]
- GEORGES MARTYN, Boerenschepenen en geleerd recht: over een laat-zeventiende-eeuws gerechtregister van de heerlijkheid Avelgem en Ter Muncken **5.2**, p. 395-401
- THEO VAN DER MEER, Een ongepast antwoord, ofwel het begripvolle seksisme van een negentiende-eeuwse rechter **3.1**, p. 146
- O. MOORMAN VAN KAPPEN, De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798 **4.1**, p. 198-199
- JAAP TOES, Een zwarte bruidegom en een blanke bruid **3.2**, p. 313-315
- THEO VEEN, *Observationes Tumultuariæ Novissimæ*
- 1 *Observationes tumultuariæ* **1**, p. 148
 - 2 Een leerstoel voor Zuid-Afrikaans recht **1**, p. 148-149
 - 3 Een parmantige resolutie? **1**, p. 149
 - 4 I.H. Gosses en de rechtsgeschiedenis **1**, p. 149-150
 - 5 Cicero over de jeugd? **1**, p. 150
 - 6 Onderwijsperikelen (1): Paul Scholten over Hugo de Groot en R.S. over Buijs **1**, p. 150-152
 - 7 Tekst en context (1): over 'invloed' **1**, p. 152
 - 8 Protest tegen de 'oliefaculteit'? **1**, p. 152
 - 9 Academische correspondentie **2.1**, p. 145-147
 - 10 Grieks voor juristen? **2.1**, p. 147
 - 11 Langemeijer over Meijers **2.1**, p. 148
 - 12 Herinneringen: over oral history **2.1**, p. 148-149-152
 - 13 Klikspaan, de praetor, de professor en – in een voetnoot – de academische vuilnisbak **2.1**, p. 149
 - 14 Halbertsma over Vink **2.1**, p. 152
 - 15 Hora est **2.1**, p. 153-154
 - 16 Ranzige mystiek? Over de kennelijke onver-
- vangbaarheid van Van Apeldoorns *Inleiding* **2.1**, p. 154-156
- 17 De uitspraak van het tribunaal te Amsterdam in de zaak tegen Lambertus Johannes van Apeldoorn (dossier no. 5708; uitspraak 4 november 1947; fiat executie 5 februari 1948) **2.1**, p. 156-158
 - 18 Hoe lang nog? **2.1**, p. 158
 - 19 Quousque tandem? **2.2**, p. 386-387
 - 20 Posteris: de vertaling van een opdracht [nl. van de opdracht van het Algemeen Register op de Verslagen en Medede(e)lingen OVR, 1880-1999, aan R. Feenstra] **3.1**, p. 147
 - 21 Huberiana nonnulla (1): de Huber-collecties in het rijksarchief in Friesland **3.1**, p. 147-148
 - 22 Huberiana nonnulla (2): twee brieven van Ulrik Huber aan zijn vader (Utrecht, 13 maart en 21 april 1655) **3.1**, p. 148-153
 - 23 Huberiana nonnulla (3): over de 'zuiverheid' van de politica **3.1**, p. 153-156
 - 24 Een onder Ulrik Huber verdedigde historisch-politieke disputatie over Keizer Augustus (1663) **3.2**, p. 322
 - 25 Gerezen wit: over twee dichtende juristen [nl. J.C. Noordstar = A.J.P. Tammes en N.E.M. Paireau = H.J. Scheltema] en hun uitgeverijte **3.2**, p. 322-324
 - 26 Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel **3.2**, p. 324
 - 27 Mr. Jan Gualtherus Christiaan Joosting (Purmerend, 17 april 1866 – Velp (Gld.), 18 april 1944): archivaris, uitgever van rechtsbronnen en privaatscholar oud-vaderlands recht **3.2**, p. 324-326
 - 28 Amsterdamse prijsvragen **5.1**, p. 181-186
 - 29 De aan Robert Feenstra toegekende penning: over een foute illustratie bij de observatie over 'Amsterdamse prijsvragen' **5.2**, p. 410-411
 - 30 Promoveren op stellingen **5.2**, p. 411-413
 - 31 Stellingen ter bevestiging van het doctoraat in de rechtswetenschap: schertsstellingen bij de promotiediners van Mr. D.P.C. de Hoop Scheffer (1918) en Mr. H.T. Asser (1919) **5.2**, p. 414-417
 - 32 Twee brieven van L.J. van Apeldoorn (1886-1979) aan J. Donner (1891-1981)
 - 33 Het vertrek van mr. J. Donner uit de Hoge Raad (februari-maart 1944): Leijten versus De Ruiters **5.2**, p. 421-423
- B.D. VAN DER VELDEN, De archieven van Elisabeth

van Dorp, Haags advocate van 1903 tot 1915 **4.1**, p. 190-191

A.J. VAN WEEL, Halt, Bloed! Over twee duellen **1**, p. 153

A.J. VAN WEEL, Halt, Bloed: enkele addenda **2.1**, p. 164

A.J. VAN WEEL, Tinsley in Holland **3.2**, p. 316-317

MICHAEL WIECZORREK, De brieven van Mittermaier: een onbekende bron voor de Belgische en Nederlandse rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw **3.2**, p. 319-320

II.2 Kroniekbijdragen (in chronologische volgorde)

1, p. 154-158: Personalialia, activiteiten, publicaties (SJOERD FABER)

2.1, p. 165-168: Personalialia, activiteiten, publicaties (S. FABER en J.A.G. JÜNGEN)

3.1, p. 157-158: Zeger-Bernard van Espen. 300 Jaren Jus Ecclesiasticum Universum (BART WAUTERS)

3.2, p. 327-329: Rechtsgeschiedenis in Vlaanderen 2000-2001 (R. LESAFFER en D. HEIRBAUT); Het Europees forum van jonge rechtshistorici: een kennismaking (M. WIECZORREK en D. HEIRBAUT); Rechtsgeleerde boeken uit Zuid-Afrika (THEO VEEN)

II.3 Necrologieën (in alfabetische volgorde)

In memoriam Nikolaas Egbert Algra (1927-2002) (door A.J.B. Sirks) **5.1**, p. 189-190

In memoriam mr.dr.s. Karel E.M. Bongenaar 6 mei 1935-3 maart 1999 (door J.E. Spruijt) **1**, p. 159-162

In memoriam prof.dr. W.J. Buma (1910-1999) (door Theo Veen) **2.1**, p. 174-175

Herman Diederiks (1937-1995) en de werkgroep strafrechtsgeschiedenis (1973-1998) (door Sjoerd Faber) **2.2**, p. 384-385

In memoriam Dr.mr. Leonard de Gou (1916-2000) (door O. Moorman van Kappen) **3.2**, p. 330-333

In memoriam Constant Matheussen (1944-2002) (door Georges Martyn) **5.1**, p. 187-188

Mr. M.S. van Oosten herdacht als magistraat (door J. Rimmelink) **3.1**, p. 159-160

M.S. van Oosten en het Oud-Vaderlandse Recht (door Paul Nève) **3.1**, p. 161-162

P.J. Verdam en de Nederlandse rechtsgeschiedenis (door S. Faber) **2.1**, p. 176-177

In memoriam mr.dr. K. de Vries (1917-1999) (door Theo Veen) **2.1**, p. 172-173

II.4 Recensieartikelen (zie voor vollediger titels van de besproken werken hieronder, sub II.5)

C.M. CAPPON, zie hierboven sub II.1

SJOERD FABER, Commentaar op *Achter slot en grendel* [over: Anna de Haas (red.), met medewerking van Peter Altena, *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800*] **5.2**, p. 430-433

J.M. DE MEIJ, De constitutionele positie van de koningin in discussie [over: Harry van Wijnen, *De macht van de kroon*] **3.1**, p. 169-174

J.M. DE MEIJ, zie ook hierboven sub. I.1

PAUL NÈVE, Het notariaat in België [over Claude Bruneel e.a. (ed.), *Het notariaat in België van de Middeleeuwen tot heden*] **3.1**, p. 163-168

PAUL VAN PETEGHEM, De Raad van Brabant onder Filips de Goede [over Ph. Godding, *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)*] **2.1**, p. 178-185

W.P. SECKER, Grond onder de voeten. De voortdurende discussies over het bestaansrecht van de Nederlandse Eerste Kamer en de Belgische Senaat [over B.H. van den Braak, *De Eerste Kamer en Véronique Laureys e.a., De geschiedenis van de Belgische senaat*] **2.1**, p. 186-193

RIJK TIMMER, De ontwikkeling van de geldstandaard in het middeleeuwse Friesland [over D.J. Henstra, *The evolution of the money standard in medieval Frisia*] **3.2**, p. 334-339

II.5 Recensies en aankondigingen

II.5.1 Boeken en brochures

P.G. Aalbers, *Justitiae Sacrum. Zeven eeuwen rechtspraak in Arnhem* (F. Keverling Buisman en R.C.M. Wientjes) **1**, p. 170-172

Margreet J.A.M. Ahsmann, *Collegium und Kolleg. Der juristische Unterricht an der Universität Leiden 1575-1630 unter besonderer Berücksichtigung der Disputationen* (Laurent Waelkens) **3.2**, p. 347

Kinji Akashi, *Cornelius van Bynkershoek: His Role in the History of International Law* (R.C.H. Lesaffer) **2.1**, p. 213-214

N.E. Algra, *Oudfries recht 800-1256* (D. Lambrecht) **4.1**, p. 202-204

C.P. Aubel, *Rechtbank Nijmegen, 1811-1877. Uit de geschiedenis van de rechtbank te Nijmegen vanaf 1811 tot haar opheffing in 1877* (Frank Keverling Buisman) **5.1**, p. 205-206

M.-C. Le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak*

- voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw (Georges Martyn) **5.1**, p. 193-197
- Rena van den Bergh (ed.), Summa eloquentia. Essays in honour of Margaret Hewett (Theo Veen) **5.1**, p. 191
- Govaert C.J.J. van den Bergh, Die holländische elegante Schule. Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800 (Theo Veen) **5.1**, p. 202-205
- A.M.J.A. Berkvens, A propos van de affaire Laurent Timmermans. Enkele beschouwingen over de hervorming van strafrecht en strafprocesrecht in Oostenrijks Opper-Gelre en de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw, in. or. Maastricht (Geert Bossers) **3.2**, p. 349
- A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (red.), 'Om daarmee vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen'. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A. Fl. Gehlen (Sjoerd Faber) **2.1**, p. 196-197
- Guus J. den Besten, Een nieuw millenium! Hoezo een probleem? Geschiedenis van de kalender en het jaartal (Theo Veen) **2.1**, p. 195-196
- Alphons van den Bichelaer, Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek (Caspar van Heel) **1**, p. 165-168
- Peter R. Boomsma, Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon (Theo Veen) **1**, p. 182-184
- A.G. Bosch, De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot 2000 (Sibo van Ruller) **2.2**, p. 389-392
- B.H. van den Braak, De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995 (W.P. Secker) **2.1**, p. 186-193
- F. Brandsma, Gemeen recht in Groningen. Enige opmerkingen over de matiging van bedongen boetes door de rechter, in. or. Groningen (E.C. Coppens) **5.1**, p. 191-193
- E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, Procesgids Staatse Raad van Brabant (Eddy Put) **5.2**, p. 435
- Paul Brood, Het oude Groninger recht in hoofdlijnen (F. Keverling Buisman) **3.2**, p. 346-347
- Claude Bruneel, Philippe Godding en Fred Stevens (red.), Het notariaat in België van de Middeleeuwen tot heden (Paul Nève) **3.1**, p. 163-168
- Y. Buruma (red.), 100 jaar strafrecht. Klassieke teksten van de twintigste eeuw (A.G. Bosch) **2.2**, p. 392-394
- Jan van Campen, De Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen (Bastiaan D. van der Velden) **3.2**, p. 349-350
- W.G.M. Cerutti, Het stadhuis van Haarlem. Hart van de stad (Theo Veen) **4.1**, p. 219-221
- E.C. Coppens (red.), Honoris Causa. Opstellen aangeboden aan prof. mr. O. Moorman van Kappen ter gelegenheid van zijn vijftienvijftigjarig jubileum als hoogleraar aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen (Theo Veen) **1**, p. 187-188
- M.L. Dorreboom, 'Gelijk hij gecondemneert wordt mits deezen'. Militaire strafrechtspleging bij het krijgsvolk te lande, 1700-1795 (A.G. Bosch) **2.2**, p. 388-389
- Jan Drentje, Thorbecke, Nederland en Europa. Het vrijste volk der wereld (Theo Veen) **3.1**, p. 190-191
- J. Drost, Gelderse Landdagsrecessen. Handelingen en resoluties van de Staten van Gelre en Zutphen 1711-1760, 5 delen [in druk en op het internet beschikbaar] (O. Moorman van Kappen) **5.1**, p. 197-200
- J. van Eijnatten, Mutua Christianorum Tolerantia. Irreligionism and Toleration in the Netherlands: the Stinstra Affair 1740-1745 (E.C. Coppens) **1**, p. 168-169
- A. Eyffinger, The 1899 Hague Peace Conference. 'The Parliament of Man, the Federation of the World' (Randall Lesaffer) **4.1**, p. 216-217
- Sjoerd Faber en Gretha Donker, Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen' (Geraldien von Frijtag [Drabbe Künzel]) **3.2**, p. 350-351
- R. Feenstra, Vergelding en vergoeding. Enkele grepen uit de geschiedenis van de onrechtmatige daad, 3^e druk (Theo Veen) **5.2**, p. 435-436
- Galbert van Brugge, De moord op Karel de Goede [vertaald door] Albert Demyttenaere [met inleidingen van] Raoul van Caenegem en Luc Devliegher **3.1**, p. 178-182
- Isabel Julia Gallin, Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945 (Theo Veen), **1**, p. 179-181
- Conrad Gietman en Arjan Verschoor, Een goed voor de eeuwigheid. De Gelderse vicarie Sancti Nicolai, 1501-2001 (L. Hardenberg) **4.1**, p. 204-207
- Ph. Godding, Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467) (Paul Van Peteghem) **2.1**, p. 178-185
- Anna de Haas (red.), met medewerking van Peter Altena, Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800 (Sjoerd Faber) **5.2**, p. 430-433

- W. Heersink, R. Huijbrecht, S. Scheffers, H.J. Tukker, Register Notariorum. De notarissen van het Hof van Holland 1535-1811 (P.L. Nève) **2.1**, p. 205-210
- Dirk Heirbaut, Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305) (C.L. Hoogewerf) **3.2**, p. 340-342
- Dirk Heirbaut, Europese juristen en oud recht (Theo Veen) **4.1**, p. 200-202
- Dirk Heirbaut en Daniël Lambrecht (red.), Van oud en nieuw recht. Handelingen van het XVde Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres, Universiteit Gent, 16 en 17 april 1998 (Theo Veen) **1**, p. 188-189
- D. Heirbaut en Daniel Lambrecht (eds.), Het nut van rechtsgeschiedenis voor het onderwijs in het hedendaagse recht. The use of Legal History in the Teaching of Contemporary Law. Handelingen van het contactforum (26 november 1999) 'Rechtsgeschiedenis: nuttig voor het hedendaagse rechts-onderwijs?' (C.M. Cappon) **5.1**, p. 177-180
- Gijsbert Hemmy, De testimoniis. The testimony of Aethiopians, Chinese and other Pagans as well as of the Hottentots inhabiting the Cape of Good Hope, likewise about the complaints of East Indian Slaves. A thesis presented to the University of Leiden in 1770 for the Degree of Doctor of Both Laws ... edited and translated from the Latin by Margaret Hewett (Theo Veen) **3.1**, p. 185-188
- E.W.A. Henssen, Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998 (Georges Martyn) **3.1**, p. 188-190
- D.J. Henstra, The evolution of the money standard in medieval Frisia. A treatise on the history of the systems of money of account in the former Frisia (c. 600-c. 1500) (Rijk Timmer) **3.2**, p. 334-339
- H.L.C. Hermans, Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd (D. Venema) **5.2**, p. 436-437
- M. van der Heijden, Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700 (C.H. van Rhee) **3.1**, p. 183-185
- L. van Heijningen, De bevruchtende kus. Recht- en kromspraak door de eeuwen heen (Theo Veen) **2.1**, p. 196
- Peter Hofland met medewerking van Bert Hesp, Leden van de raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941 (Theo Veen) **1**, p. 177-179
- C.L. Hoogewerf, Het Haarlemse stadsrecht (1245). Inleidende beschouwingen, tekst, vertaling en artikelsgewijs commentaar (D. Heirbaut) **3.2**, p. 342-344
- C.L. Hoogewerf, Ob dilectionem libertatis oppidi de Harlem ... De Latijnse tekst van het Haarlemse stadsrecht (1245) ... voorzien van een vertaling in hedendaags Nederlands en een beschouwing over de inhoud (D. Heirbaut) **3.2**, p. 342-344
- R. Huijbrecht, S. Scheffers, J. Scheffers-Hofman, Album Advocatorum. De advocaten van het Hof van Holland 1560-1811 (P.L. Nève) **2.1**, p. 205-210
- R. Huijbrecht (red.), Handelingen van het eerste Hof van Holland symposium gehouden op 24 mei 1996 in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag (P.L. Nève) **2.1**, p. 205-210
- C.J.H. Jansen, De negentiende-eeuwse wortels van het moderne zekerheidsrecht. Vreemd recht als voorbeeld voor de Nederlandse privaatrechtsbeoefening vanaf het einde van de 19e eeuw, in. or. Nijmegen (A.F. Salomons) **2.1**, p. 221-223
- C.J.H. Jansen [en] M. van de Vrugt (red.), Recht en geschiedenis. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw. Studiedag Utrecht 1997 (Theo Veen) **2.1**, p. 219-220
- T.S.B. Johnston, Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian Legal Manuscript in Low Saxon Guise (R.H. Alma) **1**, p. 163-165
- Ron de Jong, Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887 (Rijk Timmer) **2.1**, p. 217-219
- Frank Keverling Buisman, 'Mer 't is geen landrecht'. Over regionale wetboeken als bron van oud-vaderlands recht van de Middeleeuwen tot de tijd van de Republiek in. or. UvA (D. Lambrecht) **3.2**, p. 344-346
- R.J.Q. Klomp, Opkomst en ondergang van het handelsrecht. Over de aard en de positie van het handelsrecht – in het bijzonder in verhouding tot het burgerlijk recht – in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw (C.H. van Rhee) **1**, p. 172-175
- E.H. Kossmann, Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies (Theo Veen) **3.1**, p. 182-183
- Jaap G. Kruisheer, Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290) (Dirk Heirbaut) **2.1**, p. 202-203
- Véronique Laureys, Mark Van den Wijngaert e.a., De geschiedenis van de Belgische senaat 1831-1995 (W.P. Secker) **2.1**, p. 186-193
- R.C.H. Lesaffer, Moet vrede rechtvaardig zijn? Het vredesconcept in de historische ontwikkeling van het internationaal recht, in. or. Tilburg (C.M. Cappon) **2.1**, p. 194-195

- F. Lomonaco, Tolleranza e libertà di coscienza. Filosofia, diritto e storia tra Leida e Napoli nel secolo XVIII (E.C. Coppens) **4.1**, p. 214-216
- Georges Martyn, Het Eeuwig Edict van 12 juli 1611. Zijn genese en zijn rol in de verschriftelijking van het privaatrecht (René Vermeir) **4.1**, p. 210-213
- J.P. Meihuizen, Farce. De bestraffing van economische collaboratie 1944-1951 (Sjoerd Faber) **1**, p. 181-182
- M.A. Moelands en J.Th. de Smidt (red.), Weegschaal en Zwaard. De verbeelding van recht en gerechtigheid in Nederland (Wim Cerutti) **1**, p. 169-170
- J.Ph. de Montéver Loren – J.E. Spruit, Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling, 7e druk (Georges Martyn) **3.1**, p. 175-178
- O. Moorman van Kappen, Lex loci. Opstellen over Nederlandse rechtsgeschiedenis (C.L. Hoogewerf) **4.1**, p. 200
- O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (red.), De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van Dr. mr. L. de Gou (J.M. de Meij) **5.2**, p. 288-319
- Jean-Pierre Nandrin, La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848. La professionnalisation d'une fonction judiciaire (Luk Burgelman) **1**, p. 175-177
- J.P. van Niekerk, The development of the principles of insurance law in the Netherlands from 1500-1800 (V.A.M. van der Burg) **4.1**, p. 207-210
- Tom Phijffer, Het gelijk van Multatuli. Het handelen van Eduard Douwes Dekker in rechtshistorisch perspectief (Nick Efthymiou) **2.2**, p. 395-398
- Christiaan ten Raa, Waarom 2000. Hoezo 2001? (Theo Veen) **2.1**, p. 195-196
- Pierre Rion, Erik Aerts & Anne Vandenbulcke, Geschiedenis van een controle-instelling. Het Rekenhof. Tussen traditie en vernieuwing (Jan Dumolyn) **2.1**, p. 204-205
- J.S.L.A.W.B. Roes, Het oude zakelijke recht van de dertiende penning (F.C.J. Ketelaar) **4.1**, p. 218-219
- Ariadne Schmidt, Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw (Theo Veen), **3.2**, p. 348
- Paulus Scholten, Schadevergoeding buiten overeenkomst en onrechtmatige daad. [Fotomechanische herdruk van het ... proefschrift van een verantwoordingsvoorzien door N.F. van Manen en R.H. Stutterheim] (Theo Veen) **1**, p. 190
- J.Th. de Smidt, Old Law Books from the Libraries of the 'Raad van Justitie' (High Court) and J.N. van Dessin (South African Library) (Theo Veen) **2.1**, p. 216-217
- J.Th. de Smidt en T. Lindijer, Haarlemmers voor de Grote Raad van Mechelen 1458-1578 (Wim Cerutti) **2.1**, p. 203-204
- J.A. Somers, De VOC als volkenrechtelijke actor (Randall Lesaffer) **4.1**, p. 213-214
- J.E. Spruit, Cunabula iuris. Elementen van het Romeinse privaatrecht, 2^e druk (Theo Veen); **5.2**, p. 434-435
- J.E. Spruit, Metopen. Verzamelde essays over het Romeinse recht en zijn geschiedenis (Theo Veen); **5.2**, p. 434-435
- J.C. Sijtsema, De 17 Keuren en 24 Landrechten in de Ommelander rechtshandschriften (R.H. Alma) **1**, p. 163-165
- G.F.M. van der Tang, Grondwetsbegrip en grondwetsidee (Theo Veen) **1**, p. 184-187
- W. van Tuyl, Het ambacht Zwammerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur (H. van der Linden) **2.1**, p. 198-202
- B. Wauters, De controverse rond de jurisdictie van de nuntius: Het placet op de geloofsbriefen van Spinelli, Valenti-Gonzaga, Tempi en Crivelli, 1725-1749 (Jan Hallebeek) **5.1**, p. 200-202
- R.S. Wegener Sleswijk en L. Oldersma, Rechterlijk Friesland 1811-1999. Naamlijst leden rechterlijke macht, leden openbaar ministerie en griffiers (Geert Bossers) **2.1**, p. 220-221
- Harry van Wijnen, De macht van de kroon (J.M. de Meij) **3.1**, p. 169-174
- O.I.M. Ydema, Alva's erfenis. Vierhonderd jaar overdrachtsbelasting, in. or. Leiden (P.L. Nève) **2.1**, p. 210-212
- Henri van der Zee, 's-Heeren slaaf. Het dramatische leven van Jacobus Capitein (Theo Veen) **2.1**, p. 214-216
- A.C. Zijdeveld, In de schatkamers van het recht. Een sociologische verkenning van het Corpus iuris civilis (Theo Veen); **5.2**, p. 434-435

II.5.2 Tijdschriften en een website

- Millennium-nummer van het Tijdschrift voor Privaatrecht (Theo Veen) **4.1**, p. 221
- Leo Polak nummer van Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland (Theo Veen) **4.1**, p. 221-222
- Themanummer 'Kantongerechten in Fryslân' van Fryslân, Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur (Theo Veen) **4.1**, p. 222

De website van drs. M.H.H. Engels: www.paginae.myweb.nl (Theo Veen) **4.1**, p. 222-223

II.6 Verslagen en mededelingen van OVR (in chronologische volgorde)

Bestuursmededelingen O.V.R. over het tijdvak van 1 januari 1999 tot en met 30 juni 2000 (door F. Ke-verling Buisman) **2.1**, p. 169-170

Verslag van het curatorium van de bijzondere leerstoel oud-vaderlands recht aan de UvA (door T.J. Veen) **2.1**, p. 171

Mededeling voor de contribuanten van OVR **3.1**, p. 2
Intekening *Rechtsgeleerde Decisiën (Ockers)* (Werken Stichting OVR 27) **3.2**, p. 194

Verslag van het bestuur van OVR over het tijdvak 1 juli 2000 t/m 31 december 2002 (door A.M.J.A. Berkvens en C.M. Cappon) **5.1**, p. 207-209

Herziene statuten [van de] Stichting OVR [d.d. 13-9-2002] **5.1**, p. 213-215

Afscheidswoord van Prof. Moorman van Kappen bij zijn defungeren als bestuurslid van de Stichting OVR [16-12-2002] **5.1**, p. 210-212

Lijst van contribuanten van de Stichting OVR op 1 februari 2003 **5.1**, p. 216-222

II.7 Errata

5.1, p. 223

III Auteurs van bijdragen (alfabetisch op familienaam)

A.J. ALLAN **2.1**, p. 46

R.H. ALMA **1**, p. 163

Hans ANKUM **4.1**, p. 192

Tom BENNETT **5.1**, p. 39

N.P. VAN DEN BERG **1**, p. 41

Govaert C.J.J. VAN DEN BERGH **4.1**, p. 185

A.M.J.A. (= Louis) BERKVEN **3.1**, p. 128; **4.2**, p. 347; **5.1**, p. 207; **5.2**, p. 227

A.G. BOSCH **2.2**, p. 337, 388, 392; **3.2**, p. 233; **5.1**, p. 134

Geert BOSSERS **2.1**, p. 220; **3.2**, p. 321, 349; **4.2**, p. 225

Maarten VAN BOVEN **4.2**, p. 227

J.L.W. BROEKSTEEG **4.1**, p. 167

E.J.M.F.C. BROERS **3.1**, p. 97; **5.2**, p. 245

Paul BROOD **4.2**, p. 225, 330; **5.1**, p. 50

V.A.M. VAN DER BURG **4.1**, p. 207

Luk BURGELMAN **1**, p. 175; **2.2**, p. 343

R.C. VAN CAENEGEM **4.1**, p. 23

C.M. CAPPON **1**, p. 115; **2.1**, p. 194; **3.1**, p. 178; **4.2** p. 230; **5.1**, p. 177, 207

Wim CERUTTI **1**, p. 169; **2.1**, p. 71, 203

E.C. COPPENS **1**, p. 19, 168; **4.1**, p. 214; **4.2**, p. 225, 362; **5.1**, p. 191

Michiel DECALUWE **3.1**, p. 32

Guido C.E. VAN DIEVOET **5.1**, p. 96

Harry DONDORP **4.1**, p. 49

Gretha DONKER **3.2**, p. 267; **4.2**, p. 408

M.L. DORREBOOM **4.2**, p. 331

I.A. VAN DEN DRIESSE **4.1**, p. 167

Jan DUMOLYN **2.1**, p. 204

N.S. EFTHYMIU **1**, p. 57; **2.2**, p. 395

Florike EGMOND **4.2**, p. 294

H. VAN ENGEN **4.2**, p. 230

Sjoerd FABER **1**, p. 3, 154, 181; **2.1**, p. 3, 165, 176, 196; **2.2**, p. 227, 384; **3.1**, p. 3; **4.1**, p. 3; **5.1**, p. 1; **5.2**, p. 225

Geraldien VON FRIJTAG [DRABBE KÜNZEL] **3.2**, p. 350

P. GERBENZON **3.1**, p. 19; **5.1**, p. 50

Ludy GIEBELS **1**, p. 82

Francisca DE HAAN **2.2**, p. 302

Jan HALLEBEEK **4.1**, p. 49; **5.1**, p. 39, 200

L. HARDENBERG **3.1**, p. 141, **4.1**, p. 36, 204

CASPAR VAN HEEL **1**, p. 165

Dirk HEIRBAUT **1**, p. 3; **2.1**, p. 3, 202; **3.1**, p. 3; **3.2**, p. 195, 327, 328, 342; **4.1**, p. 3; **5.1**, p. 3

B.S. HEMPENIUS-VAN DIJK **3.1**, p. 19; **5.1**, p. 50

Margaret HEWETT **2.1**, p. 92

Henk DEN HEIJER **5.2**, p. 350

L. VAN HEIJNINGEN **2.1**, p. 159, 161; **4.1**, p. 187

C.L. HOOGWERF **3.2**, p. 340; **4.1**, p. 200

Frits HOORWEG **4.2**, p. 437

Han HULSCHER **4.1**, p. 68

Rob HUIJBRECHT **4.2**, p. 225

Jaap JACOBS **5.2**, p. 364

J.A.G. JÜNGEN **2.1**, p. 165

C.A. VAN KALVEEN **4.2**, p. 256

F.C.J. KETELAAR **4.1**, p. 218; **5.2**, p. 402

Frank KEVERLING BUISMAN **1**, p. 170; **2.1**, p. 169; **3.2**, p. 346; **4.2**, p. 305; **5.1**, p. 205

Rolf KNÜTEL **4.1**, p. 195 [vgl. **5.1**, p. 223]

Marco KREEFT **3.2**, p. 252

D. LAMBRECHT **3.2**, p. 344; **4.1**, p. 202

Chris LEONARDS **2.2**, p. 320

R.C.H. LESAFFER **2.1**, p. 213; **3.1**, p. 67; **3.2**, p. 327; **4.1**, p. 213, 216

H. VAN DER LINDEN **2.1**, p. 198

R.W.G. LOMBARDS **1**, p. 142

- Georges MARTYN 3.1, p. 175, 178, 188; 5.1, p. 187, 193; 5.2, p. 227
- Theo VAN DER MEER 3.1, p. 146; 4.2, p. 373
- J.M. DE MEIJ 1, p. 57; 3.1, p. 169; 5.2, p. 288
- M.A. MOELANDS 2.1, p. 131
- O. MOORMAN VAN KAPPEN 3.2, p. 330; 4.1, p. 198; 5.1, p. 197, 210
- P.L. NÈVE 2.1, p. 205, 210; 3.1, p. 161, 163
- A.P. VAN NIENES 3.2, p. 233
- R.M.P.G. NIESSEN-COBBEN 5.1, p. 119
- Gustaaf VAN NIFTERIK 3.1, p. 49
- Dirk Jaap NOORDAM 2.2, p. 288
- Paul VAN PETEGHEM 2.1, p. 178
- Eddy PUT 5.2, p. 435
- J. REMMELINK 3.1, p. 159
- C.H. VAN RHEE 1, p. 172; 3.1, p. 183; 5.1, p. 66; 5.2, p. 264
- Sibo VAN RULLER 2.2, p. 389
- A.F. SALOMONS 2.1, p. 221
- Jacob A. SCHILTKAMP 5.2, p. 320
- W.P. SECKER 2.1, p. 186
- A.J.B. SIRKS 5.1, p. 189; 5.2, p. 225, 335
- Vincent SLEEBE 2.2, p. 225, 273
- Paul SNIJDERS 4.2, p. 373
- Jan A. SOMERS 5.2, p. 378
- J.E. SPRUIT 1, p. 159
- M.A.H.P. VAN STIPHOUT 1, p. 100
- Rijk TIMMER 2.1, p. 17, 217; 3.2, p. 334
- J. TOES 2.1, p. 109; 3.2, p. 313
- Liesbeth VANDERSTEENE 2.2, p. 256
- T.J. VEEN 1, p. 1, 148, 177, 179, 182, 184, 187, 188, 190; 2.1, p. 1, 171, 172, 174, 195, 196, 214, 216, 219; 3.1, p. 1, 182, 185, 190; 3.2, p. 193, 329, 348; 4.1, p. 1, 3, 87 [vgl. 5.1, p. 223], 200, 219, 221, 222; 4.2, p. 225; 5.1, p. 3, 158, 181 [vgl. 5.2, p. 410], 191, 202; 5.2, p. 225, 410, 434, 435, 438
- B.D. VAN DER VELDEN 3.1, p. 307; 3.2, p. 349; 4.1, p. 190
- Karel VELLE 2.2, p. 372
- D. VENEMA 5.2, p. 436
- René VERMEIR 4.1, p. 210
- Wouter L. DE VOS 4.1, p. 130
- O. VRIES 3.1, p. 19; 4.1, p. 148
- Laurent WAELKENS 3.2, p. 347
- Bart E.-F.M.P. WAUTERS 3.1, p. 157; 3.2, p. 213
- A.J. VAN WEEL 1, p. 153; 2.1, p. 164; 3.2, p. 166
- Michael WIECZORREK 3.2, p. 319, 328
- R.C.M. WIJNTJES 1, p. 170
- Elias WIGER 4.1, p. 101 [vgl. 5.1, p. 223]
- Laurens WINKEL 1, p. 135
- Alain WIJFFELS 4.2, p. 266

Redacteuren

G. Bossers	1999-2003
E.C. Coppens	1999-
G. Donker	2003-
S. Faber	1999-
D. Heirbaut	1999-
F. Keverling Buisman	1999-
R.C.H. Lesaffer	1999-
G. Martyn	2001-
P.L. Nève	1999-2003
C.H. van Rhee	1999-
T.J. Veen	1999-
K. Velle	1999-2001

Als gastredacteuren werkten mee aan aflevering

- 2.2 Vincent Sleebe
- 4.2 Paul Brood en Rob Huijbrecht
- 5.2 Boudewijn Sirk

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (1952) is bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht. Website: <http://www.rechten.unimaas.nl/lrg>. E-mail: louis.berkvens@metajur.unimaas.nl

Dr. E.J.M.F.C. Broers (1959) is universitair docent rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Tilburg. E-mail: E.J.M.F.C.Broers@uvt.nl

Dr. H.J. den Heijer (1950) promoveerde in 1997 te Leiden op het proefschrift *Goud, ivoor en slaven. Scheepvaart en handel van de Tweede Westindische Compagnie op Afrika, 1674-1740* (handelsuitgave: Zutphen 1997). Hij schreef bovendien *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994). Hij is thans gastonderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam en vanaf 1 augustus 2004 universitair docent zeegechiedenis aan de Universiteit Leiden. E-mail: h.denheijer@inter.nl.net

Dr. J.A. Jacobs (1963) promoveerde in 1999 te Leiden op het proefschrift *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw II, onder redactie van Prof. dr. A.Th. van Deursen; handelseditie Amsterdam 1999). Hij is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. E-mail : J.A.Jacobs@hum.uva.nl

Prof.dr. G. Martyn (1966) doceert rechtsgeschiedenis en rechtsmethodiek aan de Universiteit Gent en is advocaat aan de balie van Kortrijk. E-mail: Georges.Martyn@UGent.be

Prof.mr. J.M. de Meij (1938) gaat op 1 januari 2004 met emeritaat als hoogleraar staatsrecht aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam. E-mail: J.M.deMeij@uva.nl

Prof.mr. C.H. van Rhee (1968) is hoogleraar Europese rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Maastricht. E-mail: remco.vanrhee@metajur.unimaas.nl

Mr.dr. J.A. Schiltkamp (1920) was kandidaat-notaris in Nederland en op Curaçao, en daarna notaris op Curaçao. Hij was plaatsvervangend president-curator van de Universiteit van de Nederlandse Antillen en is gastdocent rechtsgeschiedenis geweest aan Queens College of the University of the City of New York. Dr. Schiltkamp heeft vele publicaties over de West-Indische rechtsgeschiedenis op zijn naam staan, waaronder een dissertatie (1964) en samen met zijn promotor prof.mr. J.Th. de Smidt drie delen *West Indisch Plakkaatboek* (1973-1979; een vierde deel is thans in bewerking). Adres: Herman Gorterstraat 24, 1077 WH Amsterdam.

Prof. dr. A.J.B. Sirks (1947) is hoogleraar Antike Rechtsgeschiede, Europäische Privatrechtsgeschichte und Zivilrecht aan de J.W. Goethe-Universität te Frankfurt am Main. Hij publiceerde een aantal artikelen over de koloniale rechtsgeschiedenis van Indonesië en organiseerde het op 30 september 2000 te Amsterdam gehouden congres 'Tot regel en richtsnoer? Recht en maatschappij in de Nederlandse koloniën in de Compagniestijd' waaruit de in dit nummer van *Pro Memoria* opgenomen artikelen van Den Heijer, Jacobs, Sirks en Somers voortgekomen zijn. E-mail: SirksAJB@cs.com

Mr.dr.ir. J.A. Somers (1930), tot zijn pensionering werkzaam als wetenschappelijk onderzoeker bij TNO in Delft, studeerde daarna Nederlands recht in Rotterdam en promoveerde daar in 2001 op *De VOC als volkenrechtelijke actor*. Adres: Henry Dunantlaan 25, 2614 GJ Delft.

Kopij-aanwijzingen

De bijdragen zijn bij voorkeur gesteld in de spelling van 1995.

Het gebruik van ‘tussenkopjes’ wordt aanbevolen. Nieuwe alinea’s springen links in. Citaten moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst, citaten binnen citaten tussen dubbele. Grotere citaten worden aangegeven door na een regel wit het hele citaat een tab te laten inspringen. Citaten die niet in de Nederlandse, Duitse, Franse of Engelse taal zijn gesteld, dienen vergezeld te gaan van een vertaling.

In de tekst wordt naar de noten verwezen door de nootcijfers, in superscript na de afsluitende punt of (punt)komma te plaatsen.

De namen van boeken en tijdschriften worden gecursiveerd, de titels van artikelen moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst. Behalve in de boekaan kondigingen en de recensies hoeft de naam van de uitgever niet te worden vermeld.

Voorbeelden artikel:

- E.C. Coppens, ‘Het Lam Gods zijdelings verkocht’, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 19-40; aldaar p. 37.
- A.Fl. Gehlen, ‘Visis actis. Eerste bevindingen bij de openlegging van het gerechtelijk archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof.mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 42; Nijmegen 1999), p. 49-60; aldaar p. 50.

Voorbeelden boek:

- P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 34; Nijmegen 1995), p. 120.
- Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker 1998), p. 35.

Voorbeelden recensie:

- Caspar van Heel, [recensie van:] Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch ... (1306-1531)* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 165-168; aldaar p. 166.
- Luk Burgelman, [recensie van:] Jean-Pierre Nandrin, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 175-177; aldaar p. 177.

Voorbeelden van vermelding van reeds eerder aangehaalde literatuur:

- Coppens, ‘Het Lam Gods’, p. 30.
- Gehlen, ‘Visis actis’, p. 53.
- Boomsma, *Kneppelfreed*, p. 40.
- Nève, *Schets van een geschiedenis*, p. 125, of:
- Nève, *Schets geschiedenis notarisambt*, p. 125.
- Van Heel, recensie Van den Bichelaer, p. 167.
- Burgelman, recensie Nandrin, *La justice de paix*, p. 176.

Illustraties worden op prijs gesteld. Indien het artikel van afbeeldingen wordt voorzien, graag duidelijke foto’s aanleveren, de onderschriften op een apart blad opnemen. Onderschriften en illustraties moeten worden voorzien van een nummer. Op de uitdraai dient in de marge te worden aangegeven waar de betreffende illustratie moet komen.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als drukklare tekst. Wijzigingen, anders dan verbetering van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht.

INHOUD Pro Memorie 5 (2003), aflevering 2

Redactioneel	Sjoerd Faber, Boudewijn Sirks en Theo Veen	225
Artikelen		
Louis Berkvens en Georges Martyn	Rechtshistorici uit de Lage Landen (6): Interview met G. van Dievoet	227
E.J.M.F.C. Broers	Doodslagers en moordenaars voor de Raad van Brabant. Annotatie bij enkele strafzaken uit de zeventiende en achttiende eeuw	245
C.H. van Rhee	Pogingen tot codificatie van het burgerlijk procesrecht in de Lage Landen bij de Zee. Naar een 'oudvaderlandse' procedure in de traditie van het <i>ius commune</i> ? (vervolg)	264
J.M. de Meij	Hoe belangrijk is de Bataafse Staatsregeling van 1798 geweest voor de Nederlandse constitutionele ontwikkelingsgeschiedenis?	288
Jacob A. Schiltkamp	Legislation, Government, Jurisprudence, and Law in the Dutch West Indian Colonies: the Order of Government of 1629	320
A.J.B. Sirks	'Voor zoo veel overeenkomend en practicabel': de adoptie in Oost-Indië	335
Henk den Heijer	Met bewillinghe van de zwarte partij. Nederlands recht op de Goudkust in de zeventiende eeuw	350
Jaap Jacobs	'Te fourneeren nae de loffelijcke costumen der Stadt Amsterdam': Nederlandse regelgeving in Nieuw-Nederland	364
Jan A. Somers	De VOC als volkenrechtelijke actor	378
Varia		
	Georges Martyn, Boerenschepenen en geleerd recht: over een laat-zeventiende-eeuws gerechtsregister van de heerlijkheid Avelgem en Ter Muncken	395
	F.C.J. Ketelaar, De rechtshistoricus als adviseur	402
	J. Leijten, Rechtsmacht en criminaliteitsbestrijding in de eeuw der Verlichting. Een paar notities	406
	Theo Veen, <i>Observationes tumultuariae novissimae</i> : 29. De aan Robert Feenstra toegekende penning 410; 30. Promoveren op stellingen 411; 31. Schertsstellingen 414; 32. Twee brieven van L.J. van Apeldoorn aan J. Donner 417; 33. Donners vertrek uit de Hoge Raad (Leijten versus De Ruiters) 421	
	Gretha Donker, Ontspanning en tuinwerk voor een geëvacueerd departement van Justitie. Over <i>Medoc</i> , de voorloper van het personeelsblad <i>Vox Justitiae</i>	424
	<i>Het Parool</i> over Jeroen Chorus en Volkert van der Graaf	428
	Sjoerd Faber, Commentaar op <i>Achter slot en grendel</i> (2002)	430
Recensies		
	J.E. Spruit, <i>Cunabula iuris</i> . Elementen van het Romeinse privaatrecht, J.E. Spruit, <i>Metopen</i> . Verzamelde essays over het Romeinse recht en zijn geschiedenis en A.C. Zijderveld, <i>In de schatkamers van het recht. Een sociologische verkenning van het Corpus iuris civilis</i> (Theo Veen) 434; E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, <i>Procesgids Staatse Raad van Brabant</i> (Eddy Put) 435; R. Feenstra, <i>Vergelding en vergoeding. Enkele grepen uit de geschiedenis van de onrechtmatige daad</i> (Theo Veen) 435; H.L.C. Hermans, <i>Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd</i> (D. Venema) 436.	
Register op de jaargangen 1-5 (1999-2003)	Theo Veen	438
Over de auteurs van de artikelen		448

